

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM
BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KAR

TÖRTÉNELEMTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA
RÉGÉSZETI DOKTORI PROGRAM

WICKER ERIKA

**RÁCOK ÉS VLAHOK
A HÓDOLTSÁG KORI ÉSZAK-BÁCSKÁBAN**

PhD-DISSZERTÁCIÓ

TÉMAVEZETŐ:
DR. LASZLOVSZKY JÓZSEF
KANDIDÁTUS, EGYETEMI DOCENS

2006

*„Az itt megállapodók számára végállomás volt ez a sáv,
a tovább vándorlóknak országút
vagy átmeneti évekre szóló megállóhely.”¹*

---

¹ HEGYI Klára 1976 184.

Az észak-bácskai hódoltság kori balkáni népesség régészeti kutatása lényegében 1993-ban kezdődött: ekkor vált ismertté Bácsalmás határában az a temető, melyet Kőhegyi Mihály útmutatásai alapján a 16-17. századi rác betelepülők hagyatékának határoztam meg. Azóta a temetődomb csaknem teljes területét feltártuk. A közel 500 sírban megfigyelt temetkezési szokások és a leletanyag alapján jó néhány további, elsősorban Baja környéki, korábban középkori magyarnak meghatározott lelőhelyet sikerült ugyanezen népességhez kötni.

Disszertációm időbeli kereteit I. Szulejmán szultánnak a balkáni népesség betelepítését célzó rendelete és a törökök kivonulásának időpontja határozta meg. Súlypontja mindenképpen a 16. század második felére és a 17. század első negyedére esik. A következő néhány évtizedre vonatkozó régészeti és történeti források sajnos ma még igen gyérek.

A dolgozat térbeli kereteit az a két szerződés rajzolta ki, melyeket észak-bácskai falvak magukat rácnak nevező lakosai kötöttek Pálffy Miklós generálissal 1598-ban. Néhány további rácok lakta helyet a csak kevéssé publikált török defteradatokból gyűjtöttem. E települések északi határát a Baja–Kiskunhalas vonal zárja, délen nagyjából az országhatár. A Szerbia és Crna Gora területére eső néhány település sok történeti-régészeti adatával adós maradtam: ez az adósság egyben kijelöli további kutatásaim irányát is.

Ez az irány elsősorban a Balkán félsziget egykoron törökök által megszállott része felé mutat, bár ez a korszak ma még sajnálatosan mellőzött területe az ottani régészeti kutatásnak. Publikálásra csak néhány templom körüli temető és nagyobb kincslelet került, s érdeklődést is csak mutatósabb tárgyak, főként ékszerek keltettek, melyeket azonban többnyire nem leletösszefüggéseikből, hanem csupán kiállítási katalógusok leírásaiból ismerünk. Egyetlen olyan tanulmányra sem sikerült akadnom, mely az általam vizsgált rác-vlah népesség balkáni hagyatékával foglalkozott volna. Még ha ez csak a publikálás, nem pedig a kutatás hiányát jelenti is, kényszerűen nyomta rá bélyegét jelen disszertációra.

Köszönöm mindazok segítségét, akik hozzájárultak e disszertáció elkészüléséhez:

Laszlovszky Józsefnek

témavezetőként nyújtott értékes tanácsait,

Polgár Zoltánnak és Pintér Lászlónak

az 1995-96. évi bácsalmási feltárások eredményeinek átengedését,

Sultis Lászlónak és családjának

a bácsalmási feltárásokon való folyamatos részvételét és kiváló munkáját,

Hegyi Klárának

számos alapvetően fontos, ma még publikálatlan történeti adatot,

Mihailo Milinković-nak

a témához kapcsolódó szerbiai publikációkat,

Horváth Zoltánnak és Sövény Mihálynak

Bácsalmásra vonatkozó adataikat

és kollégáimnak

Janzsó Mariannának, Boros Ilonának, Kis Bélának és Veszely Ferencnek

a rajzokat, a fotókat és a technikai segítséget.

Köszönettel tartozom továbbá a

bajai Türr István Múzeum munkatársainak

és a

kecskeméti Katona József Múzeum vezetésének.

E dolgozat készítése során már nem konzultálhattam azzal,
 aki nemcsak régészeti pályámon indított el,
 de a téma kutatásának fontosságára is felhívta figyelmemet:

disszertációmát

Kőhegyi Mihály

emlékének ajánlom

TARTALOM

I. A HÓDOLTSÁG KORI BALKÁNI NÉPESSÉG RÉGÉSZETI HAGYATÉKÁNAK KUTATÁSA

II. ÉSZAK-BÁCSKA A HÓDOLTSÁG KORÁBAN

II.1. A BALKÁNI LAKOSSÁG BETELEPÜLÉSE

II.1.1. A BETELEPEDES OKAI

II.1.2. AZ ÚJ NÉPESSÉG ETNIKAI ÖSSZETÉTELE

II.1.3. SZABADOSOK ÉS ADÓFIZETŐK

II.2. ARANYOSTÓL ZSIDÉIG: AZ ÉSZAK-BÁCSKAI RÁC-VLAH FALVAK

II.2.1. A TELEPÜLÉSEK NAGYSÁGA

II.2.2. AZ 1598. ÉVI SZERZŐDÉSEK

II.2.3. AZ ESZTERGOM KÖRNYÉKI KITELEPÍTÉS LEGENDÁJA

II.2.4. A SZERZŐDÉSEK RÁC FALVAINAK AZONOSÍTÁSA

II.2.5. RÁCOK LAKTA EGYÉB TELEPÜLÉSEK

II.2.6. ÉSZAK-BÁCSKAI RÁC FALVAK A 17. SZÁZAD ELSŐ ÉVTIZEDEIBEN

II.2.7. PÁRKÁNYOK ÉS PALÁNKÁK

II.2.7.1. A bajai párkány

II.2.7.2. Jankofdsa palanka

II.2.7.3. A madarasi párkány

II.2.7.4. A halmasi „törökvár”

II.2.8. ÉSZAK-BÁCSKAI RÁC FALVAK A 17. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

III. A TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

III.1. A TEMETŐK JELLEGE

III.1.1. A HELY KIVÁLASZTÁSA

III.1.2. TEMPLOM HIÁNYA

III.1.3. EGYRÉTEGŰ TEMETŐK

III.1.4. A TEMETŐK RENDJE

III.2. A SÍRGÖDRÖK

III.2.1. A SÍROK TÁJOLÁSA

III.2.2. SÍRFOLTOK, SÍRMÉRETEK

III.2.3. SÍRFORMÁK

III.2.3.1. Egyenes vagy kissé ívelt fenekű sírok

III.2.3.2. Padkásan kiképzett sírok

III.2.3.2.1. Szabályos lemélyedés

III.2.3.2.2. Aszimmetrikus lemélyedés

III.2.3.2.3. Csúcsos lemélyedés

III.2.3.3. PADMALYOS (OLDALFÜLKÉS) SÍROK

III.3. A MUSZLIM TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK JELLEMZŐI

III.4. A HALOTTAK SÍRBATÉTELE

III.4.1. KARHELYZETEK

III.4.2. LEPELBE TEKERÉS

III.4.3. ZÁRT KOPORSÓS TEMETKEZÉSEK

III.3.3.1. Szegelt ládakoporsók

III.3.3.2. Ácsolt ládakoporsók

III.4.4. PADKAKOPORSÓS TEMETKEZÉSEK

III.4.4.1. A padkafenék kibélelése

III.4.4.2. A padkakoporsók zárása

III.4.4.2.1. Egyenes zárás

III.4.4.2.2. Ferde zárás

III.4.4.2.3. Csúcsos (tetőszerű) zárás

III.4.5. PADMALYKOPORSÓS TEMETKEZÉSEK

III.4.6. EGYES ÉS CSOPORTOS TEMETKEZÉSEK

III.5. A SÍROK BETEMETŐDÉSE

III.6. SÍRJELEK

III.7. TEMETŐÁRkok

IV. A VISELET

IV.1. FEJVISELET

IV.1.1. TEXTIL FEJREVALÓK

IV.1.2. EGYSZERŰ BRONZ- ÉS VASTŰS FEJVISELET (FÁTYOL?)

IV.1.2.1. A tűk

IV.1.2.1.1. Kis- és gyöngyömbös bronztűk

IV.1.2.1.2. Üreges nagyömbös bronztűk és tekerődző- vagy rezgőtűk

IV.1.2.1.3. Vastűk

IV.1.2.2. A tús viselet

IV.1.3. DÍSZES FEJVISELET

IV.1.3.1. Fémszálas (–tús) fejdíszek

IV.1.3.2. Kaoricsigás fejdíszek

IV.1.3.4. Gyöngyös (–tús) fejdíszek

IV.1.3.5. Gyöngyös–kaoricsigás (–tús) fejdíszek

IV.1.3.6. Gyöngyös–kaoricsigás–fémdíszes (–tús) fejdíszek

IV.1.3.7. Vas- és üvegdíszes fejékek

IV.1.3.8. Fémlapos fejdíszek

IV.1.3.9. Söktús (tekerődző?) fejviselet

IV.1.3.10. Korongos–flitteres–láncos–tús fejdíszek kincsleletekből

IV.2. ÉKSZEREK

IV.2.1. HALÁNTÉKDÍSZ–FÜLBEVALÓK

IV.2.2. GYÖNGYSOROK

IV.2.3. CSÜNGŐK

IV.2.4. MELLTŰK

IV.2.5. GYŰRŰK

IV.3. A RUHÁZAT

IV.3.1. GOMBOKKAL ÖSSZEFOGOTT RUHÁZAT

IV.3.1.1. A gombok

*IV.3.1.1.1. Ezüstgombok**IV.3.1.1.2. Bronzgombok**IV.3.1.1.3. Óngombok**IV.3.1.1.4. Ólom- és vasgombok**IV.3.1.1.5. Csontgombok**IV.3.1.1.6. Gyöngygombok*

IV.3.1.2. A gombbal zárt ruha

*IV.3.1.2.1. Egy gombbal záródó ruházat**IV.3.1.2.2. Két gombbal záródó ruházat**IV.3.1.2.3. Gombsorral záródó ruházat**IV.3.1.2.4. Derékon gombbal összekapcsolt ruházat**IV.3.1.2.5. Gombos ruhaujjak*

IV.3.2. PÁRIZSIKAPCSOKKAL ÖSSZEFOGOTT RUHÁZAT

IV.3.2.1. A párizsikapcsok

IV.3.2.2. A párizsikapoccsal zárt ruha

*IV.3.2.2.1. Nyakrésznél vagy mellen összekapcsolt ruha**IV.3.2.2.2. Több kapoccsal elöl zárt ruha**IV.3.2.2.3. Deréktájon összekapcsolt ruha**IV.3.2.2.4. Kapcsos ruhaujj**IV.3.2.2.5. „Kapcsos nadrág”*

IV.3.3. RÉZKARIKÁKKAL ZÁRÓDÓ RUHA

IV.3.4. ÖVEK, CSATOK

IV.3.5. RUHADÍSZEK

IV.3.5.1. Textil ruhadíszek

IV.3.5.2. Fém és üveg ruhadíszek

IV.4. A LÁBBELIK

V. ESZKÖZÖK, SZERSZÁMOK, FEGYVEREK

V.1. VASKÉS, KÉSZSÉG, TARSOLY

V.2. PIPEREESZKÖZÖK

V.3. FEGYVÉREK

VI. KULTIKUS ÉS EGYÉB TÁRGYAK

VI.1. PÉNZEK

VI.2. KEGYTÁRGYAK

VI.3. UTÁNADOBOTT TÁRGYAK

VI.4. ÜVEGEK, AMULETTEK

VI.5. VASTÁRGYAK

VI.5.1. VASTÁRGYAK A KOPONYA KÖRNYÉKÉN

VI.5.2. VASTÁRGYAK A SÍR EGYÉB RÉSZÉN

VI.6. VASLÁNCOK

VI.7. ÁLLATCSONTOK

VII. ÖSSZEGZÉS

RÖVIDÍTÉSEK

IRODALOM

MELLÉKLETEK

DOKUMENTUMOK

TÁBLÁZATOK

ÁBRÁK

KÉPEK

TÁBLÁK

FÜGGELÉK

KÖZÉPKORI ÉS KORA-ÚJKORI LELŐHELYEK BÁCS-KISKUN MEGYÉBEN, TÉRKÉPPEL

I.

A HÓDOLTSÁG KORI BALKÁNI NÉPESSÉG RÉGÉSZETI HAGYATÉKÁNAK KUTATÁSA¹

„A XVI-XVII. század régészeti emlékeit alig ismerjük [...] Ezekről az ásatók idegenkednek, mondván: a XVII. századi anyag igen fiatal és szegényes.”²

Gubitza Kálmán az 1800-as évek végén pálos monostor romjait tárta fel a MONOSTORSZEGI³ (Bački Monoštor, SCG) „*Sztara szela*”-nak vagy „*Jägerhaus*”-nak nevezett területen, köztük egy kápolnát, benne öt „*sokác*” sírral.⁴ Ettől 4-500 m-re szintén épületmaradványok voltak és egy nagyobb temető,⁵ s a környékről egy 40 db, a mohácsi vész utáni időkből származó ezüstpénzből álló „*kincslelet*” és egyéb „*sokác eredetű*” leletek is előkerültek.⁶ Mivel azonban e tárgyakat egyáltalán nem írta le, kérdés, hogy azonosak-e azokkal, melyek Korek József véleménye szerint Gubitza Kálmán bodrog-szigeti ásatásaiból származnak: „*A lelet az érmeken kívül 6 db – a [...] tomaseváci kincs bogláros hajtűihez hasonló – tűt, sok bronzhajtűt tartalmazott [...] még gyöngyöket, cyprea kagylókat és háromszögű lemezekből összeállított díszeket*”,⁷ és az általa közölt képes táblák szerint bronz párizsikapsokat és gyöngyfűzéseket is.⁸ Megjegyzi még, hogy „*a zombori múzeum őriz néhány sírleletet, de azt nem tudtam megállapítani, hogy ezek a kápolna 5 sírjának mellékletei-e, vagy a már említett Windischgrätz-féle területen feltárt sírok.*”⁹ Sajnos a két publikáció egymásnak ellentmondó adatokat is tartalmaz,¹⁰ s a monostorszegi lelőhelyre vonatkozó leírások is bizonytalanok.¹¹ Szempontunkból lényeges viszont, hogy az itt előkerült leletek egy részét a hódoltság korban Magyarországra költöző balkáni népeiséghez, ez esetben a 19-20. század fordulóján is ott élt sokacok elődeihez kötötte a feltáró.¹²

1943-ban a szegedi egyetem Embertani Intézetének irányításával került sor Zombor (Sombor, SCG) Bukovac nevű határrészén, az akkor épülő repülőtér helyén a BÜKKSZÁLLÁSI temető feltárására, melyen az előkerült emlékműanyagot 1944-ben feldolgozó Korek József is részt vett: „*A repülőtér építésénél előkerült nagy sírszámú soros temetőből 145 sír adatait rögzítették. A temető bolygatott része legalább 300 sírből állott. [...] egységes leletanyagot tükröz, s nincs nyoma annak, hogy egy középkortól kezdődő folyamatos település sírjai kerültek elő.*”¹³ Leletanyaguk megegyezik a monostorszegiek egy részével: elsősorban bronztüket, kaoricsigákat, gyöngyöket,

fülesgombokat, bronz és vas párizsikapcsokat találtak a sírokban. A szegelt koporsós temetkezések száma elenyésző volt. „*Az anyag összetétele – írta Korek József, – elült a magyarországi hasonló korra keltezett leletanyagtól, és etnikai anyagát szlávnak, bunyevácnak tartom.*”¹⁴ A temetőt „*a hódoltság korának végére – a XVI. század és XVII. század közepére*” datálta, s úgy vélte, hogy „*a temető etnikuma a nagy szerb betelepítési akciókkal*” függ össze.¹⁵ Dolgozata halála után, éppen fél évszázaddal a feltárást követően jelent meg. A szerző a még 1944-ben készült tanulmányt „*változatlan formában*”, egy hozzáfűzött Kiegészítéssel adta közre, melyben már utalt az időközben feltárt Dombóvár-békatói temetőre. Elhatárolta magát azonban attól a véleménytől, miszerint a bukováci temető népessége is vlah eredetű lenne: „*Véleményem szerint 1944-ben megfogalmazott álláspontom ma is helytálló és a bükkszállási népességet sokácnak tartom.*”¹⁶ Ez azonban ellentmond korábbi bunyevác etnikum-meghatározásának.¹⁷

Az 1970-es évek közepén vált ismertté az a temető, mely a mai napig is meghatározó jelentőségű a hódoltság kori balkáni eredetű népesség régészeti kutatásában. Gaál Attila 1975-1977 között 259 olyan sírt tárt fel DOMBÓVÁR–Békatón,¹⁸ melyek mind a temetkezési módokban, mind leletanyagukban lényegesen eltértek a korabeli magyar temetkezésektől. A templom nélküli, soros, egyrétegű temetőt a padkás és padmalyos sírforma túlsúlya, a koporsó hiánya¹⁹ és az alkarok helyzetének feltűnő változatossága jellemezte. A temetőből igen sok síma és gyöngyös bronz „*gombostű*”, vas- és bronz ruhakapocs, fülesgomb és kaoricsiga került elő, valamint – egyebek mellett – gyűrűk és csizmapatkók is. E leletanyag alapján Gaál Attila a dombóvári temető legközelebbi párhuzamát a két zombor környéki temetőben találta meg.²⁰ Mindezek, továbbá két datáló értékű érem²¹ és írott források segítségével a szerző megállapította, hogy „*a mai Békató-puszta közelében feltárt 259 sír a XVI-XVII. században a Kapos északi oldalán megtelepült iflák, azaz vlah népesség temetője volt,*” akik tömegesen tértek át a muzulmán hitre, azaz „*Békató XVII. századi lakói nem voltak keresztények.*”²²

Még 1949-1950-ben tárta fel Mithay Sándor, de csak 1985-ben közölte azt a temetőt, mely ugyancsak a hódoltság kori délszláv lakosság hagyatékának tekinthető. GYŐR–Gabonavásártéren közel 370, jórészt újkori földmunkákkal bolygatott sír került elő, ezeknek azonban csak alig ötödéről vannak információink.²³ A temetőt nemcsak az egyik sírból előkerült, a 16. század közepéről származó négy érem²⁴ datálja a hódoltság korára, hanem azok a bronztűk, fém- és csont fülesgombok, párizsikapcsok is, melyek analógiái Bükkszállásról és Dombóvárról is ismertek. A leletanyag egyéb elemei (kard, olvasók, kereszt) ugyanakkor eltéréseket is mutatnak. Ugyanez a kettősség jellemzi a

temetkezési szokásokat is: egyfelől a templom hiánya, a viszonylag kevés rátemetés és az igen változatos alkarhelyzetek, másrészt viszont a szegelt-kapcsos koporsók nagy száma és a padkás-padmalyos sírforma hiánya.²⁵ Bár Mithay nem hivatkozott egyik akkor már ismert hódoltság kori rác-vlah temetőre sem, történeti források alapján ugyanerre a korra datálta a győri temetkezéseket, megjegyezve, hogy a *„feltárt sírok minden bizonnyal a rác katonaság és hozzátartozóinak temetőjéhez tartoztak.”*²⁶ Ez a meghatározás magyarázhatja a temetkezési szokások és a leletanyag részleges eltérését a „falusi” balkáni népesség hagyatékától.

Az ESZTERGOM–Szentkirályon 1988-ban 39 sírt Biczó Piroskával együtt leletmentő Lázár Sarolta szerint *„temetőnkhez eddig a legjobb analógiaként”* éppen a győri temető szolgál. E terület közelében 1959-ben Bálint Alajos 21 sírt tárt fel:²⁷ a temetési rítus és a leletek alapján a két temetőrész ugyanazon temetkezési hely része lehetett. Templomra utaló nyom nem került elő. A *„laza sorokban”* fekvő sírok ötöde volt szegelt koporsós. A rátemetés ritka, viszont gyakrabban fordult elő csoportos temetkezés. A jellegzetes karhelyzetek és a leletek, a Rácváros közelsége és az a tény is e körhöz kapcsolhatja e temetőt, hogy Pálffy Miklós más vidékekről telepített Esztergom környékére rácokat.²⁸

Még 1966-ban tárta fel Rosner Gyula SZENTENDRÉN, a Paprikabíró utcában egy temető 9 sírját. Egyikükben bronz ruhakapocs és a koponya jobb oldalán egy *„bronz kendőtű”* feküdt, egy másik, koporsós sírban pedig a lábknál egy *„szenteltvizes üvegecske”*. Véleménye szerint az üveg *„és az a tény, hogy a temető közvetlen szomszédságában görögkeleti templom áll, arra enged következtetni, hogy szerb temetővel állunk szemben.”*²⁹

Bácsalmás óalmási határrészén Kőhegyi Mihály 1964-ben egy középkori templom és a körülötte levő temető egy részét tárta fel.³⁰ E lelőhelytől mintegy 2 km-re került elő 1993-ban Észak-Bácska magyarországi területén az első olyan temető, melyet – Kőhegyi Mihály útmutatása alapján – egy hódoltság kori balkáni népesség hagyatékának határoztam meg. BÁCSALMÁS–Óalmás, Homokbányán az elmúlt jó évtizedben végzett feltárások eredményeképp közel 480 sír vált ismertté.³¹ Az egyrétegű, soros, templom nélküli temető jórészt kelet-nyugati tájolású sírjainak túlnyomó többsége padkás, ritkábban padmalyos kiképzésű, a koporsós sírok száma kevés volt. A metszetbontással feltárt síroknál minden esetben sikerült a padkák és padmalyok fedési módjait, olykor a sír különleges betemetését is megfigyelni. Feltűnő volt a karhelyzetek változatossága. A viszonylag gyér leletanyag

kis- és nagyömbös bronztűkből, kaoricsigákból, gyöngyökből, bronz és vas párizsikapcsokból, ezüst, bronz, ón és csont fülesgombokból állt, és előkerült néhány korabeli pénz és egy csizmapatkó-pár is.³² Mindezek alapján kétségtelen a temető nagyfokú hasonlósága a fenti lelőhelyekkel. E hódoltság kori balkáni népesség régészeti hagyatékát azonban – bár az ásatók azokat még középkori magyar lakossághoz kötötték, – ma már több Bács-Kiskun megyei lelőhelyről is ismerjük.

Fél évszázaddal ezelőtt kezdte Zalotay Elemér a KATYMÁR-téglagyári temető feltárását, mely – Szabó György, Komáromy József és Kőhegyi Mihály részvételével – 10 évig tartott. Mivel a leletmentések szüneteiben a homokbányászás folyamatosan tette tönkre a lelőhelyet, mindössze 89 sírt sikerült feltárni.³³ A templom nélküli, soros temetőben a sírok egymástól viszonylag távol feküdtek, rátemetés nem volt. A nyugat-keleti tájolású, jellemzően padkás kiképzésű sírokból, a változatos karhellyel eltemetett halottak mellől a bácsalmásival megegyező leletek kerültek elő, s innen származik a más temetőkből eddig nem ismert, üreges félhold alakú, ezüst fülbevaló–halántékdísz-pár is. A temetőt közel fél évszázaddal a feltárás után hódoltság kori délszláv népesség hagyatékának határoztuk meg, és publikáltuk Kőhegyi Mihállyal közösen.³⁴

E két nagyobb temető mellett – éppen a velük való hasonlóság alapján – ma már több, korábban középkori magyarnak tartott, közöletlen észak-bácskai lelőhelyről az a véleményem, hogy ugyancsak a hódoltság kori délszlávok emlékanyagához tartoznak.³⁵ Mindegyik területről csak néhány sír ismert, ezért csak részlegesen felelhetnek meg azoknak a jellegzetességeknek, melyeket az ismert nagyobb temetők alapján a hódoltság kori balkáni népesség hagyatékának tartok. Jelen ismereteink alapján³⁶ templom nélküli, soros temetőkről van szó, melyekben a nyugat-keleti vagy északnyugat-délkeleti irányú sírok viszonylag távol, 1-2 m-re feküdtek egymástól. Ahol a temetkezési szokások bármiféle megfigyelésére egyáltalán sor került, előfordultak padkásan kiképzett sírok, a szegelt koporsós temetkezések száma általában kevés. A halottak alkarjai a deréktájon vagy a felsőtesten voltak, a ruházathoz tartozó kevés lelet megegyezik a fenti temetőkben talált leletanyag egy részével. Ezen túlmenően mindegyik lelőhely közvetlen környékén biztosan laktak a hódoltság korban délszlávok.

Baja belterületén három olyan nagy kiterjedésű, soros, templom nélküli temető van, melyek feltehetően e körbe tartoznak. Sajnos, mindháromból csak néhány sírt ismerünk:

A BAJA-LŐKERT SORI lelőhelyhez három helyszín tartozik.³⁷ A Kertészképző technikum udvarán előkerült néhány nyugat-keleti irányítású, melléklet nélküli csontváz mentésekor Zalotay Elemér megjegyezte: „*a gyufagyár területén is sok törökkori csontváz*

vált ismeretessé, arra az eredményre jutottam, hogy ez a két csontváz egy XVI-XVII. század fordulójáról való nagyobb sírmező tartozéka. [...] törökkori és az azt követő idők minden valószínűség szerint szerb lakosságának” temetője. „Várható leletek: gömbös, vékony ruhatűk, fésűk, bronz és ezüst fülbevalók, esetleg érmek és pártagyöngyök. Férfiak esetében csiholó vas, kovakő, vaskés és övcsatok vasból.”³⁸ (E megjegyzés igen figyelemreméltó. Egyrészt azt jelenti ugyanis, hogy Zalotay már az 1950-es években számolt a hódoltság kori „szerbek” emlékanyagával, másrészt megpróbálta körvonalazni a hozzájuk köthető leletek körét – anélkül sajnos, hogy forrást közölt volna. Az is nyitott kérdés, hogy mindezek alapján Zalotay miért nem határozta meg „szerb”-nek pl. az általa kevésbé azelőtt mentett Katymár-téglagyári lelőhelyet.) A technikumtól észak-északkeleti irányba húzódott a templom nélküli soros temető: a közeli Szamuelyi (Szent Antal) utcában és a Lökert soron ugyanis újabb sírok kerültek elő. Kőhegyi Mihály ezeket 18. századnak határozta meg, bár e datálást nem indokolta kielégítően.³⁹ A három lelőhelyet egymáshoz való közelségük miatt ugyanazon temető részeinek tartom.

A BAJA–HUNYADI UTCAI lelőhely is több helyszínt foglal magában.⁴⁰ A Hunyadi és Szabadság utcák kereszteződéséhez közel előkerült néhány sírban a koporsószegek mellett két rezgőtű-pár volt, melyek alapján a temető korát Kőhegyi Mihály a 16-17. századra helyezte: „a temető nem kezdődhetett a XVI. századnál korábban, de annak is inkább a vége felé, vagy a XVII. században. A Balla Antal-féle 1772-es térkép ezen a helyen nem jelöl temetőt, tehát ekkor már megszűnt. Valószínűnek tartom, hogy a török korszakban felgyülemlett szlávok temetője lehetett. Erre mutat a lakosság körében jelenleg is elterjedt „rác-temető” elnevezés.”⁴¹ A közelmúltbeli leletmentés során csak néhány koporsószegecs sirt találtunk.⁴² Amikor a közeli Vöröskereszt téri iskolánál levő dombot az 1900-as évek elején elhordták, folyamatosan kerültek elő vázcsontok, de részletekről nincs tudomásom.⁴³ Ugyanehhez a nagy, jelen ismereteim szerint templom nélküli temetőhöz tartozhattak a Béla király utcában talált vázcsontok is.⁴⁴

Szintén csak kis részleteit ismerjük a BAJA–MÓRA FERENC UTCAI temetőnek. A famaradványos, soros sírokat Kőhegyi Mihály a 17-18. századra datálta.⁴⁵ A közeli Ganz (Kölcsey u.) területéről koporsószegek, textilmaradványok, fémgombok kerültek a múzeumba.⁴⁶ A Telcs Ede utcából eddig mindössze egy koporsószegecs sirt ismerünk.⁴⁷ A három lelőhelyet ugyanazon templom nélküli, koraújkori temető részeinek tartom. Azt Evlia Cselebi leírásából tudjuk, hogy Baján a 17. század közepén, a mai városközpontban egykor állt török palánkvártól délre, a Zombori úti kaputól délkeletre, a révfőnél volt a mohamedán temető.⁴⁸ Mivel a révfőt eddig nem sikerült azonosítanom,⁴⁹ egyelőre nem

tudom meghatározni, hogy a Baján lakó muszlimok a Lökert sori és/vagy a Hunyadi utcai temetőbe temetkeztek-e.⁵⁰

BÁTMONOSTOR–Szurdokparton Kőhegyi Mihály 1960-ban egy soros temető 12 sírját tárta fel. A változatos karhelyzetű, fülesgombos, párizsikapcsos, gyöngyös leletes halottak közül néhányat szerves anyagba burkoltak. Kőhegyi a temető használatát „a későközépkortól a törökkor végéig” valószínűsítette. Templom nyomát nem találta.⁵¹ A lelőhely a Monostorra települt rácok temetője lehetett.⁵²

CSÁVOLY–Határ úton 1987-ben vált ismertté 11 „szabályos sorokban, de lazán fekvő” sír, köztük padkás temetkezések. A gyér leletek (ólomgyöngy, bronztű, gyöngyök) alapján a templom nélküli temető korát Kőhegyi Mihály a 15-16. századra tette.⁵³ Véleményem szerint a Mátyusháza–Mátiházra települt balkáni népesség temetője volt.⁵⁴

HAJÓS–Hild, Buszmegálló közelében 1954-ben kerültek elő az első csontvázak, de mire Kiss György a helyszíntre ért, azokból „jóformán semmi sem maradt meg.”⁵⁵ Három év múlva a közelben újabb sírokat bolygattak. Fehér Géza a környéken nem talált templommaradványt. A soros temetőről csak a munkások elmondása alapján jegyezte fel, hogy az egyik koponyán „köröskörül zöld patinanyomok voltak, ezek minden bizonnyal bronz pártától eredtek. [...] sehol nem került elő koporsószeg, koporsó, famaradvány.”⁵⁶ Négy évvel ezután szabályos sorokból álló temetőrészt találtak ugyanitt. Kőhegyi Mihály a melléklet nélküli, északnyugat-délkeleti tájolású sírok alapján a temető használatának felső határát a török időkre tette.⁵⁷ Feltehetően a középkori Ild/Éld/Hild–Ilde faluba települő rácok temetőjével azonosítható.⁵⁸

JÁNOSHALMA–Csorba telepen építkezés során melléklet nélküli, nyugat-keleti tájolású sírokat bolygattak, melyekben az alkarcsonatok a vázak deréktáján feküdtek. Templomot jelző tégladarabokról nem tudunk, bár a helyszínt régész nem látta.⁵⁹ Akár a jankó/jankószállási rácok, esetleg a közelben egykor állt Jankofdsa palanka temetője is lehetett.⁶⁰

A JÁNOSHALMA–gyékényesi temetőről is csak egy helytörténeti munka tudósít. Egy löszdombon melléklet nélküli sírokat tett tönkre az agyagkitermelés. A halottakat olykor „vastag, ácsolt koporsók”-ban temették el, templomnyomokról nincs híradás.⁶¹ A lelőhely azonosítása egyelőre kétséges: lehet a jankó/jankószállási hódoltság kori rác népesség hagyatéka, esetleg azoké, akik a Jánoshalma környékére feltételezett Árokháza–Árikház faluba települtek.⁶²

JÁNOSHALMA–Hergyevicán egy soros temető néhány nyugat-keleti tájolású sírja került elő. A vázak állítólag melléklet nélküliek voltak, és csak „egyetlen határozottan

*felismerhető koporsónyom került elő.*⁶³ Templom tégláiról nem szól a híradás. Tekintve azonban, hogy a helyszint szakember nem látta, hasonlóan a többi jánosalmi lelőhelyhez, az adatok kritikával kezelendők. A lelőhely elvileg lehet a Sente–hergyavicai balkáni népesség hagyatéka.⁶⁴

KATYMÁR–Ólegyen, Fekete tó mellett 1953-ban négy nyugat-keleti irányítású sírt találtak, de a Lakatos Pál által végzett leletmentés során további sírok nem kerültek elő.⁶⁵ 1960-ban Kőhegyi Mihály járt a helyszínen, és a homokbányában további csontokat látott, melyek alapján a középkorra keltezte a lelőhelyet.⁶⁶ Mivel templommaradványokat nem említett, elképzelhető, hogy a Lengyel/lengyani rácok temetőjét bolygatta a földmunka.⁶⁷

KISSZÁLLÁS–Hármasút (Hármashatár)⁶⁸ lelőhelyen 1955-ben egy helyi lakos *„ezüst félholdat ásott ki, mely piros kövekkel volt kirakva.”* A helyszínelést végző Zalotay Elemér megállapította, hogy *„a jelenlegi felszín alatt 150 cm-re, a porhanyós löszben sírok vannak, deszkanyomokkal. [...] A keményfa deszkamaradványok is erősen avultak. [...] Nem koporsó-maradványok, hanem sírbélelésből valók. Koponya alatt kávébarna nemez-anyagból készített [...] kun süveg. [...] Váz ujján sárgaréz gyűrű volt, ezt azonban találók szétdarabolták, azt sem lehetett megállapítani, fejes volt-e, közlésük szerint kis kerek feje volt.”*⁶⁹ Mindezek és a templom hiánya alapján feltételezhető, hogy a lelőhely a közeli Máda elnéptelenedett magyar faluba települő balkáni lakosság temetője lehetett.⁷⁰

MADARAS–Bajmoki úton 1960-ban és 1975-ben Kőhegyi Mihály egy Árpád-kori templomot és annak közelében 106 sírt tárt fel.⁷¹ Az ásatási terület szélén levő nyugat-keleti irányú, bolygatlan sírok mind formájukat, mind leletanyagukat illetően eltértek a többitől. Egymástól távolabb feküdtek, a vázak alkarcsontjai a deréktájon keresztben ill. a felső vázcsontokon voltak. Koporsószegek nem kerültek elő, néhány sírban famaradványokat találtak. Több sír padkás kiképzésű volt. A vázak mellől gyöngydiszes fejékek, kiscömbös és gyöngycömbös hajtúk és bronzgombok kerültek elő.⁷² Mindezek alapján úgy vélem, hogy egy Árpád-kori templom körüli magyar temető dombját használták temetkezési helyül azok a rácok, akik Madaras elhagyott középkori faluba települtek.⁷³

MÉLYKÚT–Kilátó, Szabadkai út mellett 1991-ben egy magas dombon homokhordáskor kerültek elő vázcsontok. A leletmentés során 21, jórészt újkori bolygatású sírt tártam fel. Egyetlen lelet egy füles bronzgomb volt.⁷⁴ Tekintve, hogy a területen templomra utaló semmilyen nyomot nem találtam, a lelőhelyet a Mélykút/Melkut faluba települő rácok temetőjeként határoztam meg.⁷⁵

TOMPA–Kossuth utca 13-15. számokkal szomszédos területen Zalotay Elemér 1954-ben négy nyugat-keleti irányú sírt tárt fel. Megállapította, hogy „*a megásott sírok [...] igen keskenyek. Mindössze 36 cm szélesek. Ilyen keskeny sírokkal csupán Katymáron találkoztam.*” Ebből nyilvánvaló, hogy a sírgödrök padkás kiképzésűek voltak. Az egyik sírban a padkafedő deszka maradványait is megtalálta. Leletekről nem tudósított, de megjegyezte, hogy az alkarok helyzete is a katymáriakkal azonos.⁷⁶ Mindezek alapján bizonyosra vehető, hogy Zalotay a Tompára költöző rácok temetőjét találta meg.⁷⁷

A hódoltság kori délszláv népességhez köthető temetők száma a közelmúltban a Dunántúlon is nőtt. FONYÓD–Bézsény lelőhelyen 2003-ban Gallina Zsolt egy szabályos sorokba rendezett temető 350 sírját tárta fel. Jelentős részük padmalyos kiképzésű volt, a koporsós temetkezések száma kevés. A változatos karhelyzetű halottakat általában melléklet nélkül temették el. Néhány csonton harci sérülések nyoma látszik, s tömegsírok is utalnak harci eseményekre. A temető területén templom nem állt. Mindezek alapján Gallina Zsolt az általa ismert hódoltság kori délszláv temetőkkel (Bácsalmás, Dombóvár, Győr, Katymár, Bükkszállás) hozta összefüggésbe a bézsényi sírokat. A lelőhely különlegessége, hogy a temető közelében egy 17-18. századi település került elő, ám kapcsolatuk egyelőre bizonytalan.⁷⁸

*

E rövid áttekintésből nyilvánvaló, hogy a hódoltság kori balkáni népesség hagyatékát sokáig mellőzte, vagy nem ismerte fel a régészeti kutatás. Az első ilyen leletegyüttest (Monostorszeg) Gubitza Kálmán még rövid leírásra sem tartotta érdemesnek: túlságosan fiatalnak, inkább néprajzi jellegűnek vélhette a kutatásában kiemelt szerepet játszó pálos monostorhoz képest. A leletek szerencsére a zombori múzeumba kerültek, megkönnyítve Korek Józsefnek a fél évszázad múlva leletmentett, hasonló jellegű bükkszállási lelőhely értelmezését. A bükkszállási temető feltárása „*nem egy elszigetelt alkalomszerű kutatás (volt), hanem része annak a tervnek, amelyet a szegedi egyetem Régészeti Intézete végzett a Bácska történeti felkutatásában.*” Azaz egy, a Délvidéken akkoriban folytatott, elsősorban a középkori települések kutatását célzó „projekt” része, mely e korszak kutatásának fontosságára hívta fel a figyelmet. „*Tapasztalhatjuk – írta Korek 1944-ben –, hogy a régészet köre egyre jobban kitágul, és ma általánosságban a mohácsi vétség tartják lényegesultnak az ásó tudományát. A XVI-XVII. század régészeti*

*emlékeit alig ismerjük, bár majdnem minden múzeumban találunk ide tartozó leleteket. Ezekről az ásatók idegenkednek, mondván: a XVII. századi anyag igen fiatal és szegényes.*⁷⁹ A felismerést azonban nem követte a tett: mert bár Korek mindkét Zombor környéki temető közlését előkészítette, maga a publikáció – az elemzést illetően lényegében változatlan formában, – csak kerek 50 év múlva jelent meg.

A hódoltság kori balkáni népesség immár korszerű régészetének megindítása kétséget kizáróan Gaál Attila nevéhez fűződik. A Tolna megyei török palánkvárak kutatása szinte törvényszerűen vezette el a DOMBÓVÁRI vlahok temetőjének feltárásához, a népesség írott források bevonásával történt meghatározásához. Mint ahogy törvényszerű volt az is, hogy e balkániak hagyatéka hamarosan más területeken is felbukkanjon. E terület pedig nem véletlenül volt a mai Bács-Kiskun megye déli része, melyet – ahogy az történeti dokumentumokból már régóta ismert volt, – lényegében hézagmentesen szállták meg a betelepülők. Ma már tudjuk, hogy korábban is folyamatosan kerültek elő hozzájuk köthető régészeti jelenségek, ezek meghatározása azonban csak a közelmúltban, éppen az eddigi legnagyobb lelőhelyük, a BÁCSALMÁSI temető alapján történhetett meg.

Törvényszerű az is, hogy a hódoltság kori balkániakhoz köthető lelőhelyek száma a közeljövőben nőni fog. Ennek szubjektív eleme a régészek körében az utóbbi időben a kora-újkor iránt – főként a palánkokat és a kerámiát illetően – fokozottan megnyilvánuló érdeklődés,⁸⁰ objektív elemét pedig elsősorban az elmúlt évek óta immár országszerte általánossá váló nagyberuházásokkal járó, nagy formátumú leletmentések jelenthetik, ahogy ezt Fonyód példája mutatja. Mindez azzal is járni fog, hogy a múzeumok régebbi anyagában egyre inkább elkülönül az a régészeti hagyatéka, melyet gyakran a késő középkori – kora újkori magyarsághoz kötöttek, pedig már az első temetőket feltáró régészek is tudták: eredetét a Balkán-félszigeten kell keresni. Az etnikum pontosabb meghatározásában viszont – ahogy arra fentebb utaltam, – nem egységes az eddigi kutatás.

Az azonban félreértés, hogy az elsőként előkerült, kaoricsigás-gyöngyös-kisgömbös bronztűs monostorszegi leletcsoportot⁸¹ Gubitza Kálmán a sokacokhoz kötötte volna. E leletekről ugyanis egyáltalán nem írt, csak az elrejtett kincsletről jegyezte meg, hogy az érméken kívül *„a többi lelet legtöbbször sokác eredetű.*”⁸² Márpedig eddigi ismereteim alapján kizárt, hogy kaoricsigák, gyöngyök és kisgömbös bronztűk – ráadásul a Monostorszegről ismert mennyiségben – kincsleletek részei volnának. Ezért Gubitza „sokac” leleteként kizárólag az ugyaninnen előkerült három pár, igen díszes – és valóban pl. a Tomaševac/tamáslakaiakhoz hasonló – rezgő- vagy tekerődőztű jöhet szóba,⁸³

ilyenforma ékszereket ugyanis viselhetek a 19. század második felében Monostorszegen élt sokacok is. E félreértése vezette azonban Korek Józsefet arra, hogy a bukkszállási temetőt is katolikus délszlávokhoz – bár ahogy fentebb már jeleztem, némiképp zavarosan hol bunyevácokhoz, hol sokacokhoz – kösse.⁸⁴ Gaál Attilának köszönhetően az etnikum meghatározásában alapvető szerepet kaphattak az írott dokumentumok. A békatői török adóösszeírások azonban nem boszniai, hercegovinai vagy dalmát, hanem vlah jellegű neveket tartalmaznak,⁸⁵ és – ahogy erre a következőkben részletesen kitérek, – kevert délszláv-román jellegűek az elnéptelenedett észak-bácskai magyar falvakba települő balkániak nevei is.

*

A dombóvári vlahok az antropológiai vizsgálatok szerint *„hosszú lábú, nyúlánk, magas emberek voltak, akiknek koponyája igen rövid, széles és magas, arcuk és orruk középszéles, szemüregük viszonylag alacsony volt.”*⁸⁶ Számos fejlődési rendellenességük – melyek általában is jellemzik e népességet,⁸⁷ – beltenyészetük és elszigeteltségük következménye lehetett.⁸⁸

Egyelőre csak azt tudjuk, hogy a békatői népességhez a bukováciak voltak ténylegesen hasonlóak:⁸⁹ *„a két sorozat [...] azonos eredetűnek tartható.”*⁹⁰ A Magyarországra települt hódoltság kori balkániak átfogó antropológiai vizsgálata azonban csak a közelmúltban kezdődött a Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszékén,⁹¹ ezért ennek eredményére e disszertációban még nem térhetek ki. E kutatások remélhetőleg pontosítani fogják e népesség eredetének helyét is, melyet mai ismereteink szerint valahol a Balkán-félsziget középső részén kell keresni: *„Megtalálható [...] Dombóvár-Békató sajátos dinaroid jellegegyüttése a Balkán félsziget középső részén, egy meglehetősen jól lehatárolható területen, ÉNy-Görögország, Albánia és a jugoszláviai Crna Gora hegyvidékén. Vizsgált népességünk egykori hazája talán valahol ezen a tájon lehetett.”*⁹²

II.

ÉSZAK-BÁCSKA A HÓDOLTSÁG KORÁBAN⁹³

*"Szinán pasa feljövetele és Eger bevétele előtt az Tisza-Duna között Titeltől fogva egészen Jánoshalmáig, Szegedig és Kiskunhalas tájáig is feltolakodott a rác nemzetség."*⁹⁴

II.1. A BALKÁNI LAKOSSÁG BETELEPÜLÉSE

„Jóságos Isten!... milyen elhagyatott itt minden [...] milyen ritka mindenféle a földműves, ritka az állat, s csak a pusztaság végtelen” – írta Verancsics Antal esztergomi érsek közel harminc évvel a mohács csatavesztés után, amikor 1553-ban követséget vezetve Konstantinápolyba, e vidéket is érintette.⁹⁵ Szemléletes kép arról a történelmi tényről, hogy a török terjeszkedés útvonalába eső magyar falvak és kisebb mezővárosok részben vagy teljesen elnéptelenedtek, lakóik nagyobb és védettebb városokban kerestek menedéket, területük egy időre, vagy soha többé be nem népesülő pusztává lett.⁹⁶ Egyes vidékekre azonban hamarosan balkáni eredetű népcsoportok költöztek be, így – ha néhány generációnyi időre is – újra lakottá váltak az elhagyott középkori falvak.

II.1.1. A BETELEPEDÉS OKAI

Az 1543 tavaszán a korábbi Bács, Bodrog, Csongrád megyék, a Fejér megyéhez tartozó Solt szék területén továbbá Külső-Szolnok vármegye területének egy részén létrejött szegedi szandzsák hét náhijére osztódott (szegedi, csongrádi, titeli, bácsi, zombori, szabadkai, kalocsai). Baja és közvetlen környéke ekkor még a zombori náhije része volt.⁹⁷ Az 1570-71. évi defterek adatai szerint azonban rövidesen önálló török járássá vált. Közigazgatási státuszának megváltozása bizonyosan összefüggésben volt az észak-bácskai vidékre a 16. század közepén beköltöző új, balkáni eredetű lakossággal.⁹⁸

Szulejmán 1520-as hadjáratai és Cserni Jován több ezres seregének pusztításai lényegében „kisöporték” a bácskai területekről a magyar lakosságot, melynek helyét a következő évtizedekben balkáni betelepülők foglalták el.⁹⁹ A Duna-Tisza déli része, a bácsi és titeli náhijék lakossága 1546-ra teljesen balkáni lett; ekkor tőlük északra még csak a szegedi náhije néhány falvát szállták meg a betelepedők: *„itt a magyar-rác Zenta északi szomszédja, Adorján az utolsó, délszlávok lakta falu, utána Szegedig és fölötte magyar helységek sorakoztak. Magyar népességű volt a csongrádi és a kalocsai náhije is.”*¹⁰⁰ Alig

15 év múlva, az 1560-1561-es összeírás alapján a szegedi szandzsák hét náhijéből a déli három, a bácsi, a titeli és a zombori népessége *„csaknem teljesen balkáni”*. 1546 és 1560 között megerősödött tehát a népmozgás, *„a balkáni betelepülők másfél évtized alatt 163 puszta helyet szálltak meg.”*¹⁰¹

Az elnéptelenedett Duna-Tisza közti területekre ezidőtájt költöző balkániak megjelenése nem magyarázható a török előli menekülésükkel. Nyilvánvaló ellentmondás lenne ugyanis, hogy az akkor már több generáció óta török uralom alatt élő délszlávok egy ugyancsak török uralom alá került vidéket választottak új hazájukul. Az új lakosok bizonytalansággal a könnyebb élet és boldogulás reményében költöztek a török birodalom egyik tartományából a másikba.¹⁰² A beköltözés tényleges okát, hátterét és többé-kevésbé pontos idejét az 1560-1561. évi tahrir defter, s benne I. Szulejmán éppen vizsgált területünkre vonatkozó rendelete világította meg:

*„Amikor a most nevezett liva újbóli összeírása elrendeltetett, arról is felséges parancs érkezett, hogy az új defterbe a következők jegyeztessenek be. A nevezett livában a Zombor és Baja közötti terület a szultáni hódítás óta üres és pusztaság, ugyanakkor a birodalom belsejéből a budai végekre tartó és onnan visszatérő utazók útvonala. Az ellenség várainak, Egernek, Gyulának és Szigetvárnak a lovas és gyalogos hajdúi állandóan lesben állnak e vidéken, és nem hagynak fel gonoszságaikkal és gázságaikkal. Feltétlenül szükséges, hogy a vidék benépesüljön és újraéledjen, hogy sátorlakó vándorokból és különböző lakóhelyekről bizonyos mennyiségű rája-népet hozzanak a szóban forgó, kipusztult Aranyas, Gara és Borsód nevű falvakba, akik, miután ezeket benépesítették és újraélesztették, százan szabados lovasként szolgáljanak. Állhatatosan védjék és oltalmazzák a jövő-menő utazókat és a környék népét a hajdúk portyáitól, akadályozzák meg kártevésüket és ártalmukat. Az új szultáni defterbe bejegyeztetett, hogy amíg a száz lovas kitartóan azon van, hogy a szóban forgó vidéket felélessze, a jövő-menő utazóktól a kártételeket távol tartsa, és a vidék védelmében fogatkozást ne engedjen, a vallási és állami törvények által elrendelt összes adó, rendkívüli hadiadó és szolgáltatás alól mentes és szabad legyen.”*¹⁰³

A három lakatlanná vált magyar településre, Arany–Gorni Aranyásra, Garára és Borsód–Borsotra¹⁰⁴ 1561 táján¹⁰⁵ beköltöző balkániakat újabb tömegek követték, s a század utolsó harmadára az elnéptelenedett észak-bácskai falvak nagy része újraterelődött. A folyamat eredményeképp Észak-Bácska lakossága és településhálózata alapvetően megváltozott. 1570-1571-ben Baja környékén 28 lakott település volt,¹⁰⁶ az 1572. évi

összeírás szerint pedig „szerb” lakói voltak Kelebiának, Tompának, Ludasnak, Borsotnak, Mátiháznak, Mélkútnak és Ivánka pusztának is.¹⁰⁷ 1578-ra a bajai náhije 29 lakott helyéből már csak Szeremle–Szeremlén, Monostor, Csanád és Besenyő–Besnő volt magyar. „Az első három nagy lélekszámának köszönhető kitarthatását, egy évtized alatt azonban az ő lakosságuk is fogyott. Szeremlén 1570 körül 76 dzsizje-fizető háztartást írtak össze, 1578-ban 66-ot, Monostoron 34-ről 22-re, Csanádon 54-ről 39-re csökkent a családok száma. Besnőt az első időpontban 9 család lakta, 1578-ra számuk kettőre apadt: a falu halálra volt ítélve”,¹⁰⁸ és soha többé nem települt újra: nevét Sükösd nyugati részén Nagy-Besnyő határrész őrzi. „A hódoltság talapzata tehát erre az időre már visszafordíthatatlanul délszláv – nagyobb részt szerb, kisebb részt bosnyák – etnikumú területté vált, ezért emlegették a 17. századi magyar nyelvű források már rendszeresen Rácországgént.”¹⁰⁹ Az új lakosok etnikai meghatározása azonban nem ilyen egyszerű.

II.1.2. AZ ÚJ NÉPESSÉG ETNIKAI ÖSSZETÉTELE

Azzal minden történész egyetért, hogy a hódoltság kori Magyarországra vándorolt balkáni eredetű népesség összetett volt. Az inkább majd csak a 17. század közepétől tömegesebben bevándorló boszniai katolikusok mellett görögkeleti szerbek érkeztek nagy számban, akiket a magyarok egyetemlegesen rácoknak hívtak.¹¹⁰ Velük együtt vándoroltak ide a „több délszláv népcsoport keveredéséből létrejött állattenyésztő etnikum, a vlahok képviselői is, akiket a korabeli magyar nyelvű források oláhoknak (latinul vlachus, törökül eflák) neveztek”¹¹¹

A legújabb kutatások szerint a vlah szónak három, általában vélhetően egybeeső jelentése volt. Első, eredeti jelentése az etnikumot jelölte: azt a népeiséget, mely a romanizált, pásztorkodó ősrómánok őshazájából az egész Balkán félszigetre szétvándorolt. Északkelet-Boszniába, Hercegovinába és Montenegróba a török időkben jutottak el, legfontosabb szállásterületük ekkor Észak-Szerbiában volt.¹¹² Ezen a vidéken ma is él egy népcsoport, mely vlahnak, és egyik ága éppen a török hódoltság végén Magyarországról visszatelepült vlahok utódjának vallja magát.¹¹³ A szó másik jelentése már a 11. századtól kezdve önálló fogalom: a vlahok jellemző foglalkozásából kiindulva egyre inkább a transzhumáló pásztort értették alatta, függetlenül attól, hogy mely néphez-nemzetséghez tartozott.¹¹⁴ Ezért feltételezhető, hogy a török források vlahjain – vagy legalábbis azok egy részén – „mindenféle néphez tartozó, vlah jogállású pásztor”-t kell érteni.¹¹⁵ Ez a vlah jogállás a szó harmadik jelentése, mely szerint e tényleges katonai szolgálatot végző parasztnak és pásztoroknak igen kedvező átalányadózási kötelezettségük volt.¹¹⁶

Csak ezek alapján lehetetlen megállapítani, hogy az 1560 táján Észak-Bácskába költöző balkániai vlahok voltak-e, hiszen vlah jogállás ekkor itt nem létezett. A vidék védelmével megbízott száz katonaparaszt a szulejmáni rendeletben nem vlah jogokat kapott, hanem műszellem-státuszt, mely adózási szempontból nagyobb szabadságot jelentett nekik. Mégis, „*vlah mivoltuk egyetlen áruló jele az, hogy amikor katonai századba szervezték őket, nevük harami lett, amely [...] mindenekelőtt a vlahok terminusa volt.*”¹¹⁷ Kérdés azonban, hogy az új telepesek többi falujának nem katonai szolgálatot ellátó, adófizető lakója is vlah származású volt-e. S kérdés az is, hogy az etnikum meghatározásában a betelepülők nevének vizsgálata mennyiben segíthet.

A korabeli török adóösszeírások az újratelepült falvak nagyságát, adófizetőinek számát és nevét is pontosan feltüntették, ám sajnos e defterek ma még jórészt közöletlenek.¹¹⁸ Baskut, Halmas, Katymár és Mélkut esetében két különböző évre – Baracskánál csak egy évre – vonatkozóan név szerint is tudható, kik adóztak földesuruknak, a timár-birtokosnak, és fizették az államnak járó dzsizje-adót (1-4. táblázat).¹¹⁹

A három falu lakosainak nevei első pillantásra is délszláv-román keveredést jeleznek, s ez általában is jellemzi a balkániaiak által megszállt falvak lakóit.¹²⁰ A Drakul, Drakula, Ion, Radul, Avram, Vlad, Mircsa, Barbul, Bogdan és Grigor román eredetű nevek, és gyakori a vlahok körében a Vuk, Ilije és Nikola elnevezés is, akárcsak a Gyorgye, a Mihail és a Petre. A vlahok azonban délszláv neveket is viselhettek, s ez fordítva is igaz.¹²¹ A román Gyorgye délszláv megfelelője pl. a Gyura, Gyurity, a Mihailé a Mihál, Mihájló, a Petréé a Petar, Petri. További probléma fakad a defterek arab írásmódjából: a Nikut és a Nikót, az Ilijét és az Iliját, a Ioant és a Jovant teljesen azonosan jegyezték le, s nincs eltérés a Drakul-Dragul nevek írásában sem. A töröktől idegen hangzás mellett az írások figyelmetlenségéből is fakadhat, hogy az azonos kezdetű (Rad-, Vuk-, Niko-, Drag- stb.), de többféle végződésű nevek (-ul, -an, -acs, -man, -san, stb.) végződéseit cserélgették, így gyakran eltérően írták ugyanannak az embernek a nevét.¹²²

A vlahok már a Balkán északi részén együtt laktak szerbekkel és bolgárokkal, s ennek eredményeképp egymás neveit is átvették. Ez a keveredés a magyarországi beköltözéssel tovább erősödött. Ráadásul a balkániaiak nevei két részből, az illető és az apja keresztnévéből álltak, a román-délszláv keveredés pedig már egy családon belül is megjelent. S „*egyre nagyobb a zűrzavar*”, ha a defterek az adófizető fiát/fiait vagy testvérét/testvéreit is számon tartották.¹²³ Mindezek alapján a témát legalaposabban ismerő

és vizsgáló történész is kénytelen volt megállapítani: „*Minden igyekezetem, hogy a déli Duna-Tisza köze török összeírásaiban és más forrásaiban vlah közösségeket találjak, kudarcba fulladt.[...] Ha azonban sem a születési hely, sem valamilyen árulkodó jel – szolgálatváltás, vlah jogok – nem mutat az eredetre, csak a nevük alapján még a várkatonák közül sem lehet az etnikai értelemben vett vlahokat kiválasztani, a falvak lakói közül még kevésbé.*”¹²⁴

A délszláv-vlah kérdés elvileg az életmód felől is megközelíthető lehet. A „*csak juhot tartó és az után adózó [...] vlach népesség*”¹²⁵ meghatározásához eszerint Észak-Bácska új balkáni lakossága adózási kötelezettségeinek ismerete is elegendőnek bizonyulhatna.

A halmasiak (Bácsalmás) 1570 körül 13 (más források szerint 14) háne után fizettek adót; a tételek között a juhadó 862, a sertésadó 122 akcsével szerepel. 1578-ban a hánék száma 24 (26?), a juhadó 800, a sertésadó 210 akcsét tett ki (5. táblázat).¹²⁶ Ebből kiszámítható, hogy a beköltözést követően átlagban egy családra-háztartásra 66-62 akcse értékű juh- és nagyjából 9 akcse értékű sertésadó, néhány év múlva viszont már csak 33-31 akcse értékű juhadó, ellenben ugyanennyi sertésadó jutott¹²⁷ (5. táblázat). Ráadásul az 1570 körüli lakosság alig több mint fele lakott 1578-ban is Halmáson, a többiek új betelepülők voltak. Mindezekből következhet, hogy a korábbi közösség túlnyomórészt juhászokkal foglalkozó (vlah?) része egy évtized múlva háttérbe szorult a folyamatosan érkező új balkáni jövevények¹²⁸ elsősorban sertést tartó (és elsősorban földművelő délszláv?) rétegével szemben. Vagy éppen a főként juhtartással foglalkozó vlahok vándoroltak el időközben máshová (ez pásztorkodó életmódjukból is következhetne), s az új bevándorlók egy része éppúgy juhtartó vlah volt, s csak másik részük szerb/délszláv. A defterek vizsgálata ez esetekben sajnos tág teret ad a fantáziának. Mindenesetre az adózók nevei 1570 táján éppúgy inkább délszláv, mint román eredetűek voltak (bár, mint láttuk, a név önmagában nem jelzi viselője etnikumát), akárcsak 1578 körül. És természetesen nem tudni, hogy a letelepedést követő évtizedben (1570 és 1578 között) mekkora volt az egyes települések lakosságának be- és kivándorlása.¹²⁹

Az új lakosok adójegyzékei feltüntetik a falvak elöljáróit is. Baja környékén az 1570-es tahrir defter 28 lakott települést sorol fel, közülük tizet kenéz vagy primikür vezetett.¹³⁰ Halmas (Bácsalmás) vezetője 1570 körül Milko Radics primikür volt, később kenézi rangot kapott. (A defterek alapján nem tudjuk, mi történt Palko nevű fiával, aki csak

1570-ben szerepel, később sem apjával egy sorban, sem önálló családfőként nem tűnik fel a neve.) Kenéz állt 1578 körül a szabadkai nahije Kelebe falujának és a bajai nahijébe tartozó Tótház, Bikity, Árikház, Baskut, Borsot, Zside, Rim, Borot és Gorna Aranyas településeknek élén is (6. táblázat). Húsz évvel később, 1598 táján Lázár kenéz vezette Kachmar, Vökon kenéz Vamtelek, Lázár kenéz Nagy Patalom, Dobrothe kenéz Legyen és György kenéz Sár, akkor már egységesen rácnak nevezett falvakat (Pálffy-féle 1. szeződés).

Kézenfekvő lenne az észak-bácskai újratelepült falvak lakóinak vlah vagy délszláv származását annak alapján eldönteni, hogy ez a társadalmi szerkezet melyik népcsoportnak a jellemzője. Az a vélemény, mely szerint a vlahokat „*meg lehet különböztetni a szerbektől, részben kenézeikről*”,¹³¹ összecseng a következővel: „*Az oszmán törvények a helyi katonai-polgári adminisztráció e szokásos vezérhármasa (t.i. szandzsákbég, vojvodák, szubasik – WE) mellé rendszerbe emelték a vlahok saját elöljáróit is: kerületenként, nahijénként a kenézeket, falvanként a primityurokat.*”¹³² Tehát a kenézek, primikürök vezette településeken vlahok laktak volna. Más vélemények szerint viszont éppen a szerbek körében nevezték kenézeknek és primiküröknek azokat az elöljárókat, akik „*a török hivatalok és a lakosság között közvetítettek*”.¹³³ A probléma elegáns – és az 1598 év körüli névhasználatnak megfelelő – áthidalása az a megállapítás, mely szerint „*Bács megye török összeírásaiban már a 16. század közepén feltűnnek a nagyobb rác falvak primikürjei és Somogytól Temesvár vidékéig a kenézek.*”¹³⁴

Kettősséget jeleznek az eddigi régészeti kutatások is. A hódoltság kori balkáni népességre a Dunántúlon a padkásan, ritkábban padmalyosan kiképzett sírgödörök és a koporsó nélküli temetkezések jellemzőek.¹³⁵ Ugyanez a szokás általános az Észak-Bácskába települt balkániaknál is, azzal a különbséggel, hogy a sírok egy részében egyenes fenekű sírgödörbe, ácsolt vagy szegelt koporsóba (számuk a feltárt temetkezések 10-15 %-a) helyezve temették el halottaikat.¹³⁶ Kérdés azonban, mit jelent ez a kettősség. Egyfelől magyarázható lenne azzal, hogy a koporsós sírok a keresztény délszlávok, a padkás/padmalyos kiképzésűek viszont a vlahok temetkezését jellemzik. Másfelől azonban – s inkább e válaszra hajlok, – a koporsós sírok a keresztény (jelen esetben pravoszláv) délszláv-vlah hagyományokat folytatja, míg az ettől eltérő rítus a muzulmán hitre áttért balkániak¹³⁷ (délszlávok és vlahok) temetkezéseire jellemzőek. A 16. század közepe után ugyanis „*már figyelemre méltó a nagyszámú (természetesen szintén délszláv eredetű)*

*muszlim jelenléte a Bácskában, ami a balkáni hódoltság viszonyainak (erőteljes iszlamizáció a falvakban) megjelenésére utal.*¹³⁸

Az írott források és a régészeti kutatások alapján egyelőre nem dönthető el, hogy a 16. század közepét követően Észak-Bácska elnéptelenedett falvait megszálló balkániak pontosan melyik etnikumot képviselték. Szakály Ferenc folyamatosan szerbekről írt,¹³⁹ Vass Előd és Gaál Attila a dombóvári betelepülőket vlahnak tartja.¹⁴⁰ Molnár Antal szerint egy részük várkatona (martialóc) és adózási kiváltságokkal rendelkező vlah volt, nagyobb csoportjukat az elnéptelenedett területeket megszálló délszláv földművesek alkották.¹⁴¹ Határozottabb álláspontot képvisel Hegyi Klára, aki a jövevényeket „szándékkal” nevezi „balkániaknak, nem pedig szerbeknek, bosnyákoknak (mégcsak nem is délszlávoknak) vagy vlahoknak, mert lehetetlen e népelemeket szétválasztani.”¹⁴² Ezen a szigoron mégis enyhít, amikor az 1570-es évekre a Duna-Tisza közére Szeged vonaláig letelepedő balkániakról ír: „a népességet – kisebb-nagyobb iszlamizált közösségektől tarkítva – keresztény délszlávok és vlahok alkották.”¹⁴³

Mindebből nyilvánvaló, hogy a betelepülők etnikumát az írott források alapján csak viszonylag tág keretek között lehet meghatározni. Azaz egy adott körön belül nem pontosítható, hogy konkrétan szerbek esetleg bosnyákok, crna goraiak, macedónok vagy románok voltak-e, és ha keveredtek egymással – ahogy erre a nevek is utalnak –, milyen arányban vettek részt a különböző csoportok a magyarországi betelepülésben. Ez az a pont, ahol a régészet a maga módszereivel segíthetne: nemcsak az egyes etnikumok, de a „kirajzási terület(ek)” meghatározásában is. E népesség kutatása azonban lényegében megállt a mai országhatároknál: nincs tudomásom arról, hogy az egykori Jugoszláviában az 1560 táján Magyarországra költözött „rája népek”, „sátorlakó vándorok” és közvetlen elődeik ottani hagyatékának publikálására, vagy egyáltalán feltárására sor került volna.¹⁴⁴ Ezért megnevezésükre e disszertációban még az általánosabb „rácok-vlahok” vagy „balkániak” megjelölést vagyok kénytelen használni.

II.1.3. SZABADOSOK ÉS ADÓFIZETŐK

„A rácok [...] telepeiket leginkább mocsarak és vizek mellé helyezték, hogy kényelmesebben és könnyebben halászhassanak; lakóházaikat olyan gyatra anyaggal és mesterséggel építik, hogy amikor nekik vagy vezérüknek kedve szottyán, készek mindjárt szétrombolni és máshova vándorolni. Innen van, hogy az a hely, melyen ma még épületek állnak, holnap már pusztán áll. Sőt, legtöbbször a lakás föld alá ásott hely és a gödrök

*üregei.*¹⁴⁵ Más források is jelzik, hogy a 17. században pl. Mitrovica és Zimony között és a Szerémségben földbe ásott házak, földalatti üregek szolgáltak emberi lakásként.¹⁴⁶ Az azonban, hogy a hódoltság kori rácok hogyan alakították ki észak-bácskai új lakóhelyeiket, egyelőre nem ismert, hiszen egyetlen rác település helyét sem sikerült még megtalálni. Lehet, hogy abban a középkori magyar faluban telepedtek le, melynek nevét is tovább használták. Igaz, temetkezési helyüket 1-2 km-re a falvaktól jelölték ki, s nem folytatták a templom körüli temetőket,¹⁴⁷ de ez még nem zárja ki, hogy beköltöztek a még lakható vagy lakhatóvá tett házakba, állatokat tartsanak a karámokban és istállókban, újra műveljék a kerteket és a földeket. A defterek adótételei alapján ugyanis az új lakosság a letelepedést követően élénk földművelést folytatott.

A betelepíteni szándékozott vidék katonai védelmét ellátó¹⁴⁸ – Arany–Gorni Aranyásra, Garára és Borsotba költöző – „szabados lovasok”, műszellemek 102 (más forrásban 103)¹⁴⁹ családfőjének, ezek 41 nőtlen fiának és testvérének nevét is feljegyezte az 1560-1560. évi defter, de egyelőre csak vezetőjük nevét jelzik a publikációk. A „*nevezett haramik parancsnoka*” Szelak Niko volt, aki a családos műszellemekből álló tíz tized (bölük) egyikét is vezette. A szigorú katonai szervezetbe tömörült század teljes adómentességet kapott.¹⁵⁰

Nem ismert, hogy a rendelet eredményeképpen hány „*rája*” és „*sátorlakó vándor*”, azaz főként pásztorkodással foglalkozó család települt át a 16. század közepe táján a Balkánról Észak-Bácskába.¹⁵¹ Az 1570 körüli török összeírások azonban már jelzik a letelepedett új lakosokra kirótt adókat.

A középkori magyar Halmos (Bácsalmás) faluba települt balkániaiak az állam által kirendelt birtokosoknak és az államnak is adóztak (5. táblázat). Utóbbi, a dzsizje-adó az 1570-es években háztartásonként 61 akcsét jelentett, azaz 1570 körül 793, 1578-ban pedig 1464 akcsét. A birtokost megillető adók listája már bizonytalanabb, s igen nehéz belőle a tényleges termésre visszakövetkeztetni. Az 1570 körül fizetendő 6666 akcse éppen a szolgálati birtokok (timár-birtok) egyik elterjedt kategóriájának jövedelme, azaz az egyes adótételeket ezen összeg függvényében határozták meg. (Elég nehéz lehetett előre megjósolni pl. a kártevések, házasságok számát.)¹⁵² Ezért az adólistából csak annyi olvasható ki bizonyossággal, hogy az új falu szegényes termelésének fő pillérei eleinte a gabona és a juh voltak. A következő néhány évben ezek mellett a kerti vetemények termesztése nőtt meg, a lakosság már méhészettel és szőlőműveléssel is foglalkozott, a juhot pedig háttérbe szorította a sertéstartás. A kis összegű birtoklasi (tapu-) illeték

megjelenése jelzi, hogy a halmasiak néhány esetben kincstári tulajdonú malmokat, parlagföldeket, réteket is használatba vettek. Hasonló lehetett az új balkáni telepések többi észak-bácskai falujának gazdálkodása is.¹⁵³ Baskut (Vaskút) 26 hánóját 1570-ben összesen 5488 akcse adóra kötelezték. Az egyes adótételek nagyjából megfelelnek a halmásiak kötelezettségeinek, bár az arányok helyenként eltérőek. Ekkor még Baskuton is kb. négyszer annyi juhot tartottak, mint sertést (Halmáson ezidőtájt hétszeres volt a juhok száma a sertésekéhez képest), és már méhészettel is foglalkoztak.¹⁵⁴ Baracsán viszont még 1578-ban is jóval jelentősebb volt a juhtartás szerepe, mint az előző településeken.¹⁵⁵ A falvak adólistájának összehasonlítása bizonyonnyal fontos adatokat szolgáltatna a gazdálkodás alakulásáról, ám a gyér számú publikáció miatt jelenleg mindösszesen néhány település adatai állnak rendelkezésre.

A balkániak megszállta Észak-Bácskában az első időben még éltek a „különböző lakóhelyekről” származó „rája-nép”-ekkel együtt betelepített, de a falvakban eleinte nem letelepedett „sátorlakó vándorok”, akiket „félre nem érhetően vándor pásztor életmódot élő rideglegényeket” értettek, s akik egyes vélemények szerint ősi vlah transzhumáló juhtartást folytattak.¹⁵⁶ A hajmánék szállásokon, aklok mellett laktak a legelőkön (talán bennük kell látni a földbevált gödrökben lakókat?), akiket azért valamennyire meg lehetett adóztatni. Kisebb-nagyobb számban mindenütt jelen voltak, ahova a 16. század közepétájt balkániak érkeztek: szerény adóik e falvak korai összeírásaiban szerepelnek.¹⁵⁷ Pl. a bajai náhije 28 faluja közül négyről tudni, hogy „a nevezett falu puszta lakóinak – hajmekján – iszpendzse jövedelme” is van. Szentiván, Baskut és Szálkilisza (=Tárnok, Tárnokmonostor) mellett Halmas¹⁵⁸ környékét is „ilyen hajmánék szállták meg, 1570-re megülték a falut, de az adójukat – összeg nélkül, mert már kevés vándor maradt, vagy mert az összeg alku tárgya volt, – még bevették az összeírásba. 1578-ra eltűntek: a falu népessége megsaporodott, nyilván minden jövevény letelepedett.”¹⁵⁹ Lehetséges, hogy a halmasi hajmánék régészeti hagyatéka a bácsalmási temető padmalyos kiképzésű sírjaiban kereshető.

II.2. ARANYOSTÓL ZSIDÉIG: AZ ÉSZAK-BÁCSKAI RÁC-VLAH FALVAK

Sajnos nem áll még rendelkezésemre minden olyan írott forrás, melyek alapján pontosan megnevezhetném az összes lakatlanná vált középkori magyar, de a balkáni lakosság által újjátelepített falut (6. táblázat).¹⁶⁰ A közölt defteradatok szerint a hódoltság alatt hosszabb-rövidebb ideig délszlávok éltek a következő településeken¹⁶¹ (a középkori

névalak vagy névalakok és a gondolatjel után a hódoltság kori elnevezést jelezem). *Észak-Bácskában*: Baracska–Il/Él Baracska; Ludas; Tárnok/Tárnokmonostor–Tarnak=Csatal Kilisze és Tompa. A kalocsai náhije területén: Hajós(Hetős)szentgyörgy/Szentgyörgy/Orbágyszentgyörgy–Hajós Szengyörgy; Ild/Éld/Hild–Ilde; Jobbágyi/Jobbágyszentmiklós–Jobagy; Nádudvar–Nadudvar; Orbágy és Ságod–Ságot=Zódegyház.

Közel negyven települést az a két szerződés sorol fel, melyet magukat rácoknak valló falvak tisztartói és papjai ill. megbízott lakosai kötöttek Pálffy Miklós generálissal 1598. áprilisában (1-2. dokumentum). E szerződések szerint biztosan balkáni eredetű lakosság költözött az alábbi középkori magyar falvakba (elsőként a település középkori, majd a török defterekben előforduló nevét, végül a Pálffy-szerződésekben szereplő alakot közlöm):

1. szerződés: Arany–Gorni Aranyas–Aranyas; Borsód–Borsot–Borsod; ?–?–Nagy Georicz; Patala–Kis Pataló–Kis Patalom; Katymár–Katymár–Kachmar; ? - Nagy Telekvan–Vamtelek; Monostor–Monostor–Monostor; Madaras–Madaras–Madaras; Újváros–Újváros=Izovnadicsa–Újváros; Patala–Nagy Patalova–Nagy Patalom; Györgye–Györgyin–Györgyn; Lengyel–Lengyan–Legyen; Gara–Gara–Gara; Bácskuta–Baskut–Baskutth; Sár–Gorna Sarija–Sár és Körtvélyes–Körtvilös–Körtvelyes (7. táblázat, 1. dokumentum)

2. szerződés: Csőszapa–Csőszapa=Jankószállás–Jankó; Ivánka–Ivánka–Iwanka; Mada–Mada–Mada; Szent Pál–Szenpál–Szent Pal; Rém–Rim–Rema; Borot–Borot–Borott; Temérdekegyház–Temerdekház–Temerdekhat; Szentiván–Szentiván–Szent Iwuan; Baja/Kunbaja–Kunbaja–Kwm Baja; Szente–Szente=Hergyavica–Szente; Tótháza–Tótház–Tootthat; ?–?–Kotochat; Árokháza–Árikház–Arokhat; Büked–Bikity–Biked; Halmos–Halmas–Halimas; Zside–Zside–Side; Mátyusháza–Mátiház–Mattihat; Sebestyénháza–Sebesegyház–Sebesegihat; Kelebia/Kelebe–Kelebe–Keleb; Tavankút–Tavankút–Tovankutt; ?–?–Bajank; Mélykút–Mélkut–Melkutt és Eszter–Esztör–Istor (7. táblázat, 2. dokumentum).

Alig 40 évvel és nem egészen másfél generációval e szerződések kelte előtt jöttek Észak-Bácska elnéptelenedett falvaiba a balkáni betelepülők. Származási helyüket, népi hovatarozásukat pontosan ma sem ismerjük. Utódaik azonban – akiket még mindig kenézek vezettek, hitéletüket kalugyerek irányították, és neveik is hasonlóan délszláv-román hangzásúak, – a 16. század legvégén egységesen rácoknak nevezik magukat.

II.2.1. A TELEPÜLÉSEK NAGYSÁGA

Az 1560 táján újratelepült falvak különböző nagyságúak voltak (6-7. táblázat). 1578-ra kisebb, 10-15 adófizető hánekből álló falvak Észak-Bácska északi és keleti részén jöttek létre (Szente=Hergyavica, Szenpal, Rema, Mátiház, Sebesegyház, Keleb, Tavankut, Bajánk– Bajmok?, Mélkutt); az egyetlen 16 és 20 háne közötti (Legyen) a terület közepe táján volt. Jellemzőek a 21-25 háne közötti települések (Kachmar, Vámtelek, Monostor, Újváros=Izovnadice, Nagypatalom, Györgyn és Gara dél-délnyugaton, Borot, Temérdekház, Árikház, Halmas, Side és Esztör észak-északkeleten). Ettől nagyobb falu csak néhány volt: a 26-30 hánés Gorni Aranyas és Baskut ill. Kunbaja; 35 hánés egyedül Tótház, ennél is nagyobb Sár a maga 39 adófizető háztartásával. Komoly nagyságú település lett a korábban is mezőváros Madarasból, s hasonló lélekszámúak voltak észak-északkeleten Jankó, Ivánka, Mada, Szentiván, Kotokhát és Bikity, ahol 1578-ban 40-45 hánét írtak össze. Észak-Bácskában szinte igazi „nagyvárosnak” számított ekkor az 57 hánés Borsot, mely a következő években is a vidék legnagyobb faluja maradt.

A balkáni lakosság folyamatos be- és kivándorlása eltérően érintette Észak-Bácska dél-délnyugati (nagyobbrészt a szabadkai és a zombori náhije) és észak-északkeleti (nagyobbrészt a bajai náhije) felét (6-7. táblázat).¹⁶² Legalábbis az előbbi terület falvaiban a beköltözést követő három évtizedben kevésbé változott a lakosok száma. (Elvileg persze elképzelhető, hogy e településekre mindig annyian költöztek be, mint ahányan tovább vándoroltak innen.) Az adófizető hánek száma többnyire változatlan maradt, csak egyes településeken nőtt valamelyest (Gorni Aranyas, Borsot, Gara, Sár, Madaras), egy faluban pedig némiképp csökkent (Monostor). 1580-ig hasonló a helyzet Észak-Bácska észak-északkeleti részén is. Ekkorra a korábbihoz képest néhány fővel nőtt Bikity, Borsot, Halmas, Jankó, Szenpál, Tavankut és Árikháza lakossága, Szentiváné viszont három hánéval csökkent. Ez a csökkenés 10 év múlva egészen drámai lett: a korábban nagynak számító település lakóinak száma már csak alig fele volt az 1570-es évek elején összeírtakénak, bár a maga 22 hánéjával még mindig a közepes nagyságú falvakhoz tartozott. Sokan vándoroltak el a korábban sűrűn lakott Bikity és Totház falvakból és a közepes méretű Árikházról, erőteljesen megnőtt viszont Halmas, Jankó, Mélykut, Tavankut és Sebesegyház, Esztör, különösen pedig Keleb jelentősége, ahova az 1590-es évekre háromszor annyian költöztek, mint amennyien 10 évvel korábban laktak, s ezzel a település megközelítette a végig legnépesebb Borsot nagyságát.

A Szelak Niko vezette műszellemek által 1560 körül betelepített három különböző nagyságú, privilegizált település lakóinak száma a század végéig alig változott.

Összlakosságuk 1560-ban 102 (103?) fő volt, a következő 10 év során azonban szinte teljesen kicserélődött: a régiek közül Aranyason és Borsódon öten-öten, Garán hárman maradtak csak. Immár a teljes lakosság szabályosan adózott, azaz megszűnt privilegizált műszellem-státusza.¹⁶³ Mindez összefügghet az erős, még 1578 táján is jól érzékelhető népességmozgással, ugyanis „*vándornépességre nem lehetett hatékony és tartós katonai szervezetet építeni.*”¹⁶⁴ A folyamatos betelepülések eredményeképp e három faluban 1578-ban 109, 1590-ben pedig 115 adófizető egységet tartottak számon. Gara 1580-1582-es defteradatait nem ismerem, ekkor Gorni Aranyason 31, Borsotban 59 adófizető család lakott. A kevés forrásadat alapján ez a „*jövés-menés*”¹⁶⁵ a többi észak-bácskai rác-vlah településre is jellemző volt (6-7. táblázat). 1592 után azonban már defterek sem állnak rendelkezésünkre. A vidék hódoltság kori településhálózatának felvázolása – a ma még igencsak hiányosan publikált defteradatok és az éppen elkezdődött régészeti kutatás mellett – lényegében csak két írott forrás alapján kísérrelhető meg: annak a két szerződésnek a segítségével, melyeket észak-bácskai rác települések egyházi és világi vezetői ill. a lakosok megbízottai kötöttek Pálffy Miklós generálissal 1598 áprilisában.

II.1.2. AZ 1598. ÉVI SZERZŐDÉSEK

Esztergom 1595. évi visszafoglalása után a legfontosabb teendő a vidék más területek népességével való benépesítése volt, „*mert munkást, adófizetőt és katonát a közelben nem kaptak volna.*” A császár Pálffy Miklós főkapitányt bízta meg, hogy a hódoltság területéről toborozza a betelepítendő lakosságot, és meghagyta, hogy „*a települőkkel eleinte csínján kell bánni, hogy uralmunknak és a meghódolásnak örvendezzenek. De később a többi alattvalókkal egyformán minden terhet viselniök kell.*”

¹⁶⁶

A hódoltsági területek keresztény lakosai közül sokan vállalták az átköltözést, de „*a rácokat hiába csalogatta, azok bizony tovább is ott maradtak.*” Pálffy 1598. július 10-én Rudolf császárnak írt, Újváron kelt leveléből ismertek a telepítés (vagy csak telepítési kísérlet?) részletei is: „*A mi a rácokat illeti, ezeknek maguktartása felségedhez több az engedetlenségénél. Először tárgyaltam velök, de semmire sem mentem. Erre huszáraimmal és hajdúimmal néhányszor reájok rontottam s jól elláttam őket. De bizony ezzel sem értem el semmit.*” A töredékesen és részben olvashatatlanul fennmaradt levélből már nem derül ki, hogy az első sikertelen kísérletek után „*hogyan csalogatott néhány rác ifjat magához, s hogyan nyerte meg a többit.*”¹⁶⁷ Annyi bizonyos, hogy 1598. április 10-én tizenhat észak-

bácskai község tisztartói és papjai (1. szerződés), öt nappal később pedig huszonhárom további észak-bácskai falu lakosainak képviselő (2. szerződés) fogadtak hűséget Rudolf császárnak (1. és 2. dokumentum).

A szerződések szövege – a bevezető rész és esetenként néhány megfogalmazás kivételével – azonos (a 2. szerződés szövegváltozatát zárójelben jelzem): „*valljuk ez mi levelünknek rendiben, hogy mi hajtottunk fejet és hódoltunk meg az mi kegyelmes és törvény szerént való fejedelmünknek, az keresztyén hatalmas római császárnak és magyarországi királynak, az fölséges Rudolphus császárnak, és kötjük magunkat ő fölségének, az Magyarország törvénye szerint, azon Magyarország koronájához (az magyarországi koronához) való hűségre, engedelemre és adó adására. És mi végeztünk az mi kegyelmes urunkkal az tekéntetes és nagyságos Pálffy Miklós által, úgymint ország kapitányával és urunkkal (Pálffy Miklós országh kapitány urunkkal), és alkuttunk meg ilyen okkal, és kötöttük magunkat adó adásra ilyen módon: (hogy) az míg az fölülről (fölül) megnevezett falukra haza épülhetünk és haza mehetünk, addig fogadjuk ő fölségének adni minden házas ember egy forintot és ötven pénzt; a kiknek pedig közöttünk feleségek nem volna, de szántó-vető, baromtartó és kereskedő (szántó-vető, kereskedő, baromtartó) volna, az tartozik adni egy forintot, és ezt fogadjuk megadni esztendőnkint ő fölségének. Ha pedig az falukra haza épülhetünk: akkorra kötjük magunkat ő felségének minden törvény szerént való adóra és szolgálatra. Ha pedig mi az mi fogadásunkat (fogadásainkat) és hűségünket meg nem tartanánk (meg nem állanánk és meg nem tartanánk), kötjük magunkat, hogy szabad legyen ő fölségének és ő nagyságának minket mindenütt megfogatni (megfogni), pusztíttatni, mint országnak és keresztyénségnek ellenségét. Ez kötésnek nagyobb bizonyására adjuk mi fölül megnevezett falubeliek az mi pöcsétes levelönket (böcsületes levelünket). Actum Ujvarii, decima die Aprilis, anno 1598. (Actum Ujvár, decima quinta die Aprilis, anno 98.)”¹⁶⁸*

A magukat adófizetésre kötelezett észak-bácskai rác települések felsorolását ill. képviselőik nevét a szerződések első sora tartalmazza:

1. szerződés (1. dokumentum): „*Mi Pap Farkas aranyasi, Voichin Radyth borsódi, Jusbas Orgivan nagy-geöriczi, Robacsy Ilia kispatalomi, Kenéz Lázár kachmári, Vökon Kenéz vámteleki monostori kalugerek; György madarasi, Radyvo ujárósi, Lázár Kenéz nagypatalomi, Radovány Györgyny, Dobrothe Kenéz legyeni, Lukács Garai zombati, Dragai baskuthi, György Kenéz sári, és Mihály körtvélyesi rác falukban való tisztartók és papok, az megnevezett rác faluknak képekben valljuk...*” Az okiratot a felsorolt

személyek aláírása és a települések nevének egyes betűit tartalmazó, cirillbetűs, egyforma kivitelű, bizonyára az aláíráskor készült, talán fából faragott pecsétek lenyomata hitelesíti.¹⁶⁹ A szerződés 16 falura vonatkozik, de csak 15 személy nevét sorolja fel: a monostori kalugyereket nem említik név szerint. Ugyanakkor utóbbiak két külön pecsétet használnak, így a pecsétek száma 17.¹⁷⁰

2. szerződés (2. dokumentum): „*Mi jankoi, iwankai, madai, szent pali, remai, borotti, temerdekháti, szent iwuani, kwnbajai, szenttei, toothati, kotochati, arokhati, bikedi, halymasi, sidei, matehati, sebesegyhati, kelebei, tovankuti, bajanki, méllkuti, istori ráczok valljuk ez mi levelünkben...*” Ezen az okiraton mind a 23 felsorolt településnek – az előbbiekkal teljesen azonos kivitelű – pecsétje szerepel, de aláírások nem.

A szerződések közötti egyetlen lényeges eltérés a szerződést kötők személye. Míg az első okiratot rác települések névvel is megnevezett kenézei, kalugyerei írták alá, az öt nappal későbbi szerződésből csak annyi derül ki, mely településeket érinti a hűségnyilatkozat. De a két településcsoport között más eltérés is van. Térképen jelölve őket két külön blokk rajzolódik ki: az első szerződést aláíró tisztartók és papok képviselte falvak kivétel nélkül a Baja–Tavankút vonaltól délre, a 2. szerződés név szerint nem ismert lakosok által képviselt települései viszont ettől északra találhatók. Minderre bizonyosan van erre magyarázat, ám a megfejtésben a jelenleg rendelkezésre álló adatok nem segítenek.

II.3.3. AZ ESZTERGOM KÖRNYÉKI KITELEPÍTÉS LEGENDÁJA

A két szerződés értelmezése jó száz éve vitatott. Hosszú évtizedekig tartotta magát az az álláspont, mely szerint Pálffy a felsorolt rác falvak lakosait Esztergom környékére telepítette volna át.¹⁷¹ Azaz a rác lakosok vojnikjaik vezetésével teljes egészében átálltak a magyarokhoz, és először Esztergom, majd az Érsekújvár melletti Naszvad (Nesvady) körül telepedtek le. Mindez, ha így történt, óriási változást jelentett Észak-Bácska településrendszerében, hiszen pl. a bajai náhijébe tartozó települések kétharmadának lakossága eltávozott volna falujából.¹⁷²

Az Esztergom vidékén e szerződések értelmében való letelepedésnek ellentmond azonban, hogy Pálffy jelentésében szó sincs átköltözésről. Ráadásul a rácok csak akkor vállalják a teljes adózást, ha onnan, ahol abban az időben, azaz a szerződések aláírásakor éppen voltak, hazamehetnek észak-bácskai falvaikba. Azaz egyáltalán nem az elköltözés, hanem épp ellenkezőleg, a hazatelepülés lehetősége volt olyan fontos számukra, hogy még adókötelezettséget is vállaltak magukra. Ebből viszont egyenesen következik, hogy 1598 körül valahol máshol kellett lakniuk. Ez az ideiglenes lakhely nem lehetett Esztergom

környékén – hiszen akkor Pálffynak nem kellett volna „*magához csalogatnia őket*”, – hanem valahol a hódoltság területén. Ezen értelmezés szerint a rácok csak korábbi észak-bácskai lakóhelyeiket hagyták volna el,¹⁷³ „*amit a tatárok állandó ott-tartózkodása ugyancsak indokolt, de a hódoltságban maradtak, amelynek felsőbb részein – a magyar falvak pusztulása következtében – bőven találtak maguknak helyet.*”¹⁷⁴ Jelen ismereteim szerint inkább ezt az elképzelést támogatom.

A „*fölül megnevezett falvak*” megfogalmazás kétségekívül a szerződések kezdő soraiban felsorolt településeket jelzi. Az viszont már kérdés, hogy honnan akartak a rácok ezekbe a falukba visszatelepülni, azaz valóban volt-e „ideiglenes” lakhelyük az okiratok kelte körüli években. Egyszerű lenne a rácok idegenben tartózkodását úgy értelmezni, hogy ezidőtájt természetszerűen nem otthon, hanem – éppen Pálffy kérésére – Érsekújvárott voltak, hiszen a szerződéseket ott írták alá. Ha viszont csak ezért tartózkodtak volna lakóhelyüktől távol, nem lett volna értelme e rövid időre is egy forintot, és többeknek még ezen felül ötven pénzt is adózni, s fogadni, hogy ezt „*esztendőnkint ő fölségének*” megadják addig, amíg hazatérhetnek. Ebből ugyanis az következik, hogy nem rövid, hanem lényegében előre be nem látható időre, több évre hagyták el észak-bácskai otthonaikat. A szerződésben azonban szó sincs arról, hogy ez a távollét végleges lenne, hiszen a tervezett majdani hazatérés után „*ő fölségének minden törvény szerint való adóra és szolgálatra*” kötelezték el magukat. Semmi nem utal tehát arra, hogy Észak-Bácska rácai Esztergom vidékére akartak volna költözni (ami nem jelenti azt, hogy 1598 előtt részben vagy egészen nem települtek volna észak-magyarországi vagy a hódoltság északi részén levő, ideiglenesnek gondolt lakóhelyekre).

Egyes észak-bácskai rác falvak lakosainak számára vonatkozó utolsó adatokat az 1590-es évek elejének defterei szolgáltatják (7. táblázat). Az ott közölt létszámnak a korábbi évekével való összehasonlítása különösebb népmozgást nem jelez, főként azt nem, hogy egyes falvak egésze vagy nagy része elnéptelenedett volna. Ettől kezdve azonban nem állnak rendelkezésre török összeírások, s az észak-bácskai rácokra vonatkozó következő adat éppen az 1598-as két szerződés. Ha elfogadható az az álláspontot, hogy ekkorra – egy részük legalábbis – valamilyen korábbi esemény miatt elhagyta faluját, és ideiglenesen más vidékre költözött, nyilvánvaló, hogy ennek az eseménynek 1592 és 1598 között kellett bekövetkeznie. Úgy vélem, az okok az 1593-ban kezdődött 15 éves háború pusztításaival¹⁷⁵ és végső soron a Pálffy-féle kitelepítési tervekkel függenek össze.

A rácok helyzetét a háborús körülmények mellett tovább nehezíthette, hogy a szerb egyház által 1594-ben vezetett, és a temesvári pasa által hamarosan levert felkelés után a törökök az ipeki szerb patriarchátus illetékességébe tartozó magyarországi szerb egyházakat is egyre inkább üldözni kezdték.¹⁷⁶ Az észak-bácskai rác falvakat emellett a magyar végvári katonák folyamatos támadásai is érték: ez volt az az időszak, amikor Pálffy Miklós a kezdeti sikertelen tárgyalások után minden erőszakot bevetve („*erre huszáraimmal és hajdúimmal néhányszor reájok rontottam s jól elláttam őket*”) próbálta rábírní a rácokat az áttelepülésre. Ekkor törtek be a magyarok Bajára is, ahol délszlávokat és több száz törököt mészároltak le, 1100 ökröt és tehenet és 400 lovat vittek magukkal a rablott ingóságokkal megrakott 35 szekéren kívül, és teljesen felégették a várost.¹⁷⁷ Mindezek után érthető lehet, ha az észak-bácskai rácok nem érezték biztonságban magukat, s átmenetileg valóban békésebb vidékeken kerestek ideiglenes megélhetést. Kérdés ma még az is, hogy csupán a szerződésben vállalt adófizetési elkötelezettség készítette-e a császárt és Pálffy generálist arra, hogy telepítési szándékukról e rácok esetében lemondjanak, és eredeti lakóhelyükre való visszaköltözésüket támogassák. Akárhogy volt is, egyelőre semmilyen forrás nem jelzi, hogy az észak-bácskai rácok hova és hányan vándoroltak ki (ha egyáltalán kivándoroltak) az 1590-es évek közepe táján, s hányan és mikor jöttek vissza (ha egyáltalán visszajöttek) régi falujukba.

A kérdésre a régészet adhatna választ, ha jobban ismernénk e rác népesség régészeti hagyatékát. Kutatásuk azonban egyelőre a kezdeteknél tart, s nagyobb sírszámú, de még mindig nem teljesen feltárt temetőjüket csak Bácsalmás–Óalmásról ismerjük. A halmas/halimasiak közel 480 feltárt sírjának egyikében I. Ahmed (1603-1611) korából származó akcsét találtunk.¹⁷⁸ A sírban eltemetett gyermek akkoriban születhetett, amikor a Pálffy-szerződéseket az észak-bácskai rácok aláírták.¹⁷⁹ Az e temetkezéshez viszonylag távol feltárt, 55-60 éves korában meghalt férfi sírjából III. Ferdinánd főherceg 1631-ben vert garasa került elő.¹⁸⁰ A feltételezett elvándorlás és a temetés között legalább 33 év telt el, tehát az illető 1598 táján 25 év körüli, bizonyosan már családos ember lehetett, ám ez az adat nem visz közelebb a kérdés tisztázásához. Egyrészt ugyanis jelentheti azt, hogy ez a férfi és nyilván családja is – éppen a Pálffy-féle szerződések értelmében – visszatért falujába, viszont igazolhatja azt is, hogy Halimas nem néptelenedett el teljesen a 15 éves háború során, azaz nem mindenki hagyta el a települést 1598 táján.¹⁸¹ Ugyanakkor számolnunk kell egy harmadik lehetőséggel is. A 15 éves háború „*szinte teljesen felmorzsolta a hódoltsági terület addig nagyjában-egészében fennmaradt középkori településhálózatát, s bőven 'gondoskodott' olyan üres területekről, amelyek vonzották a*

bevándorlókat. [...] a háborútól úgyszintén sokat szenvedett szerbek folyamatos utánpótlást kaptak Ószerbia és Bosznia irányából."¹⁸² Lehet, hogy a két bácsalmási pénzleletes sírban eltemetettek is ezekhez az új bevándorlókhoz tartoztak.

II.2.4. A SZERZŐDÉSEK RÁC FALVAINAK AZONOSÍTÁSA

A két szerződésben szereplő 40 település háromnegyede ma is jól azonosítható. Az azonosíthatóság általában egy-egy mai település vagy településrész meghatározását jelenti, azaz annyi tudható, hogy mely mai földrajzi nevek környékén kell keresnünk a középkori – kora újkori falut. Egyes esetekben azonban a régészeti kutatások már a pontos hely megjelölését is lehetővé teszik (7. táblázat, Függelék).

Baskuth (Vaskút) *Borsod* (Bácsborsód), *Gara* (Gara), *Györgyn* (Đurđin, SCG), *Kachmar* (Katymár), *Körtvilös*, (Kruševlje, SCG), *Madaras* (Madaras), *Monostor* (Bátmonostor), *Újváros* (Zobnatica, SCG), ill. *Biked* (Bácsbokod), *Borott* (Borota), *Janko* (Jánoshalma), *Keleb* (Kelebia), *Kwm Baja* (Kunbaja), *Mellkutt* (Mélykút), *Rema* (Rém), *Szent Iwan* (Felsőszentiván), *Toothat* (Tataháza) és *Tovankut* (Tavankut, SCG) a törökkor végére ugyan jórészt pusztává vált, de újraterelített, ma is lakott települések. Még ha többjüknek pontos középkori helye egyelőre nem ismert, azonosításuk nem lehet kétséges. Akkor sem, ha pl. *Baskút* nevű határrész Érsekcsanád nyugati részén is megtalálható,¹⁸³ vagy egy *Kelebe* nevű, a középkorban pusztává vált falu a mai Hajós délnyugati határában is volt,¹⁸⁴ ráadásul mindkettő környezetében található a rác Györgynnel és Nagy Geöriczcel elméletben azonosítható falvak. A Pálffy-szerződések települései ugyanis egy-egy tömböt alkotnak, így még az ilyen elméletileg kérdéses esetekben is kizárható a tévedés lehetősége.

Viszonylag könnyű azoknak a falvaknak az azonosítása is, melyek ugyan soha többé nem települtek újra, nevük azonban határrészek, dűlők elnevezésében megmaradt. Ilyen *Aranyas* (ma Alsóvirányos, Baja DK), *Vámtelek*¹⁸⁵ (Subotica D-DNy, SCG), *Legyen* (ma Ólegyen, Katymár Ny), *Sár* (Katymár D, részben Stanišić, SCG), *Halimas* (ma Halmos, Bácsalmás, Óalmás É), *Iwanka* (Kisszállás–Kunfehértó határa) *Mada* (Kisszállás Ny), *Sebesegyhaz* (Sebesity/Sebestyin, Csikéria DK, részben Subotica Ny, SCG) és *Side* (Borota ÉK). *Szentte* esetében a török defterek Szent=Hergyavica megjelölése kétségtelenné teszi azonosítását (Jánoshalma D).

Okoz némi, bár nem megoldhatatlan problémát néhány további település földrajzi behatárolása. *Mattihatnak* a mai Mátételkével való azonosítása¹⁸⁶ már csak azért sem

elfogadható, mert Mátyusháza, a ma a bajai határhoz tartozó, Csávollyal és Bokoddal határos Mátéháza jóval nyugatabbra fekszik Mátételke–Mateovicstól (bár 1878-ban még volt közös határszakaszuk azon a részen, mely most Felsőszentivánhoz tartozik).¹⁸⁷ Mátyusháza–Mátiház–Mattihat nagy külterületű, Szent Iwuannal, Toothattal, Halimassal, Bikeddel határos helyiség volt, mely később vált ketté Mátéházára és Mátételkére.¹⁸⁸ Keleti felén, melyet a 18. század közepe táján a Piukovicsok vettek meg, rövidesen megalakul a ma is létező Mátételke falu. Az 1805-ben Grassalkovich-tulajdonú nyugati részen fekvő Mátéháza azonban számottevően nem települ be soha többé.¹⁸⁹ „*Mátéháza seu Mátyusháza*” egy 1770-es térképen Csávoly közvetlen közelében, attól dél-délnyugatra van feltüntetve.¹⁹⁰

Bár ilyen nevű településből több is volt Bács és Bodrog vármegyék területén, *Szent Pál–Szenpál–Szent Pal* falut nagyjából azonos helyre, a mai Rém, Borota, Jánoshalma és Felsőszentiván határainak találkozására teszik az eddigi kutatások.¹⁹¹

Jóval problémásabb *Istor*, melyet általában Vastorok–Vastorok–Ostorak településsel azonosítanak, és Magyarkanizsa (Kanjiža, SCG) nyugati részére tesznek¹⁹², más vélemények szerint viszont a mai Érsekcsanádtól délnyugatra fekvő Izérrel azonos.¹⁹³ Tekintve, hogy mindkettő, de különösen az utóbbi hely eléggé kiesik az 1598-as szerződések rác településtömbjéből, inkább arra hajlok, hogy a rác Istor a középkori Eszter–Esztör településsel azonos, mely a mai Katymár északi részén, a rác Borsod, Kis Patalom, Kachmar és Madaras között feküdt.

Nagy Georicz és *Györgyn* nevében a György névalak változatai szerepelnek. Utóbbi a Szabadkától délnyugatra, Bajmoktól keletre fekvő mai Đurđinnal (SCG) azonos.¹⁹⁴ Nagy Georicz neve az 1598-as szerződésen kívül ilyen formában máshol nem szerepel, így azon észak-bácskai Szentgyörgy települések jöhetnek számításba, melyek az 1520-22. évi dézsmalajstromban is szerepelnek, és a hódoltság korban is lakottak voltak.¹⁹⁵ Mivel a mai Bácsszentgyörgy területét a 17. század közepén Kis és Nagy Gyurityinak, Velki és Mali Gyuriczinak is nevezték,¹⁹⁶ ennek környékére teszem Nagy Georicz rác falut.¹⁹⁷ Defteradatai egyelőre ismeretlenek: feltehetően a török írnokok nem ilyen néven, hanem bizonyára a György egy másképp elferdített változatával jelölték.

Kis és *Nagy Patalom* nevében könnyű felismerni a középkori magyar Pathalaszentpéter nevét, melynek helyét egyes kutatók a mai Csátalja környékén keresik,¹⁹⁸ mások Katymártól nyugat-délnyugatra teszik.¹⁹⁹ A két terület nem fekszik ugyan távol egymástól, köztük van azonban Gara település. A két hasonló nevű falu egymás közvetlen szomszédságában lehetett, és "bizonyára eme régi Pathalaszt-Péter emléket tartották fent,

*csakhogymár két külön faluban.*²⁰⁰ Tekintve, hogy a mai Csátalja elődje nagy bizonyossággal Tárnok/Tárnokmonostor–Tarnak = Chatal Kilisza–Szálkilisza volt,²⁰¹ Patalaszentpéter és a két rác Patalom helyét inkább a katymári határra teszem.

Bár a kutatók nagy része²⁰² egyetért abban, hogy valahol a mai jánoshalmi határban kell keresni,²⁰³ a mai napig is vitatott *Árokháza–Árikház–Arokhat* pontos helye. Nem lehet a mai Jánoshalma nyugati oldalán, az egykori Side helyén,²⁰⁴ sem a határ déli, a mai Borotával, Felsőszentivánnal és Tatabázaival szomszédos részén, mert itt, a mai hergyavicai részen a török defteradatok szerint Szentte település volt.²⁰⁵ Ezért Arokhat falu helyét valahol Janko és Szentte között feltételezem.

Temérdekegyház–Temerdekház–Temerdekhat egykori helyének meghatározása is vitatott. A 15. század közepe előtt két oklevélben szerepel, mindkettőben Hagymásegyház településsel együtt,²⁰⁶ tehát bizonyosan egymás szomszédságában feküdtek. Egy elmélet szerint – melynek alapja Hagymásegyháznak Halmos–Halmas–Halimas faluval való (téves) azonosítása, – a mai Bácsalmás észak-északkeleti részén lehetett.²⁰⁷ Hagymásegyház azonban nem Bácsalmás környékén, hanem a mai Csávoly déli részén volt, s nevét egy Hajmás pusztá nevé terület is őrizte.²⁰⁸ Ebből is következően Temérdekegyháza középkori falut valahol Csávoly környékén kell keresni.²⁰⁹ Tekintve azt is, hogy az észak-északnyugati részt kivéve Csávolytól minden irányban jól behatárolható középkori települések voltak, ésszerűnek – még ha kissé erőszakoltnak is – tűnik északi határrésze Nagyhát nevé területének közelében keresni Temerdekhatot.

Sehol máshol nem fordul elő a rác *Kotochat* neve, mely az 1958-as szerződésben Szentte és Toothat után, Arokhat előtt szerepel. Az iratok bizonyos földrajzi logikája alapján ez a Kotochat falu valahol a mai Jánoshalma határában lehetett. Az egyetlen település – nemcsak a környéken, hanem egész Észak-Bácskában –, melynek neve a hangzás alapján kapcsolatba hozható Kotochattal, az egykori Szentkata pusztá,²¹⁰ melynek emlékét a mai Borota észak-északnyugati, Jánoshalmával határos részén Alsó- és Felsőszentkata határrészek elnevezése őrzi.

Keleb és Tovankutt után következik a Pálffyval szerződött falvak sorában az a rejtélyes *Bayank*, melynek azonosítására eddig csak az ugyancsak helyileg meg nem határozható „*Bodrog vmegyei possessio*”, Baj kínálkozott.²¹¹ Feltételezésem szerint – s ebben a települések felsorolása is vezetett, – a Bayank alak Bajmok nevének elírása lehet. A török defterekben 1578-ban és a következő években csak egy Novi Bajmok, 1590-ben pedig emellett egy Bajmok nevé falu is szerepel,²¹² egymáshoz való viszonyuk ma még

ismeretlen. Egyikük nevét Bajmok, a másikat bizonytalán az a Bajmak pusztája őrzi, mely a mai Svetozar Miletić és Čonoplja (SCG) között volt.²¹³

II.2.5. RÁCOK LAKTA EGYÉB TELEPÜLÉSEK

Bizonyos, hogy Észak-Bácska területén sokkal több rácok lakta falu volt azoknál, melyeket a Pálffy-szerződések felsorolnak. A török defterek területünkre vonatkozó adatai azonban ma még közöletlenek, s így csak néhány egyéb – részben már nem is Észak-Bácskához tartozó – településről tudható, hogy balkáni betelepülők népesítették be őket a 16. század második felében (6-7. táblázat).²¹⁴

Egy 1572. évi összeírás szerint „szerb” lakói voltak Tompának és Ludasnak.²¹⁵ *Tompa* hódoltság kori történetéről lényegében ezen kívül semmit nem tudunk, 1578-ban mindenesetre már újra pusztaként tartották nyilván.²¹⁶ Az az adat, mely szerint „egy 1778. évi kézirati térkép itt egy régi falu helyét és régi temetőt is jelez”, középkori településre utal, és nem arra, hogy „*hihetőleg kis rác telep is lehetett már e pusztán.*”²¹⁷ Ludas (Ludaš SCG) viszont a maga 28-29 házas nagyságával jelentős és folyamatosan lakott település maradt.²¹⁸

Kalocsa környékén további öt (hat?) településen is rácok laktak a 16. század utolsó harmadában.²¹⁹ Közülük „*három falu népessége – a korábbi színmagyarból teljesen délszlávvá lett.*”²²⁰ E három település Éld, Ságod és Jobbágyi, de délszláv lakosságot említenek a defterek Hajós/Hetős Szentgyörgyön és Orbágyon is.

A települések közül – a mai falu- ill. határrész-név alapján – problémamentesen azonosítható a bajai náhijébe tartozó *Nádudvar–Nadudvar*²²¹ (a mai Nemesnádudvar) és a kalocsai náhijébe tartozó *Ságod–Ságot*²²² (Sükösd Ny-ÉNy). Ild feltehetően nem a Duna melletti, Fajszi környéki Élddel,²²³ hanem az *Ild/Éld/Hild–Ild* névalakban szereplő, a mai Hajós nyugat-délnyugati határában fekvő Hilddel azonos. A korábban pusztaként nyilvántartott településen 1570-ben délszlávok laktak.²²⁴ Ekkor 5 házat, 1578-ban 18 (más adat szerint 17) adófizető háztartást tartottak számon.²²⁵

Ha nem is az azonosítása, de egymáshoz való viszonya bonyolultabb annak a két településnek, melyeket a középkorban és a törökkor folyamán *Orbágy* ill. *Hajósszentgyörgy/Szentgyörgy/Orbágyszentgyörgy–Hajós Szengyörgy* néven jelöltek az írott források.²²⁶ Utóbbi ráadásul olykor Hetős Szentgyörgynek is nevezték. 1578-ban délszlávok laktak, 1580-ban vegyes magyar-délszláv, tíz év múlva csak délszláv lakosai voltak.²²⁷ A település kétségkívül a mai Hajóssal azonosítható.

Orbágy faluban 1578 táján 5 háne, 1580 körül szintén 5 háne, ekkor már biztosan délszláv lakost tartottak számon.²²⁸ A települést teszik a mai Hajós délkeleti határába is, ezen a helyen azonban a hódoltság alatt már pusztá Csákányfő, egykori templomos falu feküdt.²²⁹ Orbágy/Orbágyszentgyörgy nevét feltehetően a Hajós–Érsekhalma déli részén levő Szentgyörgy határrész őrzi.

Jobbágyi falu esetében kérdéses, hogy 8 hánés lakossága 1570-ben valóban teljesen délszláv volt-e.²³⁰ A középkori Jobbágy–Jobbágy Szentmiklós, a bajai náhije későbbi Jobágy pusztája Nádudvartól délkeletre, Rém felé²³¹ vagy Nádudvar és Sükösd között fekkent.²³²

A Baja alatti, 1554-ben csak 5 házas *Baracska–II/Él Baracska*²³³ azon kevés település közé tartozik, melynek 1578-as lakónévsora rendelkezésünkre áll.²³⁴ A nevek hangzása teljesen megegyezik a más rác településeken lakókéval. (Talán csak az feltűnő, hogy Baracsán jóval több fiút írtak össze, mint máshol.) 1580-1582-ben ugyancsak 13 adófizető háne volt a faluban, melyek száma 1590-re csaknem felére csökkent (8 háne), majd az 1591-1592-es összeírás szerint újra 13 volt az adófizető háztartások száma.²³⁵

A Baja alatti Szálkilisza faluban 1570 körül hajmánék is laktak.²³⁶ A települést a defterek *Csatal Kilisze* néven emlegetik, s feltehetően azonos a középkori Tárnokkal.²³⁷ Forráspublikációk hiányában csak feltételezhető, hogy – hasonlóan a többi, időlegesen hajmánék is lakta falvakhoz, – ezidőtájt Csatal Kiliszenek is délszláv lakói voltak.²³⁸ A titokzatos nevű települést egységesen Bajától délre helyezte a kutatás, pontos azonosítása azonban eltérő. Mivel a középkorban Tárnokmonostornak is nevezték, egyesek Bátmonostorral vélik azonosnak.²³⁹ Más elképzelések szerint Tárnok – földrajzi helyzete és bizonytal a hódoltság kori Csatal Kilisze elnevezés alapján – a mai Csátalja elődjének tekinthető.²⁴⁰ Utóbbi véleményhez csatlakozva úgy gondolom, hogy a Templomdombnak fordítható nevű település emlékét éppen a ma Csátalja–Templomdülőnek nevezett lelőhely őrzi.

Természetesen laktak délszlávok Észak-Bácska „fővárosában”, *Baján* is. A középkori mezővárost 1529-ben hagyta el a magyar lakosság, akik helyébe 1531-1570 között folyamatosan jöttek török és délszláv letelepülők. 1570-re 78 török családfőt és 34 adófizető délszláv hánét írtak össze.²⁴¹ 1578-ban a már kisebb létszámú délszlávok között moszlimok (7 családfő) és pravoszlávok (18 családfő) egyaránt voltak, ekkor 96 török család (köztük 45 török janicsár és 44 török moszlim) is lakott a városban.²⁴² A 18 délszláv adófizető már csak fele a korábbi létszámnak, „ami feltehetőleg a beköltözők

*elmohamedánizálódását jelentette.*²⁴³ A délszláv hánék száma a következő 13 évben lényegében nem változott, a török lakosság létszámáról nincsenek adataim.²⁴⁴

II.2.6. ÉSZAK-BÁCSKAI RÁC FALVAK A 17. SZÁZAD ELSŐ ÉVTIZEDEIBEN

A századfordulót követő néhány évtized fehér folt ma még Észak-Bácska történetében. Csak annyi tudható, hogy Halmás mellett még biztosan laktak valamennyien Borsoton, Katymáron, Legyenben, Garán, Körtvélyesen, Mélykúton és Jankova/Jankovácon. Vámtelek, Gyurgyin, Sár, K unbaja, Biked/Bigitt/Bigittya, Borod/Baroth, Ivánka, Máda és Sebesity azonban ekkor már – bár egy részük csak átmenetileg – puszták voltak, a többi településről (még a népes nagyvárosra, Bajára vonatkozó írott források is hiányzanak az 1608 és 1622 közötti évekből²⁴⁵) nincsenek adataim (7. táblázat).²⁴⁶ A Pálffy-féle szerződéseknek azon kitétele tehát, mely szerint a rácok falujukba való visszaköltözés esetén „*ő felségének minden törvény szerint való adóra és szolgálatra*” kötelezték el magukat, nem, vagy csak kis részben teljesülhetett.²⁴⁷ Csak sejthető, hogy a falujukat elhagyó rácok nagy része soha többé nem tért vissza (s e szempontból lényegtelen, hogy – eredeti szándékuk ellenére, – végül valóban Esztergom környékén telepedtek-e le), vagy ha visszajött is, tartósan nem maradt: 1622-re „*a Bácskából pusztá lett.*”²⁴⁸

A szegedi szandzsák csak töredékesen megmaradt, feltehetően 1620 körüli összeírása is a lakott települések és az adófizetők számának csökkenését jelzi. Ezidőtájt történhetek újabb betelepítések Bajára és környékére. A tény, hogy ezen időszak igen gyér írott emlékei között kiemelkedő forrásértékűek a katolikus egyház összeírásai,²⁴⁹ jelezheti, hogy – a szórványosan még esetleg jelenlevő vlah-délszláv leszármazott rácok mellett – az új betelepülők immár zömmel katolikus bosnyákok és sokacok voltak.

A 16. század közepén a magyarországi hódoltság déli részébe vándorolt, túlnyomórészt vlah-délszláv csoportok mellett előbb kisebb számban, majd tömegesebben jelentek meg katolikus bosnyákok, horvátok és cigányok is. Bár a tizenöt éves háborút követően az elnéptelenedett vidékekre Ószerbiából és Boszniából származó „*szerbek*” is jöttek,²⁵⁰ néhány észak-bácskai városban vagy nagyobb faluban (Baján, Jankovácon, Zomborban, stb.) bosnyákok telepedtek le.²⁵¹ Pálffy rácainak helyére tehát – esetleg részben melléjük – új betelepülők jöttek: földművelő boszniai keresztények, „*akik Baja környékén 1619-ben sokác vagy bunyevác elnevezéssel tűntek fel.*”²⁵² Régészeti hagyatékukat azonban eddig nem sikerült elkülöníteni sem a továbbélő magyar

lakosságától, sem pedig a korábban, a 16. század közepén Észak-Bácskába költöző vlah-rác népességétől.

Míg a 16. század közepén beköltöző rácok-vlahok neveit a török defterek tartalmazzák, csak kevés olyan személyt sikerült találnom, akik száz évvel később, a 17. század közepe táján születtek, s nevük is ismert. Közülük ketten a rác Mélkúton születtek: az egy határper kapcsán 1734-ben nyilatkozó, akkor 120 évesnek(!) mondott Nicolaus Evitovacski később Almásra költözött, Petrus Alaga pedig katymári lakos lett.²⁵³ Tyiro Kernyio, aki egy 1726. évi határperben tanuskodott, ekkor szintén 120 éves(!) volt, borsodiból lett dautovai, de születési helye nem ismert.²⁵⁴ Kortársaik lehettek a baracskai Száva Béli és Veszelin Tatity, aki később Monostorra költözött, a dautovai Vuhajlo Gabrilovity, a szentiváni Novak Maturusky, a garai Marian Dovity és Stajti Raicz. Valamivel később születtek a Madarásról Dautovára települt Pejo Braity, a bikityi Szobota Bikityanin és az egy ideig Mélykúton élt Vrano Merkovic.²⁵⁵ (Születési helyükről sajnos nem szólnak az iratok, pedig fontos adata lehetne Észak-Bácska korabeli településhálózatának és a lakosság migrációjának.) E nevek többnyire a legkevésbé sem hasonlíthatnak a 16. század utolsó harmadának deftereiből ismert nevekre, azaz viselőik nem az I. Szulejmán által betelepített balkániak utódai, hanem az új, bár ugyancsak délszláv eredetű népesség első képviselői közé tartoznak.

A végleg vagy csak időszakosan elnéptelenedett falvak száma az új betelepülések ellenére is magas lehetett, de több településen a viharos idők ellenére is tovább folyt az élet. A század első harmadának végén például érdemes volt a magyar végvári vitézeknek Szentivánra és Mátéházra, később Tutfarra (Tótház) és Rimre támadni, és a lakosság állatait (Rimből 60 állatot) elhajtani.²⁵⁶ A végváriaknak nem szegte kedvét, hogy az érintett települések közelében ekkor már újabb török vár, Jankofdsa palanka is állott.

II.2.7. PÁRKÁNYOK ÉS PALÁNKÁK

II.2.7.1. A bajai párkány

Talán már másfél évtizeddel a mohácsi csata után, 1542-ben kikötött a Dunán Budára élelmiszert szállító török hajókonvoj Baján, ahol ekkoriban a bajai párkány elődjének tekinthető erődített raktárat emeltek.²⁵⁷ A mai Szentháromság (korábban Béke) téren ill. annak közelében álló plébániatemplom és sókamara kőépületének megerősítésével, és a mai tér földsánccal és gerendafallal történt megerősítésével jött létre az akkor párkánynak nevezett belső vár.²⁵⁸ Ez a – Verancsics Antal által castellumként említett – építmény röviddel ezután kétszer is leégett, amikor az egriek 1553-ban és három

évvél később is felgyújtották a várost. Végleges formáját az újjáépítés után kapta meg. A hozzá észak és dél felől csatlakozó polgárváros lakosságát részben a párkányban szolgáló zsoldosok (janicsárok, tüzérek és martalócok) és családjaik alkották, a város és a vár vezetői többnyire délszláv moszlimok voltak.²⁵⁹

A párkány török őrsége 1556-1557-ben 38 martalócból állt, számuk a következő két évben 52-re nőtt. Az őrséget „*félkatonai falvakba telepített vojnokok is kiegészítették, akik szükség esetén riadólánc-szerűen fogtak fegyvert*”. Így 1560-1561-ben 103 vojnok teljesített szolgálatot (mivel az év és a szám is megegyezik, feltehetően ők voltak a Gorni Aranyásra, Borsotba és Garára telepített, Szelak Niko vezette csapat), akiket két év múlva 41 martalóc váltott fel. 1568-1569-ben 37 martalóc mellett 41 janicsárt is alkalmaztak védelemre. A város növekvő szerepét is jelzi, hogy 1570-ben – nagyjából a zombori, kisebb részt a kalocsai náhijék területéből létrejött a bajai náhije. A párkányban szolgáló katonákról viszont csak húsz évvel későbből vannak hozzáférhető adatok: ekkor 20 janicsárról szólnak a defterek, 1595-ben pedig mindössze 2 tüzérről van tudomásunk.²⁶⁰

1602-ben naszádos hajdúk támadták meg, és égették fel a párkányt és a várost, az újjáépítésre rövidesen sor került.²⁶¹ Az 1628-1629. évben 66 személynek fizettek zsoldot: 25 műsztahfiznek, 20 lovas ulufedzsinek, 8 topcsinak és 3 dzsámiszolgának. Utóbbiak napi zsoldja 26 akce volt, a műsztahfizoké 128, az ulufedzsiké 314, a topcsiké pedig 66 akce.²⁶²

A 17. század közepéről, szemtanú leírásából ismerjük a vár és a város akkori képét, mivel Evlia Cselebi az 1660-as években Bajára is eljutott. A nagy kikötővel rendelkező párkányt erős és „*régi vár*”-nak nevezte, melynek ekkor várparancsnoka, 80 katonája, számvevője, adófelügyelője, sőt „*építészeti agája*” is volt. A belső vár, melyben 50 deszkaház és 15 bolt is állt, „*kettős palánkfal kerítésű, négyszögű, szépen rendezett erődítmény. A belső várban két mihrábja, melyek közül a Szinán pasa dzsámija a régi időkben templom volt, ennek vékony minaret tornya van. Van egy Ogrun-kapuja (a gyalogosforgalom számára – WE) és egy nyugotra néző nagy kapuja.*” A 300 „*deszkatetejű csinos, erős*” házból álló polgárvárost „*tömésfal kerítésű palánka*” vette körül, mecsetje, kolostora, medresszéje, elemi iskolája, egy fogadója, egy fürdője és 150 boltja volt. Utcáit deszkák burkolták,²⁶³ mert „*földje lapályos és mocsaras.*” Zombori úti kapuja délkeletre, a Révkapu nyugat felé vezetett, a révfőnél volt a „*mohamedán*” temető,²⁶⁴ mely valószínűleg a Baja–Lökert sori vagy a Baja–Hunyadi utcai lelőhellyel azonos.

Innen kezdve kevés adatunk van a bajai párkányról. A hódoltság utolsó éveiben a bajai „*mohamedán népet*” hajón mentették ki a városból. Valószínűleg a törökök gyűjthették fel maguk után az erődítményt, melynek újjáépítését a császári hadsereg a következő évben, 1687-ben meg is kezdte. A munkát azonban nem végezték el, mert 1704-ben Sándor László kurucai csak egy „*a romos bajai erődöt*” vehettek be.²⁶⁵

A bajai párkány a mai Szentháromság (korábban Béke) tér közvetlen környékén volt, alakját vízrajzi viszonyok szabályozhatták.²⁶⁶ Ez alapján nyugati szélét a Sugovica partja képezte, északi oldalát a mai Kazinczi és Hattyú utcák, keleti szélét pedig a Petőfi Sándor utca, a Déry-kert és a Szabadság út – Szeremlei utca kereszteződésénél kell keresni. Délen a Szeremlei utca határolta. Régészeti hagyatékát részben a Baja–Galamb utcai lelőhely jelzi, de pontos kiterjedése ma még nem ismert, s a benne egykor állt épületek maradványai sem kerültek elő.

II.2.7.2. Jankofdsa palanka

Hasonlóan a többi rác településhez, Janko, később Jankova/Jankovác, a mai Jánoshalma 17. század eleji lakossági viszonyait sem ismerjük. Nem tudjuk, a 16. század közepén beköltöző balkániak kitelepültek-e a 15 éves háború során, s ha igen, visszatértek-e régi falujukba. Esetleg az az elképzelés helytálló, mely szerint a törökök már a 17. század első két évtizedében katolikus bunyevácokat hoztak volna az elköltözött rácok helyébe.²⁶⁷ Tény mindenképpen, hogy 1620 körül olyan jelentős helyé lett, melyet érdemes volt a végvári vitézeknek megtámadni. 1626-ban ugyanis „*az egyik török pasa panasolja [...], hogy a padisah tulajdonához tartozó Jankovác ellen néhány száz lovasból álló magyar csapat jött prédálni.*”²⁶⁸

Ekkortájt épülhetett meg Jankovcse-Jankofdsa palánka²⁶⁹, talán éppen Murteza budai pasa várerődítési és -karbantartási programja keretében,²⁷⁰ és már állt 1630 tavaszán, amikor a magyarok „*Jankovác palánkot és az előváros is felégették, az állatokat elhajtották, s a palánk közelében Szentiván és Mátéház falukra támadtak.*”²⁷¹ 1638-ban a dunai hajóvontatási kötelezettség alól felmentett halasiak nemcsak a szabadkai és bajai, hanem a jankováci várnál is szolgálatot teljesítettek.²⁷² Az 1644 körüli, a magyar részről elkövetett békeszegésekről készült jegyzék szerint Jankovcset újabb támadások érték: „*A szegedi szandzsákban valamivel a jankovcsei palánktól délre a szegény ráják állatait elhajtották és a nevezett palánka emberei közül 10 embert fogságba vittek, az agát megölték, s ezek most a gyarmati (Balassagyarmat – WE) palánkban foglyok.*”²⁷³

„*Jankofdsa palankát*” 1664-1666 között Evlia Cselebi így írta le: *Szulejman khan építtette. Szeged vára földjén az egri várkatonaság tulajdona. Hét jük ákcse jövedelmű eminség. Szép és erős építkezésű építmény. Összesen 200 vitéz katonája van. Azalatt, még mi ott vendégek voltunk, Felső-Magyarország Szendrő várából 500 hitetlen e vár tövébe jött és ott lesben állott. A várban levő 200 vitéz kiment az 500 ellen, és az ellenségtől 50 fejet és 70 foglyot hoztak, továbbá 100 lovukat elvették, és ezért nagy vígságot ültek. Én szegény, e vár harcosait megszántam, és a vár vizsgálati díját sem vettem fel, hanem csupán egy magyar rabszolgát és két pár forgókerekű puskát fogadtam el.*”²⁷⁴ A jankováci török várról több adatunk nincs – akárcsak a bajait –, feltehetően ezt is a kivonuló törökök gyűjthették fel 1686-ban.

Jankofdsa palánka pontos helye nem ismert. A néphagyomány szerint a mai jánoshalmi lakott terület szélén, a Hajósrá vezető út jobb oldalán (Bíró Béla utca – Hold utca – Előd utca – Erzsébet erdő) állhatott. Ez az Epreskert, mely ma is a község belterületének legmagasabb része, s egykor két nagy, vízzel telt mélyedés között feküdt. A szomszédos Miskei-telepnél „*egykor török sátrak állottak, itt volt az a rét is, ahol a hagyomány szerint a török lovak legeltek. E magaslattól északra emlegetnek öreg szőlőket, amelyeket a hagyomány szerint még a törökök idején ültettek.*”²⁷⁵ A helymeghatározást alátámasztja, hogy a környéken fegyvereket, láncos ágyúgolyót, kő és vas ágyúgolyókat, török pipatöredékeket, a 17. század végéről származó pénzérméket találtak.²⁷⁶

II.2.7.3. A madarasi párkány

1628-1629-ben öt „*madarasi párkánybeli dzsámiszolga*” 41, a 31 műsztahfiz és topcsi 188, az 52 ulufedzsi pedig 348 akcse jövedelmet kapott. Az adatokat összevetve az azonos időből származó bajai zsoldjegyzékkel az következik, hogy a madarasi párkány komoly erődítmény lehetett, vagy esetleg védelmét valamilyen ok miatt éppen arra az időre erősítették meg. Erre utal a bajainál több mint másfélszer annyi dzsámiszolga és ulufedzsi, bár a műsztahfizok és topcsik száma Baján ekkor valamivel több. Ez az egyetlen adatunk arról, hogy Madarason is török erődítmény állott. Helyét egyes kutatók a ma Katymárhoz tartozó „*turski grad*”-ban (törökvár) vélik megtalálni: „*A Madarastól délnyugatra, Katymártól délkeletre, a Roglatica dűlőben fekvő [...] domb jól kiemelkedik környezetéből. A domb déli felén állott a vastag gerendák és cölöpök párhuzamos sora közé döngölt, földből készült palánk. Belül azonban téglából falazott épületeknek is kellett állniok, mert régészeti terepbejárások során nyomait megtalálták. A kövek és fehérmárvány töredékek bizonyára a dzsámiból származnak.*”²⁷⁷ A szemléletes leírás ellenére kevésbé valószínű,

hogy itt állt volna a török vár, erre legalábbis régészeti adataink nincsenek.²⁷⁸ A „gradina” megjelölés egyébként minden esetben késő középkori templommaradványokra utal (Bácsalmás–Gradina, Gara–Gradina), és Katymár–Gradinán is embercsontok kerültek elő a téglatörmelékek között, jelezve, hogy ott is hasonló építmény állhatott. Véleményem szerint a madarasi török vár, melyhez még a közelmúltban is kötődtek helyi legendák,²⁷⁹ a Madaras–Telecskai dombok lelőhelyen keresendő.²⁸⁰

II.2.7.4. A halmasi „törökvár”

Sem írott források, sem meggyőző erejű régészeti megfigyelések és leletek nem igazolják ma még, hogy az ún. bácsalmási törökdomb helyén szintén valamiféle török erődítmény lett volna. A halmási rácok temetőjétől Bácsalmás irányába mintegy 2 km-re levő impozáns, a környezetéből jól kiemelkedő, magas, szabályos kúp alakú dombról került elő ugyan néhány török cseréppipa,²⁸¹ az egykori „törökvár” meglétére azonban nincs kézzelfogható bizonyíték.

II.2.8. ÉSZAK-BÁCSKAI RÁC FALVAK A 17. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

A 15 éves háború pusztításai tehát megpecsételték Észak-Bácska lakóinak és településeinek sorsát. Úgy tűnik, hogy a rác népesség túlnyomó része védettebb helyekre, a hódoltság északi részére vagy a Királyi Magyarország területére menekült, s a vidék az 1620-as évekre lényegében elnéptelenedett. Regenerálódási folyamata azonban nem volt olyan eredményes, mint közel száz évvel azelőtt, s sok falu végleg pusztává lett.²⁸² A következő néhány évtizedben kisebb népmozgások történtek ugyan a területen, de – a háborúk mellett bizonyosan az éghajlati-földrajzi viszonyok kedvezőtlen alakulása miatt is,²⁸³ – az 1680-as években „település és népességpusztulás újabb hulláma” érte el a vidéket.²⁸⁴ A török alóli felszabadulással a lakosság szenvedései csak nőttek. „*A katonaság ugyanis ütötte, verte, rabolta, üldözte a népet úgy, hogy [...] a Duna-Tisza közén Kecskeméttől Szabadkáig és Szegedig elnéptelenedett az egész vidék.*”²⁸⁵

Az ezidőre vonatkozó írásos források különleges csoportját alkotják azok a későbbi perek, melyek a 17. század végéig török uralom alatt levő területek határvitáit kívánták rendezni. A megszólaló tanúk vallomása helytörténeti, agrárnéprajzi és migrációs szempontból is fontos adatokkal bír,²⁸⁶ s név szerint is jelzi egyes, a 16. században balkániakkal újjátelepült észak-bácskai falvak jó száz évvel későbbi – ki tudja hol született – lakóját.²⁸⁷ E határpererek szerint Észak-Bácska egyes vidékei a törökkort követően is el- és

visszavándorlások szinterei voltak. A délszláv nevű, és olykor a török szolgálatában álló lakosok egy része a kivonuló törökökkel együtt menekült el, de sokuk a Szerémségből vagy akár Nándorfehérvár alól tért vissza Baja környékére.²⁸⁸

A Pálffy-féle szerződések rác településeinek közel fele azonban a 17. század második felében egyáltalán nem népesül be. (7. táblázat) Mindörökre pusztává vált Gorni Aranyas, Kis- és Nagypatalom, Sár, Ivánka, Máda, Szenpál, Temérdekház, Sente, Kotokhat/Szentkata, Árikház és Eszter, s némelyikük emlékét már határrészek vagy dűlők elnevezése sem őrzi. Több évtizedes lakatlanság után a 18. század folyamán települ újjá Nagy Geöricz/Gyurity, Újváros, Gyurgyin, Szentiván és Tótháza/Tatháza. Néhány falu nevét az az ún. 1542-43. évi urbárium is tartalmazza, melyről kritikai vizsgálattal kiderült, hogy „*legkorábban 1657-re, vagy még inkább [...] 1675 körülire datálható.*”²⁸⁹ Ebben – bár sok az olvashatatlan név, – még szerepelnek a később végleg vagy csak időlegesen pusztává lett Vámtelek, Gyurgyin, Mátéháza, és Bajmok települések is. 1678-1679 táján laktak még Borsodon, Katymáron, Madarason, Garán, Jankovácon, Rémen, Borotán, Kunbaján, Bigit/Bigittyán, Almáson, Zsidén, Kelebián, Tavankúton és Mélykúton. A század utolsó évének összeírásában már csak a 10-20 gazdas Borsod, Monostor, Legyen, Vaskút, Jankovác és Mélykút szerepelnek, 59 háztartást csak Kunbaján írtak össze.²⁹⁰

A gyér adatok alapján is látszik, hogy a század második felében meglehetősen hullámzó volt Észak-Bácska lakott településeinek nagysága és száma is. A 60-as évekre pusztaként tartották számon pl. Vamteleket, Gyurgyint, Borod/Barothot, Kunbaját, Bigitt/Bikittyát, Sebesityet; e falvak neve azonban vagy a század harmadik harmadára datálható „1542-1543. évi” urbáriumban vagy pedig a néhány évvel későbbi 1678-1679. évi összeírásokban újra feltűnik. Ezt a hullámzást jól példázza Halmas, mely – ahogy azt a rác temető két, érmével datált sírja jelzi, – valamennyire biztosan lakott volt a 17. század első harmadában. Hajmás 1650-ben a kalocsai érseknek tized fejében 10 forintot fizet, 1678-ban és 1679-ben már csak 3-3 forintot. 1686-ra Hagymáson összesen 20 háztartás volt. A lakosok száma folyamatosan csökkent, s az 1699. évi összeírás már nem találta a lakott helyek között. Almást 1703-ban a királyi kamara pusztájaként említették,²⁹¹ – kisebb népmozgásoktól eltekintve – újbóli, immár végleges betelepítésére 1719-ben került sor.²⁹² Az egyéb, korábban rácokkal és vlahokkal benépesült települések közül Ludas, Nádudvar és Tárnok/Szálkilisza a 17. század első felében még biztosan lakott volt. Az időszakos, kismértékű újratelepülések ellenére (a dézsmajegyzékekben Baracska, Ludas és Tárnok-Szálkilisza, a későbbi Csátalja szerepel) végleg pusztává váltak Hild, Jobbágy és Orbágy falvak.

Kevésbé valószínű, hogy a 17. század második feléből származó összeírásokban a 16. század közepe táján betelepült rácok-vlahok utódai szerepeltek volna. Ezek az adatok valószínűleg már Észak-Bácska katolikus vallású új lakosaira vonatkoznak.²⁹³ E katolikus délszlávok elsősorban Boszniából és Dalmáciából betelepült sokácok és bunyevácok voltak.²⁹⁴ Migrációjuk már a 16. században megindult, „*elsőprő méretűvé*” a tizenöt éves háborút követően vált.²⁹⁵ Feltehetően ők voltak azok, akiknek egyes csoportjai idővel az immár ismét részlegesen vagy teljesen lakatlanná vált rác falvakba vagy azok egy részébe költöztek.²⁹⁶ 1633-ban „*a rendkívül termékeny síksággént*” jellemzett Bácskában még 400 szerb településről tudtak (nem tudni, mennyi volt ezek között Észak-Bácskában), a mintegy 4.000 katolikus ekkor kb. 30 faluban élt, de a növekvő lélekszámok (30 év múlva már 13.000 katolikust tartanak számon) folyamatos bevándorlásokra utalnak.²⁹⁷ 1649-ben Ibrásimovich Mariusz belgrádi püspök egyházlátogatási jegyzőkönyve helységenként felsorolta a hívők számát. Járt az egykori rác Jankovácon, Mélykúton, Garán²⁹⁸ és egyéb falvakban, ahol akkor már katolikusok (is?) laktak, akárcsak 1660-1680 között Madarason, Kelebián, Szentivánon és Bikityen is.²⁹⁹ Bár e „*szántó s vető és marha őrző pásztor*”-ok is rácoknak nevezték magukat,³⁰⁰ nem leszármazottai Észak-Bácska évtizedekkel korábbi délszláv-vlah lakosságának³⁰¹, és az 1693-as évektől a hivatalos iratok is „*határozottan különbséget tesznek katolikus rácok, azaz bunyevácok és görögkeleti rácok, tehát szerbek között.*”³⁰²

III. TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

*„Most a tevelétrát a nyitott sír fölé tették
s a nyílást nemeztakaróval befödtek,
melynek széleit földdarabokkal megnehezítették;
erre a szőnyegre ráhantolták a sírdombot,
mely ezt a terhet természetesen nem fogja soká elbírní..”³⁰³*

Bár a hódoltság kori balkáni lakossághoz köthető temetők száma ma már közel húsz, a temetkezési szokások átfogó vizsgálatába csak néhányuk vonható be. Egyfelől igen régi feltárásokból ismerjük az ide tartozó temetők egy részét, amikor a sírokban talált tárgyak vitathatatlan előnyt élveztek az olykor csak a földelszineződésekből kiolvasható – és egyes talajfajtákban csak nagy körültekintéssel megfigyelhető – jelenségekkel szemben. Másfelől e lelőhelyek egy részét képviselő alig néhány sír alapján lehetetlen a temetők egészére következtetni. A temetkezési szokások egyes szokatlan elemeit azonban olykor jelzik az ásatási dokumentációk és rövid jelentések.

III.1. A TEMETŐK JELLEGE

III.1.1. A HELY KIVÁLASZTÁSA

A 16. század közepe táján Észak-Bácskába költöző balkáni eredetű lakosság egyetlen településének helyét sem ismerjük. Bizonyosra vehető azonban, hogy elnéptelenedett késő-középkori falvak közelében kell keresnünk a rác településeket, hiszen az írott források szerint azok magyar nevei tovább élnek. Nem zárható ki az sem, hogy magukba a falvakba települtek, erre azonban – tekintve, hogy egyetlen érintett késő-középkori település feltárása sem történt meg, – egyelőre nincsenek régészeti bizonyítékok. Az viszont határozottan állítható, hogy nem folytatják e települések templom körüli temetőit, hanem a falvaktól néhány 100 méteres vagy legfeljebb 1-2 km-es távolságban keresnek megfelelő temetkezési helyet. A BÁCSALMÁSI temető az új balkáni lakók által Halymasnak nevezett Halmos középkori magyar falutól alig 1,5–2 km-re van.³⁰⁴ A KATYMÁRI rác sírok ugyanilyen távolságra kerültek elő a Kachmar (Kathmar, Kathymar) településsel azonosítható gradinai lelőhelytől.³⁰⁵ MADARAS 16. század eleji

mezővárosi rangjára a Paplaponon feltárt igen nagy templom is utal.³⁰⁶ Nem messze innen, a Bajmoki útnál volt az az Árpád-kori település, melynek templomdombját a hódoltság kori balkáni lakosság is temetőnek használta.³⁰⁷ A BÁTMONOSTORI rác temető közelében, „a községtől D-re, Pusztafalu nevű határrészben állott a XII. század végén épült apátság egy gazdasági telepe, templommal. [...] az Ágostonrendi szerzetesek az 1500-as évek közepéig lakták.”³⁰⁸ A Határ úti lelőhelyen temetkező CSÁVOLYI rácok feltehetően abban az elnéptelenedett középkori faluban – vagy annak környékén – laktak, melynek a közeli Temetőhegy őrzi emlékét: „a legmagasabb ponton állott tehát a templom, itt volt a temető is. [...] A falu pedig hosszan, mintegy 300-400 méterre délre és 150-200 méterre északra elhúzódik 100-150 méter szélesen.”³⁰⁹ A késő középkori MELKUTT helyét még nem ismerjük, de bizonyára a kilátói rác temető közelében lehetett. A mai Zombor határában több késő-középkori település is volt,³¹⁰ a BÜKKSZÁLLÁSI rácok azonban feltehetően Bukovac falu közelében telepedtek le. A MONOSTORSZEGI balkániak feltárt hagyatékának pontos helye nem ismert, ám a környéken több középkori település is azonosítható.³¹¹ A dunántúli hasonló temetők közül a DOMBÓVÁRI „mintegy 350 méteres távolságban van a rajzon 'Locus Pagi Békató'-ként jelölt egykori faluhelytől.”³¹² Az ESZTERGOMI temető Szentkirály falu közelében volt.³¹³

A rác-vlah temetők közös jellemzője, hogy környezetükből erőteljesen kiemelkedő dombon vannak. Az BÁCSELMÁSI, KATYMÁRI, BÁTMONOSTORI, MADARASI és MÉLYKÚTI temetők helyszíne 8-10 m-re magasodik környezetük fölé (1-2. kép).³¹⁴ A CSÁVOLYI leletmentés jelentése külön kiemeli, hogy a temető „a környezetéből jól kiemelkedő dombon” volt, olyan területen, ahol a „dombvonulat aránylag jól kiemelkedik a környezetből, helyenként 10-14 méter magasságra is.”³¹⁵ A MONOSTORSZEGI lelőhely ugyancsak dombon volt,³¹⁶ a BÜKKSZÁLLÁSIRÓL nincsenek adataim. A dunántúli temetők közül a DOMBÓVÁRI és a FONYÓDI temetődomb is magas.³¹⁷ A GYŐRI lelőhely egykori topográfiai adatait a feltáráskor már nem lehetett megállapítani, az ESZTERGOMI temető adatait nem közli a publikáció.

A bizonyára tudatos kiválasztás okát nem ismerjük, de feltétlenül szerepet játszhatott benne a terület – vagy egy részének – löszös-agyagos talaja.³¹⁸ A kötött talajban lehet ugyanis azt a padkás-padmalyos sírformát kialakítani, mely a hódoltság kori rácok és vlahok temetkezésének általános ismérve.

III.1.2. TEMPLOM HIÁNYA

A keresztény falvak népessége a településen belül, a templom körül alakította ki temetőit,³¹⁹ s ez jellemzi az Árpád-kortól kezdődően egészen az újkorig³²⁰ a magyar temetkezési szokásokat is. A hódoltság kori rácok-vlahok ezzel szemben lakott területeiktől távolabb jelölték ki temetőiket,³²¹ melyekben sosem áll templom.³²² Bár az ásató a MONOSTORSZEGI sírokkal kapcsolatban említ épületeket, a tudósításból nem derül ki, hogy a zombori múzeumban őrzött leletek a *"kapolnában"* talált sírokból származnak-e, vagy a *"régi temető"*-ből.³²³ A BÜKKSZÁLLÁSI lelőhely biztosan *„templom nélküli temető.”*³²⁴ A DOMBÓVÁRI temető területén *"templom alapjait vagy fatemplomra utaló nyomot"* nem talált Gaál Attila, de megjegyzi, hogy *"a temető nagyfokú bolygatottsága [...] némi bizonytalanságra ad okot.”*³²⁵ BÁCSALMÁS rác temetője viszont csak kismértékben volt bolygatott, területének mintegy 90%-át összefüggően tártuk fel, s ennek alapján határozottan állíthatom, hogy a területen nem állt templom. Ezt egyébként közvetve írásos adatok is alátámasztják, melyek szerint a 18. század közepén még fa sírjelek álltak a temetőben, fa- vagy kőépítményről azonban nem történik említés.³²⁶ Ugyancsak nem találtunk épületre utaló nyomokat a MÉLYKÚTI temető homokdombján, s nem jeleztek ilyeneket a KATYMÁRI, a CSÁVOLYI, a BÁTMONOSTORI és a dunántúli másik három lelőhelyen sem.

III.1.3. EGYRÉTEGŰ TEMETŐK

A sokszor évszázadokon át használatban levő középkori magyar templom körüli temetők természetszerűen többretegűek, különösen a templomépületek közelében figyelhető meg a többszörös rátemetés.³²⁷ Egyrétegű ezzel szemben a dunántúli, viszonylag nagy sírszámú, összefüggően feltárt DOMBÓVÁRI és FONYÓDI temető. Mindössze két-két sírt ástak egymásra ESZTERGOMBAN.³²⁸ Nem jeleztek rátemetést az észak-bácskai BÜKKSZÁLLÁSI, KATYMÁRI továbbá a kevés ismert sírszámú BÁTMONOSTORI és CSÁVOLYI feltárások dokumentációi sem. A MADARASI temető bolygatott sírjai többnyire a korábbi Árpád-kori temető részei, melyekre olykor ráásták a 16-17. századi temetkezéseket.³²⁹ A MÉLYKÚTI temetőben három gyermeksír igen közel feküdt egymáshoz, de sírfolt hiányában tényleges rátemetés nem állapítható meg.³³⁰ GYÖRBEEN *„a temetés módja szerfelett érdekes és elgondolkoztató. Rátemetés alig fordul elő ennyi sír között. 16 sírnál voltak csak kisebb bolygatások.”*³³¹ Adatok hiányában azonban nem dönthető el, hogy ezek véletlenszerű rátemetések-e, avagy esetleges családi sírcsoportokkal függenek-e össze. A legnagyobb ismert sírszámú BÁCSALMÁSI temetőben – bár olykor

az egymás melletti sírok foltjai jelentkezésük szintjén összeértek, – rendkívül ritka a rátemetés,³³² annak ellenére, hogy a temetőt az időnként ugyan igen kis lélekszámú vagy szinte teljesen elnéptelenedő falu lakói lényegében a 18. század végéig használják (1. ábra).

A rátemetéstől, azaz egy már nem gondozott vagy nem látszó sírba ásástól megkülönböztetem az utántemetést, melyet két egymásba ásott sír azonos iránya, olykor teljesen azonos gödre jellemez, és az a tény, hogy az alsó temetkezés véletlenül bolygatott csontjait összegyűjtötték, és a későbbi sírban újra eltemették. Feltételezhető, hogy a korábbi sírra való ráásás szándékos volt: bizonyára egy közeli családtagot temettek a néhány évvel korábban elhunyt sírjába.³³³ A BÁCSELMÁSI temetőben megfigyelt, és utántemetésnek értelmezhető esetekben a sírgödört többnyire az alatta levő váz szintjéig mélyítették,³³⁴ az elért és kimozdított vázcsontokat pedig újból eltemették. Így pl. az egyik korábbi sírban talált váz kimozdult csontjait az új sír betemetésekor a koporsó és a síroldal közé halmozták, és az eredeti helyzetben maradt vázrészekre helyezték a később eltemetett halottat (2. ábra a).³³⁵ Bár a MADARASI sírok vizsgálatát megnehezíti, hogy a kora-újkori temető helyenként Árpád-kori temetkezésekre települt, a biztosan 16-17. századi sírok közül legalább három,³³⁶ a MÉLYKÚTI temetőben egy utántemetést³³⁷ lehetett meghatározni. A GYŐRI temetőben „közvetlenül egymás alatt az 54a és 54b sír volt,” a sírleírás szerint ez a „két csontváz egymás alatt feküdt.”³³⁸ Bár az ESZTERGOMI temető ismertetése három sírt „közös sírgödörben nyugvó egyidejű” temetkezésnek határozott meg, a sírleírás szerint az egyiket a másik kettő fölött találták.³³⁹ Az utántemetés szokását a délszlávok is ismerték: „Mindhárom nemzetségnél (szerbek, horvátok, sokacok – WE) szokás volt, hogy a sírba aprópénz dobtak. A népi hiedelem szerint, amennyiben a sírban már valaki el van temetve, aki nem tartozik a rokonság közé, a megboldogult ezzel a pénzzel a sírhely megvásárlását bizonyította.”³⁴⁰ Egy mai török falu lakói is „pénzt is dobnak a sírba, s ha korábban már mást is temettek arra a sírhelyre, többet tesznek, hogy osztozkodni tudjanak a másvilágon.”³⁴¹

III.1.4. A TEMETŐK RENDJE

Arra, hogy a sírokat sorokba vagy családi csoportokba rendezve ásták-e meg, csak kevés adatunk van. A temetők közül a MONOSTORSZEGIRŐL és a BÜKKSZÁLLÁSIRÓL nem áll rendelkezésünkre térkép, s a publikációk sem tartalmazzak erre vonatkozó adatokat. A MADARASI temetőről csak a fényképfelvételek adhatnak némi tájékoztatást. A BÁTMONOSTORI, CSÁVOLYI és MÉLYKÚTI temetők ismert

sírszáma 20-nál kevesebb, s csak annyi állítható bizonyossággal, hogy a közel azonos irányítású sírok egymástól 1,5-2 m-re voltak. A nem összefüggő területen végzett leletmentések néhány igen bizonytalan pontosságú résztérképe alapján a KATYMÁRI temető rendje is kevésbé meghatározható.³⁴² Zalotay Elemér szerint „*a felsorolt sírok valamennyire sorban fekszenek, [...] az irányításuk is egyező.*”³⁴³ Komáromy József viszont úgy véli, hogy „*inkább csoportos családi és nagyjából egyformán tájolt temetkezéstről beszélhetünk.*”³⁴⁴ A többi ásatási dokumentáció e kérdésre nem tér ki.

A több száz ismert sírszámú, összefüggő területen feltárt temető közül a FONYÓDI feltűnően szabályos sírsoraival eltér a „rendezetlenebb” képet mutató egyéb temetőktől. Ennek okát abban látom, hogy feltehetően a közelben fekvő török vár katonaságának temetkezési helye volt, s betelepítésének módja a mindenkor hadi eseményekkel függhetett össze.³⁴⁵ Az inkább „polgári-katonai-városi” jellegű GYŐRI temető nagyfokú közelmúltbeli bolygatottsága bizonytalanná teszi vizsgálhatóságát. Az igen sok, közvetlenül egymás mellett fekvő sír, s annak megfigyelése, hogy „*mindegyik esetben az összetartozást kétségtelenül meg lehetett állapítani*”, azonban inkább családi sírcsoportos temető képét sugallja.³⁴⁶ Az ESZTERGOMI temető sírjait „*laza sorokba*” ásták.³⁴⁷ DOMBÓVÁRI temető térképe első pillantásra viszonylag rendezett, családi sírcsoportos temetőt mutat, bár kérdéses, hogy az egyes csoportok közti üresebb részek nem a terület későbbi bolygatásával függenek-e össze.³⁴⁸

Hasonlóan közelmúltbeli földmunkák bolygatták a BÁCSALMÁSI temetődomb tetejét, elhordva több magasabban fekvő, főként gyermeksírt. Ezért sem a domb közepén ritkásan és viszonylag rendezetlenül fekvő, sem a déli rész közepén feltárt, nagyon szabályosan, egymástól azonos távolságra levő sírokból nem lehet az egykori rendre következtetni. Ezzel szemben a domb nem bolygatott északi és nyugati lejtőjén néhány sírcsoport különül el, melyeken belül a sírok – az északnyugati rész kivételével – általában rendezetten, egymástól közel azonos távolságban, viszonylag sűrűn vannak, s gyakran a gyermeksírok is beleillenek a sorokba. Érdekesség, hogy a nyugati rész közepén gyermeksírok külön csoportja található, környezetükben kevés a felnőttsírok közé ázott gyermeksír. A temető északnyugati szélén, az árkon (temetőárok?) kívül eső rész – köztük a temető biztosan padmalyos – sírjai egymástól eltérő távolságban vannak, szabályos sorok sem figyelhetők meg (1. ábra). A bolygatlan területen levő sírcsoportok elkülönítését azonban csak a temető teljes feltárása után kísérlem majd meg,³⁴⁹ figyelembe véve azt is, hogy a temetőt kisebb-nagyobb intenzitással egészen a 18. század végéig használták.³⁵⁰

III.2. A SÍRGÖDRÖK

III.2.1. A SÍROK TÁJOLÁSA³⁵¹

A BÁCSALMÁSI sírok közel felét DNy-ÉK-i, több mint harmadát Ny-K-i irányba ásták, az ÉNy-DK-i tájolású sírgödrök aránya mindössze 6 %, ennél valamivel több sír iránya – azok teljes bolygatása miatt – ismeretlen. A temető képe szempontjából azonban fontosabb, hogy az egymás melletti ill. az azonos csoportban levő temetkezések tájolása mennyire egységes. Általánosságban jellemző, hogy az egymás melletti sírok iránya legfeljebb kismértékben tér el. A sírgödört ugyanis a szomszédos sír hantjához igazítva ásták, a hant azonban nem felelhet meg pontosan az alatta levő gödör irányának. Olykor az eltérés feltűnőbb, és általában egy Ny-K irányú sír szomszédságában van egy ÉNy-DK-re vagy DNy-ÉK-re tájolt temetkezés. Erre a nagyobb sírszámú temetőkben több példa is akad.³⁵² Ahogy előfordul az is, hogy viszonylag egységes tájolású sírok alkotta sorok között eltérő irányú sírok kis csoportja fekszik, de szuperpozíciók és leletek hiányában a jelenség nem értelmezhető.³⁵³ Az eltérések okát a jellegzetes leletű sírok vizsgálata alapján sem tudom meghatározni. A BÁCSALMÁSI temető bronztűs sírjainak harmada pl. Ny-K-i, közel fele ÉNy-DK-i irányú, kevesebb mint ötödük tájolása inkább ÉNy-DK-i.³⁵⁴ Mindebből legfeljebb az olvasható ki, hogy az első két adat arányos az összes sír tájolási adataival, viszont minden ötödik ÉNy-DK-i irányú sírban volt hajtű. Ugyanígy nincs szabályszerűség a temető kevesebb mint tizedét kitevő koporsószegecs sírok és tájolásuk között: felük Ny-K-i, harmaduk DNy-ÉK-i, ötödük ÉNy-DK-i irányú volt, és ahogy az a teljesen bolygatlan temetőrészeknél jól látszik, irányukat a környező sírhantokéhoz igazították. A tájolást és a temető egészét tekintve viszont feltűnő, hogy az inkább ÉNy-DK-i irányba mutató sírok a temetődomb délkeleti területén csoportot alkotnak, hasonló tájolás a temető más részein csak elvétve fordul elő. Fentiekhez hasonlóan e jelenség oka is ismeretlen, de mindenképpen figyelemre méltó, hogy a temető koporsószegecs sírjainak közel fele ehhez a csoporthoz tartozik.³⁵⁵ Ellentétes tájolású váz mindössze egyetlen egy volt: a felnőtt jobb oldalához, lábtól fektették 2-3 év körüli gyermekét.³⁵⁶ A KATYMÁRI sírgödrök pontos irányát csak elvétve jelzik a publikációk, az egyes – és többnyire bizonytalan pontosságú – résztérképek alapján „a temetkezések többé-kevésbé egységes Ny-K-i irányt mutatnak, olykor némi eltéréssel egyik vagy másik oldalra.”³⁵⁷ A BÁTMONOSTORI és MADARASI temető sírjai Ny-K-i tájolásúak, ÉNy felé csak kevés sír tér el.³⁵⁸ A kérdéses pontosságú sírrajzok alapján DNy-ÉK-i irányba ásták a CSÁVOLYI temető összes sírját.³⁵⁹ A dózerolás miatt szinte teljesen bolygatott

MÉLYKÚTI temető dombjának homokjában megfigyelhető néhány váz tájolása ugyancsak Ny-K-i ill. ÉNy-DK-i volt.³⁶⁰ Csak az égtáj-adatokat ismerteti a BÜKKSZÁLLÁSI publikáció: a vázak felének koponyája itt is ÉNy-on, közel 40%-é pedig Ny-on feküdt, a többi sír adata nem ismert.³⁶¹ A MONOSTORSZEGI temetőről semmilyen adatom nincs.

A két nagy dunántúli temető, DOMBÓVÁR és FONYÓD sírjai egységesen Ny-K-i irányúak voltak, olykor kisebb eltérésekkel ÉNy ill. DNy felé.³⁶² A tájolás szempontjából legérdekesebb GYŐRI temető közölt sírjainak csak főirányait ismerjük. Ezek alapján a sírok valamivel több mint fele DNy-ÉK-i, közel 40 %-uk Ny-K-i irányú volt, s e csoportok a térkép alapján egymástól a temető egész területén elkülönülni látszanak. Az ÉNy-DK-i tájolású sírok száma elenyésző, és mindössze egy sírt ástak D-É irányba.³⁶³ Az ESZTERGOMI temető sírjait is Ny-K-i ill. ÉNy-DK-i irányba ásták.³⁶⁴ A DOMBÓVÁRI sírok tájolásával kapcsolatos megfigyelések lényegében érvényesek a többi hasonló korú és etnikumú temetőre is: a jellemző főiránytól *„kisebb eltérés mindkét irányban előfordult, ebben azonban semmiféle rendszert nem sikerült kimutatnunk.”*³⁶⁵

III.2.2. SÍRFOLTOK, SÍRMÉRETEK

A régebbi feltárások dokumentációja – pontos leírások és rajzok hiányában – a sírfoltok alakját illetően nem vagy kevéssé használható, s a publikációk sem (GYŐR, MONOSTORSZEG), legfeljebb igen szűkszavúan tárgyalják e kérdést.³⁶⁶ A BÜKKSZÁLLÁSI temetőben *„különösen érdekes a koporsó nélkül eltemetett sírgödörök (sic! – WE) alakja. A fejnél szélesebb mint a lábnál, és általában a fejnél és lábnál levő sírgödör-szélesség úgy aránylik, mint 5:3-hoz.”*³⁶⁷ A trapéz alakú sírgödör viszonylag gyakori a DOMBÓVÁRI temetőben is, ahol emellett, akárcsak FONYÓDON és BÁCSALMÁSON, szabályos és szabálytalan téglalap alakú és oválisforma, azaz ívelt oldalú, középen szélesedő sírfoltok is előfordultak. Az utóbbi két temetőből láb felé szélesedő trapézformájú sírok is ismertek (2. ábra b–e).³⁶⁸ A rendelkezésünkre álló kevés adat alapján hasonlóak lehettek a többi temető sírfoltjai is (BÁTMONOSTOR,³⁶⁹ CSÁVOLY,³⁷⁰ KATYMÁR,³⁷¹ MADARAS³⁷²). A sírfoltok alakja és az egyéb jelenségek (sírgödörformák) ill. leletek között semmilyen megfelelést nem tudtam kimutatni. A BÁCSALMÁSI temetődomb homokosabb talajában azonban általában téglalap alakúak, ritkán fejnél vagy lábnál szélesebb trapézformájúak a foltok, a szabálytalan téglalap vagy oválisforma többnyire a domb hosszanti nyugati lejtőjének igen kötött talajába ásott sírokat

jellemzi. A sírfoltok alakja inkább a talaj minőségével és a sír kiásásának több-kevesebb gondosságával függhet össze, és nem valamely etnikai vagy vallási hagyománnyal.³⁷³

Általánosságban jellemző, hogy a sírgödrök az elhunytak nagyságához igazodtak, de eltérő esetek még az igen hiányos adatok alapján is ismertek. Így pl. több KATYMÁRI felnőtt sírnál jelezte az ásató, hogy a gödrök feltűnően nagyok a vázhoz képest.³⁷⁴ BÁCSALMÁSON viszont a gyermeksírok több mint tizedére jellemző, hogy jóval nagyobbak a szükségesnél, közülük két gyermeknek felnőtt méretű sírt ástak,³⁷⁵ s az egyik MADARASI gyermeket is „igen széles sír”-ba temetették.³⁷⁶ A szükségesnél nagyobb sírgödrökre sem a leletek, sem pedig a temetés egyéb körülményei nem adnak magyarázatot.

„A sírok jelentős részénél – írja Gaál Attila, – nem tudunk megbízható mélységi adatokat nyerni”,³⁷⁷ s ez a megállapítás a temetők nagy részére érvényes.³⁷⁸ A viszonylag sértetlen temetőrészekben a felnőtt sírok jó részének mélysége a mai felszíntől mérve 100-150 cm, a gyermeksíroké ennél kevesebb.³⁷⁹ Arra vonatkozóan, hogy volt-e valamiféle „hagyományosan előírt” sírmélység,³⁸⁰ nincs ugyan adatom, de úgy vélem, a mélység összefügghet azzal a különleges sírkonstrukcióval is, mely a hódoltság kori rácok – legalábbis egy részének – temetkezési szokásait jellemzi.

III.2.3. SÍRFORMÁK

A sírgödrök egykori alakjának meghatározását az érintett területek közelkori bolygatása,³⁸¹ a temetődombok egyes részeinek homokos talaja³⁸² és a megfelelő ásatási technika hiánya³⁸³ több temetőben gyakorlatilag lehetetlenné tette. Ezért a sírformákat lényegében csak a DOMBÓVÁRI, a BÁCSALMÁSI³⁸⁴ és részben a KATYMÁRI temetők alapján tárgyalhatom, a többi lelőhelyről csak igen szórványos adatok állnak rendelkezésre. A sírok alsó részének kiképzése alapján egyenes vagy kissé ívelt fenekű, továbbá padkásan ill. padmalyosan kialakított sírokat különítettem el.³⁸⁵

III.2.3.1. Egyenes vagy kissé ívelt fenekű sírok

A BÁCSALMÁSI temető 2002-2003-ban, a pontos sírforma megfigyelése érdekében függőleges metszetbontással feltárt sírjainak harmada „hagyományos” sírgödör, azaz függőleges vagy kissé szűkülő falú,³⁸⁶ egyenesen vagy kissé ívelten kiképzett fenekű volt (3. ábra a–b). A 11 koporsós síron kívül 23 koporsó nélküli temetkezés tartozik ide. Utóbbiak rendkívül kemény talajban feküdtek, s talán éppen ez az oka, hogy a fenék közepének markánsabb lemélyítését a sírásók nem tudták megoldani, hiszen ez –

tapasztalatunk szerint – a mai szerszámokkal is rendkívül nehezen ment volna.³⁸⁷ A DOMBÓVÁRI temető értékelhető sírjainak ugyancsak harmada egyenes fenekű volt.³⁸⁸ Kérdéses azonban, hogy metszetszabásos feltárással ez az arány mennyiben módosulna a padkásan kiképzett sírok javára. A többi temetőből erre vonatkozó pontos adataim nincsenek.³⁸⁹

III.2.3.2. Padkásan kiképzett sírok

A GYŐRI temetőben az ásató szerint „a II. házalagnál nagyobb mélységekben padkás sírok kerültek elő. Ezeket 6 sír leírásánál már említettük. [...] Tehát az Árpád u. felől kezdődött temetőnek a padkás sírok időben a korai szakaszából származnak. [...] A padkás sírokkal kapcsolatban megemlítendő még, hogy a II. házalagnál feltártak mind férfisírok voltak.”³⁹⁰ Mivel azonban e sírok mindegyikében koporsószegeket is talált az ásató, megállapítását meg kell kérdőjelezni: a középén mélyített sírgödörökbe ugyanis soha nem koporsóban temették el a halottakat. Bármennyire csábító a sír közepén, a vázcsontok felett megfigyelhető, téglalap alakú elszíneződéseket padkás sírokként meghatározni, az avar és szarmata temetőfeltárásokon tett megfigyeléseim óvatosságra intenek. A sírok átvágása ugyanis minden esetben igazolta, hogy ezeket a sírgödöröket nem padkásan, hanem egészen a fenekükig teljes szélességében ásták ki. Ezért ez esetekben a vázcsontok fölötti téglalap alakú elszíneződések kizárólag koporsó meglétével hozhatók összefüggésbe. Annak összeroskadásakor ugyanis föld szivárog a ládába, s belsejét kitöltve – megfelelő talajban – még akkor is mutatja az egykori koporsó alakját, ha arra már semmiféle famaradvány nem utal.³⁹¹

A DOMBÓVÁRI temető vizsgálható sírjainak kétharmada nem egyenes fenekű, hanem padkás, azaz középén lemélyített volt, melyekből gyakran *"felhúzott vállal, az alsó gödörrészbe préselődve"* kerültek elő a vázak. „Számuk azonban – írja Gaál Attila, – ennél a valóságban jóval nagyobb lehetett, így a padkás sírt tarthatjuk temetőnk leggyakoribb sírtípusának.”³⁹²

A még 1952-ben feltárt első KATYMÁRI sírok is „lépcsőzetes” kiképzésűek voltak, s ez a forma a később leletmentett sírok több mint harmadát jellemezte.³⁹³ A sírkiképzés megfigyelhetősége azzal függött össze, hogy a temetődomb löszös-agyagos talaja igen jól őrizte meg az egykori beásásokat.³⁹⁴ Ez tette lehetővé a régészek által feltárt sírok³⁹⁵ szinte mindegyikében a *"padkás"* vagy *"lépcsőzetes"* sírkiképzés megfigyelését. A mindössze négy sírt feltáró Szabó György *"padkás"* vagy *"lépcsőzetes"* megjelölést nem használt, de megjegyezte, hogy *"a szűk sírgödörbe be van szorítva a test"*, s a sírrajzokon

szerepel e lemélyedések kontúrja. Padkás sírformára utal Komáromy József megjegyzése is, mely szerint az általa feltárt néhány sírnál *„a sírgödör oldalfalai erősen követték a hanyattfekvő váz alakját, a külső kontúrt, s így a sír lábánál keskeny, fejnél ill. a vállnál a legszélesebb.”* Zalotay Elemér megfigyelései alapján is *„ahol a váz fekszik, a sír szélessége annyira összeszűkül és megkurtul, hogy a holttestet csak nehezen helyezhették el benne. A hosszúság is csak úgy volt megfelelő, hogy a koponyát erősen a mellre hajlították.”* Máshol megjegyzi, hogy *„a sír feneke vajt, nem vízszintes, hanem homorú, az eredeti sír valószínűleg túl rövidnek bizonyult, és azért úgy gyömöszölték bele az elhunytat.”* A KATYMÁRI leletmentést befejező Kőhegyi Mihály viszont nem jelzett sem lépcsőzetes kiképzésű sírformát, sem túl szűk gödröt. Talán e leletmentési területek talaja nem tette lehetővé a sírgödrök formájának pontos megfigyelését, esetleg a feltárás nem volt kellően körültekintő.³⁹⁶

Hasonló okokkal – és a terület nagyfokú bolygatottságával – magyarázható, hogy a MADARASI temetőben mindössze három sírnál figyelt meg padkás sírformát az ásató: *„A test befogadására igen szűk belső gödröt ástak, melyet a medencétől felfelé kiszélesítettek, hogy egyáltalán beleférjen a halott. [...] A padka rövidre sikerült, ezért a koponyája feltámaszkodik. A padka olyan szűk, hogy éppen csak beletehették a halottat. [...] A padkás sír igen szűk, koponyájánál lekerekített”* (30., 32-33. kép). Feltehetően padkás sírformára utaló *„feltámaszkodó”* koponyát további öt MADARASI sírnál figyeltek meg.³⁹⁷ Az elégtelenül dokumentált CSÁVOLYI temető egyik gyermeksírnak rajza szintén padkás sírkiképzést jelezhet.³⁹⁸

Nem ismertetett padkásan kiképzett sírokat Lázár Sarolta az ESZTERGOMI temetőből. A sírleírások azonban olykor felhúzott vállrészt, magasabban fekvő karcsontokat jeleztek.³⁹⁹ Mivel ezekben a sírokban nem volt koporsószeg, lehettek akár padkásan kiképzettek is, csak egykori formájukat a homoktalajban nem lehetett megfigyelni. Ugyanígy lehetséges, hogy a sírok negyedében megfigyelt magasabban fekvő koponya⁴⁰⁰ nem a fej alá tett párnával,⁴⁰¹ hanem a sír padkás kiképzésével magyarázható.

A BÁCZSALMÁSI temető egészére vonatkozóan nincsenek adataim, mivel a dombközép homokos talajában a sírfenek lemélyítését nem tudtuk megfigyelni.⁴⁰² A 2002-2003-ban – metszetbontással – a temető nyugati és északi részén feltárt, értékelhető 141 sírnak viszont közel háromnegyede (101 sír) lépcsőzetes fenékkiképzéssel készült (3. ábra c; 5., 7-9., 11., 13-15. kép). Az előző feltárások rajzai, a nagy számú *„feltámaszkodó”* koponya és a középen lesüllyedt vázcsontok (6. kép) alapján azonban biztosan állítható,

hogy a padkás sírforma a temető közepén és keleti hosszanti oldalán is általánosan elterjedt volt (1. ábra).⁴⁰³

A padkák közti mélyedés alakja minden temetőben változatos. Lehet téglalap alakú, fejnél szélesebb trapéz vagy a test formáját szorosan követő hosszúkás-ovális (7-8. kép). Fenekük jellemzően teknőszerű, a nagyobb mélyedéseknél olykor függőleges falú, egyenes aljú. A padkás sírokban soha nincs szegelt vagy ácsolt koporsóláda, amit amúgy sem lehetett volna a teknőszerűen kiképzett fenékre stabilan állítani. A padkáknál vagy a váz felett talált famaradványok nem a zárt koporsóládaival, hanem a mélyedésbe fektetett halott takarásával függenek össze.

A padkás sírok készítésének többféle módja volt. DOMBÓVÁRON például olykor csak a hosszanti oldalakon hagytak padkát, a két rövidebben nem, vagy éppen fordítva: csak a rövidebb végek voltak padkázva, esetleg közülük is csak az egyik. Jellemzően azonban a sírszéleknél köröskörül lépcsőt hagytak.⁴⁰⁴ A BÁCSALMÁSI temetőben 2002-2003-ban metszetbontással feltárt sírok alapján három változatuk különíthető el.⁴⁰⁵

III.2.3.2.1. Szabályos lemélyedés

A padkák vízszintesek vagy enyhén lejtősek, azonos vagy alig, ritkán jelentősen eltérő szélességűek. A teknőszerűen kiképzett, általában sekély és a ritkábban előforduló, függőleges oldalú, egyenes fenekű, nagyobb mélyedés általában a sír közepén, olykor valamelyik oldalhoz közelebb feküdt (4. ábra a–b). 60 sírt ástak kétoldali padkákkal, a padkásan kiképzett sírok több mint felét.

III.2.3.2.2. Aszimmetrikus lemélyedés

A sírfenék teknőszerű lemélyedése az egyik oldalhoz közelebb feküdt. Ezen a részen a lemélyedés ferdén felfelé csatlakozott a síroldalhoz, a másik oldal padkája vízszintes volt (4. ábra c). Az egyoldali padkaformát 30 sírnál figyeltem meg (a padkásan kiképzett sírok közel 30%-a). Meg kell azonban jegyezni, hogy egyes esetekben igen nehéz az aszimmetrikus, azaz egyoldali padkás lemélyedéseket akár a szabályos lemélyedéses, akár a csúcsos fenekű síroktól megkülönböztetni.

III.2.3.2.3. Csúcsos lemélyedés

Öt sír feneke olyan módon mélyült, hogy a síroldalaknál nem hagytak jól megfigyelhető padkákat, a sírfenék viszont közepén mélyebb volt, mint kétoldalt (a padkásan kiképzett sírok 5%-a). Mivel e típust is a fenék – bár némiképp eltérő alakú, de jól látható – lemélyítése jellemzi, a padkásan kiképzett sírokhoz soroltam őket (4. ábra d, 12. kép).⁴⁰⁶

A többi temetőből pontos adataim nincsenek,⁴⁰⁷ csak MADARASI temető ide tartozó néhány sírjánál figyelt meg Kőhegyi Mihály kétoldali padkás kiképzésű gödröt (30-33. kép).⁴⁰⁸ Úgy vélem, a jelzett padkaformáknak különösebb jelentése nem lehetett: alakjuk inkább a talaj megmunkálhatóságával és a sírásás precízisével, mint valamely „kultikus” okkal függ össze. Ugyanezzel magyarázható különböző mélységük is. Elkülönítésük azonban eltérő fedési módjuk miatt volt szükséges.

III.2.3.3. Padmalyos (oldalfülkés) sírok

A rác-vlah temetők közül a BÁC S A L M Á S I N kívül csak a D O M B Ó V Á R I B Ó L ismertek olyan sírok, melyekben a váz nem a gödör közepén, hanem annak többnyire a jobb, azaz déli hosszanti oldalába vágott fülkében feküdt. A vizsgálható D O M B Ó V Á R I sírok egytizede, 13 sír volt oldalfülkés. *„Az ilyen sírban minden esetben csak egy halottat temettek el, s a fő gödör részben soha nem találtunk csontvázat. A padmalyt így nem kellett a sírfenek szintje fölött vágni az oldalfalba, hanem többnyire lejtősen mélyítették, az oldalfülke alja így általában mélyebbre került a fő gödör rész aljánál.”*⁴⁰⁹ A temető első három periódusába tartozó oldalfülkés sírok háromnegyedébe kisgyermeket temettek. A sírok fele lelet nélküli volt, negyedükből bronztűk és gombok, egy férfi sírjából pedig csizmapatkó került elő.⁴¹⁰ A padmalyok pontos alakját a mai kis mélység miatt nem lehetett megállapítani, akárcsak a F O N Y Ó D I temetőben, ahol a ma mérhető kis sírmélység miatt azokat a sírokat határozták meg padmalyosnak, melyek gödre igen nagy méretű volt, s a váz az egyik hosszanti oldalnál feküdt.⁴¹¹ Ennek alapján felmerülhet, hogy az E S Z T E R G O M I temető néhány sírja is lehetett padmalyos kiképzésű.⁴¹²

BÁC S A L M Á S O N a biztosan padmalyos sírok a temető észak-északnyugati szélén, a feltételezhető temetőárkon kívül, egymás közvetlen közelében koncentráálódtak (1., 3 ábra d, 17-21. kép).⁴¹³ Az egyik felnőtt sír oldalfülkéjét a sírgödör jobb oldalába ferdén vágták, metszete oválisforma, fejnél és lábnál 45 cm, közepén 60 cm széles, 25 cm-rel nyúlik a sírfenek szintje alá.⁴¹⁴ Egy szintén a gödör jobb oldalába, 25 cm-rel mélyebbre vajt, 50 cm széles, ovális padmalyos sírban kaoris-gyöngyös-flitteres fejékes kisgyermek feküdt. Hasonló alakú és elhelyezésű volt egy közel fekvő gyermeksír oldalfülkéje.⁴¹⁵ Egy ezektől nyugatra fekvő felnőtt sír jobb oldali padmalyának pontos alakját a homokos talajban csak nyomokban tudtuk megfigyelni, a mellette fekvő gyermeksírt viszont löszös talajba ásták, mely az egykori sírformát pontosan megőrizte. A gödör bal oldalába ferdén vajt, 30 cm magas nyílású, 45-50 cm széles fülke 10 cm-rel volt mélyebb a sírfeneknél.⁴¹⁶

Néhány további sírnál kérdéses, hogy padmalyos kiképzésű volt-e. Az előbbi csoporttól 18 m-re, délre, egy túl széles gyermeksírban a váz a gödör bal oldalánál feküdt egy kis mélyedésben.⁴¹⁷ A temetődomb hosszanti tengelyétől kissé nyugatra, a temető széléhez közel, olykor egymás közelében, szintén viszonylag széles sírgödrök egyik oldala mellett feküdtek a vázak. A jelenlegi kis sírmélység és a talajviszonyok miatt azonban nem dönthető el, hogy eredetileg oldalfülkés sírok voltak-e.⁴¹⁸ Ugyanígy kérdéses az egyik KATYMÁRI sír formája, melyben „*az egész test a sírgödör jobb oldalára van szorulva*”. Bár a „*fej jobbra fordulva*” feküdt, ami általános a jobboldali fülkés síroknál, a dokumentációban jelzett kis sírszélesség alapján feltehetően mégsem padmalyos temetkezésről van szó.⁴¹⁹

*

A fentiekben a szokásos régészeti terminológiát használtam a sírformák jelölésénél. A néprajzi szakirodalom ugyanakkor nemigen használja „padkás” sír fogalmát, ez a sírkiképzés a néprajzban fenékpadmalyosnak nevezett sírformával azonos.⁴²⁰ „*Országszerte ismert volt a Dunántúl nyugati részét kivéve a padmalyos temetkezés. A sírgödörbe oldal- vagy fenékirányba üregeket ástak (oldal-, fenékpadmaly), melyet gerendákkal, deszkákkal béleltek ki.*”⁴²¹ A sírok padmalyos kiképzését az indokolta, hogy ugyanabba a sírgödörbe több halottat lehessen eltemetni. Az elsőként eltemetett családtag a sírfenekbe ásott mélyedésbe vagy – padozással, padozattal készített padmaly esetén⁴²² – az egyik oldalba vágott fülkébe került, az utána elhunytak a másik oldalra és a fenékpadmaly fölé.⁴²³

Az egész magyar nyelvterületen általánosan elterjedt oldal- és fenékpadmalyos sírok tehát gyakorlatilag kriptaként szolgáltak.⁴²⁴ A padkásan és padmalyosan (oldalfülkésen) kiképzett rác-vlah sírokba viszont csak egy halottat temettek. Eltérnek a feltárások során megfigyelt padkás sírok a néprajzból ismert fenékpadmalyosoktól abban is, hogy utóbbiakban koporsóban temetik el a halottat. Ezzel szemben a rác-vlah sírok fenekének mélyedéseiben zárt faládának nincsenek nyomai, ezt egyébként a viszonylagos sekélység (10-20 cm) és a gyakran teknőszerű fenékkiképzés nem is tenné lehetővé. Ezek a mélyedések lényegében a koporsó alsó részére emlékeztetnek. Hasonló megállapításra jutott Zalotay Elemér is: „*Hogy a sírkiképzésnek ebből a módjából kevés fantáziával is gondolhatunk koporsóra, az igen természetes.*”⁴²⁵ Korek József is felfigyelt arra, hogy „*a sírgödör alakja teljesen fedi a koporsó mai formáját, ezzel helyettesítették a koporsót.*”⁴²⁶

Mivel mindezek alapján a "néprajzi" és "régészeti" fenékpadmalyos-padkás sírok között – a szóhasználaton kívül is – alapvető eltérések vannak, szükséges, hogy e különbségekre elnevezésük is utaljon. Ezért a rác sírok fenekébe vájt, általában teknőszerű mélyedést a hozzá tartozó és alább ismertető fedésekkel együtt "padkakoporsónak" neveztem el.

A régészek által padmalyosnak nevezett sírforma – lévén ezekben egyetlen halottat temettek el, és az oldalfülkéket általában lejtősen képezték ki, – nem felel meg teljes egészében a néprajzból ismert oldalpadmalyos síroknak. Különbség az is, amit a padkásan kiképzett síroknál jeleztem: az ide tartozó rác sírok sohasem koporsós temetkezések. Így tehát az oldalfülke – akárcsak a padka, – magát a koporsót helyettesíti, ezért a rác-vlah sírok lezárt oldalfülkéjét a továbbiakban "padmalykoporsónak" nevezem.⁴²⁷

*

A balkáni eredetű népesség 16-17. századi magyarországi, templom nélküli, a településtől távolabb fekvő temetőiben tehát meghatározó a zárt koporsóláda nélküli padka- ritkábban padmalykoporsós temetkezés, mely lényegesen eltér a néprajzból ismert padmalyos sírkiképzésektől, s nem jellemzi a késő középkori magyar temetők sírjait sem. Ezért analógiákat kutatva olyan vidékek temetkezési szokásait kerestem, ahol a temetkezés jellemzően nem koporsós, a sírforma padkás vagy oldalfülkés, és a lakosság (egy része) is valamilyen módon kapcsolatban lehetett a 16. század közepe táján Magyarországra költöző balkáni népességgel. Nem véletlen, hogy a párhuzamok az iszlám vallási területekre mutattak.⁴²⁸

Számomra is meglepő módon nemcsak a fentiek, hanem a rác-vlah temetkezések egyéb, alább ismertető jellegzetességeinek is nyomára akadtam a rendelkezésemre álló, elsősorban Törökországra és Belső-Ázsiára vonatkozó néprajzi szakirodalomban ill. útleírásokban, beszámolókbán.⁴²⁹ Ezért – mielőtt a rác-vlah temetkezések jellemző vonásait tovább elemzem, – röviden ismertetem a muszlim temetkezési szokások legfontosabb általános jellemzőit.

III.3. A MUSZLIM TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK JELLEMZŐI

A muszlim temetkezésekkel kapcsolatos korábbi hazai régészeti szakirodalom csak a tájolásról, azaz az arcnak Mekka felé fordításáról, a koporsó nélküli temetkezésről tudósított – igen szűkszavúan.⁴³⁰ Bár e témában átfogó, összefoglaló, minden részletre

kiterjedő munkáról nincs tudomásom, 16-20. századi útleírások, beszámolók és az elmúlt évek hazai néprajzi kutatásai⁴³¹ nyomán is viszonylag jól megfogalmazhatók azok az elemek, melyek az iszlám vallású területeken a temetkezési szokásokat általánosságban jellemzik. Ezeket – bár egyes helyi szokások változatosabb elemeket mutatnak, – az alábbiakban összegezhetem:

- a temetőket a településen kívül, lehetőség szerint magaslaton alakítják ki⁴³²
- a temetőben nincs templom (ez esetben természetesen dzsámi vagy mecset)⁴³³
- a sírok alakja változatos lehet⁴³⁴
- általános a padkás⁴³⁵ és padmalyos⁴³⁶ sírforma,
- a halottakat koporsó nélkül, pusztán lepelbe csavarva helyezik a sírfenékre⁴³⁷
- karjukat a test mellé, a deréktájon keresztben vagy a mellen összekulcsolva helyezik el⁴³⁸
- arcuk a sírban meghatározott irány (Mekka) felé néz⁴³⁹
- egy sírba egy halottat temetnek⁴⁴⁰
- mellékleteket nem, vagy csak egyes vidékeken tesznek a sírba⁴⁴¹
- a padmalyos sírokat a sírfenék és az oldalfülke találkozásánál elhelyezett kövekkel esetleg deszkával zárják⁴⁴²
- a nem padmalyos ill. a lépcsősen kiképzett (padkás) sírokat a halott felett bizonyos magasságban lapos kövekkel, deszkával fedik⁴⁴³
- egyes vidékeken a halottak felett üreget hagynak⁴⁴⁴
- a sírokat vidékenként eltérő módon, fejnél vagy fejnél és lábnál kövel, faágakkal, deszkával jelölik⁴⁴⁵
- a temetőket egyes helyeken kerítéssel vagy árokkal veszik körül.⁴⁴⁶

Mindezek nemcsak az iszlám vallású területek, hanem a hódoltság kori rácok és vlahok temetkezési szokásainak is meghatározó jellemzői.

III.4. A HALOTTAK SÍRBA TÉTELE

III.4.1. KARHELYZETEK

Bár a magyarországi 10-11. századi és a középkori temetőkben is előfordul, hogy a halottak karját nem a test mellett nyújtva helyezik el, hanem a derék táján vagy olykor a felsőtesten,⁴⁴⁷ a rác-vlah temetőkben megfigyelhető igen változatos karhelyzetek felkeltették az ásatók figyelmét. Gaál Attila a DOMBÓVÁRI temető feldolgozásakor megjegyezte, hogy a temető jelenkori bolygatása miatt az alkarok olykor hiányoztak

ugyan, *"a kartartások terén így is rendkívülien nagy változatosságot tapasztalhattunk. Mindkét alkar nyújtottságától kezdve, mindkét alkar saját felkarjára való visszahajlításáig minden helyzet előfordult, ideértve a két alkarra vonatkozatható összes variációs lehetőséget is."*⁴⁴⁸ Táblázatában összesen 29 fajta karhelyzetet dokumentált, csoportosítva ezeket férfi-, női és a gyermeksírokon belül fiú- és leánygyermek temetkezései szerint. Az alapos vizsgálatok ellenére meg kellett állapítania, hogy *„rendszer, vagy különösen jellemző kartartási helyzetet temetőnkben nem tudtunk kimutatni."*⁴⁴⁹ Mithay Sándor ugyancsak kiemelt figyelmet szentelt a GYŐRI temetőben megfigyelt változatos karhelyzeteknek: *"nem került el figyelmünket a halottak karjainak fektetése. [...] 1. a karok párhuzamosan fekszenek a testtel, 2. a kezek a medencén összekulcsolva 3. az alkarok derékszögben behajlítva, egymással párhuzamosan fekszenek vagy 4. az alkarok visszahajtván a nyak táján lehettek összekulcsolva, végül 5. csak az egyik kézfej volt a nyak táján."* Táblázata alapján a sírok 63%-a a 3. csoportba tartozott.⁴⁵⁰ A MADARASI temetőben feltárt 21 sír 90%-ában is a deréktájon voltak az alkarok, többnyire keresztben, ritkábban az öl irányába helyezve, vállhoz való visszahajlásukat csak a sírok hetedében figyelték meg.⁴⁵¹ A karhelyzet szempontjából vizsgálható CSÁVOLYI sírokra ugyancsak a karok deréktáji elhelyezése jellemző.⁴⁵² Hasonló képet mutat a BÁTMONOSTORI temető is: az egyik vagy mindkét alkar vállhoz való visszahajlítása csak egy-egy sírnál fordult elő.⁴⁵³ Zalotay Elemérnek az első hitelesen feltárt KATYMÁRI sírnál feltűnt *„a lelőhelynek egyéb érdekes sajátága"*, a karcsonok helyzete: *„egészen újkori temetkezésnek tartottam a kezeknek a medencébe való hajlítása, s a csontoknak barnapiros színeződése és igen jó megtartása miatt."*⁴⁵⁴ Sajnos, a sírrajzok szinte teljes hiánya a pontos karhelyzetek rekonstruálását nem teszi lehetővé. A legtöbbször igen szűkszavú sírleírásokból annyi bizonyosnak látszik, hogy test mellett nyújtott karú temetkezés nem fordult elő; az elhunytak karjai általában az öl táján keresztelték egymást, esetleg a derékon keresztben, egymással párhuzamosan feküdtek, s igen sokszor fordult elő, hogy a karokat könyökben meghajlították, az alkart a felkarral párhuzamosan a felsőtestre, a kezeket a váll környékére helyezték.⁴⁵⁵ Néhány más rác-vlah temetővel kapcsolatban még kevesebb információ van. A BÜKKSZÁLLÁSI publikáció sírleírásainál csak egy "Ö" jelzi, hogy *"a kezek az ölben összetéve"* voltak,⁴⁵⁶ de pontos helyzetüket nem ismerjük, a MÉLYKÚTI temető nagyarányú bolygatása miatt a megfigyelések pedig csak 1-2 sértetlen sírra koncentrálódhattak.⁴⁵⁷

A BÁCSELMÁSI temető 1993-ban feltárt 93 sírjának feldolgozásakor még hét különféle karhelyzetet és azokon belül néhány variációt különítettem el,⁴⁵⁸ majd –

akkoriban egyöntetűen koporsós temetkezéseket sejtve, – a helyzetek számát a feltételezett koporsók leengedésével is magyarázható elmozdulások figyelembe vételével háromra redukáltam.⁴⁵⁹ Egy későbbi publikációban a temető 2002-ben, metszetbontással feltárt sírjain belül azoknál vizsgáltam a karhelyzeteket, ahol a sírformát is meg tudtam határozni.⁴⁶⁰ Ekkor két nagyobb csoportot különíttem el annak alapján, hogy az alkarcsontok a deréktájon vagy a felső vázcsontokon voltak-e (7. ábra a–c). A sírforma és a karhelyzet között azonban semmiféle értékelhető összefüggést nem lehetett kimutatni,⁴⁶¹ akkor sem, amikor a vizsgálatba bevontam a 2003. évi feltárás megfigyeléseit is.⁴⁶² Ugyanígy nem vezetett eredményre a csak a szegelt (tehát kétséget kizáróan) koporsóban eltemetettek karhelyzetének vizsgálata: nemtől, életkortól és esetleges leletektől függetlenül ugyanazok a változatok fordulnak elő, mint a temető egészében.⁴⁶³ Hasonló eredményre juttam a jellegzetes leletű (bronztűs) sírok vizsgálatánál.⁴⁶⁴ Mindkét esetben csak annyi állapítható meg, hogy a sírok közel 2/3-ára az alkarok deréktáji elhelyezése jellemzőbb. A temető egészét vizsgálva hasonló arányokat kaptam.⁴⁶⁵

A karhelyzetek okát kutatva Gaál Attila még azt állapította meg, hogy *"párhuzamként értékelhető temető hiányában az összehasonlítás lehetőségével sem élhettünk."*⁴⁶⁶ Hasonló következtetésre jutott Mithay Sándor: *"A karok fektetésére sajnos az irodalomban sincsenek számunkra kielégítő megfigyelések. (De nincsenek az ásatásokról publikációk sem, amelyek erre a korra vonatkoznának. Tehát a régészeti kutatás sem tud segítséget nyújtani.)"*⁴⁶⁷ Egyes néprajzi adatok szerint a halott katolikusok kezét a mellén összekulcsolják és olvasóval kötik össze, a reformátusok karjait a test mellett nyújtják ki. A pravoszláv baranyai szerbeknél a halott kezeit imára kulcsolják, összekötözik, és a kötést csak a koporsó lezárása előtt veszik le.⁴⁶⁸ A magyarországi néprajzi megfigyelések tehát csak kevéssé lehetnek segítségünkre a karhelyzetek problémájának tisztázásánál. Ezt felismerve Szabó János Győző a keleti kereszténység karhelyzetre vonatkozó szokásait elemezte, s arra a következtetésre jutott, hogy a DOMBÓVÁRI temetőben *"(az általunk 2-5. pontban típusokba sorolt) bizánci kéztartásnak valamennyi változata megfigyelhető volt, és ezek a sírok több mint 70%-ban fordultak elő."*⁴⁶⁹ Tény, hogy hasonló karhelyzetek már a középkor korai szakaszában a biztosan nem nyugati kereszténység lakta területen általánosan elterjedtek voltak. Ilyen temetkezések ismertek pl. Románia déli részéből és szerbiai területekről is.⁴⁷⁰ E megfigyelések azonban nem magyarázzák a változatos rác-vlah karhelyzetek okát.

A KATYMÁRI temetőt feltáró Zalotay Elemér *„a kezeknek a medencébe való hajlítását”* a sírok *„padkás”* kiképzésével, a sírfenek szűk voltával hozta kapcsolatba, és

úgy gondolta, „*kényszerhelyzet megoldása tehát a kezeknek a medencébe való behajlítása vagy a mellére való begörbítése.*”⁴⁷¹ Úgy vélte, „*a szükség hozta magával, hogy a kezeket begörbítsék, úgy helyezték el, ahogy éppen lehet. [...]* Ez azonban további gondolatok forrásává lesz. *Kétségtelenné teszi, hogy a halottat nem göngyölték be semmibe, hanem szabadon lógó karokkal gyömöszölték be a szűk verembe.*”⁴⁷² Zalotay megállapításával ellentétben úgy gondolom, hogy a ritkábban a test melletti, nyújtott, gyakrabban a deréktáji karhelyzetek éppen a halottak lepelbe burkolásával függenek össze, ezek jellemzik az iszlám temetkezéseket is. Annak, hogy a karok nem szimmetrikusak a derék körül, egyik olykor az öl táján vagy éppen a bordákon található, nem tulajdonítok kultikus jelentőséget: elmozdulásuk lehet a lepelbe tekerés következménye.

Bizonyára nem ennyire egyértelmű a vállhoz emelt karok jelentése, melyek szintén gyakran fordulnak elő a középkori balkáni⁴⁷³ és a hódoltság kori, az iszlám temetkezési szokásokat – legalábbis részben átvevő – rácok és vlahok temetkezési hagyományában. Az ún. orans kéztartással legutóbb foglalkozó Takács Miklós szerint viszont „*e rítuselem – korlátozott elterjedtsége következtében – aligha lehetett alkalmas az ortodox kereszténységhez való tartozás deklaratív jelzésére.*”⁴⁷⁴ E kérdésben azonban egyelőre kellő számú és igen jól dokumentált megfigyelés hiánya miatt nem tudok állást foglalni.

III.4.2. LEPELBE TEKERÉS

Az iszlám vallási területeken a halottakat lepelbe csavarva helyezik a sírba. Arra, hogy a koporsó nélkül eltemetett halottakat a sírba helyezés előtt valamilyen textíliába burkolták, a hódoltság kori rác-vlah temetőkből is vannak adataink. A DOMBÓVÁRI temetőben *"a halottak beburkolását összesen négy esetben figyelhettük meg. Bizonyos azonban, hogy a sírok jelentős részénél számolhatunk még hasonló eljárással. Valószínű, hogy az erre a célra szolgáló textíliák minden esetben nyom nélkül pusztultak el, mi csupán azt a négy esetet észlelhettük, amikor gyékényből vagy sásszerű anyagból készített lepedőbe burkolták be, vagy ilyennel takarták le a halottat.*"⁴⁷⁵ A BÁTMONOSTORI feltárások során ugyancsak négy sírnál figyeltek meg az ásatók szerves anyagot a csontok körül: „*A váz egész hosszában, a csontokra tapadva gyékényszerű anyag. Ebbe burkolták a vázat. [...]* A váz egész hosszában, szorosan a csontokra tapadva, gyékény. [...] A vázat gyékénybe csavarták. [...] Váz egész hosszában gyékénybe csavarva.”⁴⁷⁶ BÁCSALMÁSON a halottak lepelbe burkolását elsősorban a csontok helyzete jelzi: részben a szoros becsavarás, részben a szűk padka következtében gyakoriak a felhúzott vállak, a szorosan összezárt lábszár- és lábfejszontok. Néhány esetben szórványos barnás

nyomokat is megfigyeltünk a csontok környékén, de hogy ezek a lepel vagy a padka kibélelésének nyomai-e, egyértelműen nem bizonyítható.

Kérdés, hogy a kevés koporsós temetés előkészületeihez is hozzátartozott-e a halottak lepelbe tekerése. Erre régészeti adatunk egyelőre nincs. Bár a zárt ládákban fekvő halottak csontjainak helyzete hasonló a padkakoporsós temetkezésekéhez, ennek oka a viszonylag szűk koporsóláda is lehet.

III.4.3. ZÁRT KOPORSÓS TEMETKEZÉSEK

Az egykori fakoporsóra teljes bizonyossággal ma már csak a koporsószegek utalnak. Azonban önmagában a szeg – sőt a fa – hiánya még nem jelenti azt, hogy a halottakat nem koporsóban temették el. Az egyes sírokban egyébként is túl kevés szeg volt ahhoz, hogy a deszkákat zárt láda-alakba összefogják, tehát a koporsók nagyjából ácsolással-csapolással, esetleg faszegek alkalmazásával készülhettek. Ilyen módon összeállított koporsókra a hódoltság előtti és utáni időből is van példa.⁴⁷⁷ Mindkét koporsótípus előfordul rác-vlah temetőkben is.

III.4.3.1. Szegelt ládakoporsók

A koporsószegecs sírok száma kevés. DOMBÓVÁRON például a temető egyetlen sírjából sem került elő koporsószeg, -kapocs vagy -vasalás.⁴⁷⁸ Nem találtak szegelt koporsóra utaló nyomokat a FONYÓDI, a BÁTMONOSTORI, a CSÁVOLYI, a MADARASI és a MÉLYKÚTI temetőkben sem. BÜKKSZÁLLÁSON „*koporsóban eltemetett mindössze 4 (a leírások alapján öt – WE) volt a temetőben*”, ezek az ismert sírok csupán 3%-át teszik ki. Szegelt koporsóba túlnyomórészt felnőtteket temettek, lelet csak egyikükben volt.⁴⁷⁹ Kétszer ennyi a KATYMÁRI temetőben talált koporsószegecs sírok aránya: a mindössze öt sírban (kevesebb mint 6%) talált szegek általában négyszögletes átmetszetűek, fejük téglalap alakú, hosszuk 10-12 cm. A sírok mindegyikébe felnőttet temettek, egyikükben „pártás”, bronztűs, bronzgombos, egy másikban bronztűs viselettel.⁴⁸⁰ A GYŐRI temető bolygatlan 93 sírjának közel felében szegelt koporsóban temették el a halottakat, felnőtteket és gyermekeket egyaránt, s a sírok túlnyomó részében egyéb leletek is voltak.⁴⁸¹ Ugyancsak viszonylag nagy az ESZTERGOMI koporsós sírok száma, a feltárt sírszám 21%-a.⁴⁸²

A legnagyobb ismert sírszámú BÁCSELMÁSI temetőben minden tizedik halottat szegelt koporsóban temették el, s a szegelt ládás sírok tizedében gyermek feküdt. Lelet minden ötödik halott – köztük két gyermek – mellett volt: bronztűs, vastű, gyűrű, gombok,

vas párizsikapocs-pár.⁴⁸³ Az egyik felnőtt mellett Ferdinánd főherceg 1631-ben vert garasát találtuk.⁴⁸⁴

A szegelt ládás BÁCSELMÁSI sírok általában viszonylag nagyméretűek voltak. A temetőn belül nem alkottak külön csoportot, de feltűnő, hogy inkább a dombtető déli felének közepe táján koncentráálódtak, a nyugati hosszanti oldal mentén egyetlen koporsósír sem került elő. A felnőttek számára készült koporsók kb. 10 cm széles deszkákból álltak, hosszuk 190 és 220 cm között mozgott, annak ellenére, hogy a bennük eltemetettek magassága általában 170-175 cm volt. Csupán a láda összeroskadásával elcsúszó koporsószegek alapján a ládák egykori alakja nem rekonstruálható, de a megmaradt fanyomok szerint téglalap alakúak vagy láb felé szűkülő formájúak voltak (2. ábra f, 3. kép).⁴⁸⁵

A koporsószegek általában 8-10 cm hosszúak, ritkán ettől jóval nagyobbak és valamivel kisebbek. Alakjuk alapján bizonyos típusok biztosan elkülöníthetők. Ebbe a vizsgálatba sok szeg azonban igen rossz megtartása, vagy a publikációk nem kellő minőségű illusztrációi miatt nem vonható be. Észak-Bácskában leggyakrabban a négyzet átmetszetű, fejénél egy vagy gyakrabban kétoldalra kalapált változat fordul elő, de használtak középen kerek fejű példányokat is. Általában egyenesek, ritka a derékszögben meghajló szeg, vasalásnak meghatározható pánt pedig alig fordult elő (XII–XIII. tábla). Úgy gondolom, a koporsószegek részletes vizsgálata, és a rác-vlah temetők környékéről ismert, azonos korú magyar temetőkben talált szegekkel való egybevetése a jövőben elkerülhetetlen. Fontos adatokat szolgáltatna ugyanis akár a temetők belső kronológiáját, akár az adott területek kereskedelmi kapcsolatait illetően.

A szegek száma igen változó, 1 és 14 között mozgott. Többnyire a sarkoknál fogták össze a ládát, részben alul, részben a kb. 30 cm-rel magasabban levő fedélnél. A koporsószegecses sírok több mint harmadánál azonban a térdek, a combcsont vagy a felkarcsont táján, tehát a hosszanti oldalak közepénél is találtunk szegeket. Hasonlóan szegelt koporsók a GYŐRI temetőből is ismertek: „*A következő jelenség az oldalt is megjelenő koporsószeg problémája. A 214. és 218. sírnál oldalt is volt koporsószeg, és ezekben csontgomb is előkerült. A két említett síron kívül még további 6 sírban voltak ilyen helyen koporsószegek [...] Az első házalapnál 10 sírnál ugyancsak oldalt is volt koporsószeg.*”⁴⁸⁶ A KATYMÁRI temető öt szegelt koporsójából kettőnél szintén voltak szegek a koporsó hosszanti oldalainak közepe táján.⁴⁸⁷ Annak eldöntése, hogy ez a koporsóforma csak a hódoltság kori rác temetőkre jellemző-e, és van-e bármiféle datáló értéke, további kutatásokat igényel.⁴⁸⁸

A biztosan szegelt koporsós sírok nagy részében a famaradvány hiánya bizonyít a koporsókészítéshez használt fa minőségével függ össze. A famaradványok vizsgálata alapján a BÁCSELMÁSI „*koporsók faanyagára a kocsányos tölgy (Quercus robur) a jellemző, mely feltehetően a XVI-XVIII. századi ártéri területek, így a Kígyós-ér jellegzetes fajtája volt.*”⁴⁸⁹ Ha a sírban koporsószeg volt, de famaradvány nem, felmerülhet, hogy a ládát nyárfából készítették, mert „*csak a nyárfa mállik nyomtalanul széjjel, vagy a kéreg. Viszont kéreg összeszegezésére 10 cm-es szegre szükség nincsen. Így nyárfából összeácsolt koporsóra kell gyanakodnunk,*”⁴⁹⁰ „*mely bizonyos hozzáértéssel könnyen munkálható meg, s [...] melyből rövidesen semmi sem marad.*”⁴⁹¹

III.4.3.2. Ácsolt ládakoporsók

Egyes rác-vlah temetők dokumentációi akkor is koporsós temetkezést jeleznek, ha a sírban koporsószeg nem volt, de a váz fölött vagy mellett fanyomok maradtak meg.⁴⁹² E sírok azonban nem feltétlenül fakoporsós temetkezések. A BÁCSELMÁSI temető 2001-2002-ben, metszetbontással feltárt sírjai alapján ugyanis a koporsószeg nélküli sírokban talált famaradványok túlnyomóan nem zárt koporsóládaival, hanem a halott egyéb módon történő védelmével függenek össze. Ezért ácsolt koporsóval csak akkor számolhatunk biztosan, ha a sírmetszet kirajzolta a zárt láda alakját (4. kép). Erre a BÁCSELMÁSI temető 2002-2003-ban – metszetbontással – feltárt sírjai közül mindössze három példa akad:⁴⁹³ „*A koporsó barna elszíneződése a váz fölött 160 x 25-30 cm-es sávban jelentkezett. A metszetben a sír közepén 30 cm magas, a sírfenéken 25 cm, a fölt jelentkezésénél 30 cm széles.*” – „*A sírfenék fölött 30 cm-rel, a váz fölött és két oldalán vékony famaradvány A szegek hiánya és a metszetben megfigyelt betöltés ácsolt koporsót jelez, lábánál mérve 30 cm széles és magas. A láda betöltése homogén, sötétbarna, eltér a környező sírföldtől.*” – „*A metszet 40-45 cm széles, kb. 30 cm magas koporsót jelez. Fáját sötétbarna elszíneződés mutatja. A koporsó belsejében szinte homogén homok van, környezete kevert, homokos talaj.*”⁴⁹⁴ E sírok mindegyike természetesen egyenes fenekű volt. Bár a három ácsolt ládás sír a temetődomb észak-északnyugati végéhez esik közel, részben a leletnélküliség miatt, részben azért, mert a metszetbontással feltárt sírok száma csak az összes sírszám alig több mint harmada, az ácsolt koporsóládák használatát egyelőre nem tudom elemezni.

III.4.4. PADKAKOPORSÓS TEMETKEZÉSEK

Mint fentebb már jeleztem, padkakoporsónak a padkák közötti mélyedés és az azt záró fedél egységét tekintem. Az alábbiakban e koporsófajta jellegzetességeit vizsgálom.

III.4.4.1. A fenék kibélelése

Az, hogy a halottakat a puszta sírfenékre fektetik, vagy azt előtte valamivel kibélelik, iszlám vallási területeken vidékenként változó szokás.⁴⁹⁵ A sírfenék kibélelésére a hódoltság kori rác-vlah temetőkből is vannak példák. Az egyik MADARASI sírban „*a sír egész hosszában barnás-szürke réteg*”-et talált az ásató, amiről csak annyit jegyzett meg, hogy „*ez nem lehet koporsó!*”⁴⁹⁶ BÁTMONOSTORON egy „*sírgödörben égett rőzse. Olyan, mintha kiégették volna. Égetés enyhe lehetett, mert a sír oldalfalain nem látszik.*”⁴⁹⁷ A BÁCSALMÁSI megfigyelések szerint sem a padka puszta földjébe fektették a holttestet, hanem az általában teknőszerű üreget valamivel előtte kibélelték. A sírmetszetekben ugyanis a lábcsontok metszete alatt, a mélyedés alsó kb. 5-8 cm-es sávjában olykor kissé eltérő színű volt a betöltés, mint felette, a padkafedésen belül.⁴⁹⁸ A padkafeneket takaró anyagot azonban nem sikerült meghatároznunk.

Gaál Attila a DOMBÓVÁRI temető egyik sírjában eltemetett 38-42 éves nő feje mögött egy tegulatöredéket, egy másik sírban a két allábszár külső oldalánál és a koponya hátoldalánál egy-egy ferdén állított teguladarabot talált. Mivel ez utóbbiban egy szülés előtt meghalt nő feküdt, az ásató arra gondolt, hogy a téglák talán a fej és a lábak kitámasztására szolgáltak.⁴⁹⁹ Az egyik KATYMÁRI sírban viszont nem téglán, hanem – ahogy az egyes iszlám vidékeken is szokás,⁵⁰⁰ – agyagpárnán nyugodott az elhunyt feje.⁵⁰¹ Egy BÁCSALMÁSI gyermeksírban a koponya alatt nagyobb, átégett fadarabot találtunk.⁵⁰² Az ismert ESZTERGOMI sírok negyedében a koponyák helyzete alapján elképzelhető, hogy „*a halott feje alá párnaféleséget helyezhettek.*”⁵⁰³ KISSZÁLLÁSON⁵⁰⁴ és DOMBÓVÁRON egy-egy férfisírban talált posztósüveg szolgált a fej feltámasztására. Érdekes, hogy ez utóbbi szokás a Szekszárd környéki 18. század eleji délszláv lakosság temetkezési szokásaiból is ismert.⁵⁰⁵

Szabályosan megmunkált agyagtéglát találtunk az egyik BÁCSALMÁSI sírban a térdek vonalában, a sír jobb oldalához közel, a váz fölött 30 cm-rel. Jelentését, odakerülésének körülményeit nem sikerült kikutatnom.⁵⁰⁶

III.4.4.2. A padkakoporsók zárása

A padkás sírokban eltemetett halottak takarására – bár az lényegében csak a sírmetszetből állapítható meg pontosan, – több rác-vlah temetőből is vannak adataink. KATYMÁRON néhány váz körül olyan maradványokat talált az ásató, melyeket rőzseborításnak határozott meg.⁵⁰⁷ A DOMBÓVÁRON eltemetettek takarását 19 famaradványos sírnál lehetett megfigyelni. Ennek alapján Gaál Attila a takarás három módját különítette el: *"1. Egy vagy több deszka- esetleg deszkadarab, melyekkel vagy az egész halottat letakarták, vagy csak a holttest bizonyos részeit – leggyakrabban a fej és nyak tájékát – fedték be velük. [...] 2. Téglalap alakú fakeret, mely a váz szintje fölött helyezkedett el az ugyancsak téglalap alaprajzú sírgödörben. [...] 3. Középen, a sír hossz tengelyében elhelyezett keskeny deszka vagy vékony faág nyoma."*⁵⁰⁸ „Sajnos – jegyzi meg az ásató, – a sírgödör formája egyik sírnál sem volt megállapítható, így csupán a 26. sír két sírvéget összekötő famaradványa alapján gondolhatunk arra, hogy deszka vagy vékony gerenda a padkákon támaszkodva valaminek a tartását szolgálta volna. Ilyen tartó funkcióra gondolhatunk egyébként a 140. és 254. sírok karóinál illetve keskeny gerendáinál is, melyeket vízszintes helyzetben, a padkákon fektettek keresztbe.”⁵⁰⁹ Ez utóbbihoz talán hasonló karószerkezetes fedés a KATYMÁRI rác temetőből is ismert: *„a sírpadka márgájában úgy a mell- mint a térdek fölött karvastagságú, vízszintesen haladó lyukak nyomai torkollottak a sírűregbe. [...] Azt hiszem, a holttest fölé, a padkára helyezett karók ezek, melyekre valószínűleg valamilyen leplet terítettek, s csak azután földelték el a halottat.”*⁵¹⁰ Ez a fajta karószerkezetes takarás a fenékpadmalyos (azaz a „régészeti” padkás) sírok közelmúltbeli, padozattal készült változatának felelhet meg, bár a halott takarása ez esetekben mindig deszkával történt.⁵¹¹ Csak a leírás alapján nem tudom rekonstruálni azt a talán hasonló takarási módot sem, mely az egyik MADARASI halottat védte. A mélyedést *„a medencétől felfelé kiszélesítettek, hogy egyáltalán beleférjen a halott. Erre fektették a végig igen jól kivehető deszkát, melyet két helyen megerősítettek. Ezeket a keresztfákat azután belehelyezték a padkába vágott mélyedésekbe, hogy el ne csúszhasson a deszka.”*⁵¹²

Bár a BÁCSALMÁSI temető 2002-2003. évi feltárása során sem fakeretes, sem karószerkezetes fedéssel, sem pedig rőzseborítással nem találkoztunk, úgy az egyenes vagy kissé ívelt fenekű, mint a közepén lemélyített, összesen 124 sír több mint háromnegyedénél (95 sír) sikerült dokumentálni a holttestet védő takarás nyomát. E nyom olykor famaradvány formájában jelentkezett, többször viszont csak egy vagy kettő, a környezetétől eltérő színű földszív utalt rá.⁵¹³ A padkakoporsó metszetét azonban még ezek

hiányában is meg lehetett állapítani. A sír betemetése után a padkakoporsó üregébe szivárgó talaj ugyanis természetesen finomabb, homogénabb a sírfenek környező földjénél. Ezért ha a két betöltés színében olykor nem is vált el határozottan, a föld eltérő minősége is jelezte a metszetben a padkák egykori zárásának háromféle módját.⁵¹⁴ (Az alábbi adatok csak a 2002-2003-ban feltárt, és e szempontból vizsgált sírokra vonatkoznak.)

III.4.4.2.1. Egyenes zárás

Feltétele, hogy a sírfenekbe ásott lemélyedés magasabban kezdődjön a holttest homloksíkjánál, hiszen a takaró falap széleit a padkákra fektették (5. ábra a; 9. kép). Egy esetben a zárólapot nem a padkák, hanem fölöttük kb. 10-15 cm-rel a kissé ferde síroldalak tartották. Az egyenes takarás egyenes vagy kissé ívelt aljú sírgödrökben sohasem fordul elő. 11 sír (a padkás sírok 11%) tartozik ebbe a csoportba.

III.4.4.2.2. Ferde zárás

A takarással kapcsolatban vizsgálható sírok 6%-nak (8 sír) metszete azt jelezte, hogy a halottat ferdén elhelyezett deszkalappal fedték le. A sírmetszetet a csontok felett ferdén átvágó földfelszíneződés a sírok bal oldalánál a sírfenekhez közel kezdődött, s a másik oldalon jóval e szint felett végződött. A deszkát így mindkét oldalon a síroldal rögzítette (5. ábra b; 10-12. kép). Ilyen volt az egyenes vagy ívelt fenekű sírok közel ötöde, öt sír, valamint a lemélyített aljú sírgödrök 3%-a, három sír. Utóbbiaknál a fedél valamivel a baloldali és jóval a jobboldali padka felett támaszkodott a síroldalakhoz.

III.4.4.2.3. Csúcsos (tetőszerű) zárás

Mind az egyenes vagy ívelt (14 sír), mind a középben lemélyített fenekű, azaz padkás BÁCSELMÁSI sírok (62 sír) több mint felében (mindkét esetben a hasonló sírformák 61-61%-a) a halottak takarásához két deszkalapot használtak. Előbbi sírtípusnál a deszkák egyik hosszanti oldalát a síroldal és a fenék találkozásához fektették, másik oldalukat középben egymásnak támasztották (5. ábra d). A padkásan kiképzett sírgödrök esetében hasonlóan helyezték el a deszkákat, azzal a különbséggel, hogy azok alsó hosszanti oldala nem a síroldalnál, hanem általában a padkasáv és a lemélyítés találkozásánál feküdt (5. ábra c; 13-16. kép). Ez a takarás a metszetben csúcsos alakot formázó földsvávként maradt meg.

SÍR	KOPORSÓ	PADKA-ZÁRÁS				PADMALY-ZÁRÁS		DB	%
		EGYENES	FERDE	CSÚCSOS	KÉRDÉSES	DALFÜLKECSAK OL-	EGYÉB		
ZÁRT FAKOPORSÓS TEMETKEZÉSEK									
Szegelt ládás	8	-	-	-	-	-	-	8	6
Ácsolt ládás	3	-	-	-	-	-	-	3	2
ZÁRT KOPORSÓ NÉLKÜLI TEMETKEZÉSEK									
Egyenes v. ívelt fenekű sírok	-	-	5	14	4	-	-	23	16
Padkás fenekű sírok	-	11	3	62	25	-	-	101	72
Padmalyos fenekű sírok	-	-	-	-	-	5	1	6	4
ÖSSZESEN DB	11	11	8	76	29	5	1	141	-
ÖSSZESEN %	8	8	6	54	20	3	1	-	100

Sír- és takarásformák a bácsalmási temető 2002-2003-ban feltárt részén

Ahhoz, hogy az egymáshoz támasztott, de – legalábbis megmaradó anyagból készült eszközzel – egymáshoz nem rögzített deszkák ne csússzanak el (bár a metszetek erre is mutattak példákat), a padkák hosszanti oldalaihoz, a deszkák alsó széle valamint a sírfenek és a síoldal találkozásához keskenyebb fatörzseket, faág- vagy nádkötegeket fektettek. E kétoldali rögzítés nyoma a BÁC S A L M Á S I sírmetszetekben 10-20 cm átmérőjű kerek vagy ovális, sötétebb foltok formájában maradt meg, s kedvező talajban a csúcsosan fedett padkák mindegyikében kimutatható volt (15-16. kép).⁵¹⁵ Elképzelhető, hogy a néhány KATY M Á R I sírban a padkán megfigyelt rözsenyomok mégsem a halottak takarásával függenek össze, hanem a csúcsos fedés elmozdulását megakadályozó rözsekötegek maradványai.⁵¹⁶

A két, csúcsosan egymáshoz illesztett deszkalap találkozási oldala – főként, ha fanyomok is megmaradtak, – egy, a sír középtengelyében, a csontok felett húzódó sávként a "hagyományos" feltárás során is megfigyelhető volt. Azt a BÁC S A L M Á S I temető korábbi feltárási szakaszaiban is észrevettük, hogy sok sír esetén a vázcsontok felett, a sír középtengelyében 10-15 cm széles, famaradványos sáv húzódik. Mivel akkor még nem gondoltam padkakoporsókra, ezeket csúcsos fedelű koporsóládáknak tartottam. Ma már nyilvánvaló, hogy nem koporsóládát, hanem csúcsos fedésű padkát jeleznek. Valószínűleg hasonló takarást jelez a D O M B Ó V Á R I temető két sírja is: mindkettőnél a váz felett, a sír középtengelyében találtak famaradványokat az ásatók.⁵¹⁷ Egy CSÁV O L Y I gyermeksír

rajza alapján a váz felett, a sír hossz tengelyében, középen végig fanyomokat találtak.⁵¹⁸ Az egyik MADARASI sírban a deszkák famaradványa biztosan csúcsos fedésre utal: „végig nyomon követhető. Igen vastag, valószínűleg bárdolt fából, 3-4 cm vastag. [...] két deszkát tettek a puszta földre fektetett halott fölé sátozott szerűen, egymáshoz támasztva” (31. kép). Ugyanitt, egy másik padkásan kiképzett sírban a halott „föle deszkát borítottak”, de a leírásból nem derül ki, hogy csúcsos vagy vízszintes takarásról van-e szó.⁵¹⁹

III.3.5. PADMALYKOPORSÓS TEMETKEZÉSEK

Annak ellenére, hogy a padmalyos sírok használata az iszlám területeken általánosan elterjedt, az oldalfülkés sírok zárásának módjára jelenleg Ázsiából is csak egyetlen adatom van. Miután a lepelbe csavart holttestet elhelyezték a sír fenekén, a jobb oldalon vájt üregben, a temetés egyik résztvevője „megnedvesít néhány maroknyi földet, majd összegyúrva kezdetleges habarcsot készít belőle, s ezzel zárják le a sejtyszerű üreg nyílását takaró, ferdén megdőntött, lapos köveket.”⁵²⁰ A köben szegény területeken e célra bizonyítan a deszka szolgált,⁵²¹ de ennek nyomai ritkán maradnak meg. A DOMBÓVÁRI temető oldalfülkéinek zárás módját sem sikerült megfigyelni, a BÁC SÁLMÁSON feltárt öt, biztosan padmalyos sír közül azonban több is megőrizte a padmalyzárás jól-rosszul megmaradt nyomait (6. ábra a–b; 17., 21. kép). Az egyik sír oldalfülkéjének és sírfenekének találkozásánál, a barnás homokban 15x10 cm-es fekete folt jelentkezett a sírmetszetben. Egy nagyobb megmaradt mélységű sír láb felőli metszetében az oldalfülke teljes nyílását fekete, laza föld zárta. Sírfenek felőli, kb. 5 cm vastag sávja a sírgödör formáját követte, a fülkében fekvő váz fölött pedig 5-12 cm-es vastagságban ferdén húzódtott: a két vagy több deszka bizonyára a sírgödör betemetődése után, a földnyomástól mozdult el. A legépebben megmaradt gyermeksír oldalfülkéjének ferde zárását az egykori deszka 10-20 cm széles, barnás sávja jelezte, a sírfenekhez és a padmaly felső részéhez fektetett deszka szélessége kb. 35 cm volt. A padmaly betöltése homok, a síré sötétbarna, agyagpettyes, tömör talaj.⁵²² E zárási módoktól eltér egy bizonytalanul padkásnak tekinthető sír bal oldalán kialakított, lényegében csak „szimbolikus” fülkéjének zárása. A padmaly épp csak jelzésszerű mélyedését nem lehetett a szokásos módon zárni, ezért a váz felett ferdén helyeztek el valamiféle merev szerves anyagot (pl. deszkákat). Ennek jobb oldala a sírfenek és -oldal találkozásánál feküdt, bal oldala a váz fölötti síroldalhoz támaszkodott, hasonlóan a padkás sírok ferde zárásához. Mindezt a talaj elszíneződése mutatta: a sírgödör sárga, agyagpettyes földjét 6-12 cm széles, szemcsés, sárgásbarnás sáv

választotta el e takarás alatti állatjárásos földtől, melynek betöltése élesen elvált a padmalyban fekvő váz körüli sárgás homoktól.⁵²³

Ez a váz körüli, a környező talajtól eltérő, keskeny földszalag jelezheti, hogy a padmalyos sírokba temetett halottakat az oldalfülke zárása mellett egyéb módon is védték a földtől. Az egyik BÁCSELMÁSI sír oldalfülkéjében is kétféle elszíneződést figyeltünk meg: a padmaly betöltése sötétbarna, de annak alsó részén, a váz körül 8-10 cm széles, homogén, szürkés sáv vált el.⁵²⁴ Mindez arra utalhat, hogy a fülke fenekét előzetesen bélelték,⁵²⁵ vagy a padmalyba fektetett halottat valamilyen textillel letakarták,⁵²⁶ s ezután zárták a fülkét deszkalapokkal.

III.3.6. EGYES ÉS CSOPORTOS TEMETKEZÉSEK

Az iszlám és a hódoltság kori falusi rác-vlah népesség temetkezési szokásai abban is egyezést mutatnak, hogy minden sírba jellemzően egy halottat temettek, a csoportos temetkezések száma igen ritka. DOMBÓVÁRON négy olyan sírt tártak fel, melyekben több váz is volt. Ezekből azonban kettőben felnőttel együtt temettek újszülöttet, egy hármastemetésnél „*erőszakos halállal*” halt férfi mellett két kislány feküdt, s mindössze egyben tártak fel két felnőtt vázát.⁵²⁷ A legnagyobb ismert sírszámú BÁCSELMÁSI temetőben erre csak két példa akadt: az egyikben a felnőtt jobb oldalához, lábtól fektették 2-3 év körüli gyermekét,⁵²⁸ a másikban két felnőttet találtunk egymás mellett, a jobb oldali váz bal könyöke a bal oldali váz jobb könyökén feküdt.⁵²⁹ A többi hasonló korú és etnikumú falusi temető minden sírjában egyetlen halott volt:⁵³⁰ a csoportos temetkezés tehát nem jellemző a hódoltság kori rácok temetkezési szokásaira.

Ettől eltér a két dunántúli, inkább „polgári-katonai” jellegű lakosság temetője. A kevés ismert sírszámú ESZTERGOMI temetőben a halottakat „*több esetben kettesével, illetve hármastemetéssel*” temették el. Az egyikben egy férfi és egy nő, a másikban egy nő és egy „*serdült gyermek*”, a harmadikban szintén egy férfi és egy nő, a negyedikben pedig két férfi és egy nő feküdt,⁵³¹ s a sírleírások szerint utóbbihoz hasonlított egy ötödik ilyen temetkezés is.⁵³² A GYŐRI temető meglehetősen hiányos ismertetésének szöveges része nem jelez csoportos temetkezéseket, de a térképrészlet alapján legalább hét kettős és talán egy hármastemető lehet elkülöníteni.⁵³³

III.5. A SÍROK BETEMETŐDÉSE

A sírhant elkészítésének egy különleges módját a BÁCSELMÁSI temetőben tett megfigyelések alapján rekonstruálhatom. Egyes mély sírok metszeteiben ugyanis a többnyire csúcsos fedések ívét követve, azok felett 10-20 cm-rel néhány kerek, sötét elszíneződés látszott. 2002-ben csak három ilyen esetet dokumentáltunk: az egyik sír 10-15 cm mély padkájában fekvő váz fölött 10-20 cm-rel, a sír felső felében, a sárgásbarna, pettyesen kevert homokbetöltésben fekete, tömör, kb. 15 cm átmérőjű, hurkaszerű sávok jelentkeztek, köztük egy keskenyebb is volt. A egy másik sír metszetében a csúcsos padkakoporsó felett kb. 10 cm-rel három, 5-7 cm átmérőjű, sötét kör rajzolódott ki. A harmadik sír metszetében viszont a csúcsos padkafedés fölött összesen hét, 5-20 cm átmérőjű, kör alakú elszíneződést figyeltünk meg, melyek egymás felett két szintben helyezkedtek el: az alsó szinten, a vázcsontok felett 10-15 cm-rel négy, felettük kb. 10-15 cm-rel három sötét kör látszott. Nyomukat a sírfolt közepétől annak fej felőli végéig igen tömör, fekete, szélein kissé morzsalékos, 20-80 cm hosszúságban megfigyelhető „földhurkák” mutatták (8. ábra a–c; 22. kép).⁵³⁴

2003-ban – a jelenséget immár tudatosan keresve – 15 megfelelő mélységű és talajú sír metszetében tudtuk megfigyelni e kör alakú foltokat, melyek a sír hossz tengelyében elhelyezett keskenyebb fatörzsek, esetleg faágak, karók nyomait őrzik (10. ábra; 23-25. kép).⁵³⁵ E jelenség értelmezésének egyetlen lehetőségét a sírok betemetésének különleges módjában látom.

Miután a halottat a sírfenék mélyedésébe fektették, és deszkákkal – általában csúcsosan – takarták, és a takarást kétoldalt rögzítették, a földet nem dobták vissza a sírba, hanem annak nyílására a felszínen – a vizsgált esetekben a hossz tengellyel párhuzamosan – hosszú faágakat, keskenyebb fatörzseket, esetleg nád- vagy rőzsekötegeket fektettek, melyeket valamiféle takaróval (szőnyeggel, sátorlappal, stb.) fedtek le. A sírgödörből kikerült földet erre halmozva készült el a sírhant. Az ily módon lezárt sírgödörben és a padkakoporsóban ekkor még nem volt föld. A sírhalom talaja azonban a takarón és a tartószerkezeten keresztül lassan a gödörbe szivárgott. Rövidesen megroppant a tartószerkezet is, és darabjai a gödörbe, természetesen a padkakoporsót ekkor már bizonyos vastagságban elborító földrétegre estek. Ekkor szakadt be a hant is, immár teljesen lezárva a sírt (9. ábra).

E temetési mód ismert az iszlám vallási területeken is. Sven Hedin 20. század eleji belső-ázsiai expedíciója során kíséretének két muszlim vallású tagját is a következőképpen temették el: a holttestet *„megmosták, azután letakarták s az alig egy méter mély sírba leeresztették. [...] Most a tevelérrát a nyitott sír fölé tették s a nyílást nemeztakaróval*

*befödtek, melynek széleit földdarabokkal megnehezítették; erre a szőnyegre ráhantolták a sírdombot, mely ezt a terhet természetesen nem fogja soká elbírní..*⁵³⁶ Egy kazakisztáni gyermeksírké "mélysége nem volt több 70-80 cm-nél. [...] A sír fedésére kb. 20 cm távolságra léceket helyeztek el, valószínűleg erre borították a nádszövetet vagy nemezdarabot, úgy hányták rá a földet."⁵³⁷

Isztambul környékén a mai napig szokásos üreges sír funkcióját a következőképp magyarázzák: „Az iszlám hite szerint a halál után csakhamar megjelenik az ítéző angyal, akinek kérdéseire ülve kell a halottnak felelnie. Ezért vékony deszkával körülvett üreget hagynak a feje fölött. A vékony deszkafal a földtömeg súlya alatt aztán beroskad.”⁵³⁸ Hasonló elképzelés Iránból is ismert, ahol a nők holttestét „egy-egy bottal a hóna alatt – behelyezik a koporsóba. A botok a halott asszonynak kellene, hogy fel tudjon támaszkodni, amikor a kékszemű angyalok eljönnek hozzá, hogy kikérdezzék igazhitűsége felől.”⁵³⁹ Más iszlám vidékeken „amikor sírjába helyezik a halottat, mondja a hagyomány, két zöld szemű, fekete angyal lép feléje.”⁵⁴⁰ „Eljön hozzá [...] Munkár és Nakír. [...] Aztán melléje ülnek és megkérdezik: Ki a te Urad? [...] Hét napig vizsgálják sírjában.”⁵⁴¹ A 19. század közepén Isztambul környékén szokás volt az eleve ülő helyzetű eltemetés: „a sírásó [...] két-három lábnyira ásott sírba ülteti a halottat, úgy hányván a földet reája, hogy az testét ne érje, hanem az arra használt deszkát, melyet lassacskán kihúzával, a föld a leggyöngédebben érinti a koporsótlanul eltemetett hullát.”⁵⁴² A sír ilyen módú betemetése azt célozhatja, hogy a halott ülő helyzetben maradjon. A deszka helyzete alapján erre a temetési módra utalhat az a 18. század eleji törökországi adat, mely szerint a halottat "lebocsátják a sírgödörbe, majd elfödik egy deszkalappal, amely valamivel hosszabb, mint maga a gödör, úgyhogy egyik vége a sír fenekét éri, a másik meg majdnem a peremét. (El nem tudom képzelni, honnan ered ez a szokás vagy hagyomány.) Ennek utána az egészet leborítják földdel.”⁵⁴³

Az üreges sír a BÁCSELMÁSI temető 2003-ban feltárt délnyugati részén, ahol a sírok jórészt eredeti mélységükben maradtak meg, teljesen általánosnak tekinthető. A temető többször planírozott dombjának többi részén ezt a jelenséget a mai kis sírmélységek miatt nem figyelhettük meg. Bizonyos jelek azonban arra mutatnak, hogy hasonlóan kialakított sírok a temető egész területén előkerültek. Igen sok esetben ugyanis – elsősorban a felső – vázcsontok eredeti helyükről kimozdultak, elcsúsztak, ami nagy valószínűséggel az összeroskadt sírkonstrukcióval, a föld hirtelen nyomásával magyarázható: „azután a sír ránehezedik, és bordái összenyomódnak.”⁵⁴⁴

III.6. SÍRJELEK

A magyarországi temetőkben a 18. századtól jelölték a sírokat fejfákkal, gombfákkal.⁵⁴⁵ Fa sírjeleket azonban régészeti módszerekkel még nem sikerült megfigyelni.⁵⁴⁶ Arra sem voltak eddig közvetlen adataink, hogy a magyarországi hódoltság kori balkáni lakosság bármilyen módon jelölte volna a sírokat. Mithay Sándor azonban úgy vélte, hogy mivel a GYŐRI temetőben „igen ritka a rátemetés, minden esetben a sírok megjelölésére gondolunk.”⁵⁴⁷ Azt a cirill feliratú fakeresztet, mely itt, azaz az ún. Rác-temető területén még 1913-ban is megvolt, feltehetően csak az ott eltemetettek emlékére, jóval később állították.⁵⁴⁸ Másik írásos adatunk a BÁCSELMÁSI temetőre vonatkozik, melyet – bár az 1719-ben újratelepült faluban templom körüli temető is volt, – kisebb-nagyobb intenzitással egészen a 18. század végéig használtak: *"Éppen a távolság miatt nagyon el volt hanyagolva: nem volt kerítése, ezért: a jószág bejárt legelészni, sőt a csordapásztorok tüzet rakván, még a régi kereszteteket is elégették."*⁵⁴⁹

A BÁCSELMÁSI temető 2002. évi feltárása során a temető inkább családi sírcsoportos, túlnyomórészt koporsó nélküli részén két sír feltárásakor kerültek elő egykori sírjelek maradványai. A két temetkezés a domb nyugati lejtőjén feküdt, amelyre az évszázadok során rákerült a dombtető talajának egy része. Az egykori, bizonyos kitört sírjelek alsó részét a folyamatos mezőgazdasági munkák sem érték el. Az egyik sírban fűlesgombbal, gyűrűvel eltemetett halott feküdt csúcsos fedésű padkakoporsójában. A sír fej felőli keskenyebb végének közepén, a sírfenéktől 52 cm-rel magasabban 10 cm hosszú, 9 cm széles, 3-4 cm vastag deszkadarabot találtunk (26. kép). Ettől délre, 8-9 m-re, egy ugyancsak csúcsos fedésű padkakoporsós sír fej felőli végének közepén, a sírfenéktől 45 cm-rel magasabban 22 cm hosszú, 3 cm vastag, 10 cm széles, hegyesedő végű deszkamaradvány került elő (27. kép).⁵⁵⁰ Mindkét fadarab kétséget kizáróan az egykori sírjelre utal, melynek formáját azonban ma már nem tudjuk meghatározni.

Kérdés az is, hogy a sír jelölésével magyarázható-e az egyik BÁCSELMÁSI sírban talált téglasor: a sír fej felőli végének közepétől 20 cm-re, jobb felé haladva öt téгла volt szorosan egymás mellett, egyik hosszanti oldalukra állítva: három téгла a sírgödrön belül, kettő kívül. A téglák a sírfenék felett 90 cm-rel jelentkeztek. Beásásnak nem volt nyoma (28-29. kép).⁵⁵¹ Tekintve azonban, hogy néhány szomszédos sírfolton is (csak a folton, nem

a környezetükben) pirosas tégladarabos részeket találtunk, elképzelhető, hogy jelenlétük a sírok felszíni megjelölésével hozható összefüggésbe.

A jelenleg rendelkezésre álló kevés adatból nem dönthető el, hogy a sírokat milyen módon jelölték, mint ahogy azt sem, hogy sírjel csak a fejnél, vagy – muzulmán szokások szerint – lábnál is volt-e.⁵⁵² A fa gyorsan korhad, könnyen törik, de nem sokkal hosszabb életűek a kő sírjelek sem: *„A kövek lassan besüllyednek a földbe. Néhány év múlva már semmi sem jelzi a sírokat.[...] Lehet, hogy így a legjobb. Mindenki visszatér a földbe.”*⁵⁵³

III.7. TEMETŐÁRKOK

Arra, hogy a temetőket védték-e árokkal vagy kerítéssel, csak szórványos adataink vannak. A FONYÓDI temető középső sávját pl. szabályos négyzet alakba ástott árkok kerítették, elválasztva az itteni sírokat a dél-délkeleti ill. észak-északkeleti részen levő, ugyancsak teljesen vagy részben kerített temetkezésektől.⁵⁵⁴

A BÁCSALMÁSI temetőről tudjuk, hogy – legalábbis a 18. század közepe táján – *„nem volt kerítése, ezért: a jószág bejárt legelészni.”*⁵⁵⁵ A feltárt temetőrész északkeleti oldalán nyomokban jelentkező árokszakas az azonban feltehetően a temető használatának valamelyik szakaszából való, és nem az itteni szarmata telep része,⁵⁵⁶ de pontos rendeltetését csak a terület teljes feltárása után határozhatjuk meg. Annyi azonban mindenképpen figyelemre méltó, hogy az árkon túli területen koncentrálnak a biztosan padmalyos sírok. Török defterekből tudjuk, hogy Halmos/Halymas középkori magyar, immár rácok és vlahok lakta falu környékén is feltűnt az 1570-es évek táján az a vándorló – és részben letelepedő – csoport, melyet a defterek hajmáne névvel jelölnek és adóztatnak. *„A hajmáne – törökül hajmánégán, a szó jelentése ’sátorlakók, vándorok’ – olyan nem letelepült népességet takar, amely azért annyira jelen volt, hogy valamennyire meg lehessen adóztatni: szállásokon, aklok mellett élt a legelőkön. Az ő nagyon szerény adóikkal a korai összeírásokban mindenütt találkozunk, ahova balkániak érkeztek. Itt is arról lehet szó, hogy az elpusztult Almás környékét ilyen hajmánék szállták meg, 1570-re megölték a falut, de az adójukat – összeg nélkül, mert már kevés vándor maradt, vagy mert az összeg alku tárgya volt – még bevették az összeírásba. 1578-ra eltűnnek: a falu népessége megszorodott, nyilván minden jövevény letelepedett.”*⁵⁵⁷ Elképzelhető, hogy még a feltételezett letelepedést megelőző, hosszabb-rövidebb ittlétük alatt meghalt családtagjaikat a rác temető dombjára, de a falubeliek által használt területtől árokkal

elkülönített részére temették. Ez esetben a padmalyos sírforma e vándorló nép egyik sajátos temetkezésének tekinthető.⁵⁵⁸

*

Mindazt, amit a Magyarországra települt hódoltság kori balkáni népesség temetkezéseiről elmondtam, erőteljesen befolyásolta az a tény, hogy az ismert temetők feltárásának módszere nem volt egységes, – és ahogy azt a bácsalmási példa mutatta, – még egyazon temetőn belül sem. A temetkezési szokások pontos megfigyeléséhez ugyanis objektív és szubjektív tényezők kedvező együttjárása szükséges. Előbbi a temetők teljes feltárását jelenti, és azt, hogy a sírok fölötti földréteg minél kevésbé legyen lepusztult, utóbbi pedig olyan ásatási módszerek használatát, melyek lehetővé teszik a sírkonstrukciók minél pontosabb megfigyelését. E feltételek egyelőre csak kevésbé teljesülhettek. Ennek ellenére levonható néhány általános következtetés e népesség temetkezéseivel kapcsolatban.

Nemcsak képletesen, de ténylegesen is távolról szemlélve, temetőik képe egységesnek látszik: nem a településeken belül, hanem azoktól távolabb, egy magasabb dombon vannak; templom nélküliek; a rátemetések szinte teljes hiánya és a ritka csoportos temetkezések miatt viszonylag nagy kiterjedésűek. Közelebbről – és természetesen a temetkezési szokások ismeretében – nézve már kétszeresen is árnyaltabb a kép. Egyfelől van, ahol koporsóban temetik el a halottakat (Győr), máshol padkás vagy padmalyos sírokban, de mindig koporsó nélkül (Dombóvár) és vannak olyan temetők, ahol mindkét változat előfordul (Bácsalmás és általában az észak-bácskai temetők). Másfelől különbözik maguknak a sírdomboknak képe is. A hagyományosan betemetett síros temetők sírjait magasabb-alacsonyabb halmok jelzik, de ott, ahol emellett az „üreges” sír szokása is él, a szokásos sírdombok mellett – az adott pillanatban különböző mértékben – beroskadt sírok is a temetők jellegzetes képéhez tartoznak. Ilyen képet ma még – bár a fenti két feltétel hiánya miatt csak részlegesen, – csupán a bácsalmási temető rajzolhatott ki.

Az „üreges” sírok azonban sokkal gyakoribbak lehettek annál, amit a jelenlegi adataink jeleznek: Bácsalmáson ugyanis a vizsgálható (azaz megfelelő mélységben megmaradt) és e szempontból ténylegesen vizsgált⁵⁵⁹ sírok mindegyike ilyen jellegű volt. Ennek alapján könnyűnek tűnt e temetkezési mód eredetét kutatni, ám sajnos az idézett néhány példán kívül hasonlót nem sikerült találnom, ráadásul ezek más-más vidékek felé vezetnek. A törökországi párhuzamok viszonylagos földrajzi közelsége mellett a többi Ázsia távolabbi vidékeiről való, s ez óvatosságra inthet bármiféle közös hagyomány

keresésében. De csak akkor, ha e temetkezési szokást etnikumhoz próbáljuk kötni. Ha azonban vallási gyökereket keresünk, e távolságnak már nincs igazán jelentősége.

Gaál Attila csak az egyrétegű temetkezésekből, a templomra és a kereszténységre utaló nyomok hiányából következtetett arra, hogy „*Békató XVII. századi lakói nem voltak keresztények*”, de csak óvatosan utalt e népek esetleges muszlim vallására.⁵⁶⁰ A bácsalmási temető elemzése után – nemcsak a temető általános (és a Dombóvár–békatóihoz képest több szempontból vizsgált) képe, de a sírtípusok, a halottak sírba tételének módja és a sírszerkezet alapján is – meg merem kockáztatni, hogy az 1560 táján Baja és Zombor közé települt balkáni lakosság temetkezéseit túlnyomórészt muszlim temetkezési szokások jellemezték. Kivételt a feltárt sírok átlag tizedét kitevő szegelt, ritkán ácsolt koporsóládás, egyenes fenekű sírok jelentenek.⁵⁶¹ Mindez együtt heterogén képet mutat a beköltözőkről: egy részük keresztény, más részük iszlám temetkezési hagyományokat folytatott, ráadásul – a bizonytalanság eltérő tradíciókat őrző, padkásan és padmalyosan kiképzett sírok alapján – utóbbiak sem voltak egységesek, és az „üreges” sírok megléte még tovább árnyalja ezt a képet.

Ahogy ezt az idézett néprajzi kutatások, útleírások, beszámolók is jelzik, a muszlimok temetkezési szokásainak egyes elemei vidékenként változóak lehetnek. Amennyiben a leírás hiteles, a Sven Hedin expedíciója során elhunyt muszlim férfiakat is eltérő módon temették el: egyikük sírjának fenekére bundát terítettek és a holttestet is bundával takarták le, két másikat pedig „üreges” sírba temettek.⁵⁶² Ez és az említett összes példa azt jelenti, hogy az iszlám temetkezések általános szabályainak betartása mellett fontos szerepet játszottak azoknak a kisebb-nagyobb közösségeknek a saját hagyományai, ahová az illetők életükben tartoztak.

Ebből kiindulva elméletileg nemcsak a magyarországi hódoltság kori balkániak, de talán a hódítók az „őshazájához” is közelebb kerülhetünk, akiktől e temetkezési szokáselemeket átvették.⁵⁶³ Ehhez legalább két feltétel teljesülésére van szükség: egyrészt mindenre kiterjedően feltárt rác-vlah temetőkre és analógiáikra a Balkán-félszigeten, másrészt az iszlám vallási területek részleteiben eltérő temetkezési szokásainak ismeretére. Olyan interdiszciplináris kutatásra, melynek máig még csak a legelső kis lépéseit tehetjük meg.

IV. A VISELET

*"A XVII. századi anyag igen fiatal és szegényes.
Ez az oka annak is,
hogy az e körbe tartozó sírmellékletek kora egészen bizonytalan,
és nagy kilengések vannak az egyes felfogások között."*⁵⁶⁴

A hódoltság kori, török eredetű textilfeleségekre és viseleti elemekre bőséggel állnak rendelkezésre írásos adatok. A vámnaplók, a hagyatékok vonatkozó részei, a boltok leltárkészletének listái alapján nemcsak a hódítók és hódítottak, de a királyi Magyarország lakói is választhatták öltözeteik anyagául a változatos keleti textileket: így pl. a durvább abát és csuhát, a vékonyabb szövésű bagaziát, a gyapotból szőtt futát és pamutot vagy a finomabb textileket, a bulyát és patyolatot. Ezekből az anyagokból készülhettek alsóruháik mellett felső öltözeteik, melyek – egyebek mellett – nadrágok, szoknyák, kötények, a korabeli férfi és női ruházatot egyaránt jellemző dolmány- és zubbonyfélék, valamint – a később a magyar parasztpolgári viseletben is elterjedt – buggyos salvárnadrágok és ujjatlan mellényszerűségek, kürdik lehettek.⁵⁶⁵

Mivel elődeik akkor már több mint másfél évszázad óta éltek török uralom alatt, az 1560 körül Észak-Bácskába települt „sátorlakó vándorok” és „rája népek” számára a keleti kelmék és a törökös viseleti elemek használata teljesen természetes lehetett. Arra azonban, hogy hogyan öltözködtek a hétköznapokon, milyen ruhákat hordtak ünnepeiken, egyelőre nem sikerült konkrét adatokat találnom. Így viseletük átfogó rekonstruálására ma még nem vállalkozhatom, csak a sírjaikban talált, maradó anyagból készült díszítőelemeket, tartozékokat, ékszereket vehetem számba.⁵⁶⁶

IV. 1. A FEJVISELET

IV.1.1. TEXTIL FEJREVALÓK

A minden díszítéstől mentes, egyszerű fejviselet régészeti megfigyelése a középkori – kora újkori templom körüli temetőkben is csak kivételes esetekben sikerült,⁵⁶⁷ a rác-vlah temetőkben pedig alig van példa rá. Egy DOMBÓVÁRI férfisírban a koponya mögött

„ovális, sötétbarna elszíneződés”-t sikerült megfigyelni, „melyben 1-3 cm-es csomók, dudorok láthatók.”⁵⁶⁸ A fej alá tett, süvegnek meghatározott lelet „ily módon a koponya alátámasztására is szolgált.”⁵⁶⁹ A KISSZÁLLÁSI egyik sírban Zalotay Elemér ugyancsak a koponya alatt „kávébarna nemez-anyagból készített” süveget talált.⁵⁷⁰ Mivel a török uralom alatt élő balkáni férfilakosság körében a sapka, fez vagy kalpag,⁵⁷¹ a nőknél a „fejkötő” vagy éppen a kalap, fez, esetleg sapka⁵⁷² viselete, olykor az ezekre borított egy- vagy többretegű kendő- vagy fátolyféle⁵⁷³ általánosan elterjedt volt, a jelenleg még túl kevés régészeti adat részben talán a nem megfelelő feltárás számlájára is írható. Az egykori fejviseletet azonban így is sok esetben jelzik a maradandó anyagból készült díszítmények.

IV.1.2. EGYSZERŰ BRONZ- ÉS VASTŰS FEJVISELET

IV.1.2.1. A tűk

„A gombostű alakúra készített 5-8 cm hosszú bronz- és vastűk ugyanúgy általános leletei időszakunknak, mint a ruhakapcsok.”⁵⁷⁴ Gaál Attila véleménye megegyezik Korek József megállapításával, aki szerint „a tűk a legegyszerűbb tömegáruk.”⁵⁷⁵ Bár olykor korabeli templom körül magyar temetőkben is előfordulnak – elsősorban a hódoltsági területeken, ritkábban azon kívül,⁵⁷⁶ – igazán azonban a rác-vlah temetőkre jellemzőek, ahol általában a sírok 8-10 %-ból ismertek. Kivételt csupán ESZTERGOM és MÉLYKÚT jelent, ahol vagy nem volt elterjedt ez a viselet, vagy csak a viszonylag kevés sírszám miatt nem ismerünk innen hasonló leleteket.

A rác-vlah temetőkben talált tűk ritkábban vasból, gyakrabban bronzból készültek. Előbbiek pontos alakja ma már nem állapítható meg. Utóbbiaknak két változata fordul elő: a kis- és gyöngyömbösek ill. az üreges nagygyömbösek, melyek formája már a díszes tekerődő- vagy rezgőtűk felé mutat. (A tüleletes sírok adatait a 8-10. táblázat mutatja.)

IV.1.2.1.1. Kis- és gyöngyömbös bronztűk

A 6-8, ritkán 4 cm hosszú, kis gömbös fejben végződő tűk a leggyakoribbak. BÁCSALMÁSON pl. a tűs sírok közel $\frac{3}{4}$ -ében (25 sírban 35 db; I. tábla, II. tábla 1-11., 13.)⁵⁷⁷, KATYMÁRON 66%-ukban (8 sírban 9 db; III. tábla 1-9.)⁵⁷⁸, BÜKKSZÁLLÁSON 40%-ukban (4 sírban 4 db)⁵⁷⁹ kiscsömbös tűk kerültek elő, a nagyon bizonytalan leletkörülményű MONOSTORSZEGRŐL is több darab jutott a zombori múzumba.⁵⁸⁰ DOMBÓVÁRON a tűs sírok 86%-ában (19 sírban 57 db)⁵⁸¹ volt kiscsömbös tű.

MADARASRÓL (3 sírban 3 db; II. tábla 14-16.)⁵⁸² egy példány került elő, CSÁVOLYRÓL (1 sírban 3 db; III. tábla 10.)⁵⁸³ és SZENTENDRÉRŐL⁵⁸⁴ pedig másféle tűt nem is ismerünk, a GYŐRI adatok e tekintetben bizonytalanok.⁵⁸⁵ Ez a típus a korabeli templom körüli magyar temetőkben is előfordul.

Olykor az egyszerű kiscsömbs tűre gyöngyöt húztak.⁵⁸⁶ Ez a divat kevésbé volt elterjedt az észak-bácskai részen: BÁCZSALMÁSARÓL csak kettő (III. tábla 17-18.),⁵⁸⁷ KATYMÁRRÓL egy szórvány (III. tábla 19.)⁵⁸⁸ és MADARASRÓL is csak egy példány⁵⁸⁹ került elő. DOMBÓVÁRON ugyanakkor 8 sírból összesen 48 darabot ismerünk⁵⁹⁰. A tűre húzott gyöngy szerepe kettős volt: egyfelől díszítőelemként szolgált, másfelől meggátolta, hogy a tű kis feje kicsússzon a textíliából, amire a tűt (vagy a tűs fejéket) rögzítették. Ebből logikusan következhet, hogy a gyöngy nélküli kiscsömbs tűkre viszont valamilyen szerves anyagból (fából esetleg színes fonalból) készült, a gyöngyhöz hasonló kis gömböcskét húzhattak, mely azonban a sírban idővel megsemmisült. Üveggyöngydíszes tűt még a 18-19. századi sárközi ún. „tekerődző menyecskeviselőkhöz” is használtak.⁵⁹¹

IV.1.2.1.2. Üreges nagycsömbs bronztűk és tekerődző- vagy rezgőtűk

A tűk másik típusának a végét nem kiscsömbsre alakították, hanem ellapították, és egy 0,9-1 cm átmérőjű, két félből összeillesztett, üreges bronz vagy igen gyenge minőségű ezüst gömböt húztak rá. Ez a rezgő- vagy tekerődzőtűk formájához közel álló, de díszítetlen üreges csömbs tű csak az észak-bácskai rác-vlah temetőkben, és ott is csak ritkán fordul elő. BÁCZSALMÁSARÓL 4 sírből 6 db (III. tábla 11-14.)⁵⁹², KATMÁRRÓL 2 sírből 3 db (III. tábla 15-16.)⁵⁹³ ismert, BÜKKSZÁLLÁSARÓL két sírban 1 ill. 3 db volt, a harmadikban, a „bronz *hajtűk fejei*” megjelölés alapján pontos számuk bizonytalan.⁵⁹⁴ Hasonló üreges nagycsömbs, de a gömb kétoldalán és tetején kis hurokkal ellátott tűket fűztek a battonyai és egy ismeretlen lelőhelyű korongos-láncos-flitteres fejébe.⁵⁹⁵

A fátyoltűnek is nevezett rezgő- vagy tekerődző-, azaz nagy, üreges, filigránnal, kis kövekkel gazdagon díszített tűk⁵⁹⁶ ritkán koraijorkori templom körüli temetőkben is előfordulnak,⁵⁹⁷ a rác-vlah temetőkben azonban nem. Ennek oka az lehet, hogy ezeket a feltűnő ékszereket a szegény falusi lakosok nem engedhették meg maguknak. Egyetlen kivétel az igen bizonytalan leletkörülményű MONOSTORSZEGI példány, melynek hiányos, hosszúkás fejére „*vászorészletek*” tapadtak.⁵⁹⁸ Szinte kötelező tartozékai azonban a korabeli szerbiai, Al-Duna-menti⁵⁹⁹ és észak-bácskai⁶⁰⁰ kincsleleteknek, és igen gyakoriak a 16-17. századi szerbiai fejdíszeken is.⁶⁰¹ A feltárások és/vagy publikációk hiánya miatt azonban nem tudjuk, hogy a kiscsömbs és gyöngycsömbs tűk viselete mennyire terjedt el a Balkán-félszigeten.⁶⁰²

IV.1.2.1.3. Vastűk

Bár alakjukat az oxidáció erősen torzította, eredeti formájuk olykor még felismerhető. Számuk bizonyosnál több a dokumentált eseteknél. BÁC S A L M Á S O N (II. tábla 11-12.)⁶⁰³ és BÜKKSZÁLLÁSON⁶⁰⁴ 4-4 sírból 1-1 darab került elő, KATYMÁRON egyetlen tárgyat sikerült vastűnek azonosítani.⁶⁰⁵ Ez a tütípus ismert volt DOMBÓVÁRON is, ahonnan két – több különböző tüt is tartalmazó – sírból 4 ill. egy példányt ismerünk.⁶⁰⁶

IV.1.2.2. A tús viselet

Viszonylag gyakori előfordulásuk ellenére a tük szerepe még nem tisztázott. Rendeltetésüket illetően a katymári feltárást végző régészek sem voltak azonos véleményen. Komáromy József szerint az egyik női sírban olyan párta volt, *"melyet eredetileg a tű tartott össze a fejen."* Zalotay Elemér azon véleményével, hogy *„a rövid, kislejes ezüst tűk eddig mindig a koponya mellett, a halántékon fordultak elő. Megállapítható, hogy a hajban viselték. Nem lehetnek egyebek, mint a XI-XII. századi S végű halántékgyűrűk leszármazottai. Halántéktűk tehát, ugyanazzal a rendeltetéssel”*, Kőhegyi Mihály vitába szállt: *„A tű rendeltetését jelenleg még nehéz megállapítani, annyi azonban kétségtelen, hogy nem hajtű, ahogyan Zalotay Elemér gondolta. A tű feje alig 2-3 mm, ez a hajon átújjna.”*⁶⁰⁷ Korek József szerint a tük *„vagy a haj összetartásában vagy a fejdísz összefogásában játszottak szerepet.”*⁶⁰⁸ Gaál Attila – az előbbi álláspont ismeretében is – úgy vélte, hogy *„a koponya mellett talált egy-egy tű rendeltetését [...] nem ismerjük.”*⁶⁰⁹

TEMETŐ	1 TŰ %	2 TŰ %	TÖBB TŰ %	ÖSSZESEN
Bácsalmás	62	38	-	100 %
Katymár	82	18	-	100 %
Bükkszállás	83	-	17	100 %
Madaras	66	33	-	100 %
Dombóvár	56	9	35	100 %
Győr	60	40	-	100 %
Csávoly	-	-	100	100 %
Szentendre	100	-	-	100 %

A tük számának százalékos megoszlása a túleletes sírokban

Bár a 14. század óta használt gombos- és fátyoltű *„tette lehetővé, hogy Európa déli sávjában a különféle alakú és különféleképpen hajtogatott könnyű kendők, fátylak nagyobb*

szerepet kapjanak az asszonyok fejviseletében, mint a főköttő”,⁶¹⁰ a rác-vlah bronztűs viselet rekonstrukciójához egyelőre kevés adatunk van. Kiindulópontként mindenképpen indokolt figyelembe venni a tűk számát és helyét. Ha a sírokban két tűt találtak, az általában a koponya két oldaláról került elő (9. táblázat), ha egyet, akkor kb. egyenlő arányban vagy a jobb vagy a bal oldalról, ritkábban a koponyatetőről vagy a koponya alól (8. táblázat),⁶¹¹ ha pedig többet, azok a koponya környékén feküdtek, olykor sugarasan körülvéve azt (10. táblázat).

Nyilvánvaló azonban, hogy sem egy, sem két tűvel nem lehet sem a haját, sem egy bonyolultabb, nehezebb fejdíszet rögzíteni. Két tűvel legfeljebb a fejre borított, esetleg az arc előtt vagy az áll alatt vezetett fátýolszerű anyagot tűzhatték a fejtet fedő viselethez (12. ábra).⁶¹² Lehetséges, hogy nem fátýlat, hanem „*hosszúkendőket*” rögzítettek nem hátrakötve, hanem úgy, hogy „*az áll alatt átvezetve, a fül mellett tűkkel megtűzték.*”⁶¹³ Ha pedig csak egy tűt használtak, kétféle viseletre gondolhatunk. A koponyatetőn talált tű egy, az alsó fejfedőre rögzített fátýolféleséget sejtet. A jobb vagy bal oldalon lévők olyan fejdíszre utalhatnak, melynek készítése során a vékony szövésű textilt úgy tekerik a fej köré, hogy másik végét az egyik oldalon hosszabbra hagyják, s ezt a nyak alatt, esetleg az arc előtt átvezetve a fej másik oldalán egy bronztüvel rögzítik (11. ábra). Az arc elfedése ugyan teljesen általános volt a törökök által megszállt vidékeken, elsősorban a városokban,⁶¹⁴ a fizikai, pl. mezőgazdasági munkát végző muszlim falusi asszonyok azonban munkavégzés közben nem fátýolozták el arcukat.⁶¹⁵ Bármennyire is takarta az arcot vagy hátul a fejtet az a viselet, amelyhez egy vagy két tűt használtak, bizonyosan nem a mindennapok öltözéke, hanem ünnepi ruházat része lehetett, melybe a halott asszonyokat is öltöztették.

Az arc előtt vagy az áll alatt átvezetett fátýolnak a magyar népesség körében is kedvelt használata törökös-balkáni hatásra vezethető vissza.⁶¹⁶ Elterjedésében talán a hódoltság déli részén élő rác-vlah lakosság is szerepet játszott. A tűs viselet hosszú ideig tartó divatját az is jelzi, hogy a 17-18. századi balkáni kereskedők boltjaiban is lehetett kapni fátýlak feltűzésére alkalmas „*báb tűt*”.⁶¹⁷

A tűs viselet ilyenfajta rekonstrukciója egyértelműen női viseletet jelez. Ugyanakkor az antropológiailag vizsgált DOMBÓVÁRI temetőben 3 férfisírban is találtak tűt, kettőben 1-1 kiscsigömböset, egyben pedig a fejrész körül 23 kis- és gyöngyömböset.⁶¹⁸ Mivel a többi temetőre vonatkozóan pontos antropológiai adatokkal többnyire nem rendelkezünk, a kérdéssel nem áll módomban foglalkozni. Hasonlóképpen felvetődik a gyermeksírokban talált tűk rendeltetése is. Erre – az egyéb temetőkben talált 1-1 példa

mellett – ismét csak a DOMBÓVÁRI temető szolgáltat több adatot, ahol pl. az egytűs sírok több mint harmadába gyermekeket, ráadásul egy kivétellel fiúgyermeket temettek. Gaál Attila a gyermeksírokban levő díszes fejékeket a felnőttek tárgyainak megelőlegzéseként értékelte,⁶¹⁹ a velük eltemetett 1-1 tűt azonban véleményem szerint inkább egyszerűen a felnőtt nők fátyoltűjét másodlagos felhasználva a fejet vagy testet takaró valamiféle textília, de nem feltétlenül fátyol összetűzésére használhatták.

IV.1.3. DÍSZES FEJVISELET

A fejdíszek szinte minden nép vagy népcsoport viseletéhez hozzátartoznak, de csupán a régészeti leletek alapján nagyon nehéz meghatározni, hogy a koponya környékén talált, a fej vagy fejfedő díszítéséhez használt leletek pontosan milyen egykori viseleti tárgy maradványai. A régészeti szakirodalomban általánosan használt *"párta"* megjelölés bizonytalannal nagymértékű leegyszerűsítése csupán az egykori színes valóságnak.⁶²⁰ Főként kis falvak temetőiből ismert példányoknál azt is figyelembe kell venni, hogy *"a 17. századi adatok szerint a párta [...] a közrend lányainak ékessége is volt, paraszti divatja csak a 18. sz.-tól ismert."*⁶²¹ Ebből is következhet, hogy nem minden fejék volt valóban párta.

A díszes fejék általános jellemzője a falusi rácok-vlahok viseletének, az inkább „polgári-katonai” lakosokat sejtető két dunántúli temetőben (ESZTERGOM, GYŐR) viszont nem vagy csak kis számban kerültek elő. Sajnálatos ugyanakkor, hogy a kaoris-gyöngyös-fémdíszes fejékekben oly gazdag MONOSTORSZEGI temető az ásatási megfigyelések teljes hiánya miatt nem vonható be a fejviselet vizsgálatába.⁶²²

Gaál Attila véleménye szerint a DOMBÓVÁRI temető *„legjellegzetesebb mellékletei a ruházat részét jelentő, mégis ékszerként viselt fejdíszek, homlokszalagok”,* melyekre olykor *„felvarrtak minden olyan apró – eredeti rendeltetésére esetleg már nem használható tárgyat –, melyről úgy gondolták, hogy díszesebbé teszi a fejéket.”*⁶²³ Ez teljesen összecseng a balkáni nők változatos fejdíszével, pl. a 16. század közepi szerb nők szokásával, akik kalapjukat díszítették hasonlóképpen.⁶²⁴ Ebből következhet, hogy a rác-vlah fejdíszekben sem kell feltétlenül pártát vagy *„homlokszalagot”*⁶²⁵ látni: a gyöngyöket, kaoricsigákat, bronzlemezeket és -félgömböket, esetleg a vasláncokat, sőt a fémszálas pántokat közvetlenül a fejfedő alsó részére is rávarrhatták. Így a kevés adat alapján a fejdíszek alakjának rekonstruálására nem vállalkozom, csak megmaradó anyagból készült díszítményeik alapján csoportosítom őket.⁶²⁶

IV.1.3.1. Fémszálás (–tűs) fejdíszek

Korek Józsefnek is feltűnt, hogy ellentétben a korabeli magyar emlékanyaggal, a rác-vlah temetőekben „*a spirális pártadíszek szinte teljesen hiányoznak, helyettük a kétágú fonott bronzhuzalhoz horgolt, hurkosan átfont fonalpárták*” a jellemzőek.⁶²⁷ E keskeny, bronzszállal átszőtt szalagtöredékek eredeti díszítése és alakja azonban ma már nem rekonstruálható. Egy KATYMÁRI gyermeksírban „*a koponyáról és homlokról egy zöldes színű fonadék került elő. Korhadat pártá maradványa. Ujjnyi széles pártáöv, vastag fonalakkból szöve. Színe bronzpatina zöld. Úgy néz ki, mintha fémből lenne sodorva, valójában azonban kender vagy lenszálalakkból van szöve és sodorva. Alighanem valami fémes festékkel volt eredetileg átítatva, s ez konzerválta a fonalakat annyira, hogy egy kis részük nem korhadat el.*” (X. tábla.)⁶²⁸ Egy BÜKKSZÁLLÁSI női sír egyetlen lelete volt egy „*fonott pártadisz bronzsal sodrott fonálból.*”⁶²⁹ MONOSTORSZEGEN szintén került elő hasonló díszítmény, de leletkörülményei ismeretlenek.⁶³⁰ Ezekon kívül csak a GYŐRI temetőből ismerünk feltehetően hasonló leleteket, de pontos leírásuk, illusztrációjuk hiányzik.⁶³¹ Néhány esetben (BÁCSALMÁS,⁶³² GYŐR⁶³³) a koponyán levő zöld elszíneződés jelezhet hasonló fejviseletet.

Két KATYMÁRI sírban ezeket a fémszálás pántokat tüvel együtt találták. Az egyik női sírban a koponya melletti kiscsömögös hajtűn „*pártasodrony-maradvány, ugyanezeket a sodrony-maradványokat – páros szálalakkól kétszer sodrott pártafonatokat – találjuk a fej és a felső mellkas hosszában. Eszerint a pártá, melyet eredetileg a tű tartott össze a fejen, a sírban kibomlott és oldalra esett.*” Egy másik női sírban talált vastű és textilpánt-darab csak a síranyagban szerepel, a dokumentációban nem, így eredeti helyük ismeretlen (X. tábla 2-3.).⁶³⁴ A hiányos adatok alapján bizonytalan, hogy a tűk valóban a díszes fejviselethez tartoztak-e.

Nem dönthető el az sem, hogy e fenti textilcsíkok mindegyike valóban a fejdísz része volt-e, avagy a ruha nyak körüli részének díszítéséül szolgált. Előbbi esetben is további kérdéseket vet fel eredeti funkciója. Azaz önmagában, vagyis fel- és levehető pántként („*pártá*”, „*homlokszalag*”) szolgáltak-e, vagy esetleg a fejfedőre voltak felvarrva, tehát annak szerves részét képezték.

IV.1.3.2. Kaoricsigás fejdíszek

Korek József a kaoricsigákat még „*határozottan női mellékletek*”-nek tartotta, a közelmúltbeli feltárások alapján azonban nem elsősorban női sírokból ismertek. Két BÁCSALMÁSI gyermeksírban a koponya közeléből előkerült 1-1 kaoricsiga feltehetően a

fejfödöt díszítette. A jobb kulcsesontnál fekvő egyik darab mellett ezüstlemez-darabka is volt, talán szintén a díszítés része. A másik kaorit a váz homloktáján találtuk (IV. tábla 5–6.).⁶³⁵ DOMBÓVÁRON egy lánygyermek fejrészénél „*a koponyatető mögött és részben a koponya alatt, csillag alakban*” feküdt az egykori fejdísz tartozéka, 11 kaoricsiga.⁶³⁶

Bár használták a szkíták, a szarmaták és a honfoglaló magyarok is, a kaoricsiga a középkori–kora újkori magyar temetők emlékanyagából hiányzik.⁶³⁷ A témát részletesen feldolgozó Kovács László szerint 16-18. századi Kárpát-medencei megjelenésük eredetét „*inkább az iszlám világban lehet keresni.*”⁶³⁸ Valóban, a kaorik fejdíszként vagy nyakban csüngő ékszerként jellegzetes leletei a falusi rác-vlah lakosság sírjainak – nem jelennek meg viszont a „polgári-katonai” rác lakosság hagyatékában⁶³⁹ –, s a törökök által tovább megszállva maradt Balkánon kedvelt díszítőelemek voltak még a közelmúltban is.⁶⁴⁰ A kaoricsigák használata térben és időben rendkívül elterjedt volt.⁶⁴¹ Egyes vidékeken fizetőeszközként használták,⁶⁴² de – ahogy Korek József is utal rá, – többnyire babonás erőt tulajdonítottak neki.⁶⁴³ A csak kaoricsigás fejdíszek mellett tű nem volt.

IV.1.3.4. Gyöngyös (–tűs) fejdíszek

Bizonytalan egyelőre, hogy létezett-e a fejdíszeknek olyan változata, melyben a fejet takaró textilre csak gyöngyöket varrtak.⁶⁴⁴ Egy BÁCSELMÁSI gyermeksírbán 42 db gyöngyöt találtunk a koponya környékén és a bordákon.⁶⁴⁵ A különböző nagyságú, általában gömb vagy lapított gömb alakú és aprószemű, kék, fehér, zöld, barna és fekete gyöngyök jellegzetes részei a rác-vlah leletanyagának. (IV. tábla 9.).

Gyöngyökkel együtt olykor tüket is találtak, de a kevés megfigyelt példa alapján nem dönthető el, hogy a csak gyöngyös vagy gyöngyös-kaoris fejdíszek szerves tartozéka-e a tű,⁶⁴⁶ vagy – függetlenül a fejdíszről – fátyoltükeként, esetleg a fejet takaró textilt összefogó tárgyként határozható-e meg. A gyöngyökkel együtt alkalmazott tűk inkább az észak-bácskai vidékre jellemzőek. Bár sem BÁCSELMÁSON, sem KATYMÁRON nem találtam rá példát (utóbbira esetleg a nagyfokú bolygatás is magyarázat lehet), de pl. az alig néhány feltárt síros MADARASON két esetben is gyöngyökkel együtt kerültek elő tűk. Egy női sírbán 1-1 tű volt a koponya két oldalán, bal felén pedig kis hengeres zöld gyöngyök is. Egy gyermeksírbán a koponya alól bronztü került elő, míg „*a koponyatetőn keresztül, a homlokon legfelül körbe kis gyöngyök. Mintha felfűzve lettek volna pártaszerűen*” (IV. tábla 15–16.).⁶⁴⁷ A szintén kevés ismert sírszámos CSÁVOLYI temető egyik női sírjában három bronztü mellett 10 sötétzöld, szabálytalan gömb alakú gyöngy is volt, utóbbiak a koponya alatt feküdtek (IV. tábla 17.).⁶⁴⁸ BÜKKSZÁLLÁSON egy szintén

felöltt nő sírjából 29 gyöngy és egy vastú került elő, de pontos helyük ismeretlen.⁶⁴⁹ A Dunántúlról egyelőre csak egy DOMBÓVÁRI gyermeksír tartozik e körhöz, melyben – rágcsáló által bolygatva, másodlagos helyzetben – egy kiscgömbös tú és 8 gyöngyszem feküdt a bal medence táján, utóbbiak egy része a koponyánál.⁶⁵⁰

IV.1.3.5. Gyöngyös–kaoricsigás (–tús) fejdíszek

A fejékek egy másik változata gyöngyökből és kaoricsigákból állt. BÁCSEALMÁSON egy kisgyermek sírjában „a koponya környékén és felett gyöngyök (feküdték), több rétegben, 8-10 cm vastagságban” összesen 93 db, nagyobb gömb és kisebb, lapított gömb alakúak, kékek, fehérek és türkizkékek, továbbá két kisméretű kaoricsiga (IV. tábla 1.).⁶⁵¹ Egy női sírban ugyancsak együtt fordultak elő gyöngyök kaorival, de mivel a szegycsont táján feküdték, bizonytalan, hogy a fejék vagy a nyakbavaló tartozékai voltak-e (IV. tábla 2.).⁶⁵² Egy BÜKKSZÁLLÁSI felöltt lábánál 25 gyöngyöt talált az ásató, a sírból származó kaoricsiga eredeti helye ismeretlen.⁶⁵³ Egy DOMBÓVÁRI gyermeksírban 128 gyöngy és 5 kaori tartozott a fejdíszhez. A jól rekonstruálható fejék „cypria-kagylóval kezdődött és végződött. A közte lévő részen a gyöngyök egy tömör sávban helyezkedtek el, két, esetenként három rétegben is. A szín és a nagyság nem alkotott rendszert [...]. Ezek közé varrták fel a további három cypriát.”⁶⁵⁴ A gyöngyös-kaoris fejékeket napjainkban is használják pl. a belső-ázsiai kalash/kalasha népcsoport asszonyai és leánygyermekai.⁶⁵⁵

A gyöngyös-kaoris fejékekkel ritkán járt együtt tú. Csak egy BÜKKSZÁLLÁSI sírban volt egy összesen 2,5 m hosszú, kék, zöld és fekete szemekből álló gyöngysor és 11 kaori mellett három tú is. Utóbbiak leírása hiányzik, pontos alakjuk a rossz illusztrációból nem állapítható meg, de egyikük biztosan nagygömbös volt. A fejék rekonstruálására a hiányzó síradatok miatt nincs lehetőség.⁶⁵⁶

IV. 1.3.6. Gyöngyös–kaoricsigás–fémdíszes (–tús) fejdíszek

A BÁCSEALMÁSI temető kevés padmalyos kiképzésű sírgödrének egyikébe temetett kisgyermek koponyája körül 201 db nagyobb gömb vagy kisebb, lapított gömb alakú, kék, fehér, zöld és türkizkék gyöngy mellett 16 különböző nagyságú kaoricsigát tártunk fel. Az egykori fejékhez tartozott még két, ma már ismeretlen alakú óndísz és egy darabokra tört bronzlemez is (V. tábla).⁶⁵⁷ Bár a sír bolygatlan volt, a díszítmények egykori helyzetét szétszóródásuk miatt nem tudom rekonstruálni. Hasonlóképpen bizonytalan a két KATYMÁRI gyöngyös-kaoris-fémflitteres fejdísz egykori alakja. Az egyik női sírt

munkások dúlták fel, a begyűjtött leletek helyéről csak a tőlük kapott információkkal rendelkezünk. Így kérdéses, hogy pontosan hol volt a „7 db. adriai kagyló, [...] valamint erősen bronzozott ezüst fityegő (joujou) vékony lemezből. Füzér végén bronz huzalból való, deformált szerkezet”, és az állítólag 255 db „fehér, kék, zöld, lila, sárga gyöngy”, melyek nem kerültek be a múzeumba. Csak feltételezni tudjuk, hogy a sírban talált, átlukasztott flittercsüngő, és két „fülbevaló-formára” hajlított, visszapödrött végű bronzdrót is a fejdísz tartozéka volt (IV.tábla 4–5.).⁶⁵⁸ Egy gyermeksírban „a koponya körül és a nyakon gyöngy, kagyló és bronzfityegőkből álló ékesség (volt). A gyöngyök színe világoskék és feketés-szürke, a kagylók recésszélű, tengeri eredetűek.” A „fityegők” ezüst flittercsüngők, melyeket bizonyosan másodlagosan használtak fel a fejfedő díszítésére. A sírból egy nagygömbös tű gömbje is előkerült: a tűrész – legalábbis ma már – hiányzik, és lehetséges, hogy e fejfedőnél sem tűként, hanem felerősített díszként alkalmazták (IV. tábla 3., VI. tábla 3., III. tábla 16.).⁶⁵⁹ Egy BÜKKSZÁLLÁSI gyermeksír leleteinek helye ismeretlen, így bizonytalan, hogy a 26 kék és fekete gyöngy és egy kaoricsiga mellett a közepén átlukasztott, félgömb alakú bronzlemez valóban a fejdíszhez tartozott-e.⁶⁶⁰ Hasonló lehetett egy DOMBÓVÁRI gyermek fejdísz, mely 5 türkiz színű gyöngyből, egy kaoriból és 3 átlukasztott bronz félgömbből állt.⁶⁶¹ Egy másik gyermek fejrevalójára egy bronz félgömböt, egy üvegyöngyöt, 3 kaorit, egy nürnbergi zsetont, egy kerek bronzlapot, hátoldalára átlukasztott ezüstlemezt varrtak.⁶⁶² Ennél egyszerűbb fejéket viselt az a fiatal nő, akinek „homlokszalagját” egy gyöngyszem és négy kaori mellett mindkét oldalon bronz- és vaskarikából álló karikacsomó díszítette.⁶⁶³ A sapkára varrt kaorik, fémdíszek, gyöngyfélék a közel-keleti gyermekviselésben még néhány évtizeddel ezelőtt is ismertek voltak.⁶⁶⁴

A gyöngyös-kaoris-fémdíszes fejékeknek nem jellemző tartozéka a tű. Csak az egyik DOMBÓVÁRI gyermeksírban került elő fejviselet díszével együtt. Erre a fejdíszre 263 db különböző színű és nagyságú gyöngyöt, 10 kaorit, egy bronz és két ón fülesgombot, egy ón korongocskát, egy ovális ezüstlapot és egy csepp alakú ezüstflittert is varrtak. A kaorisor két végénél 1-1 gyöngyösfejű tű, felettük két kisgömbös tű feküdt. Előbbiek az ásató szerint „egyértelműen a fejdísz felerősítését szolgálhatták, míg a fekvő x-alakban beszúrt két sima bronztűt inkább a hajzatot, esetleg textilfélék rögzítő tűnek” tartja.⁶⁶⁵

IV.1.3.7. Vas- és üvegdíszes fejékek

Olyan vasláncok, melyek feltehetően a fejrevalóra voltak erősítve, egy BÁCSELMÁSI⁶⁶⁶ és egy KATYMÁRI⁶⁶⁷ felnőtt sírban is voltak, mindkettőből egy-egy

kisgömbös tű is előkerült. BÁCALSALMÁSRRÓL⁶⁶⁸ és DOMBÓVÁRRÓL⁶⁶⁹ is ismertek olyan, ma már meghatározhatatlan eredeti alakú vasdarabok, melyek elvileg a fejékhöz tartozhattak, de pontos funkciójuk ismeretlen.

Egy BÁCALSALMÁSI kisgyermek koponyája mellett 3x2,8 cm-es, párhuzamos vonalakkal tagolt ovális üvegkorongot találtunk, melynek hátoldalára lenvászonszerű textil oxidálódott. Mellette egy 2,3x1,8 cm-es, téglalap alakú üvegdarabka feküdt. Helyzetükből adódóan feltételezhető, hogy a fejfedőre erősítették őket, bár felmerülhet ruhadíszítő, esetleg bajelhárító szerepük is (X. tábla 5-6).⁶⁷⁰

Noha pénzlelet előfordul a rác-vlah sírokban, olyan fejfedőt, melyet évszázadokig divatos balkáni szokás szerint rávarrt érmekkel díszítettek volna,⁶⁷¹ egyelőre nem ismerünk.

IV.1.3.8. Fémlapos fejdíszek

A balkáni emlékanyagban a téglalap alakú, préselt veretek gyakori díszítőelemei mind az öveknek, mind a fejdíszeknek, ám ismeretlen leletkörülményű tárgyakkal gyakran nem dönthető el, hogy a fejet vagy a derékrészt díszítették-e. Így pl. a Dubovac/dunadombói (SCG) leletben 18. századi diadémoknak meghatározott négy, szinte teljesen azonos ékszer⁶⁷² megfelelője a Glogonj/galagonyási (SCG) lelet egyik darabja, melyet Gerelyes Ibolya 17. század végi öv részletének tart.⁶⁷³ Az ilyen típusú, kis, négyzet alakú, préselt, koncentrikus körökkel, liliomokkal, stb. díszített veretekből álló fej- vagy homlokdíszek legkorábbi – sajnos ismeretlen leletkörülményű – párhuzamait a 14-15. századi boszniai leletanyagban találtam.⁶⁷⁴

Hasonló, és éppen a fémveretek miatt bizonyos drága ékszerek nem jellemzői a hódoltság kori rác-vlah falusi viseletnek. Csak a „polgári-katonai” lakosság hagyatékának tekinthető GYŐRI temető egyik gyermeksírából ismert egy feltehetően hátul pánttal-kapoccsal záródó, négyszögletes, préselt veretekkel díszített „*párta*”, amely a bolygatás miatt nem volt rekonstruálható.⁶⁷⁵

IV.1.3.9. Soktűs (tekerődző?) fejviselet

Míg az egy vagy két bronztű használata egyszerű, talán fátyolviseletre utal, és inkább az észak-bácskai rácokra-vlahokra jellemző,⁶⁷⁶ a csak a DOMBÓVÁRI temető kilenc sírában előforduló 5–25 db-os tűszámból bonyolultabb fejdíszítményre lehet következtetni. A tűk között általában vegyesen voltak kis- és gyöngygömbösek, olykor vastúk is, és jellemzően a koponya körül feküdtek.⁶⁷⁷ Ez a fejdísz (egy kivételével⁶⁷⁸) a

rögzítőtűk mellett csak valamiféle textilből állhatott, mert ezekben a sírokban sem gyöngyök, sem kaoricsigák, sem egyéb díszítmények nem fordultak elő. Sok rezgő- és kiscsömbszerűen kombinált fejdíszet ismerünk viszont a kaposvári,⁶⁷⁹ koponya körüli kiscsömbszerű tüköt pedig pl. a felsőzsolcai⁶⁸⁰ templom körüli temetőből. Mindkettő hasonló lehetett a 18-19. századi ún. sárközi tekerődző menyecskeviselőhöz, amely egy, a fej köré bonyolult módon csavart, több, olykor 20-30-50 tüvel megtűzött fátyolból áll,⁶⁸¹ „*a régi (tehát 1870 előtti) sárközi és valamivel tovább a kalotaszegi viseletben is fennmaradt, úgy látszik déli (balkáni) és keleti kapcsolatokra utal.*”⁶⁸² Ezt alátámasztja, hogy „*a sárközi és dunamenti tük kétséget kizáróan balkáni filigrán munkák, ha műhelyüket és idejutásuk pontosabb körülményeit nem ismerjük is.*”⁶⁸³

IV.1.3.10. Korongos–flitteres–láncos–tűs fejdíszek kincsleletekből

Egy Battonyáról származó és egy ismeretlen lelőhelyű, lényegében teljesen azonos szerkezetű és mintájú fejdísznek az az érdekessége, hogy egyes elemeik külön-külön is megjelennek önállóan vagy más korabeli ékszerek részeként. A feltehetően 1684-es érmével záródó⁶⁸⁴ battonyai leletben két, fejdísznek meghatározott ezüstékszer részei is előkerültek. Az egyik két filigrándíszes, négyzetes üvegberakásos, alul kissé nyitott – és így lényegében szinte zárt félholdhoz hasonló – korongból és az azokat összekötő, flittercsüngős láncból áll. A másik darab szerkezete hasonló, de a flittercsüngős láncok nem korongokat, hanem három üreges fejű tűt kötnek össze.⁶⁸⁵ Még egy teljesen azonos szerkezetű, csak a korongok díszítésében és a flittercsüngők alakjában némiképp eltérő, ismeretlen lelőhelyű és leletkörülményű fejdíszet őriz a Magyar Nemzeti Múzeum.⁶⁸⁶ Tekintve, hogy e fejdíszek szerkezete ugyanolyan, a korongos ill. tűs darabokat egyazon ékszer részeinek tekintem, amit támogat a két-két rész flittercsüngőinek teljesen azonos volta is.⁶⁸⁷ Több ilyen szerkezetű és összetételű fejdíszről jelenleg nincs tudomásom. Legközelebbi párhuzamuk egy 18. századnak meghatározott Dubovac/dunadombói (SCG) fej- vagy homlokdísz, melyen tűk ugyan nincsenek, de az egyébként a battonyaival megegyező korongokat dupla láncosra erősített flittercsüngők díszítik, és hasonló korongok vannak egy szerbiai nyakláncon is.⁶⁸⁸ Maguk a korongok széles körben elterjedt, kedvelt tartozékai különböző balkáni ékszereknek.⁶⁸⁹

A battonyaihoz hasonló fejdíszek a falusi rác-vlah hagyatékot tekintve is figyelemre méltóak. Magyarázatot adhatnak ugyanis egy fejdísz típus viseleti módjára, másrészt két lelet típus, a fej környékén talált bronztűk és vasláncok egyik lehetséges funkciójára. E fejdíszek egyik fontos tartozéka az üreges, nagycsömbszerű tű, melyet a gömbre forrasztott, a

lánchoz való kapcsolódást szolgáló kis fülek alapján kimondottan a fejékhöz készítettek. Szerepük kétségtelenül a fejdísz rögzítése lehetett oly módon, hogy a fejet takaró textilbe szúrva tartotta helyén a fejet körülvevő, elől, a homlokon korongokkal díszített, tetszés szerint levehető és felerősíthető ékszer.⁶⁹⁰ Ez felveti a rác-vlah temetőkből talált tűk egyfajta használati lehetőségét: elképzelhető, hogy hasonló szerepük volt néhány gyöngyös vagy gyöngyös-kaoris fejék esetében. Ennek azonban ellentmond, hogy a csak egy vagy két tű használata csak igen labilis felerősítést tenne lehetővé.

A fejdíszek láncái alapján felmerülhet, hogy az egyes rác-vlah sírokban az akár gyöngyös-kaoris fejékekkel, akár csak tűkkel együtt, a koponya környékén talált, már említett bronz- és vasláncok esetleg hasonló funkciót tölthettek be. Mivel e vasláncok száma ma még kevés, és szerepük sem egyértelmű, a kultikus tárgyak leírásánál részletezem őket.

IV.2. ÉKSZEREK

IV.2.1. HALÁNTÉKDÍSZ–FÜLBEVALÓK⁶⁹¹

IV.2.1.1.A katymári halántékdísz–fülbevalópár

A magyarországi lelőhelyű törökös-balkáni népi ékszerek egyik legszebb darabja 1952-ben került elő a KATYMÁRI temetőből. A két ásatási szezon között a területen homokot bányászó munkások találták meg, és szolgáltatták be a régészeknek, ám pontos leletkörülményeiről, a sír jellegéről, egyéb leleteiről semmilyen információ nem maradt ránk.⁶⁹² Az ezüst fülbevalópár üreges, kissé nyújtott lunula alakú, körzáródású karikás, filigránkör-hálós, négyzetes üvegberakásos előlapú, sima hátlapú, hengerdíszes peremű, egysoros flittercsüngős ékszernek határozható meg. Teljes h.: csüngők nélkül 5 cm, csüngőkkel kb. 6,5 cm, a holdsarló alakú test felső átm.: 5 cm (VI. tábla 1-2.; 14. ábra 1.).⁶⁹³ A maga nemében egyedülálló: üreges lunula alakja ugyanis a Macedóniában ill. Koszovó északi felén és Közép-Szerbia dél-délnyugati sávjában talált,⁶⁹⁴ díszítése pedig a koszovói és közép-szerbiai,⁶⁹⁵ ill. az al-dunai és ettől északra előkerült korongos, sírokból vagy kincsleletekből ismert fülbevalók felé mutat.⁶⁹⁶ Utóbbiak közé tartoznak az adai és makói példányok is.

Adán (SCG) 1967-ben tárcsázás során egy fémedényben kb. 180 ezüstékszer,⁶⁹⁷ köztük két korongos fülbevalópárt találtak. Az üreges korong alakú, körzáródású karikás, felső részén ívelten kivágott, a kivágásban gúlaszerű filigránrótdíszítésű, gömbgúladíszes

peremű ezüst fülbevalópárok díszítése egyforma. Előlapjuk közepén magas, tokos foglalatban négyzetes üvegberakás volt, kiesett. A középről küllőszerűen kiinduló, kis hengerekből álló nyolc pánt az előlapot hét mezőre osztja, melyek közepén kiemelkedő, filigrános gúla-rozetták vannak. Hátlapjuk közepén filigrános rozetta, kétoldalt és alul valamint ezekkel egy vonalban, a peremnél egy-egy fél rozetta, a hátlap többi része filigránkör-hálós. Átm.: 6,5 és 5,5 cm.⁶⁹⁸

Üreges korongos fülbevalót találtak Makón, a Maros partjának oldalában 1932-ben, pontos leletkörülményei és esetleges kísérőleletei ismeretlenek.⁶⁹⁹ Az ezüst fülbevaló üreges korong alakú, felső részén egyenesen vágott, körzáródású karikás, hengerdíszes peremű, flittercsüngős. Előlapjának közepén négyzetes foglalatban üvegberakás, körülötte négy kis henger által tagolt öt mezőben öt félgömb. Hátlapján filigránkör-hálós minta. Átm.: 4,5 cm.⁷⁰⁰

IV.2.1.2. A halántékdísz – fülbevalók díszítőelemei

A katymári üreges lunula alakú valamint a magyarországi és szerbiai lelőhelyű üreges korongos fülbevalók díszítését és szerkezetét vizsgálva hat jellegzetességet állapítottam meg. Ezek: a négyzet alakú üveg tokos foglalatban, az előlap hengerdíszei, a filigránkör-hálós minta, a perem hengerdíszei, az utólagosan felerősített flittercsüngők és a karika záródási módja.

Négyzet (sőt semmilyen) alakú üvegberakás a lunula alakú fülbevalókon nem fordul elő. A korongos alakú példányok egy részére (Peć,⁷⁰¹ Tomaševac/Tamáslaka⁷⁰², Ada – SCG, Makó) jellemző, magas foglalatban ülő, négyzetes üvegdísz azonban más 14-17. századi szerbiai ékszereken is megjelent.⁷⁰³ A négyszögletes üvegberakás a 18. század folyamán inkább az Al-Duna környékére volt jellemző, ahogy azt a Dubovac/dunadombói (SCG) ékszerkincs későbbi darabjai mutatják,⁷⁰⁴ de az üvegdíszes ékszerek divatja később is megmaradt a Balkán félszigeten.⁷⁰⁵ Mindebből következhet, hogy a négyzetes üveg-motívum Koszovó északi felén, Közép-Szerbia dél-délnyugati részén alakult ki a 14. század közepe táján. Leggyakrabban ugyanis itt talált különböző 15-16. századi ékszereken, 17. századi érméket tartalmazó kincsleletek egyes darabjain és az ugyanerre az időszakra keltezett, feltehetően itt készült, de az Al-Dunától északra és Észak-Bácska vidékén előkerült fülbevalókon és egyéb ékszereken fordul elő.

A katymári, adai és makói fülbevalópárok előlapjának közepén levő négyzetes, tokos foglalat oldalaihoz alul egy-egy hengercskét forrasztottak. Az előoldal hengerdíszei a 16-17. századnak meghatározott koszovói-szerbiai üreges korongos fülbevalók (Novo

Brdo⁷⁰⁶, Peć⁷⁰⁷) előlapjának díszítőelemeként is jelen vannak. Többnyire azonban azokat a 17. századra keltezett, jórészt szórvány, de részben talán kincsleletekből származó példányokat jellemzik, melyek az al-dunai területen (Bánát⁷⁰⁸ – RO, Dubovac/Dunadombó,⁷⁰⁹ Glogonj/Galagonyás,⁷¹⁰ Pančevo/Pancsova⁷¹¹, Tomaševac/Tamáslaka,⁷¹² Veliko Gradište⁷¹³ – SCG) kerültek elő. A fülbevalókon kívül ékszerek ilyen hengerdíszítése nemigen fordul elő: mindössze az adai lelet három, és a Magyar Nemzeti Múzeum ismeretlen lelőhelyű, az adaiakkal gyakorlatilag teljesen megegyező melltűjén⁷¹⁴ találtam hasonló motívumot.

A katymári fülbevalópár előlapját borító filigránkör-díszítés a koszovói és közép-szerbiai (Novo Brdo,⁷¹⁵ Grgur⁷¹⁶) valamint az al-dunai (Dubovac/Dunadombó⁷¹⁷, Glogonj/Galagonyás⁷¹⁸, ismeretlen lelőhely⁷¹⁹, Tomaševac/Tamáslaka⁷²⁰, Pančevo/Pancsova⁷²¹ – SCG) területről előkerült korongos fülbevalókon is megjelenik, de nem az elő-, hanem a hátlap díszítéseként, akárcsak az adai és makói példányokon, olykor nagyobb körök vagy rozetták által tagolva. A filigránkör-minta a fülbevalókon kívül föltűnik pl. a koszovói Peć-ben talált korong alakú, áttört flittercsüngős, négy db négyzetes kővel díszített fülbevaló előlapján⁷²² és a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött, az adaiakkal teljesen azonos külsejű, ismeretlen lelőhelyű melltűn is.⁷²³ Jelenlegi adataim szerint tehát a filigránkör-háló először a koszovói – közép-szerbiai területen jelenik meg már a 15. század folyamán, s ezt követően teljesen általános díszítőmotívuma lesz az itteni üreges fülbevalóknak és egyéb ékszereknek éppúgy, mint azoknak, melyeket innen északabbra találtak.

A többnyire sima peremű lunula alakú fülbevalók közül néhány Koszovóból vagy Közép-Szerbiából származó példány (Manasija⁷²⁴, Prokuplje⁷²⁵, Trgovište–Tabačina⁷²⁶) peremére a katymárihoz hasonlóan kis hengereket forrasztottak. Hengerek vannak az al-dunai Glogonj/galagonyási⁷²⁷ (SCG) és a makói korongos fülbevalók peremén. A peremre forrasztott kis hengerek alkalmazásának kezdete mind az üreges lunulás, mind az üreges korongos fülbevalótípus esetében elsősorban a 16. századi Koszovó és Szerbia felé mutat.

A katymári és a makói fülbevalópár peremére forrasztott hengereken átvezetett drótszállal lapos, csepp alakú, részben talán eredetileg is hiányos⁷²⁸ csüngőlemezeket erősítettek fel. Mind a lemezek állapota, mind a felerősítés módja élesen elüt az egyébként szépen kidolgozott fülbevalópárok megmunkálásának színvonalától. Azaz a flittercsüngők utólag kerülhettek a fülbevalóra. Ezt megerősíti, hogy a hasonló peremkiképzésű üreges lunula és a legtöbb korong alakú fülbevalón soha nincs flittercsüngő. A katymári és a makói flittercsüngők alakja és hevenyészett felerősítési

módja arra utal, hogy ugyanakkor (az északra történt vándorlás során) és ugyanott (az Al-Duna táján) kerülhettek rájuk az ezüstlemezek, amikor a Glogonj/galagonyási⁷²⁹, a Tomaševac/tamáslakai⁷³⁰ és a Pančevo-pancsovai⁷³¹ (SCG) üreges korong alakú fülbevalókra. Fontos megjegyezni, hogy a katymári fülbevalók temetőből kerültek elő. Igaz, szórványként, de nincs arra semmilyen adatunk, hogy a temetőben vagy a környéken elrejtett kincsleletet találtak volna, az al-dunai többi fülbevaló esetében ugyanakkor temető meglétére nincs utalás. Ez egyben azt is jelentheti, hogy a katymári függőpár nemcsak a jelenleg ismert legészakibb előkerülési helyű, hanem talán a legtávolabbi rendeltetésszerűen, azaz ékszerként használt üreges lunula alakú fülbevaló.

A lunula és korong alakú fülbevalók mindegyikének karikája kétoldalt kis körben végződik, mely a korongos test felső végére forrasztott két-két karikapár közé illeszkedett. Azaz e fülbevalókat nem viselhették fülben: karikázáródásuk egyben meghatározta használatuk módját.

IV.2.1.3. A halántékdísz–fülbevalók használatának módja

Bár következetesen fülbevalónak nevezi a szakirodalom is a hasonló jellegű ékszereket, a lunula és korong alakú fülbevalók túlnyomó részét karikájuk körzáródású végződése miatt nem hordhatták fülben. Az ilyen jellegű, formájában fülbevalót idéző ékszereket tehát csak kendőre, egyéb fejdíszre rögzítve, halántékdíszként viselhették.⁷³²

Használatuk egyik módjára a grguri⁷³³ (SCG) fülbevalópár adhat magyarázatot, melynek két tagját fémsodronyos pánt kötötte össze. Hasonló viselési módra utalnak egyéb szerbiai adatok is. Egy Belgrád környéki menyasszonyt ábrázoló festményen a fülbevaló *„pántlikához illetve a (menyasszony) füle mögötti kis lánchoz van erősítve. A különböző freskókon keresztül lehet nyomon követni a középkori fülbevalókat és az alkalmazott módszereket. Később a pántlikához rögzítették, vagy akár több párat is viseltek, volt rá példa Szerbiában.”*⁷³⁴ Van egy jellegzetes fülbevalófajta, mely közepén üreges félhold alakú és alsó peremét nagy, ráforrasztott, alul kőberakásos tölcsérek díszítik. E függők elsősorban a 14. századi Macedónia jellemző ékszerei,⁷³⁵ melyeket nem fülbevalóként használtak, hanem későközépkori freskók ábrázolásai szerint a fülek magasságában fejkendőre vagy egy textilcsíkra varrták őket.⁷³⁶ A textilcsík természetesen elporladt a földben, az összegyűjtött családi kincsek közé pedig nyilván egyáltalán nem tették be. A fülbevalók felerősítésének másik módja lehet az, hogy nem textilcsíkra, hanem közvetlenül a kendőre, fejdíszre rögzítették (13. ábra).

Bár a fülbevalóhoz alakilag nagyon hasonló ékszerek korábbi korokban is ismertek voltak,⁷³⁷ török kori használatuk a Balkán-félszigeten és a Kárpát-medencében a korábbi viselet megváltozását jelezheti. Míg a tűzáródású karikás fülbevalókat szabadon hagyott fülbe szúrják, a textilcsikra vagy közvetlenül a kendőre, fejdíszre varrt fülbevalók azt sugallják, hogy a fülrész immár be volt takarva. Mivel Macedóniát 1371-re lényegében teljesen elfoglalták a törökök, logikus lehet e viseletnek a 14-15. századi Macedóniában való megjelenését a török hódítással összekapcsolni. Annál is inkább, mivel az ily módon rögzített, halántékdísznek használt ékszerek divatja a mai napig is él Belső-Ázsia és Észak-Afrika elsősorban a muszlim vallású, hagyományos öltözetű lakossága körében.⁷³⁸

IV.2.2. GYÖNGYSOROK

Bár a gyöngyök „*főleg a szláv népnél a legelterjedtebb nyakékek*”,⁷³⁹ a hódoltság kori rácok-vlahok viseletét csak kevésbé jellemzik a gyöngysorokból álló nyakláncok. Igaz – ahogy már jeleztem –, olykor nehéz meghatározni, hogy a gyöngyök a fejékhöz tartoztak-e, avagy felfűzve, nyakba akasztva, esetleg magára a ruhára varrva hordták-e őket. A nyakban hordott gyöngyök – hasonlóan a fejdíszre varrtakhoz, – többnyire gömb vagy lapított gömb alakúak, kékek, zöldek, feketék vagy fehérek voltak. Függetlenül attól, mely temetőből kerültek elő, „*teljesen azonosak formában és színben*”.⁷⁴⁰ Jellemző az is, hogy a felfűzött gyöngyök száma általában kevés.

Ezért is kérdéses, hogy pl. a BÁCSELMÁSI egyik sírban, a bal kulcsosonton egy csomóban talált 22 gyöngy nyakravalóról származott-e, amely oldalra csúszt, vagy ugyancsak lecsúszt fejdíszről. Bizonytalan az is, hogy egy másik felnőtt nő fejviseletét díszítették-e gyöngyök és kaori, vagy néhány szemes gyöngysorába fűzték-e a kaoricigát (IV. tábla 8., 2.).⁷⁴¹ Négy gyermek nyakába 42, 22, 5 ill. 1 szemből álló nyakláncot akasztottak (IV. tábla 9–12.).⁷⁴² A környékbeli hasonló temetőkre (BÁTMONOSTOR, CSÁVOLY, KATYMÁR) általában is jellemző, hogy kisgyermeket egy (egyetlen esetben három) nyakba akasztott gyöngyszemmel temették el (IV. tábla 13–14).⁷⁴³ Kérdés, hogy a MADARASI egyik női sírban, a koponya felett 10 cm-re talált gyöngyszem véletlenül került-e a sírgödörbe, vagy esetleg utánadobott tárgynak tekinthető.⁷⁴⁴ A BÜKKSZÁLLÁSI temetőben mind a gyermek-, mind a felnőtt sírokban több fekete, kék, zöld, fehér, általában apró gyöngy is volt. Mivel azonban „*jelen temetőben igen hiányosak a mellékletek elhelyezésének adatai*”, bizonytalan, hogy a gyöngyök fejdíszhez vagy pártához tartoztak-e.⁷⁴⁵

A dunántúli temetőekben a gyöngyös nyakdísz még kevésbé volt elterjedt. DOMBÓVÁRON mindössze két felnőtt nő sírjában találtak 1-1 gyöngyöt, s ezek egyike is a sír földjéből került elő.⁷⁴⁶ Gyermeksírból származik a GYŐRI temető egyetlen gyöngysora,⁷⁴⁷ az ESZTERGOMI temetőben viszont két férfisírban fordult elő 1-1 üvegpaszta-gyöngy.⁷⁴⁸ Az Al-Dunától délre fekvő Drmno (SCG) 15-18. századi temetőjéből is ismertek gyöngyös nyakdíszek.⁷⁴⁹

Tekintve a nyakdíszet alkotó gyöngyök általában igen kevés számát, azoknak nem díszítő-, hanem inkább valamiféle hihedelemmel kapcsolatos szerepet indokolt tulajdonítani. Arra azonban, hogy ez betegségek elől óvó erő lehetett-e avagy más, egyelőre nem tudok választ adni.⁷⁵⁰

IV.2.3. CSÜNGŐK

Csüngőket, azaz a nyakban hordott – nem gyöngy – ékszereket csak nagyon ritkán viseltek a hódoltság kori rácok-vlahok. BÁCZSALMÁSON mindössze egy felnőtt sírjából került elő egy csüngőként használt kaoricsiga, melyet feltehetően a nyaklánc gyöngyszemei közé fűztek.⁷⁵¹ Hasonlóan nyakban – esetleg ruhára erősítve – viselt kaoricsigát egy gyermeksírból is találtunk (IV. tábla 2., 7.).⁷⁵² Egy másik gyermeksírból az állólól a rác-vlah emlékműanyagban idegen ezüstcsat került elő, melyet talán csüngőként használtak (VI. tábla 6.).⁷⁵³ A BÜKKSZÁLLÁSI temetőben egy felnőtt sírjában „*a mellkas közepén harang alakú bronzdísz*” feküdt, melynek leírása, rajza hiányzik, így bizonytalan, hogy a nyakban viselt csüngőkhöz sorolható-e.⁷⁵⁴ A MONOSTORSZEGI temetőben talált kaoricsigákból kettőt „*külön függőnek elkészítve*”⁷⁵⁵ használtak, de leletkörülményeik sajnos ismeretlenek.

A DOMBÓVÁRI egyik gyermeksírből ékszerként használt pénz, egy kopott, átlukasztott török akce került elő, a sírban való pontos helye ismeretlen.⁷⁵⁶ Ugyanitt egy másik kisgyermek „*talán felfűzve, nyakba akasztva*” viselte azt az „*ttört óncsüngőt*”, melyhez hasonlóak – más módon használva – a temető egy másik gyermek- és egy felnőtt sírjából is előkerültek.⁷⁵⁷ A lapos, szív alakú, áttörésekkel és dudorokkal díszített csüngők párhuzamai a hasonló temetőkből egyelőre nem ismertek.⁷⁵⁸

IV.2.4. MELLTŰK

A ruhára tűzött díszes tűk ugyan nem jellemzik a rác-vlah falusi vagy polgáribb viseletet,⁷⁵⁹ említést itt azért érdemelnek, mert néhány, az Al-Dunától északra előkerült 17. századi kincsleletben előfordultak. Két áttört, filigrándíszes, flittercsüngős, hatszögletű, közepén karmos foglalatban négyszögletes üvegkövel díszített ezüsttű volt a Tomaševac/tamáslakai (SCG) leletben.⁷⁶⁰ Ismeretlen lelőhelyről származik egy nyolcágú csillag alakú, négyzetes üvegberakásos és filigrándíszes, flittercsüngős tű,⁷⁶¹ melyet Kövér Béla – mint a Tomaševac/tamáslakai melltűk egyetlen általa ismert analógiáját – a „*délszláv népies ötvösség köréből*” eredeztetett.⁷⁶² Tökéletesen azonos három megfelelőjét tartalmazza az adai (SCG) kincslelet, melyben – további nagyszámú ékszer mellett – egy szintén ezüst, tetején két kereszt díszítésű, négyzetes és csepp alakú üvegberakásos, filigrán- és hengerdíszes tűpár is volt.⁷⁶³ E tűk funkciója előkerülési körülményeik miatt nem határozható meg pontosan. Gerelyes Ibolya véleményéhez csatlakozva lehetségesnek tartom, hogy „*nemcsak ruhadíszként szolgálhattak. Elképzelhető az is, hogy a fejet borító kendőbe tűzték őket.*”⁷⁶⁴

IV.2.5. GYŰRŰK

A Magyarországra települt balkániak kedvelt ékszere volt a gyűrű: a nagyobb sírszámú temetők mindegyikéből több darabot is ismerünk. A nyolc BÁCSELMÁSI gyűrűből öt maradt fenn:⁷⁶⁵ egy rombusz-szerűen kiszélesedő, bevéselt vonaldíszes, nyitott karikájú bronz pántgyűrűgyűrű, egy nagyméretű, ovális, fekete féldrágakő-lappal díszített bronz fejsgyűrű, egy díszítetlen, ovális fejű gyűrű, egy, a kerek fején közepén bekarcolt homorú háromszöggel, szélein sűrű, ferde rovátkolással díszített bronzgyűrű és egy, az ovális fején két bekarcolt vonal között homorú téglalappal, szélein sűrű, ferde rovátkolással díszített bronzgyűrű (XI. tábla 4–8.; 14. ábra 2.a-d). Utóbbihoz hasonló a szórvány KATYMÁRI példány, melynek ovális fejét széléig kinyúlóan bevéselt homorú oldalú téglalap, széleit sűrű, ferde rovátkolás fedi.⁷⁶⁶ Ma már rekonstruálhatatlan fejsgyűrű töredéke ugyaninnen egy sírból ismert (XI. tábla 9–10. 14. ábra e).⁷⁶⁷ Ovális fejű volt a BÜKKSZÁLLÁSON talált egyetlen gyűrű, melynek „*vörösréz*ből készült *pecsétjén levő bekarcolt díszítés*”-ét kép, leírás nem jelzi, de ami a szerző szerint „*XVI. századi formát mutat.*”⁷⁶⁸ Nem ismert a KISSZÁLLÁSI temetőben talált gyűrű pontos alakja és díszítése sem.⁷⁶⁹

A DOMBÓVÁRI temető két sírjában vasgyűrűt találtak, ezek egyikét utólag dobták a gyereksírba.⁷⁷⁰ Ismerve egyes vidékeken a vasgyűrűkhöz kapcsolódó babonás hiedelmeket, különösen az utóbbi esetben képzelhető el, hogy az utánadobott tárgy valóban védő-bajelhárító szerepet játszhatott.⁷⁷¹ Ugyanebben a sírban egy nyitott bronz pántgyűrű is előkerült, melyet nem a kézen, hanem övre akasztott készségében hordott tulajdonosa.⁷⁷² Egy különleges formájú, négyszeresen összefogott bronzhuzalból sodrott, díszes, csomószerű fejű gyűrűt az ásató ugyancsak utánadobott tárgyként határozott meg.⁷⁷³ Rossz megtartású ezüstgyűrűk kerültek elő egy ESZTERGOMI férfi- és női sírból, egy másik sírban pedig csak a zöld patinás ujjcsontok utaltak az egykori ékszerre.⁷⁷⁴

Az akár ékszerként,⁷⁷⁵ akár amulettként⁷⁷⁶ – ez utóbbira lehet példa a két DOMBÓVÁRI eset is, – a sírba került gyűrűk mellett e tárgyak értékőrző funkcióját jelzi az a tény, hogy több balkáni kincsleletben is megtalálhatók.⁷⁷⁷ Ezek azonban általában kevésbé hasonlítanak az észak-bácskai gyűrűkre, legfeljebb a ritopeki 17. századi csepp alakú, szélein lehajtott, díszítetlen fejű gyűrű⁷⁷⁸ lehet távoli rokona az egyik BÁCSALMÁSI példánynak.⁷⁷⁹ Ugyancsak nehéz közvetlen kapcsolatot találni az ugyanitt előkerült, lapos féldrágakő-fejes gyűrű⁷⁸⁰ és a hasonló befoglalásos technikával készült, 14. század végi szerbiai antik gemmás példány⁷⁸¹ között, bár némileg hasonlítanak egymásra.

A két BÁCSALMÁSI és egy KATYMÁRI díszes, vésett fejű gyűrű mintájának közös jellegzetessége a közepükön ívelt vonalokból kialakított háromszög-, téglalap- és négyzetminta, ill. e formák és a perem közti rész sűrű vonalkázása. Ezek a jellegzetességek – kevés kivétellel – az egykori Jugoszlávia középső részébe vezetnek,⁷⁸² ahogy azt egy a 14. századból származó, ovális fejű, közepén rácsmintás⁷⁸³ koszovói és egy hasonló korú, hercegovinai gyűrű⁷⁸⁴ is jelzi. Egy, a 15. század elejére datált gyűrű fejének közepén ívelt vonalokból kialakított négyzetmintája valamint a vonalak és a perem közti rész sűrű vonalkázása⁷⁸⁵ pedig feltűnő hasonlóságot mutat mind a KATYMÁRI szórvánnyal, mind az egyik BÁCSALMÁSI gyűrűvel.⁷⁸⁶ Az itteni másik vésett díszes gyűrű fejének mintázata (ívelt vonalak alkotta téglalap és a perem közötti sűrű vonalkázás) viszont egy 14. század végének meghatározott, ugyancsak koszovói példányra⁷⁸⁷ hasonlít. Az adai (SCG) kincslelet két gyűrűjének⁷⁸⁸ egyike az észak-bácskai gyűrűk közeli rokona, a másik gyűrű formájának legközelebbi párhuzamait szintén a 14-15. századi koszovói ékszerekben találtam meg.⁷⁸⁹ Mindezek alapján feltételezhető, hogy az észak-bácskai vésett fejű, geometrikus és vonalkázott mintás gyűrűk eredetét koszovói területen kell keresni.⁷⁹⁰

IV. 3. A RUHÁZAT

A hódoltság kori rác-vlah lakosság ruházatára vonatkozó adatokat – amint már említettem, – a korabeli leírások, ábrázolások alapján nem sikerült találnom. A török birodalom balkáni tartományain többször átutazó Evlia Cselebi is csak igen szűkszavúan írja le az általa bejárt vidékek viseletét.⁷⁹¹ Többnyire csak azt jegyzi meg, hogy a férfiak posztóruhában, szűk, olykor kapcsos nadrágban, mellényben, posztó- vagy bőrdolmányban jártak, és gyakran említi a „*határszéli*” ruhát, amiről leírásaiból csak annyi tudható, hogy szűk, rövid posztóviselet.⁷⁹² A korabeli utazók leírásaiból női viseletről még kevesebbet, jórészt csak általánosságokat tudunk meg.⁷⁹³ A városi nők átvették a törökös viseletet: az arcot elrejtő fátylat és a testet takaró feredst.⁷⁹⁴ Mindebből azonban a balkáni eredetű rác-vlah lakosság ruházatára csak fenntartásokkal lehet következtetni. Így jelenleg csak ruháik zárásának és díszítésének maradó anyagból készült tárgyaira hagyatkozhatom.

IV.3.1. GOMBOKKAL ÖSSZEFOGOTT RUHÁZAT

A gombokat évszázadokon keresztül díszül varrták a ruhára. Csak a 14. század óta alkalmaztak hozzá gomblyukat vagy fület, s ezzel tették alkalmassá a ruházat zárására. Bár a magyar parasztviseletekben sok esetben csak a 20. században váltották fel a korábbi csatokat, és női ruhákon alig fordultak elő,⁷⁹⁵ a 16. század közepén Magyarországra költöző rác-vlah lakosság körében használatuk teljesen általános volt, olyannyira, hogy a különböző anyagból készült gombok egyik legjellegzetesebb leletüknek tekinthetők. Megmaradó anyagú gombok a sírok 10-20%-ból ismertek,⁷⁹⁶ s emellett biztosan használtak fonalból készült gombokat is.⁷⁹⁷

IV.3.1.1. A gombok

A rác-vlah sírok jellegzetes leletei, a fülesgombok többnyire fémből készültek, de gyakoriak csontból vagy üvegpaszta-gyöngy felhasználásával készült változataik. Anyaguk mellett formai kivitelük is jellegzetes és sokszínű (14. ábra 3a-e).

IV.3.1.1.1. Ezüstgombok

Ezüst fülesgombok egy DOMBÓVÁRI, öntött, csepp alakú testéhez képest nagy, hurkos fülű, kevésbé szépen kidolgozott példányon kívül⁷⁹⁸ csak a BÁCSELMÁSI

temetőből ismertek. Kedveltségüket bizonyítja, hogy a gombos sírok ötödéből kerültek elő. Alakjuk hasonló a bronzgombokéhoz: az 1-1,2 cm átmérőjű, sima gömbtestű példányok (VII. tábla 1-3.) mellett⁷⁹⁹ leggyakoribb az azonos nagyságú, alul fészekben elhelyezett négy kis gömbbel díszített változat (VII. tábla 5-10.).⁸⁰⁰ Középen bordadíszes gombok ezüstműből (VII. tábla 17-18.)⁸⁰¹ és bronzból is készültek. Ahogy erről elsősorban a 15-17. századi elrejtett kincsleletek tanuskodnak, a síma,⁸⁰² a gömbfészkes⁸⁰³ és a bordadíszes⁸⁰⁴ ezüstműgombokat általánosan használták az egykori Jugoszlávia törökök által megszállt területein. Kedvelt tartozékai voltak ugyanakkor a korabeli magyar viseletnek is; a kevés, jól illusztráltan publikált példa alapján azonban egyelőre nem vállalkozhatom arra, hogy összehasonlító vizsgálatukat elvégezzem.⁸⁰⁵

IV.3.1.1.2. Bronzgombok

A mind Észak-Bácskában, mind a Dunántúlon elterjedt, bronzból készült gombok egy része olyan töredékesen került elő, hogy egykori pontos alakjuk vagy díszítésük ma már biztonsággal nem rekonstruálható (IX. tábla 1-6.).⁸⁰⁶ Az ép példányok alapján a bronzgombok síma gömbösek vagy alul gömbfészkesek, esetleg más módon díszítettek, olykor középen bordával tagoltak voltak, és néhány egyedi példány is előfordul köztük.

Az általában 1-1,2 cm átmérőjű, többnyire keskeny pántból kialakított, olykor hosszanti barázdákkal tagolt fülű, díszítetlen gömbű bronzgomb Észak-Bácskában terjedt el inkább. A BÁCSELMÁSI lakosság körében volt a legkedveltebb: a gombos sírok közel negyedében fordult elő (VII. tábla 11-14., IX. tábla 9.),⁸⁰⁷ KATYMÁRON ez az arány valamivel kisebb.⁸⁰⁸ Csak minden tizedik sírban volt ilyen gomb a DOMBÓVÁRI temetőben,⁸⁰⁹ és mindössze két GYŐRI sírban találtak hasonlót.⁸¹⁰

A BÁCSELMÁSI rácok-vlahok körében kedvelt, alul négy kis gömb alkotta fészekkel díszített ezüstműgombok bronzból készült változata sem itt, sem más észak-bácskai temetőből nem került elő.⁸¹¹ Míg hasonló ezüstműgombokat a Dunántúlról nem ismerünk, bronzból készült, gömbfészkes gombok két DOMBÓVÁRI felnőtt sírjában voltak. Ugyaninnen származik két más módon, nem gömbfészekkel, hanem visszahajlított drótszállal díszített gomb.⁸¹² Alul egy kis gömbbel ellátott, kissé hengeres alakú gombokat pedig csak a GYŐRI lakosság használt,⁸¹³ és stilizált virág díszes bronzgomb is csak innen került elő.⁸¹⁴

Bronzból is készültek középen bordadíszes gombok, de csak az észak-bácskai rácok-vlahok hagyatékából ismertek.⁸¹⁵ A két BÁCSELMÁSI gomb szokatlanul nagy, gömbátmérőjük 2,5 cm, közepén rovátkolt drót fut körbe. Az ép példány alján gömbfészkes díszítés van (VII. tábla 16-19.).⁸¹⁶ A közeli KATYMÁRI temetőben ehhez

használó, de kisebb méretű gombok mellett egy díszítetlen darab képviseli ezt a típust (VII. tábla 4-20).⁸¹⁷

Kisméretű, gömb vagy kissé lapított gömb alakú, díszítetlen bronzgombok a MADARASI lakosságra jellemzőek,⁸¹⁸ Észak-Bácskában még BÜKKSZÁLLÁSON is találtak néhány ilyenforma gombot.⁸¹⁹ Hasonló alakú, de koncentrikus körökkel díszített példányok DOMBÓVÁRRÓL ismertek.⁸²⁰

Az egyedinek számító gombok közé tartozik egy hexaeder alakú, alul hatszögletű lemezzel zárt BÁCSALMÁSI bronzgomb (IX. tábla 11.),⁸²¹ melyhez hasonlóak az adai kincslelet ezüstgombjai között is vannak.⁸²² Félgömb-palástos bronzgomb csak DOMBÓVÁRRÓL,⁸²³ gömbszelet alakú pedig csak ESZTERGOMBÓL⁸²⁴ került elő.

IV.3.1.1.3. Óngombok

A BÁCSALMÁSI temető gombletes sírjainak harmadában, köztük főként gyermeksírokban, óngombok voltak. Többnyire csak kb. 1 cm vagy ennél is kisebb átmérőjű gömbjük maradt meg, a hurokrész általában elporladt. Két példányon most is látható rozettás dísz alapján feltehető, hogy olykor díszítettek voltak (VII. tábla 21., VIII. tábla 4., 7-8., IX. tábla 10-12.). Az óngombok használata kevésbé volt elterjedt a közeli KATYMÁRON,⁸²⁵ de ez összefügghet a feltárási körülményekkel is. Bár a MADARASI ásatási dokumentáció a sírokban csak bronzgombokat említ, három sírból kerültek elő óngombok, köztük kettő vasfüllel (IX. tábla 15-18.).⁸²⁶ A BÜKKSZÁLLÁSI temetőből ismert gombok felének anyagáról nincs információ,⁸²⁷ a többi részben ónból,⁸²⁸ részben bronzból készült.

Az óngomb a DOMBÓVÁRI lakosság körében volt a legelterjedtebb: a gombletes sírok 80%-ból kerültek elő, olykor más anyagú gombokkal együtt.⁸²⁹ Ellentétben az észak-bácskai, jórészt egyforma óngombokkal, nagyságuk rendkívül változatos, 0,6 – 2 cm között mozgott, általában díszítetlenek, ritkán alul gömbfészkes díszűek voltak. A belsejükben magként alkalmazott gyöngyök és gyakran hibás kivitelük alapján Gaál Attila feltételezte, hogy jelentős részük házilag készülhetett.⁸³⁰ Azt azonban, hogy aprótestű, hosszú, hurkos fülű változataik „*a fülesgombok egyik legkorábbi típusa*”-t képviselnék, a kevés összehasonlító adat alapján egyelőre nem látom megalapozottnak.⁸³¹ A dunántúli „polgári-katonai” lakosság (GYŐR, ESZTERGOM) nem használta az ónból készült gombokat.

IV.3.1.1.4. Ólom- és vasgombok

Ólomgombok rendkívül ritkák a rác-vlah lakosság körében. Mindössze az észak-bácskai BÁTMONOSTOR alig néhány feltárt síros temetőjének két gyermeksírjából⁸³² és

ugyancsak két ESZTERGOMI felnőttsírból⁸³³ kerültek elő. Vasgombbal zárt ruhába kizárólag a GYŐRI lakosság három férfihalottját temették.⁸³⁴

IV.3.1.1.5. Csontgombok

A közelmúltban feltárt, nagyobb ismert sírszámú rác-vlah temetők mindegyikéből kerültek elő csontból készült gombok, hiányukat a régi ásatások esetében is inkább a nem kellően körültekintő feltárásnak tulajdonítom.⁸³⁵ A sírokban a nyakrész környékén talált három BÁCSALMÁSI csontgomb teljesen egyforma: gömb alakúak, díszítetlenek, kis, lapos füllel (VIII. tábla 1-3.).⁸³⁶ Az egyetlen DOMBÓVÁRI példány „*alakját tekintve rokonságot mutat a házilag készített óngombokkal. Gömbjének alsó részét faragott rozetta díszíti.*”⁸³⁷ Díszítettek és teljesen egyformák a két polgári-katonai temetőben talált csontgombok: két GYŐRI sírban egy-egy, egy harmadikban 11 faragott példány került elő a mellkas közepéről. Mindegyik „*szemformájú dudorokkal ékesített, félgömb alakú*” volt,⁸³⁸ melyek pontos párhuzama ESZTERGOMBÓL ismert.⁸³⁹ Mithay Sándor szerint a csontgombok „*alakjuk és faragott mintájuk alapján a temető régibb részéhez tartoznak.*”⁸⁴⁰ E megállapítást alátámaszthatja, hogy a BÁCSALMÁSI temetőben is a legkorábbinak tartott nyugati sávból került elő mindhárom gomb.⁸⁴¹ A korabeli magyar emléktárgyban nincs tudomásom hasonló csontgombok használatáról, elterjedésük a török hódoltsággal, esetleg akár a rácok és vlahok beköltözésével lehet összefüggésben.⁸⁴²

IV.3.1.1.6. Gyöngygombok⁸⁴³

A gyöngyökre emlékeztető, üvegpasztából készült gombok kevéssé jellemzik az észak-bácskai temetőket.⁸⁴⁴ Mindössze BÁCSALMÁSRAÓL került elő két ötszirmú virág alakú gyöngygomb (IX. tábla 7-8.),⁸⁴⁵ melyek pontos párhuzama két DOMBÓVÁRI sírból ismert. Ugyaninnen származik egy gömbszelet alakú fekete példány is.⁸⁴⁶ Ugyancsak fekete, de gömb alakú, vasfülű gyöngygombok voltak egy GYŐRI férfisírban,⁸⁴⁷ melyek analógiáját ESZTERGOMBÓL ismerjük. Itt gömb alakú, fehér gyöngygombok is előkerültek.⁸⁴⁸ A két utóbbi temető néhány gyöngygombjának vasfüle volt.

A díszes gyöngygombok Mithay Sándor szerint „*bizonyára csak díszül szolgáltak a férfi mentéjén.*”⁸⁴⁹ Valóban inkább jellemzik a férfi-, mint a női viseletet, funkciójuk ugyanakkor éppúgy lehetett a ruha zárása, mint bármely más anyagból készült gombé. Előfordulásuk a rác-vlah leletanyagban – a csontgombokhoz hasonlóan – felvetheti balkáni eredetük kérdését is.

IV.3.1.2. A gombbal zárt ruha

Az általa feltárt temetőben talált nagyszámú gomb alapján Korek József feltételezte, hogy „*a női mentének, a férfi mellénynek egyaránt tartozéka*” lehetett.⁸⁵⁰ Gaál Attila szerint a gomb elterjedt ruhadísz, „*valószínűleg ékszer*” volt, és „*elsősorban a díszesebb, női felsőruha tartozéka lehetett.*”⁸⁵¹ Csak a régészeti leletek alapján azonban az egykori viseleti darabot nem lehet rekonstruálni. Ezért az alábbiakban csak abból a szempontból vizsgálom a gombokat, hogy hány darab volt a sírokban, és azok hol kerültek elő.⁸⁵²

IV.3.1.2.1. Egy gombbal záródó ruházat

Egy gombbal nehezebb ruhadarabot éppúgy nem lehetett biztonságosan zárni, mint párizsikapcsokkal, ezért valószínű, hogy a mindössze egyetlen gombbal záródó ruha ingféle vagy valamilyen könnyű textilből készült felsőruha lehetett. Ha csak egy gomb volt a sírban, az szinte kizárólag a nyakrész közepéről vagy gyakrabban a két oldaláról került elő. Kérdés azonban, hogy a többnyire a jobb és ritkábban a bal kulcsfont mellett talált gombokat eredetileg valóban erre az oldalra varrták-e, vagy pedig a sírbatételkor ill. ezt követően mozdultak el. Utóbbi megállapításnak ellentmond azonban a muszlimok egy ingféléje, mely „*a jobb vállán záródott egy fából, üvegből vagy fémből készült, gömb alakú gomb segítségével.*”⁸⁵³ Az idézet egyben felhívja a figyelmet arra, hogy a ruházat zárására olyan gombokat is használhattak, melyek nyoma a sírokban nem marad meg.

Az egy – megmaradó anyagból készült – gombbal zárt ruhadarab Észak-Bácskában, azon belül is a BÁCSELMÁSI lakosság körében terjedt el leginkább. A gombos sírok közel 2/3-ában, felnőtt és gyermeksírokban egyaránt találtunk gombokat az áll környékén, elsősorban a jobb oldalon.⁸⁵⁴ KATYMÁRON csak a felnőttek viseltek egygombos ruhát, mely a gombos viselet közel felét teszi ki.⁸⁵⁵ Hasonló az arány MADARASON, ahol egy gyermeket is öltöztettek egygombos ruhába.⁸⁵⁶ Két BÁTMONOSTORI gyermeket és egy felnőttet is ilyen viseletben temettek el.⁸⁵⁷ Egy gombbal záródó ruhadarabot viselt a BÜKKSZÁLLÁSON feltárt sírokban eltemetett, gombos ruhás lakosság több mint fele, elsősorban a felnőttek.⁸⁵⁸

A dunántúli rácok-vlahok körében ismert, de kevésbé elterjedt volt az egy gombbal zárt ruha. DOMBÓVÁRON, ahol a gombos viselet egyébként is inkább a nőkre volt jellemző, hét vagy kilenc nőt, de mindössze kettő vagy három férfit és három-négy gyermeket öltöztettek fel ilyen ruhába.⁸⁵⁹ A „polgári-katonai” GYŐRI és ESZTERGOMI lakosság ezt a viseletet egyáltalán nem ismerte.

A sírban talált egyetlen gomb esetében felmerülhet az a lehetőség is, hogy nem a ruha zárására, hanem esetleg nyakban hordott csüngőként használták őket. Ez a kérdést azonban jelenleg még nem tudom megválaszolni.

IV.3.1.2.2. Két gombbal záródó ruházat

Olykor nemcsak egy, hanem két gomb is előkerült a nyakrészről vagy annak jobb ill. bal oldaláról. Feltéve, hogy ezek egyike (esetleg mindkettő) nem csüngőként szolgált, elvileg létezett a rác-vlah lakosság körében olyan ruhazárási mód, melyhez két gombot használtak. Mindazonáltal a két gomb sem igazán alkalmas nehéz ruhadarab biztonságos zárására, így feltehetően nem kabátszerűséget, dolmány- vagy mentefélét, hanem az egygombos záródásúhoz hasonló könnyebb felsőruhát foghattak össze.

A kétgombos ruházat Észak-Bácskában kevésbé terjedt el. A nagy ismert sírszámú BÁCSALMÁSI temetőben mindössze hét felnőtt- és egyetlen gyermeksírből került elő két gomb, többnyire a nyakrész jobb oldaláról.⁸⁶⁰ KATYMÁRON egy felnőttet és egy gyermeket,⁸⁶¹ MADARASON pedig csak egyetlen felnőttet⁸⁶² öltöztettek hasonló záródású ruhába. A BÜKKSZÁLLÁSI temetőben három felnőtt- és egy gyermeksírban volt két gomb.⁸⁶³

A Dunántúlon csak a DOMBÓVÁRI népesség körében volt ismert ez a viselet, bár jóval kevésbé terjedt el, mint az egy- vagy többgombos záródású ruha. Inkább nők, olykor gyermekek viselték, a férfiruházatra kevésbé volt jellemző.⁸⁶⁴ ESZTERGOMBAN és GYŐRBEN erre a viseletre nem volt példa.

IV.3.1.2.3. Gombsorral záródó ruházat

Az a ruhadarab, amit elöl több gombbal zártak, feltehetően mellény- vagy valamilyen mente- vagy dolmányféle lehetett.⁸⁶⁵ Viselték az észak-bácskai rácok-vlahok is. BÁCSALMÁSON a gombos sírok tizedében 3-10 gomb volt a mellkas közepén, jobb vagy bal oldalán.⁸⁶⁶ KATYMÁRON a gombos ruhás felnőttek harmadának volt gombsoros felsőruhája.⁸⁶⁷ A sokgombos viseletet hordták MADARASON is: a gombos sírok közel feléből több gomb is előkerült.⁸⁶⁸ A BÜKKSZÁLLÁSI felnőttek közül hatot öltöztettek ilyen ruhába, ez a feltárt gombos sírok negyede.⁸⁶⁹ Ezen a vidéken azonban – jelenlegi adataim alapján – gyermekeket egyáltalán nem temettek el ilyen ruhába öltöztetve.

Az elöl gombsorral záródó felsőruha még kedveltebb volt a dunántúli falusi rácok-vlahok körében. A DOMBÓVÁRI temető gombleletes sírjainak közel felében talált gombok száma 3 és 9 között volt. Az egyetlen ide tartozó gyermeksír, a 3 férfisír és a 16 női sír alapján a gombsoros ruházat inkább a női viselet része volt.⁸⁷⁰ Bár arra, hogy ez a ruhadarab azonos volt-e a „polgári-katonai” rác lakosság által viselttel, a régészeti leletek

nem adnak választ. Az elől gombsorral zárt viselet ugyanis inkább a GYŐRI és ESZTERGOMI férfilakosságot jellemezte. Előbbi temetőben a gombos sírok kétharmadába sok gombbal záródó felsőruhás férfihalottakat temettek, de egy nő és egy gyermek is hasonló kabátfélét viselt.⁸⁷¹ Utóbbiban a gombos sírok 80%-át az elől gombsorral záródó felsőruhában eltemetett férfiak teszik ki.⁸⁷²

IV.3.1.2.4. Derékon gombbal összekapcsolt ruházat

Derékon gombbal zárt viseletet elsősorban BÁCSALMÁSON hordtak, ahol három felnőtt és három gyereksírban is előkerült 1-1 gomb a medencéről ill. a deréktájról.⁸⁷³ DOMBÓVÁRON egy férfi-, egy női és egy gyereksírból ismert derékon gombolódó ruha.⁸⁷⁴ Egy BÜKKSZÁLLÁSI felnőtt és egy ESZTERGOMI férfi is hasonló ruhát viselt, más temetőkből erre nem találtam példát.⁸⁷⁵ Természetesen a deréktájon talált gombok és párizsikapcsok esetében is számolni kell azzal a lehetőséggel, hogy nem a ruhát, hanem csak az övet fogták össze.

IV.3.1.2.5. Gombos ruhaujjak

Evlia Cselebitől tudjuk, hogy a ruhaujjakra varrt ezüst gombok ismert viseleti elemek voltak a hódoltság idején,⁸⁷⁶ és a 17. századi sípujú dolmányok hasított ujját is apró gombokkal vagy kapcsokkal zárták.⁸⁷⁷ A GYŐRI temető egyik gyereksírjában „*a karokon talált erősebb, szalagszerű patinás ruhamaradványokon sorban sok apró kis bronzgomb feküdt.*”⁸⁷⁸ A pontos leletkörülmények ismeretének hiányában nem dönthető el, hogy ez valóban gombos ruhaujjat jelent-e, és nem elől gombsorral zárt ruházatot. És fordítva is: figyelembevéve, hogy a rác-vlah népesség többnyire a felsőtestre visszahajlított karokkal temette el halottait, lehetséges, hogy az egyébként a bordák között, a mellkastájon, sőt a nyak környékén talált gombok egy része is eredetileg a ruhaujjra volt varrva.⁸⁷⁹

IV. 3.2. PÁRIZSIKAPCSOKKAL⁸⁸⁰ ÖSSZEFOGOTT RUHÁZAT

A hurkos és kampós tagból álló kapcsok mind a mai napig szerepet játszanak a ruházat összefogásában, alakjuk az évszázadok alatt mit sem változott. Használatuk a 12. századtól kimutatható: a magyar viseletben éppúgy, mint más korabeli népek öltözetében.⁸⁸¹ Általános tartozékai a hódoltság kori rác-vlah viseletnek is.

IV.3.2.1. A párizsikapcsok

Mind az észak-bácskai vagy dunántúli, nagyobb ismert sírszámú temető rác-vlah temetőből számos, bronzból vagy vasból készült párizsikapocs került elő (IX. tábla 20-24.).⁸⁸² Előbbiek használata inkább a Dunántúlon, utóbbiaké Észak-Bácskában volt elterjedtebb. Egyazon kapocspáron belül a két rész eltérő anyagára csak DOMBÓVÁRRÓL van példa,⁸⁸³ ez is igazolja a bronz- és vaskapcsok egyidejűségét.⁸⁸⁴ A vas párizsikapcsok alakja ma már pontosan nem állapítható meg, a bronzból készültek – egy-egy nagyobb méretű BÁCSALMÁSI (IX. tábla 19.) és DOMBÓVÁRI példány kivételével⁸⁸⁵ – lényegében teljesen egyformák. A korabeli magyar temetőkből ismert öntött, díszesebb ruhakapcsok a rác-vlah leletanyagból teljesen hiányzanak.

IV.3.2.2. A párizsikapoccsal zárt ruha

A párizsikapcsok felnőttek és gyermekek sírjaiban egyaránt előfordulnak. Előbbiek közül azonban – egyéb leletek és antropológiai vizsgálatok hiányában – nehéz pontosan megállapítani, hogy inkább a férfi- vagy a női sírokra voltak-e jellemzőek.⁸⁸⁶ Mint ahogy az is bizonytalan, milyen ruhadarabot fogtak össze. Korek Józsefnek az a sommás megállapítása, mely szerint „*ha egy pár van belőle, akkor a nadrág, ha több akkor a mente összekapcsolásában játszott szerepet*”⁸⁸⁷, biztosan nem állja meg a helyét, hiszen a sírokban talált általában egy párizsikapocs-pár többnyire nem is a deréktájon volt. Több kapocspárra egyazon viseleten csak elvétve akad példa, s egy pár kapocs nyilvánvalóan nem tudná biztonságosan zárni a nehéz kabátfélét.⁸⁸⁸

Akárcsak a gombos, a kapcsos viselet esetében sem tudom rekonstruálni az egykori viseleti darabot.⁸⁸⁹ Ezért szintén csak találási helyük alapján foglalom össze a kapcsos ruházat változatait.

IV.3.2.2.1. Nyakrésznél vagy mellen összekapcsolt ruha

A rác-vlah temetőkből összesen előforduló kapcsos sírok 60%-ában a párizsikapocs a nyak- és mellkasrészben került elő.⁸⁹⁰ E kapcsokról Gaál Attila úgy vélte, hogy a női viseletben „*az ingnyak összekapcsolására*” szolgáltak.⁸⁹¹ Abból, hogy középen, jobb és bal oldalon egyaránt előfordultak, a ruha nyakrészének szabására nem következtetnék: a temetés során az egyébként esetleg középen zárt ruha jobbra és balra is elcsúszhatott. Egy sírban általában egy pár fordul elő, olykor csak a hurkos vagy csak a kampós fele; ez esetben a hiányzó részt más módon kellett pótolni.⁸⁹² A párizsikapocs mellett a rác-vlah falusi sírokban sokszor gomb vagy gombok is voltak, ami több rétegű

ruházatra utalhat.⁸⁹³ A „polgári-katonai” dunántúli rác lakosság is viselt hasonlóan záródó öltözetet,⁸⁹⁴ a sok kapoccsal elől zárt ruházat azonban csak náluk terjedt el.

IV.3.2.2.2. Több kapoccsal elől zárt ruha

Az egyik ESZTERGOMI nő, akinek ruhájára elől több pár párizsikapcsot varrtak, Lázár Sarolta feltételezése szerint „*valószínűleg nyitott, ún. magyar vállat viselt.*”⁸⁹⁵ Ennek ellentmond, hogy a GYŐRI temetőben mind a férfi-, mind a női, mind pedig a gyermeksírokban igen gyakran talált az ásató több párizsikapcsot, olykor egész kapocspár-sorokat a medencetájon és a bordáknál.⁸⁹⁶ Ezt a fajta öltözetet a falusi rác-vlah lakosság eddigi ismereteim szerint sem a Dunántúlon, sem Észak-Bácskában nem hordta.⁸⁹⁷

IV.3.2.2.3. Deréktájon összekapcsolt ruha

A párizsikapcsok másik gyakori előfordulási helye a medence környéke.⁸⁹⁸ Az itt talált kapcsok Gaál Attila szerint „*a szoknya, esetleg bugyogószerű nadrág összekapcsolására*” szolgáltak, Lázár Sarolta pedig úgy vélte, hogy ezek „*a női sírokban fellelt bronz és vas ruhakapocs-párok a szoknyával egybevarrt ruhadereket fogták oldalt össze.*”⁸⁹⁹ Emellett felmerülhet, hogy a kapcsok esetleg textil- vagy bőrvet rögzítettek. Bármilyen volt is a mind Észak-Bácskában, mind a Dunántúlon viselt, deréktájon összekapcsolt, többnyire nők által viselt ruházat – ellentétben a nyaknál záródónál, – csak ritkán tartozott hozzá gomb.⁹⁰⁰

IV.3.2.2.4. Kapcsos ruhaujj

Az egyik ESZTERGOMI férfisírban a jobb orsócsont külső oldala mellett feküdt egy kampós párizsikapocs-rész. Lázár Sarolta feltételezte, hogy a fiatal férfira „*a 17. század első kétharmadában kedvelt sípujú dolmányok*”-hoz hasonló felsőruházatot adhattak, melyek „*ujja a tenyér felé hasított*” és „*apró gombokkal vagy ruhakapcsokkal*” záródott.⁹⁰¹ Az egyetlen fél párizsikapocs-darab ezt a feltételezést nem látszik igazolni,⁹⁰² így nem valószínű, hogy a rác-vlah lakosság hordta ezt a ruhadarabot.

IV.3.2.2.5. „Kapcsos nadrág”

Gaál Attila az egyik DOMBÓVÁRI gyermeksírban a sípcsont alsó részén talált bronz és vas részekből álló kapocspár szokatlan helyére nem talált magyarázatot,⁹⁰³ de a lábszáraknál levő párizsikra máshol is van példa. Szórványként került a múzeumba két KATYMÁRI bronz párizsikapocs-pár, mely a sírt feldúló munkások szerint a váz két lábszárcsontjánál feküdt.⁹⁰⁴ A GYŐRI temető egyik gyermeksírjában nemcsak a mellrészről, hanem a sípcsontnál is került elő „*kis kapocs*”.⁹⁰⁵ Ezeknek a párizskapcsoknak a funkciójára Lázár Sarolta világított rá, aki két ESZTERGOMI sírban is talált a lábszárcsontnál ill. a térdtájon kapcsokat.⁹⁰⁶ Ezek alapján megállapította, hogy „*a férfiak*

*szükszerű nadrágját a lábszárak belső oldalán ruhakapcsokkal zárták.*⁹⁰⁷ Evlia Cselebi leírásaiból tudjuk, hogy az alul szűk, gyakran kapcsos nadrág elterjedt volt a törökök által megszállt Balkánon.⁹⁰⁸ Más források ugyanakkor „*magyar nadrág*”-nak nevezik azt a ruhadarabot, mely a „*fél lábszárig fel volt hasítva, melyet ezüst kapcsokkal szorítottak össze.*”⁹⁰⁹ Bár a kapcsos nadrág eredetére nem sikerült ráakadnom, Evlia Cselebi leírásai mellett más tudósítások is amellett szólnak, hogy ennek a viseletnek az elterjedése a törökök térhódításával magyarázható. Még a 19. századi montenegrói férfiak is olyan bő nadrágot hordtak, melyet alul „*számos sárgaréz kapocscsal erősítenek meg.*”⁹¹⁰ Hasonló szabású nadrág Boszniában is kedvelt volt.⁹¹¹

IV.3.3. RÉZKARIKÁKKAL ZÁRÓDÓ RUHA

A GYŐRI női viseletnek volt egy olyan sajátos darabja, melyet mellrészre varrt karikák jellemeztek.⁹¹² A „*rézkarikák [...] a felső ruhát húzták össze. Több sárban a karikák két sorban helyezkedtek el.*”⁹¹³ A karikák mellett gyakran párizsikapcsok is zárták a ruházatot.⁹¹⁴ Ez a fajta, Mithay Sándor szerint a korabeli magyar viselet hatását tükröző öltözék⁹¹⁵ talán a GYŐRI rácok polgáriasodottabb életmódjával függ össze. Nem lehet véletlen az sem, hogy egyes karika-leletes sírokban párizsikapcsok is előkerültek.⁹¹⁶ Az ún. magyar vállra ugyanis jellemző, hogy „*a fűző zsinór kapcsokba és karikákba járt [...]. Ezekből több pár, öttől egészen húsz párig varratott a váll elejére, és azon kívül még több apró kapocs is szükségeltetett, mint pl. a válltartóra.*”⁹¹⁷ Mindenesetre ez a ruházat eddigi adataim szerint sem az észak-bácskai, sem pedig a többi dunántúli rác-vlah népesség körében nem volt ismert.

IV.3.4. ÖVEK, CSATOK

Övvel összefogott ruházatot a régészeti leletek alapján nehéz rekonstruálni,⁹¹⁸ hiszen a megmaradó anyagból készült csatok szinte teljesen ismeretlenek ezekben a temetőekben. Unikumnak számít az egyik KATYMÁRI felnőtt sírban a derékrész körül megfigyelt kb. 2 cm széles bőrszíjmaradvány, de a sírban „*csat után megmaradó rozsdá vagy színeződés nem volt.*”⁹¹⁹ Ugyanitt az egyik gyermeksírban kis „*vasgömböcskék*” nemcsak a medencerészt fogták körül, de többsorosán követték az alsó lábszárak vonalát is. A különleges leletek nem kerültek a múzeumba. Egykori funkciójukra csak a leírásból nem állapítható meg, legfeljebb feltételezhető, hogy a medencecsontot körbefogó,

aklaszerű kis tárgyak az öv díszítményei voltak.⁹²⁰ A GYŐRI temető néhány felnőtt- és egy gyermeksírijában a medence táján talált „*rézhuzaok*” az ásató feltevése szerint „*a puha öv merevítésére*” szolgáltak.⁹²¹ Az ESZTERGOMI temetőben még gyakrabban előforduló „*vékony bronzlemezről hajlított, kis csövecskék*” rendeltetése hasonló lehetett.⁹²² A merevített szövetöv egyelőre csak e két „katonai-polgári” temetőből ismert.

A BÜKKSZÁLLÁSI egyik felnőtt sír egyetlen lelete egy vascsat volt, de ez állítólag „*a jobb fül táján*” feküdt, sem leírását, sem fotóját nem közli a publikáció.⁹²³ A csatos öv az inkább „városi” rác viseletnek sem jellegzetessége. Mindössze egy GYŐRI gótikus rézcsat, mely körül bőrmaradvány is volt,⁹²⁴ és egy ESZTERGOMI sírban talált, talán hasonló alakú, „*kettős, gótikus? vascsat*” töredéke⁹²⁵ utal ily módon összefogott övre. Ugyaninnen a régi feltárából is került elő egy vascsat.⁹²⁶ Hasonló csatoknak még díszes változatait sem tartalmazzák a balkáni 16-17. századi kincsleletek.

BÜKKSZÁLLÁSON „*az övpárta kapcsát a bőrmaradvánnyal együtt a 94. sír (leírásoknál 93. sír – WE) mutatja. Kapcsolási módja egy horog és egy hurkos tag segítségével történik.*” A fotón két, kb. 2x1 cm-es lemez látszik, egyikükön hurokkal. A sírban talált bronz félgömbök esetleg az öv díszei is lehetek.⁹²⁷ (Ennek alapján éppen lehetséges, hogy a deréktájon talált párizsikapcsok is övet fogtak össze.) Egy GYŐRI kisgyermek sírijában is pártaöv darabjai kerültek elő, melynek „*rézből készült szalagszerű töredékei*” több darabra törtek.⁹²⁸ A fémlapokkal díszített övek nem ritkák a balkáni emlékanyagban, ugyanakkor az egyes ismeretlen leletkörülményű tárgyakról (Denta – RO, Glagonj/Galagonyás, Ritopek, Dubovac/Dunadombó, Grgur – SCG) nehéz eldönteni, hogy övek vagy fejdíszek voltak-e.⁹²⁹

„*Egészen szokatlan*” az egyik BÜKKSZÁLLÁSI női sírból származó „*igen sok apró és közép nagyságú, színes (kék, zöld, fekete) üveggyöngy, kb. 2,5 m hosszú [...] gyöngyfüzér*”, melyről az ásató úgy vélte, hogy többszörösen a derékra csavarva viselte tulajdonosa. Ám mivel nemcsak a gyöngyök helye ismeretlen, de egyáltalán a sír adatai is hiányzanak,⁹³⁰ inkább arra hajlok, hogy a gyöngyök a kaoridisztes fejkéj részei voltak.

IV.3.5. RUHADÍSZEK

Azt, hogy a ruházat mennyire volt egyszerű vagy díszített, a régészeti emlékanyag alapján lényegében lehetetlen megmondani.⁹³¹ Néhány adat azonban utal arra, hogy a felsőruházatot díszes pántokkal, rávarrt tárgyakkal csinosították.

IV.3.5.1. Textil ruhadíszek

A GYŐRI temető egyik női sírjában ruhafoszlányok mellett „*kis paszományok*” mozdultak el eredeti helyükről, melyek rekonstruálására a hiányos dokumentáció miatt nem vállalkozhatom.⁹³² Egy BÁCSELMÁSI nő ruhájának nyakát azonban biztosan köröskörül felvarrt, 1 cm széles, bronzdrótos, csipkehatású szalag díszítette. A pánt magasan záródó, szűk nyakkivágású felsőruhára utal (X. tábla 4.).⁹³³ DOMBÓVÁRON egy fiatal férfi jobb oldali kulcsontjánál „*zöld oxiddal átítatott keskeny bőrcsík*”-ot, a mellkas és a koponya bal oldalán pedig 0,3 cm széles zöld oxidos ruhaszegély-díszet találtak.⁹³⁴ Hasonló bronzdrótos textilpántokat a régebbi feltárások (KATYMÁR, BÜKKSZÁLLÁS) során minden esetben pártának határozták meg, akkor is, ha a sírban való eredeti helyük nem volt ismert,⁹³⁵ ám egykori funkciójuk ma már nem eldönthető (X. tábla 1-3.). Ahogy az sem, hogy a csak leírásból ismert MONOSTORSZEGI „*bronz sodronyra tekert zsinórozott csipkék, piros, fehér, zöld színben. [...] Cérnából készült fonalak gömb formára csomózva. [...] Vásznon és hálószövetből spirális sodrony zöld selyemfonállal s ovális bronz levelekkel*” díszített textilmaradványok a ruházat vagy a fejviselet díszítéséhez tartoztak-e.⁹³⁶

IV.3.5.2. Fém és üveg ruhadíszek

Pontos dokumentáció híján bizonytalan, hogy a KATYMÁRI és a MONOSTORSZEGI temetőkből ismert háromszög vagy csepp alakú, kis füllel ellátott 1-2 flitterrel mit díszítettek (VI. tábla 3–4.).⁹³⁷ Alakjuk megegyezik a korongos vagy üreges félholdas fülbevalók és a csüngős diadémok flittercsüngőivel: eredetileg bizonyosan ilyen ékszerek tartozékai voltak, s másodlagosan kerültek a ruhára vagy a fejdíszre. Ugyanígy bizonytalan, hogy az egyik BÜKKSZÁLLÁSI sírban, ismeretlen helyen talált „*hatlevelű virágmotívumos, préselt bronzrozetta*” valóban „*női mente díszítésére*” szolgált volna.⁹³⁸ Bár Korek József véleménye szerint „*ruhadísz vagy pártadísz lehetett*” a MONOSTORSZEGI öt, közepén átlukasztott, domború réz-, továbbá a „*ruhadísz*”-ként meghatározott négy kis bronzkorong, melyeken fülek szolgáltak felerősítésre, a dokumentáció teljes hiánya miatt eredeti funkciójuk meghatározására nem vállalkozom.⁹³⁹

Az egyik GYŐRI gyermeksírban „*a mellen ruhafoszlány és kis, elmálló fémdíszek*” voltak, melyek pontos alakja nem maradt fenn.⁹⁴⁰ Talán hasonlóak lehettek a leggazdagabb leletes BÁCSELMÁSI sírban eltemetett gyermek ruhájának nyakrészét elől szegélyező, török akcsékból kivágott 7 kis kerek ezüstlemezhöz. Az általában 0,7 cm átmérőjű,

szabálytalan kör alakú korongok nem voltak átfúrva, így felerősítésük módja bizonytalan (X. tábla 8.).⁹⁴¹

Kérdés az is, hogy az egyik BÁC S A L M Á S I gyermeksírban talált ovális ill. téglalap alakú üveglap a fejviselet vagy a ruházat díszéhez tartozott-e, esetleg valamilyen amulettként került-e a sírba (X. tábla 5–6).⁹⁴² A KATY M Á R I temető területéről szórványként került elő egy 1 cm átmérőjű, szabályos kör alakú kis üvegkorong, ferde pereme karéjos díszű (X. tábla 7.).⁹⁴³ Egyik üvegtárgy sem volt átfúrva, felerősítésük az akcsekorongokhoz hasonlóan talán ragasztással történt.

IV.4. LÁBBELIK

Néhány korabeli útleírásból tudjuk, hogy a török uralom alatti Balkán félsziget lakossága papucsot, bőrcipőt, bocskort, frengi cipőt viselt,⁹⁴⁴ s bizonytalán hasonló lehetett a Magyarországra költöző rácok-vlahok lábbelije is. Azt, hogy a különböző lábbeliket vasalással láthatták el,⁹⁴⁵ a régészeti emlékek is igazolják.

Három D O M B Ó V Á R I sírból kerültek elő vas lábbelipatkók,⁹⁴⁶ melyeket az ásató inkább „rendhagyónak mint általánosnak” tartott, „részben az alacsony esetszám, részben pedig az analóg temetőkből való teljes hiánya miatt.”⁹⁴⁷ Hasonló vasalások azóta a KATY M Á R I és a BÁC S A L M Á S I temetőből is előkerültek (XI. tábla 11–12.).

A patkóleletes öt sírban egyéb hasonlóság alig fedezhető fel. Igaz, mind a BÁC S A L M Á S I, mind a KATY M Á R I közepén mélyített férfisír volt, előbbiben a patkópár mellett egy vasdarabot is találtunk.⁹⁴⁸ A három D O M B Ó V Á R I sír minden szempontból különbözik egymástól. Az egyik sír padkás, a másik egyenes fenekű, a harmadik viszont padmalyos. Utóbbiba egyéb lelet nélküli férfit (a három kis szeg a patkó része lehet), előbbi kettőbe nőket temettek. Mindkettőjük jobb oldalán fülesgombokkal zárt ruhát viselt. Egyikük fátylát vagy egyéb fejdíszét egy kiscsőbronz tüvel rögzítették, a másik azonban 15 gyöngyösféjű és 10 kiscsőbronz tüs fejéket (tekerődző viselet?) hordott.⁹⁴⁹

A patkók igen hasonlatosak egymáshoz. 7-9 cm átmérőjű, egyik oldalukon nyitott, ovális vaspántok, keskenyedő végeik kissé pödröttek. A keskeny, lapos KATY M Á R I példány kivételével a többi közepén megvastagodó, magasabb patkó, melyeket közepén és két végükön szegelték a lábbelire. „A sarkon három karommal odaerősített magas patkó” a szolnoki Tisza-mederből került elő hódoltság kori kerámiákkal és lábbelitalpakkal együtt,⁹⁵⁰ s a boszniai Ilidzből származó 9 korabeli példány között is előfordulnak hasonló

vasalások,⁹⁵¹ Alakjuk még a 18. század elején sarok nélkül készített népi csizmák patkóira is „erősen hasonlít.”⁹⁵²

A vasalt lábbelik viselete nem a hódoltság kori balkániak kiváltsága. Bár nagyobb számban várakból kerültek elő,⁹⁵³ de az ország egész területéről ismerünk lábbelipatkókat korabeli magyar temetőkből is: pl. a Duna-Tisza közén Bátmonostorról,⁹⁵⁴ a Tiszántúlról Óföldről,⁹⁵⁵ az ország déli részén Nagykamarás-Bocsi dombról,⁹⁵⁶ északnyugaton Bácsa-Szent Vidről,⁹⁵⁷ a Dunántúl közepén pedig Lovas, R.k. templom lelőhelyről.⁹⁵⁸ Általában azonban elmondható, hogy a korszak magyar temetőiben „igen ritkák a lábbelikre utaló nyomok, így a patkolt csizmák is.”⁹⁵⁹ Mivel gyakrabban fordulnak elő a balkáni eredetű lakosság leletanyagában, felmerülhet, hogy elterjedésük a török hódítókhoz köthető.

Annyi bizonyos, hogy a török viseletet vasalt sarkú lábbelik jellemzik. Egy 16. századi adat szerint a török papucs „erős, lapos, kényelmes és vasalt”,⁹⁶⁰ de az „alacsony” cipő is „vassal van kiverve, basmáknak nevezik.”⁹⁶¹ Ez a divat másfélszáz évvel később is tartotta magát: „könnyű szattyán cipőbe bújnak bele; sarkat – lópatkószerű, félköríves vasat – csak az veret rá, aki sokat szokott gyalogolni.”⁹⁶² Magyarországon a 17. század második felét követően jelent meg a „bőrkapcsás, immár béresnek való papucs, amit a csizmapatkoló kovács meg is vasalt.”⁹⁶³ A 18. században a marhabőr bakancsra – ún. deli csizma, mely egy török katonatípus, a deli viseletéhez tartozott, – vaspatkót verettek.⁹⁶⁴ A „csizma” elnevezés szerb közvetítéssel került a magyar nyelvbe, de egyes vélemények szerint „magát a lábbelit közvetlenül a törököktől vehettük át még.” Tény az is, hogy „a 15. század végén, illetve a hódoltság első évtizedeiben [...] – talán éppen a török hódítók szolgálatára, – hirtelen megugrott hazánkban a csizmadiák száma”,⁹⁶⁵ ami jelzi, hogy a vasalt csizma kedvelt viseletté vált.⁹⁶⁶

A csizmapatkóhoz – éppúgy, mint a vaspatkóhoz⁹⁶⁷ – különféle hiedelmek is kapcsolódnak, de ezek későbbi, észak-magyarországi adatok, és nem hozhatók kapcsolatba a rác-vlah népességgel.⁹⁶⁸ Utóbbiak sírjában az eredeti helyen levő lábbeli-vasalások egyébként is azt sejtetik, hogy nem valamiféle kultikus tárgyként, hanem a viselet részeként kerültek a sírba.

A rác-vlah vasalt lábbeliket egyelőre nem tudjuk rekonstruálni; még az sem mondható, hogy a nők esetében – hasonlóan a török párhuzamokhoz, – inkább papucsról,⁹⁶⁹ a férfiaknál inkább csizmáról lehet szó.⁹⁷⁰ Utóbbi a hódoltság korban egyébként nők is használhatták, Kanizsán pl. „ostrom idején [...] az asszonyok is csizmát húznak a lábukra.”⁹⁷¹ A vasalások azonban gyakrabban fordulnak elő a balkáni származású lakosság

temetőiben, mint a korabeli magyar temetkezések között.⁹⁷² Mindez azt támaszthatja alá, hogy a vasalt lábbeli használata a török hódítással és a Balkánról beköltöző lakossággal függött össze.⁹⁷³

V.

ESZKÖZÖK, SZERSZÁMOK, FEGYVEREK, EGYÉB TÁRGYAK

V.1. VASKÉS, KÉSZSÉG, TARSOLY

Bár a vaskés a „*katonák mindennapi használati tárgyai*”⁹⁷⁴ közé tartozott, s a korszak háztartásainak is része volt,⁹⁷⁵ sőt „*török áru*”-ként kereskedtek is vele,⁹⁷⁶ érdekes módon mégis igen ritka lelete a rác-vlah temetőknek. Az észak-bácskaiak közül csak a BÜKKSZÁLLÁSI temetőből került elő egy 8 cm hosszú vaskés-töredék, pontos leletkörülményei ismeretlenek.⁹⁷⁷ Egy ESZTERGOMI sírban körkörös díszítésű csontnyeles,⁹⁷⁸ egy DOMBÓVÁRI felnőtt- és egy gyermeksírban pedig fanyelű, „*bugyli bicska*”-szerű kést tettek az elhunyt mellé.⁹⁷⁹

Utóbbiban, egy 8-9 éves fiúgyermek sírjában „*a váz jobb könyökénél talált bőrzacskó feltjában egy B-alakú csiholóacél, két kovakő*” volt.⁹⁸⁰ A készséggel eltemetés – melyet az ásató szerint éppúgy, mint a gyermeksírokban levő fejdíszeket, „*vagyis a felnőttek értéktárgyainak mintegy 'megelőlegzéseként' a gyermekhalott mellé való elhelyezéseként*” foghatunk fel,⁹⁸¹ – a hasonló temetőkben máshol nem fordult elő.

17. századi tarsolyként határozta meg Mithay Sándor az egyik GYŐRI férfisírban, a jobb medence külső oldalán talált két összenyomott vaslemezt, melyek „*alakja egy mai pisztolytáskára emlékeztetett*”.⁹⁸² „*Vaspáttal merevített*” tarsolya vagy erszénye volt az egyik ESZTERGOMI nőnek is, melybe eltemetésekor teheték bele az 1526-1592 között vert denárokat.⁹⁸³ Szintén egy olyan tárgy, melyet – legalábbis fémmerevítés változatban – inkább a városi katonai-polgári, mint a falusi rác-vlah népesség használt.

V.2. PIPEREESZKÖZÖK

Csontfésű is csupán a „*polgáribb*” jellegű ESZTERGOMI temetőből ismert. A hátcsigolyák alatt fekvő „*kitöredezett fogú*” fésütöredék feltehetően az elhunyt nő hosszú haját fogta össze.⁹⁸⁴

Kérdéses, hogy az egyik gazdag DOMBÓVÁRI női sírban a sírgödör fala mellett talált „*hegyes, túszerű, de fülkanálhoz hasonlóan ellapított végű, meghajlított bronztárgy*” valóban az elhunyt ténylegesen használt tulajdonát képezte-e, vagy utánadobott, esetleg a földdel bekerült tárgyként jutott-e a sírba.⁹⁸⁵ Párhuzamai mindenesetre jelenleg még ismeretlenek.

V.3. FEGYVEREK

A letelepedett, földműveléssel és állattartással foglalkozó falusi rác-vlah lakosság temetőiből fegyvernek meghatározható tárgy nem került elő. Nem véletlen, hogy ilyen jellegű leletek az inkább a rác katonasággal összefüggésbe hozható temetőkből ismertek. GYŐRÖTT az egyik sírba a férfigalott mellé „*spanyol típusú*” kardot helyeztek, mely „*a XVI. század emléke*”. Ugyanitt egy másik férfisírban állati lábszárcsontból faragott íjászgyűrűt találtak, melynek „*egyik oldalát szélesre képezték ki a kéz és az ujjak megvédésére. Ez a gyűrű is a XVI. századból származik.*”⁹⁸⁶ Pisztolygolyók a győrihez közel álló ESZTERGOMI temető régi anyagából, két sírból ismertek.⁹⁸⁷

VI.

KULTIKUS ÉS EGYÉB TÁRGYAK

VI.1. PÉNZEK

A kaposvári templom körüli magyar temető feltárt sírjai „*azt bizonyítják, hogy a halotti obulus-adás szokása erőteljesen élt ezen a területen, és még a XVII-XVIII. században sem hagyták el. A XI. századtól [...] nyomon követhetjük ezt a szokást egészen a XVIII. század közepéig.*”⁹⁸⁸ Ha nem is ilyen nagy számban kerülnek elő más templom körüli temetőinkből, halottnak történő pénzadás az ország egész területén többé-kevésbé elterjedt hagyományt jelent.⁹⁸⁹

Pénzleletek a nagyobb feltárt sírszámú hódoltság kori rác-vlah temetőből is ismertek. Annak ellenére, hogy a balkáni viseletet – vallástól és etnikumtól függetlenül – évszázadokon át a pénzermék ékszerként való használata jellemezte,⁹⁹⁰ a szegény falusi lakosság sírjaiba e céllal csak ritkán kerülnek. Csupán az egyik DOMBÓVÁRI padkás gyermeksírban talált, oválisra vágott török akcséból készített, átllyukasztott csüngő⁹⁹¹ és

egy BÁCSELMÁSI gyermek ruhájának nyakát díszítő, ugyancsak török akcséből kivágott hét kis ezüstkorong⁹⁹² jelzi, hogy e szokás náluk sem volt ismeretlen (X. tábla 8.).

A pénzek többnyire inkább eredeti rendeltetésüknek megfelelően, azaz ténylegesen pénzként kerültek a rác-vlah sírokba. BÁCSELMÁSON két sírban három érmet találtunk. Egy szegelt koporsós sírban fekvő férfi jobb oldali bordáinak közepéről II. Ferdinánd 1631-ben vert garasa került elő.⁹⁹³ A pénz helyzetéből következően bizonyosan a „lajblizebben” volt, ezért – ha valóban véletlenül maradt ott, – a temetés viszonylag pontos korát is jelezheti (XI. tábla 1.). Biztosan a temetéssel függ össze az ugyanitt, egy gyermeksírból talált két érmet: a bal vállrésznél egy 12. századi magyar denár rézhamisítványa valószínűleg a sírba dobott pénz volt. A fogaknál talált I. Ahmed (1603-1611) korából származó akcsét a halott gyermek szájába tették, akinek ruhanyakát is akcséből kivágott flitterek díszítették (XI. tábla 2–3).⁹⁹⁴ A BÜKKSZÁLLÁSI temető datálásában alapvető szerepet játszott II. Ferdinánd 1637-ben vert ezüstdenárja, mely egy bronztü-leletes női sírban, a koponya mellett feküdt.⁹⁹⁵ A MONOSTORSZEGI leletek között is voltak érmék. Gubitza Kálmán beszámolt egy edényben elrejtett 40 éremről álló, általa a mohácsi vész utánra datált kincsleletről, de pontos helyét nem közölte.⁹⁹⁶ Korek József a zombori múzeumban talált 11 érmet, köztük pénzeket és 17. század első feléből származó francia zsetonokat e Duna-parti kincslelet részeinek tartja.⁹⁹⁷ Ma már azonban nemcsak az nem állapítható meg, hogy a MONOSTORSZEGI érmék egyazon lelőhelyről származnak-e, de az sem, hogy melyikről. A KATYMÁRI temetőből nem ismerünk érmekeket, de ennek oka a temető igen nagyfokú bolygatottsága is lehet.

Pénzek a korabeli dunántúli temetőkből is ismertek. Két DOMBÓVÁRI női sír közül az egyikben a koponyán Habsburg Rudolf weisspfennigjének 1576-1612 közé datálható, ezüstözött bronz hamisítványa feküdt, a másikban a felkarnál egy római kisbronzot találtak. Egy férfisírban a jobb kulcscsont mellett volt egy fél török akcse, egy gyermeksírből jobb oldali padkájának közepéről Constantinus Gallus kisbronz került elő.⁹⁹⁸ A GYŐRI temető négy pénze egyetlen sír lelete volt: az 1567-ben, 1569-ben, 1573-ban és 1574-ben vert garasokat a felnőtt férfi jobb medencelapátján találták,⁹⁹⁹ bizonyára az övre erősített tarsolyban, esetleg zsebben volt. Az egyik ESZTERGOMI sírből kilenc db összetapadt, az 1526 és 1592 közötti időből származó pénz került elő, melyeket a nő *„derekáról lecsüngő, vaspánttal merevített erszényébe vagy tarsolyába [...] helyeztek a túlvilágra való útravalóul.”*¹⁰⁰⁰ A temető 1959-ben feltárt részéből további két ezüstpénz ismert, *„melyek közül az egyiket talán 1538-ban verték.”*¹⁰⁰¹

A halottnak való pénzdadás térben és időben széles körben elterjedt szokás, vallástól és etnikumtól függetlenül. Egyebek mellett ismert volt a középkori Boszniában, és a ma is gyakorolják Törökország egyes vidékein.¹⁰⁰² A hódoltság kori rácok és vlahok körében is ismert szokást többféleképpen magyarázzák. Gaál Attila a katolikus sokacokkal kapcsolatban jegyzi meg, hogy *"a behantolás kezdetén avval a szándékkal dobtak pénzt a sírgödörbe, hogy az esetleg korábban odatemetettel szemben a sírhely megvásárlását a halott igazolni tudja."*¹⁰⁰³ Egészen hasonlóan gondolják egy mai török muszlim falu lakói is, akik *„pénzt is dobnak a sírba, s ha korábban már mást is temettek arra a sírhelyre, többet tesznek, hogy osztozkodni tudjanak a másvilágon."*¹⁰⁰⁴ A magyarországi szerbek is úgy gondolták, ez a pénz azért kell, hogy a halott *„a temetőben elfoglalt helyet megfizesse, eredetileg talán azért, hogy örök boldogságát megvásárolja."*¹⁰⁰⁵

A pénz sírba kerülésének módjáról részben mást jeleznek a régészeti és mást a néprajzi megfigyelések. Feltehetően a halott ruhájának a jobb felső zsebébe tették a BÁCSELMÁSI férfi túlvilági útra szánt pénzét – ez a szokás a hazai szerbség körében is ismert¹⁰⁰⁶ –, s a GYŐRI négy érem helyéből is arra következtetett az ásató, hogy *„bizonyára a ruha zsebében voltak."*¹⁰⁰⁷ Utóbbi esetében tarsolyra is gondolhatunk, ahogy az ESZTERGOMI nő esetében Lázár Sarolta is feltételezte.¹⁰⁰⁸ A BÁCSELMÁSI török akcse biztosan a gyermek szájában volt; ez a szokás a törökországi Çanklar faluban pl. a mai napig él.¹⁰⁰⁹ A balázsfalvi (RO) románok *„a pénzt a halott jobbmarkába, feje, vagy párnája alá teszik."*¹⁰¹⁰

A néprajzi megfigyelések szerint a pénz gyakran a halott lehelyezése után kerül a sírba. A Nagyenyed (RO) környéki mócok pl. *„a test hosszában egy botot helyeznek el, melynek hasított végére krajczárt tesznek."*¹⁰¹¹ Többnyire azonban a sírgödörbe dobják a pénzt. A törökországi Subasi muszlim lakói körében éppúgy, mint a katolikus sokacoknál és a görögkeleti szerbeknél élt az a szokás, hogy *„a gyászolók egy-egy pénzdarabot dobnak a sírba."*¹⁰¹² A DOMBÓVÁRI érmék helyzete (koponya, jobb kulcsfont, bal felkar, padka) alapján is feltételezhető, hogy ilyen módon került a halott mellé a túlvilági utat megkönnyítő pénz.

Abból kiindulva, hogy a DOMBÓVÁRI sírokban egy korabeli osztrák és török pénz mellett két római érmet is találtak, Gaál Attila arra a következtetésre jutott, hogy nem a pénz aktuális értéke volt fontos, hanem *"a hangsúly valamilyen pénz adásán volt."*¹⁰¹³ Ezt igazolhatja a már említett BÁCSELMÁSI sír, melyben a török akcse mellett Árpád-kori érmet is találtunk.

VI.2. KEGYTÁRGYAK

Sem az észak-bácskai, sem a dunántúli falusi rác-vlah népességhez köthető temetőkből olyan leletek, melyek valamilyen módon összefüggésbe hozhatók a keresztény vallással, nem kerültek elő.¹⁰¹⁴ A MONOSTORSZEGI tárgyak I. csoportjában ugyan „*11 érem, köztük 2 kegyérem*” található, ezek azonban nem sírleletek, hanem egy kincsleletből származnak.¹⁰¹⁵

Az inkább a rác katonaság hagyatékaként meghatározható GYŐRI temető egyik férfisírjában feltárt, S alakú láncszemeket és a köztük levő bronzgömböket Mithay Sándor olvasónak határozta meg.¹⁰¹⁶ Hasonló funkciót töltött be az a 27 csontgyöngy is, mely egy ESZTERGOMI férfi mellkasra visszahajlított bal kezénél feküdt.¹⁰¹⁷ Szintén az eltemetett vallásával lehetett kapcsolatban az egyik GYŐRI női sírban talált kis rézkereszt és egy ovális, üveglappal fedett Szűz-Mária-ábrázolás. Mindkettőt nyakban hordhatta tulajdonosa.¹⁰¹⁸ A kevés adat miatt bizonytalan, hogy az említett MADARASI „amulett” e körhöz tartozik-e.

VI.3. UTÁNADOBOTT TÁRGYAK

Néhány lelet sírban való helye alapján feltételezhető, hogy azokat valamilyen kultikus elképzelés miatt a nyitott sírba dobták. Az egyik BÁCSALMÁSI gyermeksírban a jobb combcsontnál talált kaoricsiga (IV. tábla 7.), egy másikban a térdész felett kb. 5 cm-rel magasabban fekvő fémgomb, egy női sírban pedig egy, a sír jobb oldalának közepénél előkerült zöld hasábgöngy (IV. tábla 12.) elméletileg értékelhető utánadobott tárgyként,¹⁰¹⁹ akárcsak a MADARASI egyik női sírban a koponya felett, a sírföldben talált gyöngyszem.¹⁰²⁰

A DOMBÓVÁRI temetőben néhány tárgyról Gaál Attila is feltételezte, hogy azokat a hozzátartozók a sírgödörbe dobták. Így pl. az egyik női sír fala melletti fülkanálszerű bronztárgyat,¹⁰²¹ egy gyermeksírban pedig olyan áttört, háromszögletű óncsüngőt a bal lábszár alsó végénél, melyhez hasonló a nyak táján egy másik gyermeksírból is előkerült. Az ásató szerint mindkét óncsüngő „*valamelyik felnőtt hozzátartozótól származó*” tárgynak tekinthető.¹⁰²² Ez a felnőtt akár lehet a 6. sírban eltemetett nő, akinek koponyája két oldalán 1-1 hasonló csüngő volt.¹⁰²³ Két másik sírban

vasgyűrűt találtak, ezek egyikét utólag dobták a gyereksírba. Ugyanebben a sírban egy nyitott bronz pántgyűrű is előkerült, melyet nem a kézen, hanem övre akasztott készségében hordott tulajdonosa. Egy különleges formájú, négyszeresen összefogott bronzhuzalból sodrott, díszes, csomószerű fejű gyűrűt az ásató ugyancsak utánadobott tárgyként határozott meg.¹⁰²⁴ Annak megválaszolására, hogy az utánadobott tárgyaknak egyszerűen érzelmi oka, esetleg védő vagy bajelhárító szerepe volt-e, a kevés adat alapján nem vállalkozom.

Nemcsak eredeti funkcióját, de sírbakerülése okát sem tudtam meghatározni annak a három teljesen egyforma, 1,2 cm átmérőjű óngömbnek, melyek a gombokhoz hasonlítanak, de a fül helyett kis, tömör hengerben végződnek. Két BÁCSELMÁSI, csúcsosan fedett gyermeksírból kerültek elő: kettő a padkát fedő deszkák találkozásánál, egy pedig az állrésznél (VIII. tábla 5-6.).¹⁰²⁵ Mivel e gömbökön felerősítést szolgáló semmilyen nyom nincs, csak valamilyen védő-óvó okkal a sírba tett/dobott tárgyként határozhatom meg szerepüket.

VI.4. ÜVEGEK, AMULETTEK

Néhány tárgyról lehetetlen egykori funkcióját eldönteni. Ilyen egy BÁCSELMÁSI gyermeksírból talált – a ruhadíszeknél és a fejdíszeknél már említett – ovális üvegorong, melynek hátoldalára textilmaradvány tapadt, szolgálhatott esetleg amulettként, akárcsak az ugyanitt talált kis téglalap alakú üvegdarabka (X. tábla 5–6.).¹⁰²⁶ Kis üvegorongot KATYMÁRRÓL is ismerünk, de az 1 cm átmérőjű, 1 mm vastag tárgy szórványként került a múzeumba.¹⁰²⁷ Nagyságánál és peremkiképzésénél fogva eredetileg talán fejgyűrű része volt, de lehetett éppen ruhadísz is (X. tábla 7.). Egy MADARASI női sírban az állkapocs bal oldalán ovális üveglap feküdt, „szélén 2-3 cm szélesen bronzlemez foglalat”-tal. Az ásató az üvegen látszó barna, s szerinte festéssel összefüggő nyomok alapján nyakba akasztott kegyképként értelmezte a tárgyat, mely azonban annyira töredékes, hogy eredeti szerepe ma már nem határozható meg.¹⁰²⁸ Kétdecis, szűk nyakú, kihajló peremű palack került elő a SZENTENDREI temető egyik férfisírjából. Rosner Gyula szerint *"a szerbek ma is raknak a koporsóba egy kis pálinkát a halott mellé."*¹⁰²⁹

Egy BÁCSELMÁSI nő halotti ruhájának zsebébe – bizonyos bajelhárító célzattal – kis borostyánkővet tettek.¹⁰³⁰ Az egyik KATYMÁRI gyermeksírból, a váz nyakrészén talált, azóta apró darabokra tört ólompitykéről feltételezte az ásató, hogy „egyedülálló

gyermekamulett lehetett”, bár természetesen elképzelhető, hogy egyszerűen ruhazáró gombról van szó.¹⁰³¹ Hitvilággal összefüggő, esetleg védő, bajelhárító funkciót tulajdonított Gaál Attila annak a közepen átlukasztott ólomkorongnak, mely egy DOMBÓVÁRI fiúgyermek könyökénél feküdt.¹⁰³² Talán hasonlóképpen értelmezhető az a kerek bronzlap is, melyet egy ugyanitt feltárt gyermeksírból, a készséghez tartozó tárgyak mellől került elő.¹⁰³³ Feltehetően ugyancsak védő, bajelhárító szerepe lehetett annak az 1,9 cm átmérőjű, faragott márványgolyónak, melyet egy GYŐRI női (gyermek?)sírból, a mellkas táján találtak.¹⁰³⁴

VI.5. VASTÁRGYAK

Fentieknél sokkal gyakrabban fordulnak elő a rác-vlah sírokban olyan vasdarabok és vasrögök, melyek egykori alakja legtöbbször már nem rekonstruálható, és amelyek egy része bizonyára szintén kultikus okkal került a sírokba.¹⁰³⁵ Mivel szerepük ma még távolról sem tisztázott, két csoportjukat aszerint határoztam meg, hogy hol feküdtek: a koponya közvetlen környékén avagy bárhol máshol a sírban. Ez a felosztás is legfeljebb annyit jelent, hogy esetleg néhány, a koponya környékén talált vastárgy a fejdíszrel lehet összefüggésben.

VI.5.1. VASTÁRGYAK A KOPONYA KÖRNYÉKÉN

A BÁCZSALMÁSI temető 10 sírjából került elő vasdarab a fej közvetlen környékéről, és mindig felnöttek sírjaiból. Több mint felükben egy vagy két brontú is volt, közülük kettőben pedig egyéb jelenségek is utaltak egy egykori fejdíszre (zöld elszineződés a koponyán ill. vasoxidos szövetdarab a koponya mellett).¹⁰³⁶ Ez esetekben tehát lehetséges, hogy a vastárgyak a fejdíszhez tartoztak. További négy esetben azonban semmi nem utalt – legalábbis díszes – fejrevalóra, ugyanakkor ezekben a sírokban a vastárgyak kivétel nélkül a koponya alatt voltak.¹⁰³⁷ E jelenség magyarázatát egyelőre nem találtam.¹⁰³⁸ A KATYMÁRI temetőben koponya alatti vastárgyakat nem jeleztek az ásatók, de fejéssel összefüggésbe hozható, azaz bronztüvel együtt előkerült vasdarabok három női sírból is ismertek. Ezek közül az egyik az ásatási dokumentáció szerint *„vaskapocs a koponya csecsnyúlványai között, huzalból, kört képezve, mindkét vége visszacsavarodik.”* Ez a tárgy sajnálatos módon nem került a múzeumba, s a leírás alapján nem

értelmezhető.¹⁰³⁹ Legérdekesebb az a sír, melyben a „*pártasodrony*” maradványai „*a jobb halántéktól 10 cm-re kifelé, majd innen lefelé haladva az 5. jobb bordáig*” húzódtak, s a sodronytöredékek végénél egy „*vaskapocs*” és egy „*kis vaspecek*” feküdt. Bár egyik sem került a múzeumba, helyzetüknél fogva nagyon valószínű, hogy a fejük összekapcsolását szolgálhatták, és így – ha a fejük eredeti helyzetében van, – a vasdarabok a koponya alól kerültek volna elő.¹⁰⁴⁰

A DOMBÓVÁRI temetőben a viszonylag kevés fej körüli vasmaradvány inkább gyermeksírokból származik. Különbözik az észak-bácskai hasonló temetőktől abban is, hogy e négy esetben egyik vastárgy sem feküdt közvetlenül a koponya alatt. Egyiküket az ásató a sírban eltemetett fiúgyermek homlokszalagja „*hátoldali diszítványai*”-nek gondolja, és felveti azt is, hogy „*a felismerhetetlenné morzsálódott vasmaradvány a homlokszalag csatja, de [...] karikacsomó is lehetett.*”¹⁰⁴¹ Egy felnőtt nő sírjában a koponya bal oldalán, egy-egy gyermeksírban pedig a koponya mögött ill. az állkapocsrészt alatt voltak vasdarabok, vasrögök.¹⁰⁴²

VI.5.2. VASTÁRGYAK A SÍR EGYÉB RÉSZÉN

Úgy tűnik, nemcsak a koponya környéki vastárgyak előfordulása, hanem egyáltalán valamilyen vastárgy sírba helyezése az észak-bácskai vidéken volt elterjedtebb. BÁCSALMÁSON több mint 10 sírban találtunk kisebb-nagyobb, mára jórészt alaktalanná oxidálódott vasdarabokat, gyakran egy sírban többet is. A karok mentén, a bordákon, a medence táján éppúgy előfordulnak, mint a lábak körül vagy a síroldalakhoz közel, és nincsenek összefüggésben sem az eltemetettek nemével, sem gazdagságával.¹⁰⁴³ Hasonló jellegű tárgyak más észak-bácskai temetőből is ismertek. BÜKKSZÁLLÁSON három,¹⁰⁴⁴ a kisebb ismert sírszámú KATYMÁRI temetőben egy sírban jeleztek az ásatók vasdarabokat.¹⁰⁴⁵

A DOMBÓVÁRI temető két sírjában talált felismerhető alakú vastárgyakat, egy vasszeget és egy iszkábát a hitvilággal összefüggő, védő, bajelhárító céllal a halott mellé helyezett tárgyaknak tartja Gaál Attila. Utóbbihoz hasonlóan ugyancsak gyermeksírokból további vastöredékek, vasrögök kerültek elő, melyek egykori alakja ma már nem meghatározható.¹⁰⁴⁶ ESZTERGOMBAN egy nő és egy férfi sírjában találtak egy vaspántot ill. egy vasrudacskát.¹⁰⁴⁷

Az inkább az észak-bácskai rácokánál-vlahoknál gyakoribb, ma már pontosan meg nem határozható vastárgyak egy része feltehetően vallási-kultikus okokból került a sírokba,

ám más részük lehetett a fejdísz része is. Hasonlóan kettős okból kerülhettek a sírokba a kis vas- (ritkán bronz-) karikákból készült láncok is.

VI.5. VASLÁNCOK

Egy BÁCSALMÁSI női sírban a koponya alatt aprószemű vaslánc összeoxidálódott csomója feküdt.¹⁰⁴⁸ KATYMÁRON szintén került elő vasláncnak meghatározható tárgy, ám csak feltételezhető, hogy a koponya környékén volt.¹⁰⁴⁹ Feltűnő viszont, hogy mindkét sírban kiscsőbős bronztüket is találtak, így a vasláncok akár a fejviselet tartozékai is lehettek.

Ezt a feltételezést a négy DOMBÓVÁRI eset közül kettő megerősíti. Egy gyöngyös-kaoris fejjel eltemetett fiatal nő sírjában: *„a jobb és bal sziklacsont alatt 1-1 bronzkarikákból áló csomó. A karikák kapcsolási módja a sodronying szemeknek összekapcsolásával egyezik meg. [...] Mindkét oldalon a sírfenek közelében vaskarikákból összeoxidálódott hasonló karikacsomó. A bal oldalon ehhez egy cypria is hozzátapadt.”*¹⁰⁵⁰ Egy ugyancsak fejjel eltemetett gyermek sírjában talált vasmaradványokat az ásató az előbbihez hasonló karikacsomónak, esetleg a homlokszalag csatjának határozta meg.¹⁰⁵¹ Bár a karikacsomó, azaz lánc értelmezésénél Gaál Attila felvetette, hogy ezek a „vas karikacsomó”-k talán hajfonatokat díszítettek, az esetenként rájuk tapadt kaoricsigák miatt valószínűbbnek tartotta, hogy mégis inkább *„a fejdísz hátracsúszott tartozékai”* lehettek,¹⁰⁵² azaz szerkezetükben a battonyai típusú fejékekhez hasonlítanak. Ennek azonban ellentmond két további felnőtt sírban a bal halántéknál ill. a nyakcsigolyák alatt talált karikacsomó, melyekben fejdíszre utaló semmilyen nyom nem volt, előbbi aljára ráadásul farostok is tapadtak.¹⁰⁵³ Mindez *„a vas- és bronzkarikákból álló, és mindig a koponya alatt talált tárgy értékelését még bizonytalanabbá teszi.”*¹⁰⁵⁴

VI.4. ÁLLATCSONTOK

Igaz, hogy pl. a baranyai délszlávoknál hagyomány a halottnak való élelemadás, amikor a temetés másnapján és egyéb alkalmakkor a hozzátartozók enni- és innivalót visznek a sírhoz,¹⁰⁵⁵ annak azonban nem találtam nyomát, hogy bármilyen ételt tettek volna az elhunyt mellé a sírba. A DOMBÓVÁRI temetőben ugyan három sírban is találtak

állatcsontokat, de „*a szándékosságot*” a temető területén feltárt őskori és római kori gödrök miatt maga az ásató sem látja bizonyítottnak.¹⁰⁵⁶

*

A viseleti fejezet mottójában megfogalmazott „*szegényes*” kép talán szinesebbé vált a a rácok és vlahok ékszereinek, fejviseleti és ruházati tartozékainak, eszközeinek, szerszámainak és a hitvilággal összefüggő tárgyainak tételes számbavételével. Tehetősebb azonban csak kevés akadt köztük, hiszen a temetőkben igen nagy számban feltárt lelet nélküli sírok (Bükkszálláson, Katymáron és Dombóváron az ismert sírok 2/3-a, Esztergomban a fele, Bácsalmáson 3/4-e, Győrben pedig több mint 4/5-e¹⁰⁵⁷) egy valóban szegény népeiséget jeleznek.

Ha szigorúan csak régészeti szempontok alapján elemeznénk a viseletet, azaz csak a megmaradó anyagú tartozékokat néznénk (gombok, kapcsok), nemigen lenne különbség a nők, a férfiak és a gyermekek ruházata között, ez pedig nyilvánvalóan hamis képet fest. Csak a férfilakosságon belül is életmódjánál fogva némiképp eltérően öltözködhetett – akár szegény, akár valamivel tehetősebb volt, – három különböző rétegük: a Szelak Niko vezette első beköltözőkhöz tartozó, műszellem státuszú katonaparasztok, az őket követő, földműveléssel foglalkozó „*rája népesség*”, és az e falvak környékén, szállásokon, aklok mellett élő hajmánék, akik a szulejmáni rendelet „*sátorlakó vándor*”-aival lehetnek azonosak, és akik hamarosan nagyjából szintén letelepedtek. Öltözékeikről azonban ma még keveset tudunk. Ingszerű felsőruhájukat gyakran zárta 1-2 gomb vagy kapocs, az e fölött viselt kabátszerűséget pedig több gomb. Ruháikat derékon textilövvel – olykor gombokkal és párizsikapcsokkal – fogták össze. Jóllehet, főként a gombok egészen pontos megfelelői a Balkán középső részéről, kincs- és sírleletekből egyaránt előkerültek, a Magyarországra települt rácok-vlahok eredeti hazájának meghatározásához ezek ismeretében sem jutunk közelebb.

Hasonló a helyzet, ha a kevés ékszert nézzük. Noha a katymári fülbevaló és a gyűrűk is a szerbiai-koszovói határterület felé vezetnek, csak ennek alapján elhamarkodott lenne „*őshazaként*” ezt a vidéket megnevezni. Hiszen ezek az ékszerek a korabeli kereskedelem révén készítési helyüktől jóval távolabbra is eljuthattak, többször is gazdát cserélhettek, mire a 16. század közepét követő évtizedekben akár Észak-Bácskában, akár a Dunántúlon a földbe kerültek. Ráadásul viszonylagos ritkaságuknál fogva nem is lehetnek egy nép vagy népcsoport viseletének jellegzetes tartozékai.

Igazán jellemző viseleti elemként két tárgycsoport jöhet szóba. Az egyik a nők keleties jellegűnek meghatározható fejviselete: az arc előtt vagy az áll alatt átvezetett kendő- vagy fátyolféle, melyet egy vagy két tűvel rögzítettek. A kis- és gyöngy- ritkábban síma nagygömbös tűk a nagyobb ismert sírszámú temetők egész területéről előkerültek, azaz egyfelől több generáción át használták ezeket, másfelől pedig – a „görög” kereskedőknek köszönhetően – biztosított volt az utánpótlás. Ez viszont azt jelenti, hogy ez a viselet széles körben elterjedt lehetett a Balkán félszigeten vagy annak bizonyos részén. Ám mivel az ottani régészeti kutatások – ismereteim szerint – ezzel a leletcsoporttal még nem foglalkoztak, az elterjedés mértékét vagy helyét ma még nem tudjuk meghatározni.

A másik sajátos viseleti elem a kaoricsigákkal és jellegzetes gyöngyökkel, olykor flitterekkel, egyéb fémtárgyakkal ékesített, többnyire gyermekek által viselt fejdísz. Ha ritkán előkerül is női sírból, akkor tűk is tartoznak hozzá, bár csak a régészeti megfigyelések alapján kétséges, hogy a tűk ez esetben csak kendők-fátylak rögzítésére szolgáltak, vagy szerves tartozékai voltak a fejdísznek. Utóbbi feltételezésnek ellentmond, hogy a gyermekek gyöngyös-kaoris-fémdíszes fejfedőjéhez nem járt tű, ami nem magyarázható annak balesetveszélyességével, hiszen önmagában egy vagy két tű nem ritka a gyermeksírokban sem. Úgy vélem, a rác-vlah népesség – vagy legalábbis egyik része – „öshazájának” megállapításához az első lépéseket leginkább e gyöngyös-kaoris fejdíszek segítségével tehetnénk meg. Egy olyan viseleti darabbal, mely jellegzetes eleme a 16. század közepén Észak-Bácska és a Dunántúl elnéptelenedett falvaiba települő balkáni lakosság hagyatékának, és amelynek pótlására az új hazában már nem volt lehetőségük. Ha ez a feltételezés igaz, ez egyben azt is jelenti, hogy a gyöngyös-kaoris fejfedőket viselő gyermekek a betelepülők első generációjához tartozhattak. Ennek igazolásához vagy cáfolásához azonban a magyarországi régészeti kutatás nem szolgálhat új adatokkal.

VII. ÖSSZEGZÉS

A 16. század első harmadára lényegében pusztává vált Észak-Bácska területe: a magyar falvak lakói biztonságosabb vidékekre, nagyobb városokba húzódtak. Az itt haladó fontos török útvonalak azonban a magyar katonák állandó támadásai miatt nem voltak biztonságosak. Ezért a század közepén I. Szulejmán rendeletére a Zombor és Baja közti terület három falujába „különböző lakóhelyekről bizonyos mennyiségű rája-nép” és „sátorlakó vándorok” települtek be, akik közül százan „szabados lovasként” szolgáltak. Az első bevándorlókat hamarosan újabbak követték, s a század utolsó harmadára az elnéptelenedett észak-bácskai falvak nagy része újjátelepült.

A néhány korabeli ismert defter alapján az új lakosok délszláv-román keverék neveket viseltek, előjáróik kenézek és primikürök voltak, hitéletükről kalugyerek gondoskodtak. Bár származási helyük és etnikumuk pontos meghatározásával ma még adós a történelemtudomány, annyi bizonyosnak vehető, hogy a Duna-Tisza közére Szeged vonaláig letelepedő balkáni népeiséget – iszlamizált közösségek mellett – délszlávok és vlachok alkották. Letelepedésük azonban nem jelentett állandóságot: a falvak lakosságának egy része gyakran cserélődött, az elköltözők helyébe új betelepülők jöttek.

A magukat a 16. század végén rácoknak nevező észak-bácskai balkániak sorsát lényegében a 15 éves háború pecsételte meg. Egy ideig ellenálltak Pálffy Miklós nádor azon kísérleteinek, hogy Esztergom környékére telepítse le őket, majd sokan mégis elhagyták falujukat, hogy biztonságosabb vidékekre költözzenek – terveik szerint csak ideiglenesen. A Pálffy Miklóssal 1598-ban kötött két szerződés szerint ugyanis – melyeket észak-bácskai rác falvak lakosai ill. előjárói írtak alá, – a Rudolf császárnak hűséget esküvő rácok falujukba való visszatelepülésükig és azután is adófizetésre kötelezték el magukat.

Nemcsak a kis falvakra, de még a népes nagyvárosra, Bajára vonatkozó írott források is hiányzanak a 17. század első két évtizedéből. Csak sejthető, hogy a falujukat elhagyó rácok nagy része soha többé nem tért vissza le, vagy ha visszajött is, tartósan nem maradt: 1622-re „a Bácskából puszta lett.” Bár az elnéptelenedett vidékekre Ószerbiából és Boszniából származó szerbek is jöttek, néhány észak-bácskai városban vagy nagyobb faluba földművelő keresztény boszniaiak telepedtek le. A bosnyákok régészeti hagyatékát

eddig nem sikerült elkülöníteni sem a török hódítás után továbbélő magyar lakosságétól, sem pedig a 16. század közepén a Bácskába költöző vlah-rác népességétől.

A törökök kivonulása a település- és népességpusztulás újabb hullámát hozta, olyannyira, hogy a Duna-Tisza közén Kecskeméttől Szabadkáig és Szegedig elnéptelenedett az egész vidék.

*

Az észak-bácskai hódoltság kori rác-vlah népesség régészeti kutatása 1993-ban, a bácsalmási temető feltárásával kezdődött. A közelmúltbeli dunántúli régészeti kutatásra (Dombóvár) támaszkodva sikerült elkülöníteni jellegzetes hagyatékukat, s ezzel olyan lelőhelyeket a kutatásba bevonni, melyeket korábban középkori magyar népességhez kötöttek. A rác-vlah leletanyag elemzése alapján jól elkülönülnek a Dombóvárról és Észak-Bácskából ismert falusi rácok-vlahok és a városiasabb „polgári-katonai” balkániak eddig csak a Dunántúlról ismert temetői (Győr, Esztergom).

*

A 16. század közepe táján Magyarországra költöző rácok és vlahok elnéptelenedett magyar falvakba vagy azok közvetlen közelébe települtek, halottaikat azonban a településektől távolabb, egy magas dombon temették el. A templom nélküli temetők egyrétegűek, rátemetések nincsenek vagy igen ritkák. A sírok viszonylag rendezett sorokból álló, feltehetően családi sírcsoportokat alkotnak.

A téglalap, kissé trapéz vagy ovális alakú sírgödröket többnyire délnyugat-északkeleti és nyugat-keleti, olykor északnyugat-délkeleti irányba ásták. Fenekük csak ritkán egyenes vagy kissé ívelt; túlnyomó többségükre a padkásan kiképzett forma jellemző, és előfordultak padmalyos (oldalfülkés) sírok is. A padkák közti lemélyedés többnyire közepén volt (kétoldali padka), az aszimmetrikus (egyoldali padkás) kiképzés ill. a fenék csúcsos lemélyítése kevésbé terjedt el.

A halottak karjait lepelbe tekerés ill. a koporsóba helyezés előtt hagyományos helyzetbe igazították. Az alkarok leggyakrabban a deréktájon voltak, a vállhoz visszahajlított alkar ritkább. A sírok kis részében megfigyelt ládakoporsós temetkezésekhez több-kevesebb vasszeggel összefogott és ácsolt koporsót egyaránt használtak. A hódoltság kori rác lakosság temetkezésében a padkakoporsók (padkák közti

mélyedés és annak zárása) használata a legelterjedtebb. A padkák közti mélyedést a halott befektetése előtt szerves anyaggal bélelték ki, és a mélyedés mélységétől függően egyenesen, ferdén vagy két, csúcsosan elhelyezett deszkával zárták. Utóbbi esetben a záródeszkák szétcsúszásának megakadályozására a padkákra vastagabb faágakat, kisebb fatörzseket, esetleg nád- vagy rőzseköteget helyeztek. Padmalykoporsós (padmaly és annak zárása) temetkezésekkor a padmalyt a sírfenékhez és a padmaly tetejéhez támasztott deszkával zárták. Egy sírba egy halottat temettek, a csoportos temetkezések száma elenyésző.

A rác temetők egyik – bár ma még csak Bácsalmáson megfigyelt – jellegzetessége a sírok betemetésének különleges módja. A sírgödörben fekvő, deszkával védett halottra nem dobták rá a földet, hanem a sírt a felszínen vastagabb faágakkal, keskenyebb fatörzsekkel zárták, melyre valamilyen textilt terítettek, és erre dobták a földet. A felszíni konstrukció hamarosan a sírgödörbe roskadt, immár végleg lezárva azt.

A sírokat minden bizonnyal jelölték. Az egykori fejfák maradványait két sírből ismerjük, s a sírjelekkel lehetnek összefüggésben a néhány sír feltájtánál megfigyelt téglák és téglatörmelékek. Egyes rác temetőket árkokkal kerítették, feltehetően a legelésző állatok elleni védelemül.

Fentiek nemcsak a hódoltság kori rác, hanem az iszlám temetkezési hagyományok jellegzetességeit is mutatják. Bár az 1570. és 1578. évi defterek nem jeleznek moszlim hitre tért lakosokat az érintett észak-bácskai településeken, a Balkán-félszigetről ide költöző rác-vlah lakosság elődei akkor már több generáció óta török uralom alatt éltek, ahol átvehették a hódítók egyes szokáselemeit.

*

A rác-vlah leletanyag jellegzetes elemei a kis- és gyöngyömbös, ritkábban üreges nagygyömbös és vastúk, melyek kendőt vagy fátlylat rögzíthettek a fejfedőhöz, a soktűs (ún. tekerődző) fejviseletet az észak-bácskai rácok-vlahok nem hordták. Fejékeiket gyöngyök, – a korabeli emlékanyagban csak a balkáni népességre jellemző – kaoricsigák, fém- és üvegtárgyak díszítették. Ékszereik közül egyedülálló a katymári halántékdísz-fülbevalópár, mely formáját tekintve a macedóniai és szerbiai üreges lunula, díszítését illetően a szerbiai korong alakú fülbevalók felé vezet. A nyakban viselt gyöngyök és csüngők kevésbé voltak jellemzőek, melltűk pedig csak a korabeli kincsleletekből ismertek. A jellemzően vésett fejű gyűrű kedvelt ékszerük volt.

Ruházatokra csak a megmaradó anyagból készült leletek utalnak. Az ezüst-, bronz-, ón-, csont-, üveg-, ritkábban ólom- és vasgombok ill. egyszerű bronz és vas párzsiszkapcsok a nyak táján vagy derékon fogták össze a ruhát vagy a nadrágot. Az elől több gombbal vagy kapoccsal ill. rézkarikákkal záródó viseletet inkább a dunántúli városi rác lakosság hordta. Ruháikat olykor fém- és üveglapokkal díszítették, a nyakkivágás köré paszományt varrtak. Lábbelijükre csak a nagyobb rác temetőkből előkerült vas csizmapatkók utalnak.

Eszközöket, szerszámokat, fegyvereket csak ritkán, és csak a dunántúli rácok és vlahok temettek el halottaikkal. A halottnak való pénzadás azonban az észak-bácskai balkáni népesség körében is ismert volt. Mindkét vidéken előfordult, hogy temetéskor a sírba bizonyos tárgyakat dobtak. Hasonlóan valamiféle kultikus okkal függ össze a rác- vlah sírokban talált, ma már rekonstruálhatatlan egykori funkciójú vasdarabok feltűnően nagy száma. Mind a keresztény, mind az iszlám szokásoknak megfelelően étel- és italmelléklet soha nincs a sírokban.

*

A disszertáció célja az volt, hogy meghatározza és elemezze a hódoltság kori balkáni népesség régészeti emlékanyagát, és ezzel együtt a Magyarország területébe eső észak-bácskai lelőhelyek közül azokat, melyek e rác- vlah népességhez köthetők. A munkát reményeim szerint elvégeztem. Egyben remélem azt is, hogy e dolgozat alapján más vidékek eddig ugyancsak késő középkori – kora újkori magyarnak meghatározott lelőhelyei között is elkülöníthető lesz a 16. században Magyarországra költöző rác- vlah „*rája-népek*” és „*sátorlakó pásztorok*” hagyatéka.

A kéziratot 2006. március 31-én zártam.

Wicker Erika

RÖVIDÍTÉSEK

ArchÉrt.	-	Archaeologiai Értesítő
Ad.	-	felnőttkorú
B	-	bal oldalon
BIH	-	Bosznia és Hercegovina
é.n.	-	évszám nélkül
F	-	nő
h	-	hosszúság
Inf.	-	gyermek
Iuv.	-	fiatalkorú
j.	-	jegyzet
J	-	jobb oldalon
K	-	középen
KJM	-	Katona József Múzeum, Kecskemét
lh.	-	lelőhely
m	-	mélység
M	-	férfi
Mat.	-	időskorú
RA	-	régészeti adattár
RégFüz.	-	Régészeti Füzetek
RO	-	Románia
SCG	-	Szerbia és Crna Gora
Sen.	-	öregkorú
sz	-	szélesség
t.	-	tábla
TIM	-	Türr István Múzeum, Baja
U.ott	-	ugyanott
U.ó	-	ugyanő

IRODALOM

ABD AR-RAHIM

2003 Az iszlám halottaskönyve. A Tűz és a Kert. Budapest

ACSÁDY Ignác

1886 Magyarország Budavár visszafoglalása korában. Budapest

AGÁRDI Ferenc

1955 A nagyvilág magyar vándorai (Régi magyar világjárók II.). Budapest

ÁGOSTON Gábor – OBORNI Teréz

2000 A tizenhetedik század története. Budapest

ALEKSOVA, Blaga

1957 Okrugli naušnici od Demir Kapija. Glasnik na institutot za nacionalna istorija 1. Skopje

ANDRÁSFALVY Bertalan

1979 A Dél-Dunántúl népviseleteinek néhány kérdése. A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve VIII-IX. 1977-1978. 211-218. Szekszárd

Bács-Kiskun Megye Kézikönyve

1997 Magyarország Megyei Kézikönyvei. 2. Bács-Kiskun Megye Kézikönyve. H.n.

BÁCSKAI János György

1943 Baja földrajza. Baja

BAJALOVIĆ-BIRTAŠEVIĆ, Marija

1960 Srednjovekovna nekropola u Mirijevu. Beograd

BALASSA Iván

1973 A magyar temetők néprajzi kutatása. Ethnographia LXXXIV. 235-242. Budapest

BALASSA Iván

A magyar falvak temetői. Budapest

BALLA Gergely

1856 Nagykőrösi krónika. Oklevéltárral kiadta: Szabó Károly – Szilágyi Sándor. Kecskemét

BALOGHNÉ HORVÁTH Terézia

1983 Népi ékszerek. Budapest

BÁLINT Alajos

1936 A Makó-mezőkopáncsi középkori temető sírleletei. Csanádvármgyei Könyvtár 32. Makó

BÁLINT Alajos

1938 A kaszaperi középkori templom és temető. Csanádvármgyei Könyvtár 34. Makó

BÁLINT Marianna – BATÓ Szilvia

2002 Kelebia régészeti topográfiája és településtörténete I. Cumania 18. 154-155. Kecskemét

BÁNÁTI Miklós

é.n. Huszonkét évtized az új hazában. Császártöltés község történelmi adattára. Császártöltés

BARCZA Egon

1972 Észak-Bácska. Budapest

- BÁRTH János
1989a Jankováci rácok vallomásai. A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve XXIV-XXVI- (1981-1983) 441-445. Nyíregyháza
- BÁRTH János
1989b Szeremlei vallomások. Cumania 11. 335-422. Kecskemét
- BÁRTH János
1989c Baja népessége a XVII. század végén és a XVIII. század elején. In (szerk. Merk Zsuzsa): Emlékkönyv a bajai múzeum 50 éves évfordulójára (1937-1987). 93-102. Baja
- BÁRTH János
1995 Népcsoportok, néprajzi csoportok és történeti-néprajzi tájak a Duna-Tisza közén. In (szerk. Báth János): Dunáninnen – Tiszáninnen. 7-21. Kecskemét
- BÁRTH János
1997 Migrációs adatok a Duna-Tisza közti határperekben. Cumania 14. 5-40. Kecskemét
- BÁRTH János
2001 Migrációs irányok, vonulatok halasi határperekben. A halasi határperek történeti-néprajzi tanulságai c. tanulmány részlete. In (szerk. Ö. Kovács József – Szakál Aurél): Kiskunhalas története 2. 393-404. Kiskunhalas
- BARTHA Júlia
1996 Az anatóliai törökök temetkezési szokásai. Studia Folkloristica et Ethnographica 37. Debrecen
- BARTHA JÚLIA
1997 Fejezetek a Tien-san vidékének néprajzához In (Bartha Júlia): Keleti tanulmányok. 9-66. Karcag
- H. BATHÓ Edit
2002 Korszakváltások a jász viseletben. In (szerk. Bánkiné dr. Molnár Erzsébet – Hortiné dr. Bathó Edit – Kiss Erika): A jászkunság kutatása. 119-134. Jászberény – Kiskunfélegyháza
- BÁRDOS Edit
1987 Középkori templom és temető Kaposvár határában II. Somogyi Múzeumok Közleményei VIII. 5-77. Kaposvár
- BATOVIC, Sime
1974 Ostava iz Jagodnje Gornje u okviru zadnje faze Liburnske kulture. Diadora 7. 159-232. Zara
- BEDER Tibor
2001 Gyalogosan Törökországban. Csíkszereda
- BENCSIK János
1969.70 Adatok a Hajdúságból a temetkezés szokásainak és hiedelemanyagának kutatásához. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 429-446. Debrecen
- BENDA, Klement
é.n. Mittelalterlicher Schmuck. Slawische Funde aus tschechoslowakischen Sammlungen und der Leningrader Eremitage. Praha
- BÉRES Mária
2003 Előzetes jelentés az óföldrői erődített templom körüli temetőről. In (szerk. Marosvári Attila – Zombori István): A legmakaiabb Makai. Tanulmányok a 75 éves dr. Tóth Ferenc tiszteletére. 184-202. Szeged-Makó
- BEŠLAGIĆ, Šefik
1964 Grborezi: srednjovekovna nekropola. Sarajevo

- BIHAJLI-MERIN, Oto és Lise
1974 Jugoszlávia. Barangolások, emlékezések. Budapest-Újvidék
- BIRD, Christiane
é.n. Ezer lázadás, ezer sóhaj. A kurdok évszázados küzdelme. Budapest
- BIRTAŠEVIĆ, Marija
1957 Srebrna ostava nakita i novca iz sela Ritopeka. Godišnjak Muzeja Grada Beograda IV. 53-58. Beograd
- BIRTAŠEVIĆ, Marija
1961 Zbirka srednjevekovnog i kasnog narodnog nakita iz Dubovca. Rad Vojvodjanskih Muzeja 10. 25-48. Novi Sad
- BOBCEVA, Ljubka
1978 Nekropol ot XIII-XIVvek v Kaliakra. Izvestija na Narodnija Muzej. 52-179. Varna
- BOBCEVA, Ljubka
1984 Staroblgarski hristijanski nekropol pri S. Kragulevo, Tolbuhinski okri. Izvestija na Narodnija Muzej 20 (35). 53-58. Varna
- B. BOBROVSZKY Ida
1980 A XVII. századi mezővárosok iparművészete (Kecskemét, Nagykőrös, Debrecen). Budapest
- BOGOSAVLJEVIĆ, Dragan
1986 O novim nalazima šupljih lunlastih naušnica. Zbornik Narodnog Muzeja XII-1. 229-243. Beograd
- BOJANOVSKI, Ivo
1981 Dobor u Usori (Sjeverna Bosna). Naša Starina. Godišnjak zavoda za zaštitu spomenika kulture, prirodnih znamenitosti i rijetkosti Bosne i Hercegovine. Sarajevo
- BOROVŠZKY Samu
é.n. Magyarország városai és vármegyéi. Bács-Bodrog vármegye. Budapest
- BOTOV, Kiril
1977 Staroblgarski nekropol kraj s. Hitovo, Tolbuhinsko Izvestina na Narodnija Muzej. 177-183. Varna
- BOURGEOIS, Jean és Danielle
1981 Nomádok közt Afganisztánban. Budapest
- BROWN Eduard
1669-1670 Brown Eduard utazása In: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten. 1054-1717. Összegyűjtötte és jegyzetekkel kísérte: Szamota István. 290-425. Budapest 1981
- BUR Mária
1985 A balkáni kereskedők és árukészleteik a XVIII. századi Magyarországon (1737-1753). Ethnographia XCVI. 251-274. Budapest
- CANTACUZINO, Georges
1978 Renseignements nouveaux concernant les tombes de Bogomiles desouvertes in Roumanie et leur rituel funeraire. Zbornik Narodnog Muzeja IX-X. 359-372. Beograd.
- CSETE Balázs
1942 Temetés a kalotaszegi Nyárszón. Ethnographia LIII. 200-215. Budapest
- ČERŠKOV, E
1958 Saška crkva kod Novog Brda. Starinar VII-VIII. 339-340. Beograd

- CHÉNEAU, János
1547 Utazása Raguzából Nisbe. In: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054-1717. Összegejtötte és jegyzetekkel kíserte Szamota István. Budapest 1891. 158-159.
- ČOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ, Mirjana
1958 Prokupački nalaz srpskog srednjevekovnog nakita. Zbornik Radova Narodnog Muzeja 1956/57 145-160. Beograd
- CSORBA Csaba
1974 Adattár a X-XVII. századi alföldi várakról, várkastélyokról és erődítményekről. Debreceni Déri Múzeum 1972. évi Évkönyve. 177-233. Debrecen
- CSORBA György
2000 A kalocsai és solti náhije az 1570. évi szandzsákösszeírás alapján. In (szerk. Koszta László): Kalocsa történetéből. 157-208. Kalocsa
- CSŐSZ-SZABÓ István
1986 A tiszaladányi temető és a temetés. In: A miskolci Hermann Ottó Múzeum Közleményei 120-124. Miskolc
- D'ARFEVILLE, Nicolay
1551 In: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054-1717. Összegejtötte és jegyzetekkel kíserte Szamota István. 129-130. Budapest 1891
- DEMEV, Petr
1971 Razkopki na mogilnija nekropol pri s. Csernozem. Godisnik na Narodnija Arheologicseski Muzej. VII- 39-62. Plovdiv
- DIMÉNY Attila
é.n. Padmalyos temetkezés Kézdivásárhelyen.
<http://www.cosys.ro/acta/cikkek/hu/dimeny.htm>
- DOMBAY Ernő
1965 Bodrog megyei „Szent György” helységek az 1520-22. évi tizedjegyzékek tükrében. A bajai Türr István Múzeum Kiadványai 12. 5-15. Baja
- DOMONKOS Ottó
1962 A süvegvisélet történetéhez. Néprajzi Értesítő XLIV. 141-143. Budapest
- ENDREI Walter
1989 Patyolat és posztó. Budapest
- ENGEL Pál
2002 Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. CD. Budapest
- ÉRY Kinga
1982 Balkáni eredetű, török kori népesség csontmaradványai Dombóvár határából. A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 1979-1980. 225-298. Szekszárd
- FAYEIN, Claudie
1960 Egy francia orvosnő Jemenben. Budapest
- FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta
1986 Temetkezési szokások a Beregi-Tiszaáton. Debrecen
- FÉNER Tibor – SCHREIBER Sándor
1984 ...és beszéld el fiadnak... Zsidó hagyományok Magyarországon. Budapest
- FENYVESI László
1985 Az igali portya és a körmendi kótyavetye balkáni tanulságai (Adalék a hódoltsági rác-vlach-iflák-vojnók problémáikához, 1641). In (szerk. Bodó

- Sándor – Szabó Jolán): Magyar és török végvárak 1663-1684. *Studia Agriensia* 5. 199-218. Eger
- FISCHBACH, Otto
1897 Újabb leletek Hohenbergről és Krunglból. *ArchÉrt* 17. 133-147. Budapest
- FLACH, Paul
1983 Waschkut. Beiträge zur Geschichte einer überwiegend deutschen Gemeinde in der Batschka/Ungarn. München
- FÉL Edit
1943 Délszláv kölcsönhatások a Sárköz népviseletében. *Délvidéki Szemle* 67-75. Szeged
- FLÓRIÁN Mária
1997 Öltözködés. In: *Magyar Néprajz. Anyagi kultúra* 3. (Főszerk.: Balassa Iván) Életmód. 585-768. Budapest
- FRIDRIK Tamás
1987 Térkép Fridrik Tamás Bács-Bodrogh Vármegye földrajzi, történelmi és statisztikai leírásához. Ada
- GAÁL Attila
1979 Későközépkori leletek Tolna megyéből. I. A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve VIII-IX. 109-131. Szekszárd
- GAÁL Attila
1982 A Dombóvár-békatói 16-17. századi temető. A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 1979-1980. 133-224. Szekszárd
- GAÁL Attila
2002 A dombóvár-békatói 16-17. századi temető. In.: (szerk. Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi) *A hódoltság régészeti kutatása. Opuscula Hungarica* III. 210-218. Budapest
- GÁBORJÁN Alice
1957 A szolnoki hódoltság kori ásatási lábbelianyag magyar viselettörténeti vonatkozásai. *Ethnographia* LXVIII. 4. sz. 543-570. Budapest
- GECSÉNYI Lajos
1998 "Török áruk" és "görög kereskedők" a 16-17. századi királyi Magyarországon. In (szerk. Tusor Péter): *R. Várkonyi Ágnes Emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*. Budapest
- GERELYES Ibolya
1993 Török viseletek és textilek 16-17. századi magyar hagyatéki leltárak tükrében. *Folia Historica* XVIII. 75-87. Budapest
- GERELYES Ibolya
1994 *Török ékszerek*. Budapest
- GERELYES Ibolya
2005 Oszmán kézművesség. In (szerk. Szulovszky János): *A magyar kézművesipar története. Magyar Kereskedelmi és Iparkamara* 193-204. Budapest
- GERELYES Ibolya – FELD István
1986 Hódoltság kori leletegyüttesek az ozorai várkastélyból. *CommArchHung* 161-182. Budapest
- GERMANUS Gyula
1984 *Kelet varázsa*. Debrecen
- GUBITZA Kálmán
1902 A Bodrogh-szigeti pálos-monostor. *ArchÉrt*. XXII. 1-7. Budapest

- GYÖRFFY István
 é.n. Viselet. In: A magyarság néprajza. Tárgyi néprajz I. 324-372. Budapest.
- HAJDÓK Imre – KŐHEGYI Mihály
 1976 Nagybaracska földrajza és története 1848-ig. Baja
- HALÁSZ György
 1979 Afganisztán gyűjtőpontban. Budapest
- HANS Liselotte – KRISZ-RET, Lenz
 é.n. Amulett und Talisman. Erscheinungsform und Geschichte. München
- HEGYI Klára
 1976 Egy világbirodalom végvidékén. Budapest
- HEGYI Klára
 1995 Délszlávok és magyarok. A hódoltság török várőrségei. História 3. sz. 12-13. Budapest
- HEGYI Klára
 2001 Magyar és balkáni katonaparasztok a budai vilájet déli szandzsákjaiban. Századok 135. évf. 6. sz. 1255-1311. Budapest
- HEGYI Klára
 2002 Balkáni katonák és katonaparasztok a budai vilájetben. In (szerk. Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi): A hódoltság régészeti kutatása. 21-36. Budapest
- HEGYI Klára – ZIMÁNYI Vera
 1986 Az oszmán birodalom Európában. Budapest
- HEGYI Klára – FODOR Pál
 2002 Megkésett ajándék Szakály Ferencnek. In (szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György): Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. 13-14. Budapest
- HEDIN, Sven
 é.n. Ázsia szívében. Tízezer kilométernyi úttalan utazás. I-II. kötet. Budapest
- HIELSCHER, Kurt
 1926 Jugoslawien. Slowenien, Kroatien, Dalmatien, Montenegro, Herzegowina, Bosnien. Landschaft – Baukunst – Volksleben. Berlin.
- H. KOLBA Judit – LÁSZLÓ Emőke – VADÁSZI Erzsébet
 é.n. Radvászký Béla és műve a kutatások mai tükrében. In: Radvászký Béla: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I. évf. Budapest
- HONTI Szilvia et al.
 2003 A tervezett M7-es autópálya Somogy megyei szakaszának megelőző régészeti feltárása (2002-2003) Előzetes jelentés III. H.n.
- HORVÁTH Terézia
 1979 Népi ékszerek. A szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum évkönyve VIII-IX. 219-226. Szekszárd
- HORVÁTH Zoltán - SÖVÉNY Mihály – SZÉNÁSINÉ Harton Edit
 1998 Bácsalmás. Fejezetek egy észak-bácskai kisváros történetéből. Bácsalmás
- HÖLLRIGL József
 é.n. Magyar és törökös viseletformák a XVI-XVII. században. In (Szerk. Domanovszky Sándor): Magyar Művelődéstörténet III. 359-385. Budapest
- H. TÓTH Elvira
 1990 Négy évtized régészeti kutatásai Bács-Kiskun megyében (1949-1989). Cumania 12. 81-233. Kecskemét
- IVÁNYI István
 1886 Szabadka szabad királyi város története. Szabadka

- IVÁNYI István
1907 Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára. III-V. k. Szabadka
- IVÁNYI István
1909 Bács-Bodrog vármegye földrajzi és történelmi helynévtára. I-II. k. Szabadka
- JANCISOVICS István
1864 Kirándulás Isztambulba. In: AGÁRDI Ferenc 1955 116-122.
- JOVANOVIĆ, V.
1984 Arheološka istraživanja nekropole srednjovekovnog Trgovišta na lok. Tabačina 1984 godine. Novopazarski Zbornik 8. Novi Pazar
- JOVANOVIĆ, Zoran
1995 Reprezentativni primerci nakita i posuda od srebra u srednjovekovnoj Srbiji. In (Edit.): Popović, Ivana; Cvjetičanin, Tatjana; Borić-Brešković, Bojana): Silver Workshops and Mints. Symposium Acta, November 15-18. 1994. National Museum Belgrade. Belgrade
- KAKUK Zsuzsa
1996 A török kor emléke a magyar szókincsben. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 23. (szerk. Ecsedy Ildikó). Budapest
- KAPOCS Nándor – KŐHEGYI Mihály
1982 Katymár és környékének középkori oklevelei a Zichy-okmánytárban. Baja
- KARÁCSON Imre
1908 Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai. 1664-1666. Budapest
- KARSAI Ferenc
1974 Jánoshalma története az őskortól 1849-ig. H.n.
- KARSAI Ferenc – TRILLSAM Márton
é.n./a A jánoshalmi határ egykori lakóinak őstörténete. Kézirat. TJM RA 10.754
- KARSAI Ferenc – TRILLSAM Márton
é.n./b Jánoshalma története a honfoglalástól Mohácsig. Kézirat. TJM RA 4.843
- KAUSCH, Henrik
1904 A hazai szerbek némely halotti szokásai (1904 körül). Néprajzi Múzeum Adattára EA 0012783. Budapest
- KISS Enikő
2004 „Az élet nem könnyű, de a halálnál azért talán érdekesebb.” Muszlim temetési és születési szertartások Budapesten. Budapest
- KISS Lajos
1926 Színes és virágos koporsók Nyíregyházáról. Néprajzi Értesítő XVIII. 27-28. Budapest
- KISS Z. Géza
1988 A török alóli felszabadulástól az első világháború végéig. In (Szerk.: Kőhegyi Mihály): Baja története a kezdetektől 1944-ig. 200 – 286. Budapest
- KISZELY István
1979 A föld népei 1. Európa. Budapest
- KISZELY István
1984 A föld népei 2. Ázsia. Budapest
- KLASS, Rosanna
1969 Afganisztán – fátyol nélkül
Budapest
- KOCSIS Gyula
2000 Településpusztulás és népességfogyás a Duna-Tisza közén a török korban. In (szerk. Bárh János): Ezer év a Duna-Tisza közén. 41-52. Kecskemét

KOREK József

1994 A Zombor-bükkszállási 17. századi temető sírleletei. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1989/ 90. 181-202. Szeged

KOVÁCH Aladár

1907 A tolnamegyei Sárköz népviselete A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője 71-94., 201-221.

KOVÁCS Gyöngyi – RÓZSÁS Márton

1998 Törökök a Délnyugat-Dunántúlon. In (szerk. H. Simon Katalin): Népek a Mura mentén. Völker an der Mur. Ljudi uz Muru. Ljudje ob Muri. 2. 79-100. Zalaegerszeg

KOVÁCS László

2002 17-18. századi kauricsigák Magyarországon. In (szerk. Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi): A hódoltság régészeti kutatása. Opuscula Hungarica III. 333-338. Budapest.

KŐHEGYI Mihály

1991 A szerbek felköltözésének (1690) történeti előzményei. In (szerk. Zombori István): A szerbek Magyarországon. 65-78. Szeged

KŐHEGYI Mihály

2000 Katymár lakossága a XVIII. század első harmadában. In (szerk. Tóth Ágnes): Bács-Kiskun megye múltjából. XVI. 97-104. Kecskemét

KŐHEGYI Mihály – SOLYMOSNÉ Göldner Márta

1976 Madaras története az óskortól az újratelepítés befejezéséig (1810). Baja

KŐHEGYI Mihály – VÖRÖS Gabriella

1999 A vaskúti halmok és földvár. Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica V. 217-259. Szeged

KÖLTŐ László

2005 16. századi templom körüli temető feltárása Somogyfőszemen. In (szerk. Ritoók Ágnes – Simonyi Erika): „...a halál árnyékának völgyében járok” A középkori templom körüli temetők kutatása. Opuscula Hungarica VI. 289-291. Budapest

KÖVÉR Béla

1897 Újabb adatok az ötvösség történetéhez hazánkban. ArchÉrt 17. 227-253. Budapest

KUNT Ernő

1987 Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe. Budapest

KUNTIĆ, M. Alba

1969 Počeci borbe za preporod Bačkih Bunjevaca. Beograd

LJAMIĆ-VALOVIĆ, Nedeljka

1988 Srednjovekovne naušnice iz Ratina i Gornjeg lasca u vezi problematike kulta mrtvih u Srbiji između XI. i XIV. veka. Zbornik Narodnog Muzeja XIII-1. 183-190. Beograd

LÁZÁR István

1985 Világjárók – világlátók. Régi magyar utazók antológiája. Budapest

LÁZÁR Sarolta

1999 Török kori temető Esztergom–Szentkirályon. Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei 6. 307-324. Tata

LÁZÁR Sarolta

2002 Török kori temető Esztergom–Szentkirályon. In (szerk. Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi): A hódoltság régészeti kutatása. Opuscula Hungarica III. 219-224. Budapest

- LAZURCA, Elena
1980 Raport asupra noilor cercetari arheologice de la Baia (Hamangia), Judetul Tulcea. Peuce VIII. 7-35. Tulcea
- LJUBINKOVIĆ R. – LJUBINKOVIĆ, M.
1960 Novo Brdo–Gnjilane–Naselje. Arheološki predleg 2. Beograd
- LŐVEI Pál
2005 Temetői sírjelek a középkori Magyarországon. In (szerk. Ritoók Ágnes – Simonyi Erika): „...a halál árnyékának völgyében járok”. A középkori templom körüli temetők kutatása. 77-84. Budapest
- MAKKAI László
1985 Tájak és népek. In (szerk. R. Várkonyi Ágnes): Magyarország története 1526-1686 I.k. 1425-1460. Budapest
- MANUCU-ADAMESTEANU, Gh.
1981 Necropola Meidevala de la Enisala. Peuce VIII.. 473-496. Tulcea
- MARGOS, Ara
1982 Srednovjekovni skalni manastiri pu Suha reka. Izvestija na Narodnija Muzej. 125-128. Varna
- MARGOS, Ara
1986 Ksnosrednovjekovnite crkvi „Sv. Dimitr” i „Sv. Nikola” v selo Poroise, Razgradsko. Izvestija na Narodnija Muzej. 107-132. Varna
- MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, Gordana
1980-81 Necropole medievale Trnjane. Inventaria Archaeologica Fasc. 23. Beograd
- MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, Gordana. – TOMIĆ, Gordana
1982 Nakit na tlu Srbije. Katalog izložbe. Beograd
- MATUZ József
1990 Az Oszmán Birodalom története. Budapest
- MAZAHÉRI, Aly
1989 A muszlimok mindennapi élete a középkorban a 10-től a 13. századig. Budapest
- MFT BKKM
1980 Magyarország földrajzinév-tára. II. Bács-Kiskun megye Budapest
- MINIĆ, Dušica
1984 Ostava nakita iz srednjovekovnog Trgovišta kod Novog Pazara. Novopazarski Zbornik 8. 23-35. Novi Pazar
- MIHALIK József
1906 A nagybányai ékszerlelet. ArchÉrt XXVI. 116-129. Budapest
- MITHAY Sándor
1985 A Győr-gabonavásártéri 16-17. századi temető. Communicationes Archaeologicae Hungariae 185-198. Budapest
- MOLNÁR Antal
2000 A kalocsai érsekség a török korban. In (szerk. Koszta László): Kalocsa történetéből. 109-156. Kalocsa
- MUHI János
1944 Zombor története. Zombor
- B. NAGY Katalin
2004 A Székkutas-kápolnadűlői avar temető. A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Monographia Archaeologica I. Szeged
- NEITZSCHITZ, Kristóf

- 1634 Utazása In: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054-1717. Összegejtötte és jegyzetekkel kíserte Szamota István. 245-259. Budapest 1891
- NYÁRÁDI Éva – NYÁRÁDI Róbert
1980 Hat év Jugoszláviában. Budapest
- ÖZENDES, Egin
2002 Egy birodalom képei. Fotográfia az oszmán birodalomban. Kecskemét
- PALÁDI-KOVÁCS Attila – PÓCS Éva – GÁBORJÁN Alice
1981 Patkó. In (főszerk. Ortutay Gyula): Magyar Néprajzi Lexikon. Negyedik kötet. 219-220. Budapest
- PÁLFFY Géza
2000 A tizenhatodik század története. Budapest
- PÁLFI György – ARDAGNA, Yann
2002 Gerincbetegségek és tuberkulózis a török hódoltság korából. Bácsalmás-Óalmás (Bácsalmás-Homokbánya) 16-17. századi antropológiai leletegyüttes fontosabb paleopatológiai adatai. In (szerk. Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi): A hódoltság régészeti kutatása. Opuscula Hungarica III. 237-244. Budapest
- PIRVULESCU, Dorina
1979 Obiecte de podoaba feudale din colectia Muzeului Banatului. Tibiscus 223-232. Timisoara
- RADAN-JOVIN, M.
1969 Crkva sv. Nikole i stari konak u Studenici. Saopštenja rep. zavoda za zaš. spom. kulture VIII. Beograd
- RADOJKOVIĆ, Bojana
1968 Ostava iz Peći – Kolekcija slikara Milenka Šerbana. Muzej Primenjene Umetnosti. Zbornik 12. 97-104. Beograd.
- RADOJKOVIĆ, Bojana
1969 Nakit kod Srba od XII. do kraja XVIII. veka. Beograd
- RADOJKOVIĆ, Bojana
1995 Uticaj antike na srednjovekovno srebro u Srbiji. In In (edit.): Popović, Ivana; Cvjetičanin, Tatjana; Borić-Brešković, Bojana): Silver Workshops and Mints. 259-270. Belgrade.
- RADVÁNSZKY Béla
1894 Magyar családélet és háztartás a XVI-XVII. században. I. k. Budapest
- RÉTHLY Antal
1931 Két év kisázsiai Törökországban. (Különlenyomat az A Földgömb 1931. 9. számából.) Karcag
- SÁMUEL Aladár
1918 Kis-Küküllő vármegye református népének temetkezési szokásai. Ethnographia XI. 97-111. Budapest
- SAROSÁ CZ György
1968 Baranyai délszláv népszokások II. Temetkezési szokások a sokácoknál és a bosnyákoknál. Jannus Pannonius Múzeum Évkönyve XIII. 152-168. Pécs.
- SAROSÁ CZ György
2003 Groblja, pogrebni obicaji i nadgrobní spomenici hrvata, srba i slovenaca un Madarskoj. Magyarországi horvát, szerb és szlovén temetők, temetkezési szokások és sírjelek. Pécs
- DE SAUSSURE, Césare
1730-1739 Törökországi levelek és útirajzok. Budapest

SÉLLEI LAJOS

2002 Utazások és gyógyítások Jemenben. Budapest

SELMECZI László

1973 Adatok és szempontok a kunok régészeti kutatásához Szolnok megyében. Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv. 105-115. Szolnok

SELMECZI László

1992 A négyszállási I. számú rác temető. BTM Műhely 4. Budapest

SIMONYI Erika

2005 Középkori és kora újkori templom és temető Felsőzsolca-Nagyszilváson. In (szerk. Ritoók Ágnes – Simonyi Erika): „...a halál árnyékának völgyében járok” A középkori templom körüli temetők kutatása. Opuscula Hungarica III. 305-314. Budapest

SOLYMOSSY Sándor

1933 A vas babonás ereje. Ethographia – Népelet XLIV. évf. 97-117. Budapest

SÖVÉNY Mihály

2004 A 16. század előtti Almással kapcsolatos véleményekről. Kézirat

ŠRIBAR, Vinko – STARE, Vida

1974 H kronologiji blejskih grobišč. Situla 14/15. 275-314. Ljubljana.

STRAUSZ Adolf

1888 A Balkán félsziget I. Macedonia, Észak-Albánia és Montenegró. Budapest

SÜMEGI Pál

2006 Császártöltés – Hajós, Kétvölgyi töltésen végzett régészeti geológiai feltárás eredményei. Cumania 21 137-139. Kecskemét

SYKES, C. E.

1910 Irán asszonyai. In (szerk. Belt, D.): Iszlám. National Geographic. 30-37. Budapest, 2002

SZABÓ János Győző

1983 A keleti kereszténység egyik ismertetőjegye temetkezéseinkben. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve XXVIII. 83-98. Pécs

SZABÓ Kálmán

1938 Az alföldi magyar nép művelődéstörténeti emlékei (Kecskemét th. város múzeumának ásatásai). Bibliotheca Humanitatis Historica. III. Kecskemét

SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos

1895 Zichy-expedíció. Kaukázus, Közép-Ázsia, 1895. Szádeczky-Kardoss Lajos útinaplója. Budapest, 2000

SZAKÁLY Ferenc

1981 Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest

SZAKÁLY Ferenc

1990 Szerbek Magyarországon – szerbek a magyar történelemben (Vázlat). In (szerk. Zombori István): A szerbek Magyarországon. 11-50. Szeged.

SZAKÁLY Ferenc

1992 Magyarország és a „délszláv” térség. Historia 14:4. 8-10. Budapest

SZEMERE Bertalan

é.n. Utazás Keleten a világosi napok után. Budapest

SZŐCS Péter – MÉRAI Dóra – ENG, Jacqueline T.

2005 A Nagykároly-bolbádi temető és templom 2001. évi régészeti kutatása. In (szerk. Ritoók Ágnes – Simonyi Erika): „...a halál árnyékának völgyében járok” A középkori templom körüli temetők kutatása. Opuscula Hungarica III. 315-324. Budapest

TAKÁCS Miklós

- 2005 Egy vitatott kéztartásról. In (szerk. Ritoók Ágnes – Simonyi Erika): „...a halál árnyékának völgyében járok” A középkori templom körüli temetők kutatása. *Opuscula Hungarica* III. 85-102. Budapest

TAKÁTS Sándor

- 1902 Telepítések Esztergom vidékére a XVI-ik század végén. *Századok* 531-536. Budapest

TÁNCZOS Nándor

- 1993 Embertani vizsgálatok Esztergom-Rozmár 16-17. századi népességén. *Anthropológiai Közlemények* 35. 141-172. Budapest

TÁTRAI Zsuzsanna

- 1987 Sír. Szócikk. In (főszerk. Ortutay Gyula): *Magyar Néprajzi Lexikon* 4./446-447. Budapest

TOMIĆ, Mirjana - SPASIĆ, Dragana

- 2001 Srpsko grobje kod sela Drmna. In: *Srpsko arheološko društvo godišnji skup i XX skupština. A Szerb Régészeti Társaság évi közgyűlése és XX. értekezlete.* 70-71. Subotica

TRAJKOVSKI, Kiril

- 1991 Grobot 105 od Morodvic. *Acta Archaeologica Macedoniae* 1990-1991. Broj 12. 244-248. Skopje.

TRIBUNAC-TOMIĆ, Gordana

- 1962 Srebrna ostava iz Dobrog Dola kod Pirota. *Zbornik Narodnog Muzeja.* 141-163. Beograd

UDVARDY József

- 2002 Bácsalmás község plébánia története. *Bácsalmási Dolgozatok* 6. Bácsalmás

UNYI Bernárdin

- é.n. Sokácok-bunyevácok és a bosnyák ferencesek története. Budapest

UZUM, Ilie

- 1974 Doua cimitire feudali timpurii la Gornea si Pojejena. *Tibiscus* 3. 159–164. Timisoara

VAKLINOVA, Margarita

- 1981 *Mittelalterliche Schmuckstücke aus Bulgarien.* Sofia

VALOVIĆ, Slobodan

- 1987 Rezultati arheoloških istraživanja srednjovekovne nekropole u Rarini kod Kraljeva. *Zbornik Narodnog Muzeja* XIII-1. 177-184. Beograd

VÁMBÉRY Ármin

- 1885 A török faj ethnológiai és ethnographiai tekintetben. Budapest

VÁMBÉRY Ármin

- 1966 *Dervisruhában Közép-Ázsián át.* Budapest

VÁMBÉRY Ármin

- 2000 *Dervisruhában Közép-Ázsián át.* Dunaszerdahely

VÁNDOR László

- 1998 A bajcsai vár feltárásáról (1995-1996. évi eredmények). In (szerk. H. Simon Katalin): *Népek a Mura mentén. Völker an der Mur. Ljudi uz Muru. Ljudje ob Muri.* 2. 101-110. Zalaegerszeg

VASS Előd

- 1980 *Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai.* Kalocsa

- VASS Előd
1983 A balkáni nomadizmus az Oszmán Birodalom európai tartományában. In (szerk. Tőkei Ferenc): Nomád társadalmak és államalakulatok. 255-280. Budapest
- VASS Előd
1989 Török megszállás alatt. In (szerk. Kőhegyi Mihály): Baja története a kezdetektől 1944-ig. 159-199. Budapest
- VÁRADY Géza
1914 Emlékeim Boszniából. Úti élmények, rajzok. Budapest
- VELICS Antal – KAMMERER Ernő
1886 Magyarország török kincstári defterek. Budapest
- De VILLALON, Cristobal
1557 Törökországi utazás. Budapest 1984
- VLAHOVIC, Petar
1981 Az Északkelet-Szerbiában élő vlahok néhány néprajzi sajátossága. In (szerk.) Eperjessy Ernő – Krupa András: II. Békéscsabai Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia Előadásai. 3. kötet. 710-723. Budapest – Békéscsaba
- VRATISLAV báró
1591 Utazása In: Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten 1054-1717. Összegyűjtötte és jegyzetekkel kísérte Szamota István. 183-230. Budapest 1891
- WICKER Erika
1990 Koporsók a csólyospálosi avar kori temetőbe. Cumania 12. 9-69. Kecskemét
- WICKER Erika
1995 Szarmata település és temető Kiskunfélegyháza határában (M5 125. lelőhely, Kiskunfélegyháza–Autóspihenő). Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében. 199-206. Kecskemét
- WICKER Erika
1996 Egy szarmata falu külterülete. (M5 125. Kiskunfélegyháza–Izsáki út). Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1995-1996. 73-80. Kecskemét.
- WICKER Erika
1999 Bácsalmás–Óalmás későközépkori rác temetője. Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1998. 25-30. Kalocsa
- WICKER Erika
1999 Későközépkori rác temető Bácsalmáson. Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében 1998 25-30. Kalocsa
- WICKER Erika
2002a Muzulmán elemek a hódoltság kori rácok temetkezési szokásaiban. Cumania 18. 95-124. Kecskemét
- WICKER Erika
2002b Bácsalmás–Óalmás, Homokbánya 16-17. századi temetője. In (szerk. Gerelyes Ibolya – Kovács Gyöngyi): A hódoltság régészeti kutatása. Opuscula Hungarica III. 225-236. Budapest
- WICKER Erika
2003 Adatok a hódoltság kori rácok temetkezési szokásaihoz. Cumania 19. 19-84. Kecskemét
- WICKER Erika
2004 Észak-Bácska a hódoltság korában. Cumania 20. 5-111. Kecskemét

WICKER Erika

2005a Újabb adatok a hódoltság kori rácok temetkezési szokásaihoz. In (szerk. Ritoók Ágnes – Simonyi Erika): „...a halál árnyékának völgyében járok.” A középkori templom körüli temetők kutatása. *Opuscula Hungarica* VI. 325-332. Budapest

WICKER Erika

2005b A hódoltság kori balkáni népesség régészeti hagyatékának kutatása. Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében az ezredfordulón. 19-31. Kecskemét

WICKER Erika

2006 A Katymár–téglagyári hódoltság kori fülbevalópár. *Cumania* 21. 5-56. Kecskemét

WICKER Erika – TRILLSAM Márton

1994 Régészeti lelőhelyek Kunfehértó határában. Múzeumi kutatások Bács- Kiskun megyében. 32-46. Kecskemét

WICKER Erika – KUSTÁR Rozália – HORVÁTH Attila

2001 Régészeti kutatások Bács-Kiskun megyében (1990-1995). *Cumania* 17. 33-126. Kecskemét

WICKER Erika - KŐHEGYI Mihály

2002 A katymári rác temető. *Cumania* 18. 5-94. Kecskemét

WICKER Erika – KNIPL István

2005 Császártöltési legendák és valóságalapjuk. Múzeumi kutatások Bács-Kiskun megyében az ezredfordulón 10. (1999-2005) 37-46. Kecskemét

WICKER Erika – KNIPL István

2006 Középkori falvak a császártöltési határban. *Cumania* 21. 99-136. Kecskemét

WIRTH, Eugen

2000 Die orientalische Stadt im islamischen Vorderasien und Nordafrika. Mainz

ZAPRJANOV, Ljubomir

1988 Nahodka ot Rakovini na morskija ohljuv monetaria moneta Linnaeus, 1758 ot s. Doliše, Varnensko. *Izvestija na Narodnija Muzej* 24 (39) 185-187. Varna

ZIKMUND, Miroslav – HANZELKA, Jiří

1962 Fordított félhold. Bratislava

ZIKMUND, Miroslav – HANZELKA, Jiří

1968 Ezerkétéjszaka. Bratislava

ZRINYI Andrei

1976 Repertoriul localităților din județul Mureș cu descoperiri arheologice din secolele IV-XIII. e.n. Marisia. *Studii și materiale* VI. 125-154. Tirgu Mureș

ZSUGLEV, Kiril

1974 Ekonomiceskije svjazi trakijskih zemelj s Egejskim Mirom i drevnim vostokom v dorimskoe vremja. *Primus congressus studiorum Thracicorum*. Thracia III.. 305-314. Serdicae

¹ A fejezet WICKER Erika 2005b kiegészített változata

² KOREK József 1994 181.

³ A lelőhelyet Gubitza Kálmán ismertetésének címében „*Bodrogh-szigeti*”-nek, a tanulmányban „*Bodrogh-Monostorszeg*”-nek nevezte. GUBITZA Kálmán 1902 1.; Korek József „*Bodroghmonostorszeg*”-ként (KOREK József 1994 183., 189. és VI-V.t.), „*bodrog-szigeti*”-ként, „*Bodrogsziget*”-ként (U.ott 189., 197.) és „*bácsmonostori*”-ként (U.ott 197.) is említette.; Gaál Attila a „*Zombor-Bácsmonostorszeg*”, „*Bácsmonostorszeg*” elnevezéseket használta. GAÁL Attila 1982 167-168. és 24. j.

⁴ „*A bodrogh-szigeti pálosok monostora azon a helyen feküdt, melyet a katonai térkép «Sztára-széla», illetve «Jägerhaus» névvel jelöl. Ugyane helyen áll Windisch-Grätz herczeg vadászlaka. [...] (A vadászházak területén egykor állt pálos monostor kápolnájában,) mely a templom és a rendház előtti téren, a többi épülettől teljesen függetlenül állt, se 'híre, se' hamva a régi síroknak. Egészen öt sokác-sírt találtunk benne. A mint már említettem, a régi temető nem ezen a tájon, hanem ott feküdt, a hol ma a Duna medre húzódik.*” GUBITZA Kálmán 1902 4-5.

⁵ „*8–10 évvel ezelőtt, amikor még a Duna vagy 4–5 száz méternyivel beljebb folyt, ott, ahol ma a gőzhajók járnak, még egy dombhát emelkedett. E dombon szintén voltak épületmaradványok, s egy nagyobb temető. A temetőre én is emlékezem. A sírok közül fel is tártam néhányat, s azok, valamint a partból előkerült edények, a középkorból származónak bizonyultak.*” GUBITZA Kálmán 1902 4.

⁶ „*Az újabkori (mohácsi vész utáni) leleteink közül említést érdemel [...] egy kincslelet, mely a Duna által kimosott és leszakadt partban találtatott. A lelet 40 drb ezüstpénzt tartalmazott, mely egy 14.6 cm magas és 10.5 cm öblös, veres éremborító edénykében volt elrejtve. A pénzek egyházi és világi fejedelmektől valók, s mind a mohácsi vész utáni időből származnak. A többi lelet legtöbbször sokác eredetű.*” GUBITZA Kálmán 1902 6–7.

⁷ KOREK József 1994 183-184.

⁸ 1. csoport: 11 érem, „*egy része a Dunából leszakadt kincslelethez tartozik*” (egyházi és világi fejedelmek pénzei 1526 utánról, 17. századi francia zsetonok, 2 db); – 2. csoport: 5 gyöngyfűzér zöld, fehér, fekete gyöngyökből, 1 bronzkapocs fele, szegecses, bronzlemezék; – 3. csoport: díszes fejű bronztű, kisgyöngyös gyöngysor kaori-csüngővel, gyöngysor apró fekete, zöld, fehér gyöngyökkel és 4 kaorival; – 4. csoport: 3 gyöngysor, egyiken kaori; – 5. csoport: pártarészlet: barna plüss alapon rozettás és 8-as alakú díszítés zöld zsinórból; – 6. csoport: 2 gömbvégű bronz függő, 2 kaorifüggő, gyöngyfűzér, bronznyakék egy nagyobb és 7 kisebb, háromszög alakú bronzlemezéből; – 7. csoport: 5 réz ruhadíszkorong, ruhadísz hurkos véggel, gömbös bronztű, bronzlemez; – 8. csoport: kegyérem, gömbös bronztű, kaoricsigák, kék gyöngy, 2 háromszög csüngőlemez, kegyérem, 2 gyöngysor színes gyöngyökből, egy gyöngysor fekete-fehér gyöngyökkel és bronzkarikákkal; – Egyéb leletek: színes, zsinórozott csipkék, cérnafonalak, 12 cm hosszú, zöld sodronyos díszítés, félgömbös bronzdísz, pitykék, 10 ruhakapocs, összeolvadt ruhadíszek aranyrögökkel. KOREK József 1994 189-190. és IV-V.t.

⁹ KOREK József 1994 189.; Nem közli azokat a gyűrűket, melyeket Gubitza Kálmán a „*kápolna*” sírjainál említ: „*A sírokból előkerült leletek közül említést érdemel az az 5 drb gyűrű, melyek a toronyalap mellett, egy férfi csontváz kezén találtattak. Ezek közül 3 drb silány ezüsből, 2 pedig rézből való. Ez utóbbiak közül az egyik pecsétgyűrű. Az ezüst gyűrűk betétje kvarc, ametiszt, gránát. E gyűrűk is Árpád-királyok korabelieknek konstatáltattak.*” GUBITZA Kálmán 1902 6.

¹⁰ Korek József szerint a Duna partjában, egy edényben talált kincsleletben az ezüstpénzek mellett „*bogláros hajtűk*” és egyéb (nem az elrejtett kincsekre jellemző, hanem a rác-vlah temetők leleteivel azonos – WE) egyszerűbb ékszerek is voltak. KOREK József 1994 183-184.; Gubitza ugyanakkor csak az edényről, a 40 éremről írt, és csak felületesen vetette oda, hogy „*a többi lelet legtöbbször sokác eredetű.*” GUBITZA Kálmán 1902 6-7.; Mint ahogy szintén csak egy fél mondatot szentel a pálos monostortól kb. fél km-re előkerült temetőről, melynek sírjai közül néhányat fel is tárt. U.ott 4.; Semmit nem közölt azonban az előkerült leletekből, melyeket Korek József egyszer a kincslelet részének, másszor e fenti temetőből előkerült leleteknek tart. KOREK József 1994 184.; A monostorszegi leletek közlését „*a temető leletanyaga a következő*” bevezetéssel indítja, ugyanakkor már az első csoportban a kincslelet pénzeit említi, a „*bogláros hajtűk*”-ről azonban többé nem esik szó. U.ott 189-190.

¹¹ Mivel a zombori múzeum jóvoltából lehetőségem lesz mind a monostorszegi, mind a Zombor-bükkszállási temető újraközlésére, remélem, hogy ennek során sikerül tisztázni néhány problémát.

¹² GUBITZA Kálmán 1902 3., 7.

¹³ KOREK József 1994 196-197.

¹⁴ KOREK József 1994 197.

¹⁵ KOREK József 1994 197.; Ha az 1690 körüli, Csernovics Arzén ipeki pátriárka által vezetett bevándorlást értette „*a nagy szerb betelepítési akciók*”-on, akkor ellentmond saját, 16-17. század közepi datálásának.

¹⁶ KOREK József 1994 181., 197., 198.

- ¹⁷ KOREK József 1994 197.; Mindkét nép a horvátok csoportja. A bunyevácok Hercegovinából költöztek a Bácskába a 17. század végén, a sokacok Dalmácián át, Boszniából jöttek a ferencesek vezetésével, ugyancsak a 17. század vége felé. BÁRTH János 1995 17.
- ¹⁸ GAÁL Attila 1982; Rövidített változata: GAÁL Attila 2002 (A későbbiekben csak az eredeti tanulmányra hivatkozom.)
- ¹⁹ Megfigyelését a szerző biztonnal arra alapozta, hogy a temetőből vas koporsószeget nem került elő, ez azonban – mint ahogy arra a megfelelő fejezetben utalni fogok, – nem zárja ki az ácsolt koporsó meglétét.
- ²⁰ A bodrogszigeti/bodrogonostorszegi temetőt bacsmonostorszeginek, a bükkszállásit repülőtérinek nevezi. GAÁL Attila 1982 180.
- ²¹ Dombóvár 52. sír: Habsburg Rudolf ún. weisspfenningjének korabeli bronz hamisítványa, melynek készítése a 16. század utolsó évtizedére tehető; 256. sír: fél akcse. GAÁL Attila 1982 138., 158., 175.
- ²² GAÁL Attila 1982 180.
- ²³ A publikáció csupán „*a jelentősebb sírokat*” ismerteti. MITHAY Sándor 1985 186.
- ²⁴ Győr: 314. sír. MITHAY Sándor 1985 193-194.
- ²⁵ Mithay Sándor néhány sírt ugyan padkásnak határozott meg, ám ezekben minden esetben koporsószeget is talált. MITHAY Sándor 1985 196.; A padkásan kiképzett sírok azonban nem koporsósak.
- ²⁶ MITHAY Sándor 1985 197.; A Gabonavásártér környékét 1598 táján Rác-temetőnek nevezték, és „*még 1913-ban megvolt itt egy cirill feliratú fakeszt, utolsó tanúja ennek a temetőnek.*” U.ott 196-197.
- ²⁷ Bálint Alajos: Esztergom-Szentkirály D.K. ás. 1959 VIII. 24 – IX. 18. – A Magyar Tudományos Akadémia Adattára A – 25/1959; LÁZÁR Sarolta 1999 307. és 3. j.
- ²⁸ LÁZÁR Sarolta 1999; Ugyanez: LÁZÁR Sarolta 2002 (A későbbiekben csak az 1999-ben megjelent tanulmányra hivatkozom); Az etnikum meghatározásában a szerző maga is bizonytalan. E terület „*1594-95-ben a keresztény hadak sáncokkal megerősített átkelő- és táborhelye, felvonulási terepe volt.*” Mithay Sándort idézve a hazai szerbség azon szokásáról, hogy a halott mellé pénzdarabokat dobnak, megjegyzi: „*Ha ennek alapján azt nem is állíthatjuk, hogy Esztergom-Szentkirályon rációk nyugodtak, ugyanakkor figyelembe kell vennünk, hogy csupán csak 1595-1605 között – amikor Esztergom átmenetileg keresztény kézen volt, – temetkezettek ide feltehetőleg Esztergomba települt vagy a környező falvakból oda telepített lakosok. [...] Pálffy Miklós Pócsmegyerről telepített Esztergomba lakosokat, illetve rációkat is hozott.*” LÁZÁR Sarolta 1999 316-317.; A lelőhely elnevezése az antropológiai szakirodalomban: Esztergom–Rozmár. TÁNCZOS Nándor 1993; Tánczos publikációja bevezetőjeként az etnikumra vonatkozóan úgy fogalmaz: „*nyitott kérdés, hogy a rozmári temető kiknek a tetemeit foglalja magába.*” U.ott 141.
- ²⁹ Rosner Gyula leletmentése, 1966. RégFüz. Ser.I. No.20. 1967 101.; Hivatkozik egy 1827-ben készült térképre, mely ezt a területet „*már elhagyott temetőként jelöli.*” Úgy véli, hogy „*ezek a halottak az 1690 táján betelepült szerbek első nemzedékéhez tartozhattak.*” U.ott; Igaz, más adatok szerint is Csernovics Arzént és papjait „*a Buda mögötti Szentendrén helyezték el – ahol korábban nem laktak rációk.*” SZAKÁLY Ferenc 1991 27.; Egyelőre azonban kérdéses, hogy a kései, 17. század végi datálás valóban helytálló-e.
- ³⁰ Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1964. TIM RA 21-2001.; Rég.Füz. Ser.I. No.18. 1965. 56.; Az általa Bácsalmás-Óalmásnak nevezett lelőhelyet – pontosabb határrész-elnevezés használatával – Bácsalmás-Halmosnak neveztem el. WICKER Erika 2004 50.; Függelék 16. lelőhely
- ³¹ Bácsalmás 1-91. sírok: Wicker Erika ásatási dokumentációja 1993. KJM RA 99.857; 92-172. sírok: Polgár Zoltán ásatási dokumentációja 1995-1996. KJM RA 2002.1105.; 173-312. sírok: Wicker Erika ásatási dokumentációja 2001. KJM RA 2002.1114.; 313-420. sírok: Wicker Erika ásatási dokumentációja 2002. KJM RA 2002.1115; 421-483. sírok: Wicker Erika ásatási dokumentációja 2003. KJM RA 2003.1116.; WICKER Erika 2004 50-51.; Függelék 17. lelőhely
- ³² WICKER Erika 1999; U.ő 2002a; U.ő 2002b; U.ő 2003; U.ő 2004; U.ő 2005a; U.ő 2006
- ³³ Zalotay Elemér ásatási dokumentációja, 1952. KJM RA 69.231; Komáromy József ásatási dokumentációja, 1953. KJM RA 69.237; Szabó György ásatási dokumentációja, 1953. KJM RA 230.; Zalotay Elemér ásatási dokumentációja, 1953. KJM RA 69.232.; Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1958. KJM RA 69.234; Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1960. KJM RA 99.830
- ³⁴ WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002; WICKER Erika 2004 72-73.; Függelék 73. lelőhely
- ³⁵ A lelőhelyeket abc-sorrendben közlöm, nem a feltárás időrendjében, mivel egyes területeken az évek során több helyszínelés is történt.
- ³⁶ Mivel az érintett lelőhelyeken nagyobb feltárás nem folyt – olykor régész sem járt a területen –, természetesen előfordulhat, hogy esetleges későbbi adatok alapján módosítani kell a feltételezést.

- ³⁷ WICKER Erika 2004 45.; Függelék 5. lelőhely
- ³⁸ Zalotay Elemér ásatási dokumentációja, 1958. TIM RA 53-2001
- ³⁹ Szamuely (Szent Antal) u.: Egyetlen lelet került elő, az egyik váz „nyakán illetve azon a tájékon egy rosszezüst ereklyetartó feküdt. A munkások [...] szétfeszítették, és egy latinbetűs, latin szövegű pápai áldást tartalmazó iratot vettek ki belőle”. Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1961. TIM RA 30-201. Mivel az „irat” nem maradt meg, a fenti információk pontosságában kételkedem.; Lökert sor: Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1964. TIM RA 54-2001
- ⁴⁰ WICKER Erika 2004. 44-45.; Függelék 4. lelőhely
- ⁴¹ Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1962. TIM RA 32-2001
- ⁴² Wicker Erika leletmentése, 2004. Leltározatlan
- ⁴³ A Vöröskereszt téri iskola udvarán is előkerültek vázcsontok, de a leletmentés során nem bukkantak sírokra. Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1962. TIM RA 33.2001
- ⁴⁴ Sultis László helyszínelése, 2002. TIM RA. Leltározatlan
- ⁴⁵ Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1974. TIM RA. Leltározatlan
- ⁴⁶ A leletekről leírás nincs, felsorolásuk csak a bajai múzeum gyűjteményi naplójában szerepel.
- ⁴⁷ Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1995. RégFüz. Ser.I. No. 49. 1997. 101.
- ⁴⁸ KARÁCSON Imre 1908 215.; VASS Előd 1989 188.
- ⁴⁹ A Dunába torkolló, hajózható Sugovica Szentháromság (Béke) tér alatti szakaszánál lehetett. Solymos Ede szives közlése.
- ⁵⁰ A Móra Ferenc utcai temető északra esik a bajai palánktól.
- ⁵¹ Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1960. TIM RA 82-2001; Rég.Füz. Ser.I. No.14. 1961. 81.
- ⁵² WICKER Erika 2004 50-51.; Függelék 17. lelőhely
- ⁵³ Kőhegyi Mihály leletmentése, 1987. Rég.Füz. Ser.I. No.41. 1988. 78.; Kőhegyi a temetődombot Csávoly és Bácsbokod határára teszi, de a két településnek nincs közös határa, közéjük nyugatról Baja, keletről Felsőszentiván területe ékelődik be.
- ⁵⁴ WICKER Erika 2004 57.; Függelék 31. lelőhely
- ⁵⁵ Kiss György helyszínelése, 1954. KJM RA 69.299
- ⁵⁶ Fehér Géza ásatási dokumentációja, 1957. TIM RA 163-2001., Rég.Füz. Ser.I. No.10. 1958. 56.
- ⁵⁷ Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1961. Rég.Füz. Ser.I. No.15. 1962. 86-87.; TIM RA 165-2001
- ⁵⁸ WICKER Erika 2004 63.; Függelék 52. lelőhely
- ⁵⁹ KARSAI Ferenc 1974 18.
- ⁶⁰ WICKER Erika 2004 65-66.; Függelék 58. lelőhely
- ⁶¹ KARSAI Ferenc 1974 19.; Mivel a lelőhelyen régész nem járt, feltárás nem történt, kérdéses, hogy a famaradványok ácsolt koporsók avagy padkás sírok fedésének maradványai.
- ⁶² WICKER Erika 2004 66.; Függelék 60. lelőhely
- ⁶³ KARSAI Ferenc 1974 16.; KARSAI Ferenc – TRILLSAM Márton é.n. a-b.
- ⁶⁴ WICKER Erika 2004 66-67.; Függelék 61. lelőhely
- ⁶⁵ Lakatos Pál ásatási dokumentációja, 1953. TIM RA 180-2001.; ArchÉrt 82. 1955. 99.
- ⁶⁶ Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1961. TIM RA 177-2001.; Rég.Füz. Ser.I. No.15. 1962. 87.; WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 65.
- ⁶⁷ WICKER Erika 2004 72.; Függelék 71. lelőhely
- ⁶⁸ Korábbi véleményemet, mely szerint Kisszállás–Hármasút és Kisszállás–Templomdomb azonos lelőhely lenne (WICKER Erika 2004 75.), ma már – a lelőhelyek és a leletanyag eltérő jellege miatt – kétségbe vonom. Függelék 79a-b lh.; 1965-ben a Templomdombnak nevezett részen Kőhegyi Mihály leletmentése eredményeképp egy „XI. században megkezdett temető és egy nyilván későbbben (XIII-XIV. század?) épült templom” vált ismertté. Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1965. TJM RA 9.260; RégFüz. Ser.I. No. 19. 1966. 63.; A két lelőhely egymáshoz való pontos viszonya nem ismert.

- ⁶⁹ Zalotay Elemér helyszínelése, 1955. KJM RA 69.294; ArchÉrt 84. 1957. 89.
- ⁷⁰ Bár Kőhegyi Mihály nem jelezte, a templomdombi lelőhely azonosítható a még ma is határrész-elnevezésként élő középkori Máda faluval.
- ⁷¹ Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1960, 1975. TIM RA 213-2001; RégFüz. Ser.I. No. 14. 1961. 83.; RégFüz. Ser.I. No.29. 1976.66.
- ⁷² Madaras 58., 59., 63., 64., 68., 76., 85., 93–106. sírok
- ⁷³ WICKER Erika 2004 78-79.; Függelék 87. lelőhely
- ⁷⁴ Wicker Erika ásatási dokumentációja, 1991. KJM RA 98.860.; WICKER Erika – KUSTÁR Rozália – HORVÁTH Attila 2001 87.
- ⁷⁵ WICKER Erika 2004 82.; Függelék 97. lelőhely
- ⁷⁶ Zalotay Elemér ásatási dokumentációja, 1954. TIM RA 274-2001.; ArchÉrt 83.1956.103.; Pogány Ö. Gábor jelentése, TIM RA 278-2001
- ⁷⁷ WICKER Erika 2004 89-90.; Függelék 111. lelőhely
- ⁷⁸ Gallina Zsolt leletmentése, 2003. In: HONTI Szilvia et al. 2004 34-40.; A temető elemzését és ismertetését Gallina Zsolttal együtt a közeljövőben tervezzük.
- ⁷⁹ KOREK József 1994 181.
- ⁸⁰ Ennek beszédes példája a Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia, és az előadások Gerelyes Ibolya és Kovács Gyöngyi által szerkesztett megjelenése 2002-ben A hódoltság régészeti kutatása címen (Opuscula Hungarica III).
- ⁸¹ Mint fentebb már jeleztem, csak feltételezhető – bár nagyon valószínű –, hogy a pálos monostortól kb. fél km-re fekvő dombon előkerült sírokból származnak, melyek közül Gubitza Kálmán néhányat feltárt, s melyeket középkoriaknak tartott. GUBITZA Kálmán 1902 4.
- ⁸² GUBITZA Kálmán 1902 7.
- ⁸³ A zombori múzeumban a monostorszigeti leletek között őrzött három rezgőtű-pár további bonyodalmakhoz is vezet. Gubitza nem említette őket, s azt, hogy a kincslelet részei lehettek, Korek József vetette fel, észrevéve a tomasevaci tükkel való rokonságot is. Korek ugyanakkor a kaoricsigákat, gyöngyöket és bronzhajtűket egyfelől szintén a kincslelethez kapcsolta, másfelől viszont a teljes monostorszegi anyagot egy temető részének tartotta. KOREK József 1994 183-184., 189.; Remélem, a fenti problémák legalább egy részét tisztázni tudom a monostorszegi leletek közeljövőben tervezett elemzése során.
- ⁸⁴ KOREK József 1994 197., 198.
- ⁸⁵ GAÁL Attila 1982 178.
- ⁸⁶ ÉRY Kinga 1982 248.
- ⁸⁷ Az antropológiai szempontból vizsgált temetőkben egyebek mellett kimutathatók izületi elváltozások, gerincoszlopi rendellenességek, tuberkulózis. Dombóvár: ÉRY Kinga 1982 237-241.; Esztergom: TÁNCZOS Nándor 1993 154-155.; Bácsalmás: legutóbb PÁLFI György – ARDAGNA, YANN 2002; Az antropológiai vizsgálat számos szakdolgozat és tanulmány témája volt. U.ott 6. j.
- ⁸⁸ ÉRY Kinga 1982 248.; Az „Esztergom-Rozmár határrészen eltemetett népesség tagjai között szoros genetikai kapcsolat állhatott fenn.” TÁNCZOS Nándor 1993 171.; A bácsalmási népességre is „fokozott endogámia” jellemző. PÁLFY György – ARDAGNA, Yann 2002 243.
- ⁸⁹ Az esztergomi népességgel foglalkozó Tanczos Nándor nem talált szoros kapcsolatot a bukováci és dombóvári rácokkal-vlahokkal (és a többi nyolc „Kárpát-medencei középkori sorozat”-tal): „A népességre általában magas termék és nagyfokú rövidfejűség (hyperbrachykrania) jellemző. [...] a rozmári minta az eddig ismert anyagban párhuzam nélküli, ugyanis koponyájuk szélesebb, arcuk rövidebb és magasabb a már vizsgált sorozatokénál.” TÁNCZOS Nándor 1993 171.
- ⁹⁰ ÉRY Kinga 1982 246.
- ⁹¹ A Marcsik Antónia és Molnár Erika által vezetett kutatásokat OTKA-támogatás biztosítja.
- ⁹² ÉRY Kinga 1982 247.
- ⁹³ A fejezet WICKER Erika 2004 helyenként módosított, kiegészített változata.
- ⁹⁴ Esterházy Miklós nádor leveléből. PÁLFFY Géza 2000 178.

⁹⁵ BARCZA Egon 1972 34.

⁹⁶ Egyes területek teljes elnéptelenedése mindazonáltal kétséges lehet: „*Más forrásokból (urbáriumok, levelezés) ugyanis gyakran kiderült, hogy olykor nagy számban laktak ezeken a településeken is, noha adót rövidebb vagy hosszabb ideig valóban nem fizettek. Végül a kutatást az is nehezíti, hogy új források előkerülése tömeges mennyiségben már nem várható. Így csupán a rendelkezésünkre álló adatokat értékeljük modernebb szempontok szerint újra meg újra.*” PÁLFFY Géza 2000 169-170.

⁹⁷ VASS Előd 1989 164. és 41. jegyzet

⁹⁸ VASS Előd 1989 170.; „*A náhije [...] itt csak Baja teljes benépesítése után jöhetett létre.*” U.ott

⁹⁹ HEGYI Klára 2001 1282.

¹⁰⁰ HEGYI Klára 2001 1283

¹⁰¹ HEGYI Klára 2001 1284.

¹⁰² „*Azok a rácok, akik a 16-17. században költöztek fel a Balkánról a magyarországi hódoltságba, már nem a török uralom elől menekültek egy még meg nem szállt országba, hanem a török birodalom egyik tartományát cserélték fel egy másikra, amelyben könnyebb életet reméltek. Anyaországukat akkor hagyták el, amikor az már néhány évtizede vagy esetleg egy-két évszázada török uralom alatt állt. Az átköltözők az új lakóhelyre is magukkal hozták ezt a múltat: a kényszerűségből szilárdnak elismert török berendezkedés megszokását. Generációk óta abban éltek, hogy sorsukról és mindennapjaikról csak a hódítóknak van joguk dönteni, s megtanulták, hogy boldogulásukat, gazdasági és társadalmi előrejutásukat is az általuk nyújtott kereteken belül kell keresniük.*” HEGYI Klára 1976 183.

¹⁰³ HEGYI Klára 2001 1289.; HEGYI Klára – FODOR Pál 2002 13-14.; Részleteket ill. adatokat közöl: VASS Előd 1989 168-169.; A „*rája*” jelentése: „*adóköteles alattvalók megjelölése, kezdetben tekintet nélkül vallási hovatartozásukra, a késői oszmán korban már csak a keresztény alattvalók vonatkozásában használták.*” MATUZ József 1990 245.; Adózási módjukról ld. U.ott 87-89.

¹⁰⁴ A települések névalakját mindig aszerint adom meg, ahogy az adott korban nevezték. Arany középkori falu neve pl. a defterekben Gorni Aranyas, Borsódé Borsot alakban fordul elő; a közép- és hódoltság kori névalakot ENGEL Pál 2002, az 1598 körülít a Pálffy-féle oklevelek, a 17. századit pedig IVÁNYI István 1907 és 1909 ill. VASS Előd 1980 alapján.

¹⁰⁵ „*A telepítést egy 1559. június 14-én kelt szultáni rendelet némileg eltérően írta le. Eszerint a szigetváriak szüntelenül zaklatják a Zomborból Budára tartó utat. Ezért egy korábbi rendelet Harka faluba 'sátorlakókból' ötven műszellem családot rendelt telepíteni, a mostani pedig az ő helyükre ötven puskás műszellemet és további harmincat, összesen nyolcvanatot, hogy az utat Bajáig vigyázzák. (Harka vagy más olyan falu, amelynek neve a leírt betűk adta szóképbé erőltetés nélkül beolvasható, Zombor és Baja között nem volt; a szultáni tanács rendeleteiben a kisebb helyneveket rendszeresen elírták: ezúttal valószínűleg Garából lett Harka.)*” HEGYI Klára 2001 1289. 182. j.

¹⁰⁶ VASS Előd 1989 170. A települések nevét sajnos nem közli.

¹⁰⁷ UNYI Bernárdin é.n. 58. Forrást sajnos nem közöl.

¹⁰⁸ HEGYI Klára 2001 1286.

¹⁰⁹ PÁLFFY Géza 2000 178.

¹¹⁰ MAKKAI László 1985 1431.

¹¹¹ PÁLFFY Géza 2000 177.; „*A régi magyar parasztság töredéke [...] s a török hódítók nyomában érkező újabb szerb, de főleg vlach népességgel élt együtt a Baja–Szabadka–Arad vonaltól délre.*” MAKKAI László 1985 1442.; „*görögkeleti balkáni vándorpásztorok is jöttek, akik [...] külön települtek, a Dunántúlon az első 'oláh jogú', csak juhott tartó és az után adózó, később tömegesen beözönlő vlach népesség első hullámaként.*” MAKKAI László 1985 1430.; A magyarok megkülönböztették egymástól a rácokat és az oláhokat (HEGYI Klára 2001 1282.): „*Oláhokon a tótországi (t.i. szlavóniai) oláhokat értettük és értjük, mert rácoknak hívjuk mi a többit.*” Az általuk oláhnak hívottakról 1628 táján úgy tudták, hogy „*nagy sokasággal kijűvén a török alól, egy nagy pusztaságon telepedtek meg Tótországban, azért nevezik őket oláhoknak mostan is, és nem magyarnak sem rácznak.*” SZAKÁLY Ferenc 1981 167.

¹¹² HEGYI Klára 2001 1267-1268.

¹¹³ „*Északkelet-Szerbia mai vlahjai sajátos társadalmi feltételek között a XVIII. századtól élnek a Dunától északra és délre, a Morava folyó és a Timok között elterülő területeken. [...] nem a balkáni őslakók leszármazottai [...] létezik olyan félreérthetetlen népi hagyomány, mely szerint ők korábban a nagy szerb vándorlás, a „velika seoba” előtt szerbek voltak, illetve azoktól a szerb kivándorlóktól származnak, akik átkeltek a Dunán, és az ottani román lakossággal elkeveredtek. [...] (két csoportjuk közül az egyik - WE) az ungureanok feltehetően Magyarországról területéről vándoroltak be a XVIII. század végén Bánáttól és Erdélyből. [...] E vlahok nyelve számos elemben különbözik a román irodalmi nyelvtől. Sőt, az Északkelet-Szerbiában élő vlahok – általános vélemény szerint – a románokat nehezen értik meg.*” VLAHOVIC, Petar 1981 710-713.

¹¹⁴ „A szó foglalkozássá bővülése a 16. századi Magyarország peremvidékein és közvetlen szomszédainál is megjelent: a vándor pásztort az Északi-Kárpátoknak nemcsak a magyarországi oldalán, a ruszinoknál és a szlovákoknál nevezték vlahnak, hanem a túloldalon, a lengyelországi és morvaországi lejtőkön és alföldeken.” HEGYI Klára 2001 1268.

¹¹⁵ HEGYI Klára 2001 1268.

¹¹⁶ A 15. század vége felé pl. Boszniában és Hercegovinában „tíz, ritkán tizenöt család volt köteles egy harcost állandóan fegyverben tartani a környék folyamatos védelmére, a háború idején azonban minden családból egy fegyveres lovasnak kellett hadba vonulnia. [...] minden vlah háztartás egy aranyforinttal tartozott a kincstárnak, amelyet akcséra számoltak át, s kiegészítettek néhány kisebb tétellel, évente egy kos és egy báránys anyajuh szintén átszámított értékével.” HEGYI Klára 2001 1269.

¹¹⁷ SZAKÁLY Ferenc 1981 167.

¹¹⁸ Engel Pál csak a települések 1578-ra vonatkozó háne-számát jelzi, a lakosok neveit nem. ENGEL Pál 2002

¹¹⁹ Halmás, Katymar és Mélykut adatainak átengedését Hegyi Klárának köszönöm.; Baskut: FLACH, Pál 1983 48-49.; Baracska: HAJDÓK Imre – KÖHEGYI Mihály 1976 67. Utóbbit táblázatosan nem ismertetem, mivel az egyetlen évre vonatkozó ismert adat a régi és új lakosok összehasonlítását nem teszi lehetővé.

¹²⁰ A Baja környéki falvakban a délszláv személynevek között olyanok is szerepelnek, mint pl. Mircse Barbul. Fabujlo Grina, Gika Vadersze, stb. Ezeket egyes kutatók kizárólagosan vlahnak tartják. VASS Előd 1989 170.; Tekintve, hogy a zombori defterekben bolgár nevek is előfordulnak, feltételezhető, hogy egyéb észak-bácskai településeken is számolni lehet bolgárok jelenlétével. U.ott; A dombóvári temető használóit a feltáró vlahnak tartja. A koppányi szandzsák 1556-ban összeírt 82 iflák (vlah) falujában, köztük Bikatol-Békaton lakók neve (GAÁL Attila 1982 178.) igen hasonló az Észak-Bácskába települt balkániak nevéhez.

¹²¹ HEGYI Klára 2001 1281.; „a különböző jogállású, de egységesen délszláv nevű lakosok névanyagában jól felismerhetők a 'vlah' típusú személynevek – mint pl. a Drag, Dragsan, Dragul, Barbul, Dan, stb. –, melyek az ortodox egyház szláv nyelvének hatására alakultak át.” VASS Előd 1983 279.; Mások szerint „a keresztnevékből (Radovan, Vuk, Acsonko, Dragas, Milos, Vukoszáv, Dragoilo, Dobricsa) kitűnik, hogy valószínűleg görögkeleti szerbek lakhattak” Katymáron. KÖHEGYI Mihály 2000 97.

¹²² HEGYI Klára 2001 1281.

¹²³ HEGYI Klára 2001 1281.; „1544-ben az esztergomi martalócok között sok a Zsivo Gyorgye, Szepan Mircsa, Stojan Ilije, Radics Radul szerű, szláv-román keveréknév. A nőtlen családtagokkal kiegészült, három generációssá bővült példák a balkániak lakta falvakban szemlélhetők: a nagyapa Vujics, fia, a jelenlegi családfő Nikola, az ő nőtlen fiai Bogdan és Ilije, vagy egy másik, találomra kiválasztott generációs láncolat: Szkraszov, Nikola és Mircsa.” HEGYI Klára 2001 1281.

¹²⁴ HEGYI Klára 2001 1281.

¹²⁵ MAKKAI László 1985 1430.

¹²⁶ Az eltérések az 1. és 5. táblázat eltérő adataiból adódnak.

¹²⁷ Hasonló tendenciát mutat Baja is: 1570-ben 1 hánéra kb. 40 juh- és 10 sertés-, 1578-ban viszont csak 29 juh-, ellenben 26 sertésadó jutott. VASS Előd 1989 174. 6. táblázat

¹²⁸ „A tömeges betelepedés 1560-ig tartott, a lelassult, de folyamatos bevándorlás, az el- és visszaköltözés soha nem állt meg.” HEGYI Klára 2001 1282.; „A szervezett török telepítéseket leszámítva ez a népmozgalom spontán és állandó vándorlást jelentett a balkáni hegyvidékekről a magyarországi síkságok irányába.” MOLNÁR Antal 2004 47.

¹²⁹ A különböző falvakban lakók nevei hasonlóak, de ritkán azonos hangzásúak, bár utóbbira is van példa: Baskuton 1570-ben lakott egy Milos Radovan nevű ember, akit 1580-ban már nem írtak össze. Ugyanakkor Baracsán 1578-ban adózott egy Milos Radán. Vagy: Radona Radul élt Baracsán még 1578-ban, de 1580-ból már Baskutról ismerünk egy Raduja Radult. Milko/Mila Radics 1570-ben és 1578-ban kenéz ill. primikür volt Halmáson, 1580-ban viszont már Baskuton lakott egy Milko Radics nevű ember, aki a korábbi defterekben ott nem szerepel. E példák száma minden település minden nevének összehasonlításával ugrásszerűen nőhet, s – kellő kritikával is – elképzelhető, hogy bizonyos migráció kimutatására alkalmas lehet.

¹³⁰ VASS Előd 1989 170. A falvak és az előljárók neveit sajnos nem közli.

¹³¹ MAKKAI László 1985 1442.

¹³² HEGYI Klára 2001 1269.

¹³³ HEGYI Klára – ZIMÁNYI Vera 1986 112.

¹³⁴ HEGYI Klára 1976 184.

¹³⁵ GAÁL Attila 1982 133-224.

¹³⁶ Az ácsolt koporsós sírok száma nem ismert, mert ezt a típust csak speciális feltérési technikával (sírok metszetbontása) lehet kétséget kizáróan megfigyelni, s erre csak a bácsalmási rác temetőben, és csak a 2002. évi feltérés óta került sor. WICKER Erika ásatási dokumentációja 2002-2003. KJM RA 2002.1115., 2002.1116.; WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002; WICKER Erika 2002a-b; U.ő 2003; U.ő 2005a

¹³⁷ E feltételezésnek ellentmond az az előírás, hogy „*muszlim nem temethető nem muszlimok közé, és nem muszlim sem a muszlimok közé.*” KISS Enikő 2004 29.; Kérdés azonban, hogy ezt a szigort a birodalom peremvidékén, az iszlám hitre (feltehetően) éppen áttért, állandó mozgásban levő népesség alkalmazta-e.

¹³⁸ Molnár Antal 2004 45.; Az iszlamizációra a névadás lehetne bizonyíték. Hegyi Klára a zsoldlisták névanyagában olyan névcsoporthoz talált, ahol a keresztnév mögött „*bin Abdullah*” áll, azaz „*a renegátok áttérésük után muszlim nevet kaptak, amelyhez képtelenségnek számított az apa keresztény nevét hozzákapcsolni. [...] az összes renegát összes apja Abdullah lett*” HEGYI Klára 1995 12.; A 16. század második felében Észak-Bácskába költöző balkániak között azonban nem voltak „*bin Abdullahok*”. Mivel azonban „*a 16. század végére megváltozott a renegátok névadása így őket néhány évtized múltán szem elől veszítjük*” (HEGYI Klára 1995 12.), nem kizárt, hogy ez az oka a bin Abdullahok hiányának.

¹³⁹ SZAKÁLY Ferenc 1991; U.ő 1992; Néhány példa: „*A Dunán inneni részeken ennek ellenére nem sokat változott a 16. században a Maros vonalánál és annak a Dunáig való meghosszabbításánál megmerevedett magyar-szerb etnikai határ. (Az ettől délre eső országrészt gyakran a magyar források is 'Rácországként' emlegetik.) [...] a Dunán innen a magyarok és a szerbek együttélésére egyazon településen belül alig van példa. [...] A szerbek lakta területek belviszonyaiba – főként a 17. században – források híján nem könnyű bepillantást nyerni.*” SZAKÁLY Ferenc 1991 22-23.

¹⁴⁰ VASS Előd 1989 168-170.; GAÁL Attila 1982 178-180.

¹⁴¹ „*A betelepülők egy része török szolgálatban álló várkatona (martalóc) vagy eflák (vlah) volt, ez utóbbiak az oszmán állami (legtöbbször katonai) szolgálatból adódóan adózási kiváltságokkal rendelkeztek. [...] A délszlávok másik, szám szerint nagyobb csoportját az elnéptelenedett déli területeket megszálló földművesek alkották, mellettük még a török katonai és polgári központokban megtelepülő kézművesek és kereskedők képviseltek jelentősebb tömegeket.*” MOLNÁR Antal 2000 118.

¹⁴² HEGYI Klára 2001 1280.; „*Jó lenne a szerbeket és a vlahokat szétválasztani, de lehetetlen. Az is csak nagy valószínűséggel állítható, hogy a zsoldért szolgáló martalócoknak az a többsége, amely a legnagyobb észak-balkáni szállásterületről, Vidin, Szendrő és Branicevo vidékéről áramlott a budai vilájet váraiba, valóban vlah volt.*” HEGYI Klára 2002 29.

¹⁴³ HEGYI Klára 2001 1288.

¹⁴⁴ Az egykori Jugoszlávia területén természetesen sok templom körüli temetőt tártak fel. Nem akadtam azonban olyan temetőkre, melyek e disszertáció III. részében tárgyalt, speciális temetkezési szokások analógiái lehetnének. Nyilvánvaló pedig, hogy a Magyarországra települő balkániak e szokásokat is hazájukból hozták, s nem az átköltözés pillanatában vették át. Ugyanígy a publikált templom körüli temetőkben is egészen általános viseleti elem a gomb, ám nem találtam nyomát pl. a kaoricsigás-gyöngyös fejdíszeknek. Ugyanakkor említenek tüket, pl. az Al-Dunához közeli Drmno–Nad Lug 15-18. századi temetőjének egyik sírjában üreges lunula alakú fülbevalópáron és két fülesgombon kívül három tű is volt, de sem helyüket, sem alakjukat nem ismerteti az erre hivatkozó publikáció. BOGOSAVLJEVIĆ, Dragan 1986 229.

¹⁴⁵ MARSIGLI, Luigi Ferdinando: Danubius Pannonoco-Mysicus. Amsterdam, 1727. I. 25. (In: UDVARDY József 2003 20.)

¹⁴⁶ „*Innen Dobrinzi (Tobrinzi) föld alatti faluba érkeztünk. A föld fölött csupán a háztetők láthatók, a házak azonban mind a földbe vannak ásva, ez rendkívül különös és furcsa látvány.*” NEITZSCHITZ, Kristóf 1634 247.; „*E tartomány (a Szerémség – WE) számos városkájának lakosai földalatti üregekben laknak.*” BROWN, Eduard 1669-1670 337.

¹⁴⁷ Ez a dunántúli (GAÁL Attila 1982 180.) és az észak-bácskai (WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002; WICKER Erika 2002a; U.ő 2003; U.ő 2004) temetőkre egyaránt jellemző.

¹⁴⁸ „*Úgy képzelhetjük el tehát a szerb településrendszer török újjászervezésének megszilárdítását 1459-1578 között, hogy bizonyos számú földműves település közé néhány félkatonai falut helyeztek el. A törökök ezt a telepítési módszerüket Dél-Magyarországon az 1550-es években szintén alkalmazni kezdték. Ilyen módon kerülhetett sor Baja környékének újjátelepítésére is. [...] Tehát a falvak nagyobbik része általánosan adózó földműves település volt, s csupán kisebbik részük félkatonai település.*” VASS Előd 1989 170.

¹⁴⁹ VASS Előd 1989 169.

¹⁵⁰ HEGYI Klára 2001 1289.; A műszellemek kisázsiai eredetű katonaparaszti szervezet lovasokból álló tagjai. A név jelentése: adók alól felszabadított, szabados, „*akkor kapták, amikor már bevett volt az, hogy a parasztok meghatározott rétegei adómentesség ellenében katonáskodnak.*” HEGYI Klára 2001 1256.; A harami az arab haram (tiltott) szóból

származik, „szűkebb értelemben a 'bűn', a harami pedig 'rabló, bandita'. Oszmán-török közvetítéssel a szó az összes balkáni nyelvben megjelent, a magyarba már délszláv végződésel, haramiaként vonult be. A 16. században ez a rabló jelentésű harami is jelen volt az oszmán forrásokban, azonban a szó inkább egy hol zsoldért, hol paraszti privilégiumokért szolgáló katonanépeséget jelölt.” HEGYI Klára 2001 1271.; „Zombor és Baja között három üres falut műszellem státuszú, teljes adómentességet nyert, és a környék védelmére rendelt katonaparasztnak népesítették be, akiknek előljárója szintén a 'nevezett haramik feje', azaz itt a harami a műszellem-vlah határvédő szinonimája.” U.ott

¹⁵¹ Vass Előd a betelepítést 1556 utánra teszi. VASS Előd 1989 175.

¹⁵² Hegyi Klára szíves közlése

¹⁵³ Baja és néhány környező falu adózásához: VASS Előd 1989 173-178.; Érdekes, hogy a viszonylag jó gabonatermő területekkel rendelkező Észak-Bácskában 1570 táján csak három faluban volt malom: Bekény/Bikityen, Szeremlén és Csátalján. U.ott 173.; Dunántúli adatok is hasonló gazdálkodást mutatnak: „A töröknek szolgáló, koppányi szandzsákbeli vlach-rác katonaparasztság alapvetően mezőgazdasági termelőmunkából élt, ám korántsem csak külterjes, extenzív-nomadizáló állattenyésztéssel (főleg juhászattal) foglalkozott, hanem kiterjedt szántóföldi növénytermesztéssel (gabona, főként búza termesztésével [...], szőlészettel, gyümölcsstermesztéssel, veteményes-, dinnyés- és zöldségkertek [...] művelésével.” FENYVESI László 1985 214.

¹⁵⁴ FLACH, Paul 1983 48-49.

¹⁵⁵ A juhadó ekkor 350 akcse, a sertésadó még mindig csak 51 akcse. HAJDÓK Imre – KŐHEGYI Mihály 1976 67-68.

¹⁵⁶ VASS Előd 1989 175. és 74. jegyzet. Szerinte „erre a faluban (nem jelöli meg, hogy Szentiván, Baskut, Szálkilisza és Halmas közül melyik faluban – WE) feljegyzett személynevek is utalnak, pl. Branis Janisz, Bret Isztijan stb.” U.ott; Mint azonban fentebb már jeleztem, csak a név alapján nem dönthető el az illető vlah mivolta.

¹⁵⁷ Hegyi Klára szíves közlése

¹⁵⁸ VASS Előd 1989 175.

¹⁵⁹ A halmosiak adózásával kapcsolatos összes adatot Hegyi Klárának köszönöm.

¹⁶⁰ Az Észak-Bácskára vonatkozó defterek nem vagy csak igen hiányosan publikáltak. ENGEL Pál 2002 pontosan jelzi pl. az 1578 táján lakott települések háne-számát, azt azonban nem, hogy milyen nemzetiségű népek lakták. A kalocsai náhijéhez tartozó falvakról – bár a balkáni betelepülés csak a terület déli vékony sávját érinti, – viszont tudható, hol laktak délszlávok. VASS Előd 1980 163-164., 170-172.; CSORBA György 2002; E két utóbbi publikáció azonban Jobbágyi esetében eltérő adatokat közöl arról, hogy ott 1570-ben délszlávok éltek-e.

¹⁶¹ A középkori és a török defterekben szereplő neveket ENGEL Pál 2002 nyomán, a szerződésekben szereplőket az oklevelek olvasata és – ahol bizonytalan, – a megjelent publikációk alapján közlöm.

¹⁶² A felosztás nem a náhijék, hanem a Pálffy-féle két szerződésben szereplő falvak szerint történt.

¹⁶³ HEGYI Klára 2002 30.

¹⁶⁴ HEGYI Klára 2002 30.; „Másképp [...] itt is nyilvánvaló, hogy ha a várak és őrségeik nem tudták útját állni a magyar végváriak portyáinak, erre a katonáskodó parasztnak sem lehettek alkalmasak.” U.ott

¹⁶⁵ HEGYI Klára 2002 30.

¹⁶⁶ TAKÁTS Sándor 1902 533., 2.j.

¹⁶⁷ TAKÁTS Sándor 1902 534.

¹⁶⁸ TAKÁTS Sándor 1902 535-536.; A második szerződés szövegét és fénymásolatát közli: HORVÁTH Zoltán – SÖVÉNY Mihály – SZÉNÁ SINÉ Harton Edit 1999 44.; Köszönöm Sövény Mihálynak, hogy mindkét szerződés fénymásolatát rendelkezésemre bocsátotta.

¹⁶⁹ A pecsétek alul, egy sorban vannak, sorrendjük nem azonos az oklevélben felsorolt falvak sorrendjével: Madaras – Ujvaros – Nagy Patalom – Aranyas – Györgyn – Borsod – Legyen – Nagy Geöricz – Gara – Kis Patalom – Baskut – Kachmar – Sar – Vamtelek – Körtvilös – Monostor (2 db). A személyek és települések felsorolása a bevezetőben megegyezik az aláírások (1. és 2. sor) sorrendjével. Az aláírások egy kéztől származnak, feltehetően az okiratot lejegyző írnotól. Egyelőre nem megfejtett, hogy a „Lukács Garai zombati” összetételben az utolsó szó mire vonatkozik. Az aláírásnál ettől némiképp eltérő formában, „Garay Zoboti Lúkacs” szerepel, ez azt sugallja, hogy a „Zoboti/zombati” valamiféle, a mai értelemben vett vezetéknev lenne .

¹⁷⁰ Takáts Sándor 13 „rácsetűs” pecsétet és 16 aláírást említ: TAKÁCS Sándor 1902 525. 1. jegyzet; Más publikáció szerint 15 településről van szó: KŐHEGYI Mihály 2000 15.

¹⁷¹ „Takáts Sándor „e feltételezését azóta tényként kezeli a magyar történelmi irodalom.” SZAKÁLY Ferenc 1981 147.

¹⁷² VASS Előd 1989 181.; Az Esztergom vidékére való átköltözést tényként kezeli IVÁNYI István 1907 és 1909 is.

¹⁷³ Szakály Ferenc véleménye szerint Takáts Sándort „nyilván a 'az fölülről' szó vezette tévútra, amelyet, mint fejtegetéseiből sejthető, Felső-Magyarországnak, nevezetesen az ekkor már felszabadult Esztergom-környéknek értelmzett. Véleményünk szerint azonban ez mindössze fogalmazási pontatlanság, s helyes értelmezése: az fölül [=a levél intitolációjában] megnevezett falukra'.” SZAKÁLY Ferenc 1981 21. jegyzet

¹⁷⁴ SZAKÁLY Ferenc 1981 148. 21. j.; Az a tény, hogy az oszmán birodalom a vazallus krími tatárokat „felhasználta, sőt esztendőkön át itt teleltette, megpecsételte a [...] terület sorsát. A táj népessége északra, a Királyi Magyarország területére illetve a megmaradt mezővárosokba futott. A településhálózat csak az 1620-as évektől kezdett regenerálódni.” KOCSIS Gyula 2001 48.

¹⁷⁵ A 15 éves háborúban a török hadvezetés több állandó krími-tatár táborhelyet hozott létre, 1597-1598-ban már Zombor közelében is. „A fosztogatás és rabszedés a tatárok átvonulási útvonalának környékét, tehát Baja környékét is, folytonos pusztítással fenyegette. A lakosság elmenekülése és elszegényedése e vidékek külső arculatát ekkortól hosszú évtizedekre meghatározta.” VASS Előd 1989 182.

¹⁷⁶ VASS Előd 1989 180.

¹⁷⁷ VASS Előd 1989 180.

¹⁷⁸ Bácsalmás 184. sír: Inf.II. A gyermeket akcsékból kivágott kis ezüstkorongokkal díszített nyakú ruhában temették el. A sírban egy 12. századi magyar denár CNH I.151. (Huszár 161. típus) rézhamisítványa is volt. A pénzek meghatározását V. Székely Györgynek köszönöm.

¹⁷⁹ A feltételezést természetesen szinte lehetetlen indokolni, hiszen biztosra csak az vehető, hogy a gyermeket nem temethették el 1603 előtt. Sírjának temetőn belüli helyzete azonban a temetkezések folyamatosságra utalhat, mivel beleillik az adott sírsorba, bár annak délkeleti szélső sírját alkotja.

¹⁸⁰ Az életkor meghatározását Marcsik Antóniának, a pénzét V. Székely Györgynek köszönöm.

¹⁸¹ A bácsalmási temetőt részben még a 18. század végén is használták, miután már új bevándorlók új helyen megalapították a mai Bácsalmást. WICKER Erika 1999 29.; U.ő 2002b 234-236.; Mivel pedig a lelet nélküli sírok száma a temető egész területén igen nagy, és jelenleg lehetetlen ezek kronológiai meghatározása, nem tudjuk, ezek közül mely sírok tartoznak a 16-17. századi és melyek a későbbi temetkezésekhez. Ehhez legfeljebb a temetési rítus adhatna támpontot, ám a temető keleti felében (1993., 1995-96. és részben a 2001. évi feltárások) egyáltalán nem került sor a sírformák metszetbontásos vizsgálatára, azaz a padkásan és padmalyosan kiképzett sírok ill. az ácsolt koporsóládás temetkezések megfigyelésére (a koporsószegek sírok száma természetesen ismert).

¹⁸² SZAKÁLY Ferenc 1991 22.

¹⁸³ MFT BKKM 1980 26.

¹⁸⁴ ENGEL Pál 2002

¹⁸⁵ Engel Pál Vanna középkori falut azonosítja a török defterekben szereplő Nagy Telekvan, Telek Vana településsel, és a mai Svetozar Miletić (SCG) környékére teszi. ENGEL Pál 2002; Iványi István szerint viszont Vantelek–Nagy Telekvan–Vámtelek puszta Szabadka határában, Bajmoktól keletre (SCG). IVÁNYI István 1909 I. 138. Utóbbi véleményhez csatlakozom.

¹⁸⁶ ENGEL Pál 2002 Mátusházát Tótháza–Tataháza és Büked–Biked közé, a mai Mátételke helyére teszi.

¹⁸⁷ FRIDRIK Tamás 1878

¹⁸⁸ Ezt alátámasztja az az adat, mely szerint 1735-ben egy akkor 90 éves rác ember azt vallotta, hogy ő itt született „midőn Mateovics még falu volt, s 40 évig lakott a faluban, egészen Buda visszavételéig, 1686-ig. (Ennek magyarázata az, hogy a mostani Mateovics pusztától nyugatra fekvő Mátéháza szintén puszta, a török időkben csakugyan falu volt, s a török defterekben is az adózók közt van felsorolva. Ezen mostani két puszta akkor talán egy területet képezett.)” IVÁNYI István 1907 III. 76.

¹⁸⁹ IVÁNYI István 1907 III. 44-77.; Sövény Mihály szerint „Mátusháza határa Bajától keletre valószínűleg Szentiván déli részéig terjedt de nem volt azonos sem a mai Mátéházával, sem Mátételkével.” SÖVÉNY Mihály 2004; A település általa vélt pontos helyét sajnos nem közli.

¹⁹⁰ Glasser Frigyes térképe, 1770. In: VASS Előd 1989 8. kép

¹⁹¹ ENGEL Pál 2002 szerint a mai Rém délkeleti határában volt. Iványi István jelzi, hogy Szent Pál nevű puszta „Kovács mérnök térképén 1762-ből is fel van tüntetve [...] Borota és Rém között.” IVÁNYI István 1909 I. 126.

¹⁹² IVÁNYI István 1907 V. 76., 130-132.; U.ő1909 I. 98-99.; ENGEL Pál 2002

¹⁹³ VASS Előd 1989 181.; U.ő1980 165.

¹⁹⁴ ENGEL Pál 2002; IVÁNYI István 1907 IV. 44.; 1909 I. 73.

¹⁹⁵ DOMBAY Ernő 1965; IVÁNYI István 1909 I. 114-117. Iványinál az azonosítások nem mindig érthetők: Pl. Csanádszentgyörgyről azt írja, hogy „*ez most már Pest vmegyéhez tartozó Csanád falu alatt levő és a Baja fölött fekvő Szt.-István faluhoz tartozó Szt.-György puszta. – Valószínűleg ezt kell értenünk a török defterek által a bajai nahijében 1580 és 1590 évre 24 és 21 adózó házzal felsorolt Gyurgyin alatt (l. ezt*).*” IVÁNYI István 1909 I. 114-115.; Engel Pál szerint viszont Csanádszentgyörgy a defterekben Szengyörgy néven szerepel, és 1578-ban már puszta volt. ENGEL Pál 2002.; Ráadásul Iványi a * alatt megjegyzi, hogy „*Nádudvartól keletre, Hajós alatt, Borota puszta fölött (most Pest vmegyében) van Hild puszta s ennek déli részében Hild-József-háza másképpen Szt.-György (Katonai térkép 1883); egy 1770 évi kézirat határtérkép ezt még Puszta-Szt.-Györgynek írja.*” IVÁNYI István 1909 I. 115.; Iványi Csanádszentgyörgy név alatt három Szentgyörgy nevű (vagy hasonló hangzású) települést kever: a Csanád melletti Szentgyörgyöt, Gyurgyin/Györgyént és Orbágysszentgyörgyöt. Azt, hogy a közölt defteradatai mely településre vonatkoznak, nem sikerült kikutatnom.

¹⁹⁶ IVÁNYI István 1909 II. 109.

¹⁹⁷ Ez a meghatározás egy helyen Iványinál is szerepel: „*Gyurity. (II.k. 109. laphoz.) A rác lakosság Nagy Georicze faluból 1598-ban Esztergom vidékére költözött.*” IVÁNYI István 1907 IV. 45.

¹⁹⁸ „*Báthmonostor szomszédságában volt, és megkülönböztetésül a többi Szt. Péter helyiségektől, a közeli Báthmonostor miatt Báth-alja előnevet kapott. Neve sokféleképp íratott [...] 1406 óta egyszerűen csak Pathala.*” IVÁNYI István 1907 IV. 129-131.; Vass Előd hasonlóan Csátalja környékére helyezi. VASS Előd 1989 181.; Csátalja nem szerepel a török defterekben, de a 17. század 3. negyedére datálható ún. „1540-42. évi” dézsmalajstromokban feltűnik a neve.

¹⁹⁹ ENGEL Pál 2002.; KAPOCS Nándor – KÖHEGYI Mihály 1983 68-73; WICKER Erika – KÖHEGYI Mihály 2002 65.

²⁰⁰ IVÁNYI István 1907 IV. 131

²⁰¹ VASS Előd 1989 175.; ENGEL Pál 2002

²⁰² Néhány kutató Kunfehértó–Kovács tanya környékén véli megtalálni Árokegyházát: „*a Fehér-tóból a Várhely lapos felé vezetett régi árok mentén is volt egy Árokegyház nevű falu.*” (Nagy Szeder István.); „*ebben látom egyik legrégebbi középkori falunknak, Árokegyházának nyomát.*” (dr. Nagy Lóránt). WICKER Erika – TRILLSAM Márton 1992 37.

²⁰³ Az 1520-21. évi dézsmalajstrom együtt sorolja fel Borothtal, Sydevel, Csőszapával és Mathisházával. IVÁNYI István 1909 I. 7.

²⁰⁴ „*Középkori vagy árpádkori templomkörüli temetővel van dolgunk. [...] feltételezhető, hogy Árokegyháza elpusztult temetőjét találtuk meg.*” KÖHEGYI Mihály terepbejárása, 1959. TIM RA 151-2001; Rég.Füz. Ser.I. No.13. 1960. 111.

²⁰⁵ ENGEL Pál 2002

²⁰⁶ IVÁNYI István 1907 III. 118.

²⁰⁷ ENGEL Pál 2002

²⁰⁸ SÖVÉNY Mihály 2004

²⁰⁹ Az 1598-as szerződésben „*a falvak felsorolása az okirat elején szabályos, keletről nyugat felé halad, és pontosan megfelel földrajzi elhelyezkedésüknek. Így egymás után, Jankó (Jánoshalma), Ivánka, Máda, Szentpál, Réma (Rém), Borott (Borota), Temérdekhát, Szentiván. (Az ezt követő felsorolás csak nagyon kis mértékben mutat rendszert, többnyire csak két falu van a valóságban is egymás mellett.) Ha elfogadjuk azt a feltevést, hogy a sor minden tagja földrajzilag egymás mellett van, figyelemmel arra is, hogy csak Temérdekhát földrajzi nevét nem ismerjük, elfogadhatjuk, hogy Szentiván, Borota és Rém környékén feküdt, a mai Csávolytól kissé északra.*” SÖVÉNY Mihály 2004

²¹⁰ „*Egy régi térkép Jankovác és puszta Zside között tünteti fel. [...] Ezen Szt.-Kata már 1758 körül említettik mint jankováci puszta.*” IVÁNYI István 1909 I. 122.; A mai Strapar (SCG) alatti, a török időkben a bácsi nahijébe tartozó Szent Katalin településsel a nagy távolság miatt nem azonosítható. U.ott.

²¹¹ Iványi két, a 15. század első feléből származó okiratot említ, egyikben Baj földrajzi, a másikban személynév. Minden magyarázat nélkül fűzi hozzá, hogy „*1598-ban Bajánk rác lakossága Esztergom vidékére költözött.*” IVÁNYI István 1907 IV. 8.

²¹² ENGEL Pál 2002; IVÁNYI István 1907 I. 11.

²¹³ IVÁNYI István 1907 I. 12.

²¹⁴ Szabadka hódoltság kori történetével jelen disszertációban nem foglalkozom.

²¹⁵ UNYI Bernárdin é.n. 58. Forrást sajnos nem közöl.

²¹⁶ ENGEL Pál 2002 Kelebia északkeleti részére teszi, holott Kelebiától észak-északnyugatra van.

²¹⁷ IVÁNYI István 1907 III. 124.

²¹⁸ IVÁNYI István 1919 I. 93.; ENGEL Pál 2002

²¹⁹ Vass Előd általában az 1548-1578 közötti tahrir-, timár- és dzsizje-defterek adatait közli, és öt településnél jegyzi meg, hogy ott bizonyos időszakban délszlávok laktak. VASS Előd 1980; Csorba György az 1570. évi tahrir deftert vizsgálja, és három falunál jelez délszláv lakosságot (köztük Jobbágyi Vass Elődnél nem szerepel délszlávok lakta faluként). CSORBA György 2000 166.

²²⁰ CSORBA György 2000 166.

²²¹ 1548: 16 háne; 1552: „19 hane és 9 új hane és 1 bíró”; 1560 („másik Csanád” faluként is említik): 37 háne, ekkor szultáni hász-birtok.; 1570: 13 háne. VASS Előd 1980 170.; 1578: 9 háne. ENGEL Pál 2002; 1620: 22 háne. VASS Előd 1980 170.;

²²² 1548 és 1560: 4 háne, 1570: „Ságod nevű másik Dorogház f. délszláv lak.-gal és Mehmed Effendi Berénfőd majorjával.” VASS Előd 1980 172.; 1570: Ságod, 13 háne. CSORBA György 2000 175.; 1578: „Ságot=Ződegyház”, 24 háne. ENGEL Pál 2002

²²³ VASS Előd 1980 163.

²²⁴ CSORBA György 2000 166.

²²⁵ VASS Előd 1980 163.; CSORBA György 2000 166.; ENGEL Pál 2002

²²⁶ ENGEL Pál 2002

²²⁷ VASS Előd 1980 164.; 1548: (külön Hajós) 12 háne és (külön Szentgyörgy) 8 háne; 1560: (Hetős Szentgyörgy) 22 háne; 1570: (Hetős Szentgyörgy együtt Szentgyörgy és Kékös /Kéles – WE/ pusztával) 14 háne; 1578: „22 háne délszláv Kékös psz.-val”; 1580: 22 háne; 1590: 12 háne. U.ott; Más források 1578-ban 21 hánét jeleznek. ENGEL Pál 2002

²²⁸ 1548: 10 háne; 1560: 9 háne; 1570: 3 háne; 1580-82: „5 hane délszláv lakos”. VASS Előd 1980 171.; 1578: 5 háne, de nem tudni, délszlávok voltak-e. ENGEL Pál 2002

²²⁹ Az érintett terület neve ma Csákányi/Csákányosi földek, a falu temploma a Hajósi pincék keleti részén, a magaspart peremén állt. WICKER Erika 2004 64. és Függelék 54. lelőhely; WICKER Erika – KNIPL István 2005 42-43.; WICKER Erika – KNIPL István 2006 113-115.; Csákánfa már az 1560-as tahrir defterben puszta, az azévi timár defter szerint akkor Mehmed bin Musztafa timár birtoka. VASS Előd 1980 161.; A közeli Kalocsán, a várban az 1543-as zsoldlista szerint két Musztafa Mohamed szerepelt (VELICS Antal – KAMMERER Ernő 1886 I. 7-8.), lehet, hogy egyikük azonos a későbbi timár-birtokossal.

²³⁰ Csorba György délszláv lakosokat jelez. CSORBA György 2000 166.; Vass Előd nem említ itt délszlávokat 1570-ben. A falu nagysága 1548: 6 háné; 1560: 11 háné, 1570: 8 háné, 1578-tól puszta, soha többé nem népesül be. VASS Előd 1980 165.

²³¹ ENGEL Pál 2002

²³² VASS Előd 1980 165.

²³³ A település hódoltság kori „*Il Baracska*” elnevezése: ENGEL Pál 2002; „*Él-Baracska*” névalak: HAJDÓK Imre – KŐHEGYI Mihály 1976 67.

²³⁴ Ekkor Rácserija Radvány, fia Iván; Petkó Ráta, fia Pávle; Acsonko Isztepan, fia Jován; Radona Radul, fia Petar; Dragás Vukoszán, fia Ivkó; Vukoszáv Radán, fia Pavle; Radulics Vusza, fia Radics; Radoszáv Petár, fia Vukosa; Radmán Vukobrád; Vukoszán Isztankó; Isztepán Radics, fia Dragoiló valamint Ognán Radoszáv és fia Dobricsa laktak a faluban. HAJDÓK Imre – KŐHEGYI Mihály 1976 67.

²³⁵ HAJDÓK Imre – KŐHEGYI Mihály 1976 67.

²³⁶ VASS Előd 1989 175. A Szálkilisza elnevezés feltehetően a hódoltság kori, török eredetű Csatal Kiliszából származik, és a település korábbi Tárnok nevét váltja fel, de pontos eredetének nem sikerült nyomára akadnom.; Vass Előd „*Szálkilisza (ma Tárnokmonostor)*” megjelölése azonban téves (VASS Előd 1989 175.), mivel ma ezen a környéken nincs Tárnokmonostor nevű település.

²³⁷ ENGEL Pál 2002; IVÁNYI István 1909 I. 131.

²³⁸ 1578-ban 25 hánét jegyezték fel. ENGEL Pál 2002; 1580-ban 32, 1590-ben 38 volt az adófizető hánék száma. Ez az utolsó adat a településről. IVÁNYI István 1909 I. 131.

²³⁹ IVÁNYI István 1909 I. 130.

²⁴⁰ Iványi egyfelől a következőket írja: „*a török defterek említik Tárnokot vagy Szál-Klisza (?) a bajai nahijében [...] Tárnok nyugatról Bátmonostorral volt határos, fölötte pedig Bob és Arany volt.*” IVÁNYI István 1909 I. 130-131.; Néhány sorral lejjebb azonban kijelenti: „*A fentemlített Tárnok-Monostor alatt (mint Steltzer is véli) nem lehetetlen, hogy Bátmonostor értendő; mert Tárnok is közel volt ezen (Bát-)Monostorhoz.*” U.ott 131.; Engel Pál Tárnoknak ill. az 1578-as defterben Csatal Kilisze-nek jelzi, és Csataljával azonosítja. ENGEL Pál 2002.

²⁴¹ VASS Előd 1980 173. 4. táblázat

²⁴² VASS Előd 1980 171-172. 2-3. táblázat. A 2. táblázat szerint Baján 1578-ban összesen 114 családfőt írtak össze, köztük – a már említett 25 délszláv családon kívül török janicsárokat (45 családfő) és török moszlimokat (44 családfő). U.ott; Ugyanakkor más források 1578-ban 62 adófizető hánét jeleznek. ENGEL Pál 2002; (Ez a szám csak akkor jön ki, ha összeadjuk a Vass Előd által közölt 1578-as népességtáblázatban a török muszlimok 44-es háné-számát az ortodox délszlávok 18-as háné-számával, aminek nincs különösebb értelme, főként, mivel ekkor még 7 muszlim délszláv háné valamint 45 török janicsár családfő kimarad a számolásból.)

²⁴³ VASS Előd 1980 172.

²⁴⁴ Baja hódoltság kori történetéről részletesen: VASS Előd 1989

²⁴⁵ 1608-ban – ahogy ez Vezir Ali budai pasa leveléből tudható, – hajdúk támadták meg Baját, 1622-ben Ahmed Efendi bajai emin „*a bajai török pénztári hivatal (mukata) biztosaként behajtott részletként [...] 29.154 török akcse összeget fizetett be.*” VASS Előd 1989 182.

²⁴⁶ IVÁNYI István 1907 és 1909 alapján

²⁴⁷ Ez persze nem zárja ki, hogy – eredeti szándékukkal ellentétben, az aktuális politikai és hadihelyzet miatt – nem telepedtek le végülis Esztergom környékén.

²⁴⁸ Elhadzsi Muszli, az egri lovasok szerodája fiához, Mehmed Cselebi egri rusznámedzsihez küldött, 1622-re keltezhető levelében a Bácska elnéptelenedését a török hivatali visszaélésekkel és a ráják elnyomásával magyarázza. VASS Előd 1989 183.

²⁴⁹ VASS Előd 1989 184-185.

²⁵⁰ SZAKÁLY Ferenc 1991 22.

²⁵¹ PÁLFFY Géza 2000 178.

²⁵² VASS Előd 1989 187.; „*a 15 éves háború következtében a falvak és adófizetők lecsökkent száma az 1650 körüli időre már helyreállott. Közben a népesség sorozatos be- és kiköltözéssel jelentősen cserélődött. [...] Baja környékének ilyen katolikus betelepődéssel való benépesülése már az 1620-as években végbemehetett.*” U.ott 186-187.; 1630 tavaszán a magyarok „*Jankovác palánkot és az előváros is felégették, az állatokat elhajtották, s a palánk közelében Szentiván és Mátéház falukra támadtak.*” Hasszán budai pasa Eszterházy Miklós nádorhoz 1630. júliusában írt leveléből. VASS Előd 1989 187.

²⁵³ BÁRTH János 2001 401-402.; A határperekben olykor szereplő hihetetlenül magas életkorok természetesen nem mentesek a túlzásoktól: de mindenképpen igen idős emberekre vonatkoznak.

²⁵⁴ BÁRTH János 1989c 96.

²⁵⁵ BÁRTH János 1989c 95-98.

²⁵⁶ Hasszán budai pasa Eszterházy Miklós nádorhoz 1630 júliusában írt leveléből. VASS Előd 1989 187.

²⁵⁷ „*1542 óta török erősség és jelenlegi tudomásunk szerint a török építhette.*” CSORBA Csaba 1974 188.

²⁵⁸ VASS Előd 1989 164. és 40. j. (a korábbi irodalommal)

²⁵⁹ VASS Előd 1989 167. és 1. táblázat

²⁶⁰ VASS Előd 1980 167. 1. táblázat

²⁶¹ „*Közvetlenül a párkány nyugati fala alá evezve megrohanták falait, és – tüzes szurokkoszorúkat dobálva a párkányba és a polgári városba, – felégették azt.*” VASS Előd 1989 182.

²⁶² VASS Előd 1989 183.; A létszám felsorolása mellett a napi zsoldot is jelzi: KŐHEGYI Mihály – SOLYMOSNÉ GÖLDNER Márta 1976 20.; Mindkettő VELICS Antal – KAMMERER Ernő 1886 432. alapján.

²⁶³ A Szentháromság (Béke) tér mellett, a Türr István Múzeum bejáratával szemben néhány évvel ezelőtt árokásás során a mai felszíntől kb. 80-100 cm-rel mélyebben vízszintesen rakott deszkák kerültek elő, feltehetően a 17. század közepi utcaburkolás maradványai. Solymos Ede szives közlése.

²⁶⁴ KARÁCSON Imre 1908 215.; Vass Előd Katona Istvánra hivatkozva jelzi, hogy a másik dzsámit Szulejmánról neveztek el, és mindkét dzsámi mellett állt minaret, a révkapu melletti temető „*mohamedán temető*” volt. VASS Előd

1989 188.

²⁶⁵ VASS Előd 1989 128. jegyzet; A török kiűzése utáni időkben Baján szolgáló délszláv katonák némelyikének neve is ismert egy 1726. évi határperből. Zárójelben a születési évet közlöm, de mivel feltűnő a határperekben a 10-esre kerekítés (50, 60, 70, 80 stb. éves), a dátumok kritikával kezelendők: Szavo Nikoletics (1676), Ruszmér Javanavich (1656), Jovan Papics (1659), Petko Csernicz (1666) Paun Ridicsanin (1666), Bozó Szabulacz (1656), Atanaczko Mattyura (1686), Mihajlo Zleholicza (1666), Mati Javicicza (1684), Szojodin Lajos (1679), Hatyin Csurcsics (1666), Radovicza Szudár (1656), Lazo Szudarovity (1664), Vuk Szudarovity (1648), Jankó Tyutyin (1664), Ilia Szremacz (1664), Vulin Csuvarnic (1664). A Horvátországból vagy a Bánát vidékéről származó tanuk nevéhez nem írták fel, hogy katolikus horvátok-bunyevácok vagy görögkeleti szerbek voltak-e. BÁRTH János 1989c 93-95.; Nevük eltér a 16. század közepén idetelepült balkániakétól, némi hasonlóságot talán csak Paun Ridicsanin neve mutat.

²⁶⁶ BÁCSCAI János György 1943 25-25.

²⁶⁷ KARSAI Ferenc 1974 34.

²⁶⁸ KARSAI Ferenc 1974 34.

²⁶⁹ A jankovaci palánk még nincs feltüntetve az 1628-29. évi, a szegedi szandzsákhhoz tartozó várak zsolddefterében. VELICS Antal – KAMMERER Ernő 1890 432.

²⁷⁰ ÁGOSTON Gábor – OBORNI Teréz 2000 116.

²⁷¹ Hasszán budai pasa Eszterházy Miklós nádorhoz 1630 júliusában írt leveléből. VASS Előd 1989 187.

²⁷² KARSAI Ferenc 1974 34.

²⁷³ VASS Előd 1989 187.

²⁷⁴ KARÁCSONY Imre 1908 214.

²⁷⁵ KARSAI Ferenc 1974 34. Adatai az 1600-as évek végére, az 1700-as évek elejére vezetnek. U.ott 66. jegyzet; Érdekes, hogy Császártöltés nevével kapcsolatban is felmerült, hogy a töltést a törökök építették: „*Útépítés lehetséges volt Szulejmán török szultán számára, aki a sikertelen bécsi ostrom után erre tért haza; el is tévesztette az utat.*” Timár Kálmán kalocsai érseki levéltáros és főiskolai tanár értekezését idézi: BÁNÁTI Miklós é.n. 37.; Az elmúlt évben végzett geológiai fúrásvizsgálatok alapján a töltés a 4. század vége felé épült, többször megújították (SÜMEGI Pál 2006; a kor meghatározása a faalpból vett minta alapján történt), tehát a Jankovácra Kalocsa és Pest irányába és visszafelé utazó törökök bizonyára használták is. WICKER Erika – KNIPL István 2005 39.; WICKER Erika – KNIPL István 2006 104-107.

²⁷⁶ KARSAI Ferenc 1974 34.

²⁷⁷ KŐHEGYI Mihály – SOLYMOSNÉ GÖLDNER Márta 1976 20.

²⁷⁸ A területen soha nem folyt feltárás. Kőhegyi Mihály egy 1962. évi helyszínelésekor csak ezt jegyezte fel: „*A községtől D-re elterülő dombon egykor a török palánkvára állott. A területen emberi csontok és cserepek hevernek.*” Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1962. RégFüz. Ser.I. No.16. 1963. 82.; Bár igen gyakran használták fel a hódítók a meglevő épületeket saját céljaikra átalakítva, de erre a lelőhelyen – a fenti rövid jelentés szerint legalábbis – semmi nem utal.

²⁷⁹ „*Egy rokonommal megismerkedett a háborúban egy török és emlegette, hogy az ősei sok kincset hagytak itt nálunk háború után eljött 924-ben valami írással és a közlegelőn pincét keresett két domb között és máskor egy dombot is nézett, hogy török vonuláskor ott eltemetve sok kincs fekszik benne, mert mellette vezetett egy régi országút a Kígyós patak – WE), most is meglátszik a helye. Ez az út valamikor Bajától Zomborba vezetett. Az a török ember nem volt tisztában a tereppel és a régi írással, jó helyen járhatott, de nem ismerte ki magát és azzal távozott, hogy kutassuk ki ezeket a helyeket, de az írást nem akarta itt hagyni, csak meghagyta, ha megtaláljuk, írjunk neki, de hát nem kereste senki ideig.*” Ifj. Burányi István levele, 1934. KJM RA 69.300.; „*paplaposnak hívják [...] és egyszer jöttek a török urak, kivette őket oda és két vastag fa között kivették a vasládát, hogy mi volt benne, nem tudjuk.*” U.ott.

²⁸⁰ „*A Telecskai dombok lábánál levő nagy gödörből évtizedek óta téglát termelnek ki éjszakának idején a falu lakosai, s a legenda szerint már egy vasládát tele pénzzel találtak ezen a helyen. A feltárást a gödör szélén kezdték meg. [...] A téglák XV-XVI. századi [...] készítmények. Ezekon kívül két XVI. századi lópatkó, vasból, került elő [...] és 3 db. ezüstpénz. Kettő I. Zsigmond lengyel király fél tallérja 1543-ból, a másik magyar címeres ezüst denár 1565-ből. [...] Az épület alapja azonban annyira feldúlt, hogy a második napi munka árán sem sikerült annak alakját kinyomozni. [...] A jelek szerint nagyobb építmény, esetleg erődítmény esete forog fenn, mely kapcsolatban lehet a Katymár határában levő ún. Törökvárral, ahol ugyancsak ilyen épületalapokat észleltem.*” Zalotay Elemér leletmentése, 1952. TIM RA 198-2001; Madaras-Kígyósér lelőhelymegjelöléssel: ArchÉrt 81. 1954. 81.; Dombay János jelentése felülvizsgálatról TIM RA 210-2001

²⁸¹ HORVÁTH Zoltán – SÖVÉNY Mihály – SZÉNÁSZINÉ Harton Edit 1999 46.

²⁸² KOCSIS Gyula 2001 48.

²⁸³ A 17. század utolsó harmadában „a Duna-Tisza közének déli részét ellepték a végtelen tavak, roppant állóvizek, melyek nyáron kiszáradtak ugyan, de minden eső vagy nagyobb áradás után megteltek. Bajától Zomborig óriás mocsár terült el. A forró évszakban a víz nagyrészt elpárolgott, s buja fű nőtt a helyén. De száraz időben a szikkadt föld a puszta sivatag képét öltötte fel. A túlságos nedvesség és szárazság között változó állapot folytán hiányzott az egészséges ivóvíz s a fa. Ehhez járultak a mérges lázbetegséget szülő kipárolgások, melyek hatását fokozták a hőmérséklet átmenet nélküli hirtelen változásai.” KÖHEGYI Mihály 1991 68-69.; ACSÁDY Ignác 1886 29.; A 16-17. századot egyébként is szélsőséges időjárás jellemezte. ÁGOSTON Gábor – OBORNI Teréz 2000 86-87.

²⁸⁴ KOCSIS Gyula 2001 48.; „Tömegeit tekintve [...] az 1683-ban megindult és Magyarország csaknem teljes felszabadításával végződött háború a törökök oldalán találta a magyarországi szerbség java részét. [...] velük együtt hátrált, egészen az eredeti, középkori magyar határokig, majd azon túlra, Szerbia területére.” SZAKÁLY Ferenc 1991 25.

²⁸⁵ KISS Z. Géza 1989 200.; „Miközben Čarnojevićet és papjait a Buda mögötti Szentendrén helyezték el – ahol korábban nem laktak rácok, – a köznép a Duna két oldalán, Buda és Eszék között szóródott szét, ahol teljesen kaotikus viszonyokat okoztak. Az ide-oda hullámzó szerbek – akik hihetőleg magukkal ragadták korábban már letelepedettebb életmódhoz szokott társaikat is – használhatatlanná tették a közutakat, és állandó rettegésben tartották a török uralom alól felszabadult magyar lakosságot, amely az elköltözés gondolatával foglalkozott.” SZAKÁLY Ferenc 1991 27.

²⁸⁶ BÁRTH János 1997

²⁸⁷ Egy 1726 évi határperből tudjuk, hogy a török uralom alatt hosszabb-rövidebb ideig Baján élt Milasin Mudar (feltételezett születési év: 1664), Sztoisa Baracsanin (1654), Petko Vidovity (1646), Pandur Lukács (1648) és Joannes Palikuttya (1646) is. Ezidőtájt lakott Baracsán Szerdán Baracsanin (1666), Száva Béli (1646), Gyuratgy Paranosza (1676) és Veszelin Tatity (1641), aki később Monostorra költözik, ahol talán ugyanekkor lakott Uglessa Csanagcsics (1664) és Nedelko Kovacs (1676). Pejo Braity (1656) Madaraszról Dautovára (Dávod) települt, ahol Vuhajlo Gabrilovity (1636) és Nesko Lancsucsanin (1664) is éltek. Felsőszentiváni lakos volt Novak Maturusky (1638), borotai Medak Borotyánin (1666), bikityi Szobota Bikityanin (1656), legyeni Stepan Todoravity (1666) és Ninko Hadnagy (1676), garai Marian Dovity (1649) és Stajti Raicz (1646), Mélykúton pedig Cvio Ispanovity (1676), Vrano Merkovics (1653) és Jakobi Sulyevics (1676) is éltek egy ideig. BÁRTH János 1989c 95-98.

²⁸⁸ BÁRTH János 1989c 98.; SZAKÁLY Ferenc 1991 26.

²⁸⁹ SZAKÁLY Ferenc 1981 266-267.

²⁹⁰ Egy 1715-ös összeírásban már csak kevesen laktak Jankovácon: Martin Pansity bíró, Ilia Percics, Czviyo Mamusity, Franya Ivankovics, Markó Pansity, Miat Bundics, Nikola Kulis és Lugin Becsula. BÁRTH János 2001 400.; Jankováci születésű volt, de onnan később Bajára költözött Markus Jelasics, aki 80 éves korában, 1734-ben szólalt meg egy határper kapcsán, éppen 10 éves volt Evlia Cselebi látogatásakor. A perben további hét „jankai eredetű rác tanú tett vallomást” a már említett Markus Jelasics mellett (zárójelben a feltételezett születési évüket adom meg): a szintén bajai Gabriel Vuczkovics (sz.: 1674), Szecska Szobota (sz.: 1671), Alexander Gabrilovics (sz.: 1691), a szentiváni Georgius Gyukics (sz.: 1679, ezidőtájt egy ivánkai határperben is megszólal: BÁRTH János 2001 402.) és Elias Patarica (sz.: 1682), az almási Miat Bundics sz.: 1675, ő az egyetlen, aki az 1715-ös összeírásban is szerepel) és a csávolyi Georgius Kuluncsics (sz.: 1695). Közülük az utolsó négy biztosan katolikus bunyevác. BÁRTH János 1989a 442-443.; BÁRTH János 2001 400.; Egy 1734. évi ivánkai határperből tudjuk, hogy Mélykúton született a később almásivá lett Nicolaus Evitovaczki állítólag 120(?) évesen még nyilatkozott egy per kapcsán, az 1606-ban ismeretlen helyen született, a török korban borsodi, a per idején dautovai lakos Tyiro Kernyio, BÁRTH János 1989c 96.) és Mathias Rudity (1664), a katymári Petrus Alaga (1624), a bikityi Paulus Zelus (1669), a már említett szentiváni Georgius Gyukics (1678) és az ugyancsak szentiváni Franciscus Ivankovics (1661). A később Szabadkára költöző Joannes Doturovics (1668) Mélykúton született, ahol a török időkben egy Iván Batinka nevű ember is élt. BÁRTH János 2001 401-402.

²⁹¹ HORVÁTH Zoltán – SÖVÉNY Mihály – SZÉNÁ SINÉ Harton Edit 1999 40., 43-45., 54.; Felmerülhet, hogy a Hagymás-Hajmás elnevezés az egykori rác Halimasra, a mai Bácsalmás ösére vonatkozik-e avagy a középkori Hagymáségyház településre, melyet a mai Felsőszentiván határának déli részére tehetünk. Nincs azonban tudomásom arról, hogy Hagymáségyház bármikor is újratelepült volna, s nevét ma is csak Hajmás pusztája őrzi.

²⁹² Almás 1711-ben átmenetileg újra betelepül, 1714-ben a bajai járás egyik községe, van bírója és 7 adófizető gazdája. „De a békés fejlődés el sem kezdődhetett, mert 1716-ban újra hadak útja lett e vidék: a királyi seregek a török ellen indultak Bánát visszafoglalására. [...] (Almás lakói – WE) elhagyták otthonukat, és védettebb helyen kerestek menedéket. A jánosalmiakkal és katymáriakkal együtt Szabadkán húzták meg magukat. Nem sokan lehetnek, mert a három község lakói hús nyomorúságos viskóban húzták meg magukat. A háborúságok 1718-ban véget értek, de az elmenekült almásiak nem költöztek vissza régi helyükre Ó-Almásra, hanem új hazát választottak maguknak: megvetették a mai Almás alapjait.” UDVARDI József 2003 20.

²⁹³ „A 16-17. század során Magyarországra betelepülő délszlávok között két népelem volt a legszámosabb. A katolikus bosnyákok, akik a 17. század közepétől a török uralom végéig egyre nagyobb tömegekben érkeztek [...]. A délszláv telepesek másik nagy csoportját a pravoszláv szerbek alkották, akiknek nagyobb tömegeik a bosnyákokhoz hasonlóan Magyarország déli sávjában állapodtak meg. Bács-Bodrognak és a Temes vidékén már a 16. században megjelentek a túlnyomóan vagy tisztán szerb lakosságú falvak, s számuk a továbbiakban is nőtt. [...] A betelepülők a magyarországi török hódoltság terület leginkább elnéptelenedett déli sávját szállták meg.” HEGYI Klára 1976 183-184.

²⁹⁴ MOLNÁR Antal 2000 119.; „A 16. századi forrásanyag a katolikus délszlávokat csak igen kivételes esetekben nevezi bunyevácnak vagy sokácnak, és egyáltalán nem biztos, hogy pontosan ugyanazt értették alattuk, mint a 20. századi etnográfusok. Az egykorú források a bosnyák, dalmata vagy illír névvel megjelölt népesség esetében azt tartották fontosnak hangsúlyozni, hogy katolikusokról van szó. (Az ortodoxok esetében ezek a megnevezések ekkor még sohasem fordultak elő.)” U.ott 120.; KUNTIĆ, M. Alba 1969 a bunyevácokat vlah származásúnak tartja.

²⁹⁵ MOLNÁR Antal 2000 121.; A 17. század közepén sokat telepedtek le pl. Zomborban. MUHI János 1944 72.; KŐHEGYI Mihály 1991 69.

²⁹⁶ Ezt alátámaszthatja az is, hogy az „1542-1543. évi urbáriumban” (ami több mint 100 évvel később keletkezett) a települések neve továbbra is délszláv.

²⁹⁷ MOLNÁR Antal 2000 135. 1-2. táblázat; 156.

²⁹⁸ Jankovácon ekkor 50 házban 1013 katolikus lakott, a garai katolikusok számát nem ismerjük, de 58 házuk volt, s a megbérmáltak számából következtetve Mélykút lakossága is viszonylag nagy volt, bár csak fele a jankovácinak. MOLNÁR Antal 2000 135. 1-2. táblázat.; Összehasonlítva a legutolsó defteradatokkal, Mélykút és Jankovác lakossága számottevően nem nőtt, Garán viszont megduplázódott a házak száma.

²⁹⁹ VASS Előd 1989 185.

³⁰⁰ BÁRTH János 1989a 445.; A rác elnevezés állandóan felbukkan a 18. század első felének határpereiben is: BÁRTH János 1989a-c; U.ő 1997; U.ő 2000; „Baja környékéről az 1660-1680 közötti időszakban a csavolyi, garai, madarasi, roglaticai, kelebiai, szentiváni és bikityi ’katolikus rác jobbágyok’ aláírású leveleikben alkudnak meg a füleki magyar végvári őrséggel adófizetésükről.” VASS Előd 1989 185.

³⁰¹ A bácskai bunyevácok elődeinek őshazáját Nyugat-Boszniában vagy Nyugat-Hercegovinában feltételezik, a sokácok feltehetően Közép-Boszniából származnak. MOLNÁR Antal 2000 120-121.

³⁰² KISS Z. Géza 1989 28.

³⁰³ HEDIN, Sven é.n. II. k. 212.

³⁰⁴ „Két halom van egymástól 50-70 m-re. A két halom közül a Ny-in, tehát a Kígyóshoz közelebb esőn gyér középkori cserépanyag, a másikon emberi csontok, téglá- és kőtörmelék. Itt állott a templom.[...] A temető kétrétegű.” Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1964. TIM RA 21-2001.; Rég.Füz. Ser.I. No.18. 1965. 56.; A temető használata „legalább a XIV. századig tartott, de valószínűleg a török időkig. A település a Kígyós-patak keleti felén mintegy 800 méter hosszan tartott”. Kőhegyi Mihály levele, 1989. In: HORVÁTH Zoltán – SÖVÉNY Mihály – SZÉNÁ SINÉ HARTON Edit 1999 26-27.; A középkori település nevét a környék Halmos elnevezése ma is őrzi.

³⁰⁵ A lelőhely feltáratlan. KŐHEGYI Mihály 1994 209.; WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 66-67.

³⁰⁶ „Szokatlan az alapozás mérete, valamint az eddig feltárt alaprajz. Igen komoly középkori templom állhatott itt.” Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1960-1961. TIM RA 214-2001, 221-200.; Rég.Füz. Ser.I. No. 14.; Rég.Füz. Ser.I. No. 15. 1962. 88.;

³⁰⁷ Kőhegyi Mihály nem zárja ki, hogy a lelőhely az Árpád-kori Zekeres faluval azonos. Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1960, 1975. TIM RA 213-2001 és leltározatlan; Rég.Füz. Ser.I. No. 14. 1961. 83.; Rég.Füz. Ser.I. No.29. 1976. 66.

³⁰⁸ Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1966. TIM RA, leltározatlan; Rég.Füz. Ser.I. No.20. 1967. 71-72.; Az 1977-től 10 éven át tartó feltárások során a monostortemplom és a falu gótikus templomának feltárása mellett Árpád- és középkori településrészek és összesen 2443 sír vált ismertté, melyekből párták pártaövek, párizsikapcsok, gombok kerültek elő. Biczó Piroska ásatási dokumentációja, 1977-1986. TIM RA 304-309 2001; Rég.Füz. Ser.I. No.31. 1978. 93-94.; Rég.Füz. Ser.I. No.32. 1979. 108.; Rég.Füz. Ser.I. No.33. 1980. 90.; Rég.Füz. Ser.I. No.34. 1981. 86.; Rég.Füz. Ser.I. No.35. 1982. 100.; Rég.Füz. Ser.I. No.35. 1983. 90.; Rég.Füz. Ser.I. No.37. 1984. 101.; Rég.Füz. Ser.I. No.35. 1985. 89.; Rég.Füz. Ser.I. No.39. 1986. 79.; Rég.Füz. Ser.I. No.40. 1987. 88.

³⁰⁹ „A dombsoron végig középkori település húzódik, itt-ott, különösen a földhát közelében emberi csontokat is találtunk, téglá és kőtörmelékkel együtt. [...] Mintegy 60-80 méteren tudtuk körben követni a kiszántott csontokat. A régi térképek még a XIX. sz. legvégén is Temető hegy néven jelzik a dombot, ma Hadiföldek néven is szokták emlegetni.” Kőhegyi Mihály jelentése, 1963. KJM RA 2000.896

- ³¹⁰ Egyebek mellett Kukula téglagyár, a Flórián utca és a Paphíd-közeli Klisza területén. KOREK József 1994 200.; A klisza „templom-, monostor-, várrmot egyaránt jelenthet.” KARSAI Ferenc 1974 20.
- ³¹¹ Bodrogmonostor/Monostor az 1578. évi defterben Dolni Monostorként, a zombori náhijeben szerepelt 9 háneval. A mai Bački Monoštor (SCG) délnyugati részén volt. ENGEL Pál 2000; Iványi István adatai szerint Dolni Monostoron 1570-ben 3, 1590-ben 9 adózó ház volt. IVÁNYI István 1909 II. 53. – Bački Monoštor határában a következő középkori településekről tudunk: Bartány az 1578. évi defterben Bortan néven, 11 háneval szerepel a zombori náhijében. A mai Bački Monoštor északkeleti részén volt. ENGEL Pál 2000; Iványi István nem tudott defterekbeli említéséről. IVÁNYI István 1909 I. 24. – Vízmellékiszáka/Száka, az 1578. évi defterben Viszakova néven már pusztá, a mai Bački Monoštor déli részén keresendő. ENGEL Pál 2000; Ezzel szemben Iványi István szerint „a török defterek a zombori náhijében még felsorolják Szákovát (hajdan Zaka v. Szaka) 1554-ben 3, 1570-ben 6 és 1590-ben 19 adózó házzal.” IVÁNYI István 1907 IV. 117. – Bački Monoštor határában még két középkori település, a török időkben már pusztá vagy birtok volt: Vízmellékiszentgyörgy/Szentgyörgy és Negyven. ENGEL Pál 2000; IVÁNYI István 1909 I. 115-116.; U.ő 1907 IV. 89-90.
- ³¹² GAÁL Attila 1982 161.
- ³¹³ LÁZÁR Sarolta 1999 307.
- ³¹⁴ Az adatokat az 1:10000 léptékű térképről olvastam le.
- ³¹⁵ Kőhegyi Mihály jelentése, 1987. Rég.Füz. Ser.I. No.41. 1988. 78.; Kőhegyi Mihály terepbejárása, 1963. KJM RA 2000.896;
- ³¹⁶ KOREK József 1994 189.
- ³¹⁷ GAÁL Attila 1982 133.; A fonyódi adatot Gallina Zsoltnak köszönöm.
- ³¹⁸ A katymári rác temető feltárásakor Zalotay Elemér megfigyelte, hogy „*Katymár község határa [...] 80-100 cm vastagon zsíros-fekete humus-sal terített, mely alatt vasoxidos sárga lösz következik [...] A fénylő fekete humus azonnal feltölti az alatta elterülő sárga márgának mélyedéseit, éles vonalakban különül el tőle, s azonnal elválik annak falától. Ez lehetővé teszi, hogy [...] a valamikori sír, verem vagy egyéb mű formáját utána rajzoljuk.* WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 42.; Ez a leírás tökéletesen illik a bácsalmási temetődomb egy részére is. A mélykúti temetődombon feltárt néhány sír homoktalajban feküdt, melyben a sírforma hagyományos feltárással nem figyelhető meg. Nem tudjuk, hogy a domb más részén – hasonlóan a bácsalmási temetődombhoz, – volt-e löszös-agyagos altalaj. Az a tény, hogy mind Csávolyon, mind Madarason jelzett padkás sírokat az ásató, ugyancsak a terület egy részének löszös-agyagos talajával magyarázható. A bátmonostori, a monostorszegi és a bükkszállási temetőkről ezzel kapcsolatos adataink nincsenek.; Esztergomban a sírokat „*a homokos altalajba*” ásták. LÁZÁR Sarolta 1999 315.
- ³¹⁹ Erre utal pl. a német Kirchhof (tkp. "templomudvar") szó, melynek jelentése temető.
- ³²⁰ Az elnéptelenedett óalmási falutól 4 km-re 1719-ben megalapított Bácsalmásnak – ahogy ezt egy 1738. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvből tudjuk, – kezdetben két temetője volt. „*Az egyik egészen kis temető a templomocska körül, a másik, a nagyobb kinn a határban. [...] Mikor a plébánia megalakult és a nép is jobban szaporodott, már nem használták a templom körüli temetőt, hanem csak azt, amelyik kinn volt a határban.*” UDVARDY József 2003 95-96.). Ezzel szemben pl. az 1700-as évek első harmadában Észak-Bácskába betelepült svábok templomai már nem a temetőben állnak, bár utóbbiakat változatlanul "Kirchhof"-nak nevezik.
- ³²¹ A bácsalmási temetődomb közvetlen környezetének bejárása során településre utaló nyomot nem találtunk, s nem jeleztek falunyomot az ásatási dokumentációk és publikációk a többi hasonló korú és etnikumú temető közvetlen környezetében sem.
- ³²² Madaras–Bajmoki úton volt templom, ez azonban az évszázadokkal korábbi Árpád-kori település része. Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja 1960. TIM RA 213-2001; Szentendre-Paprikabíró utcában a sírok környezetében egy feltehetően később épült görögkeleti templom állt. Rosner Gyula ásatási dokumentációja 1966. RégFüz Ser.I. No.20. 1967. 101. Az ásató szerint a szerb temető az 1690-es betelepülőkhöz köthető, és egy 1827-es térkép alapján már nem használták. A leletek alapján azonban indokolt lehet a feltárt sírok korábbi keltezése.
- ³²³ GUBITZA Kálmán 1902 5.
- ³²⁴ KOREK József 1994 198.
- ³²⁵ GAÁL Attila 1982 180.
- ³²⁶ „*Az 1767-es kánoni látogatás idején még mindig ez a messze fekvő temető volt használatban, amelyről azt írják, hogy háromnegyed órányira van a községtől, és hogy a temető régi, a török kivonulásának idejéből való. Nem állapítható meg egyelőre ennek az első almási temetőnek a helye. Azt hiszem, ez a régi óalmási temető lehetett, amelyet a község áttelepülése után továbbra is használtak. A távol eső temető nagyon el volt hanyagolva: nem volt kerítése, ezért a jószág bejárt legelészni, sőt a csordapásztorok tüzet rakván, még a keresztet is elégették.*” UDVARDY József 2003 96.

- ³²⁷ BÁRDOS Edit 1987 8. A viszonylag nagy sírszámú kaposvári lelőhely Ny-i és ÉNy-i szélén „*egy rétegű a temető, és sírsorok, összetartozó sírcsoportok figyelhetők meg [...] A templomhoz közeledve fokozatosan válik egyre zsúfoltabbá a temető. A legszélső síroktól számítva kb. 8-10 m után megkezdődnek a rátemetkezések, többszörös sírátvágásokkal. Mint általában, a temetkezések a templom közvetlen körzetében mutatkoznak a legsűrűbben.*” U.ott
- ³²⁸ Esztergom 28. és 29. Inf.; 32. és 33. M. Ad. sírok. Mindegyik lelet nélküli volt. LÁZÁR Sarolta 1999 312-313., 315.
- ³²⁹ A madarasi 63. sírt a 65. sírra, 76. sírt a 74. és 75. sírra (utóbbiban S végű hajkarika volt), 85. sírt a 82. és 83. sírra, 87. sírt a 86. és 88. sírra, 93. sírt a 92. sírra ásták. Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja 1975. TIM RA 213-2001
- ³³⁰ Mélykút 11., 19. és 20. sírok, mellettük a 20. sír szórvány csontjai. Wicker Erika ásatási dokumentációja, 1991. KJM RA 98.860
- ³³¹ MITHAY Sándor 1985 196.
- ³³² Részben bolygatta a 69. sírt (Inf.II, m: humuszréteg+8 cm, tájolás: 52-20, szántás bolygatta, Jobb alsó lábszárát a 70. sír ásásakor dobták ki) a 70. sírt (Inf.I., m: humuszréteg+8 cm, tájolás: 52-20, szántás bolygatta. Sírfoltja a 69. sír jobb medencelapátjánál kezdődik.); A 213. sírt (Inf.I., m: humuszréteg+40 cm, tájolás: 250-70) ásásakor viszont megbolygatták az alatta levő 214-215. sírokat (Inf.I., m: humuszréteg+30 cm, tájolás: 290-110), és a csontokat összedobálták. Wicker Erika ásatási dokumentációja 1993, 2001. KJM RA 99.857; 2002.1114; Polgár Zoltán ásatási dokumentációja 1995-1996. KJM RA 2002.1105.
- ³³³ A kaposvári középkori magyar temetőben „*ritkán utántemetkezés volt megfigyelhető. A 902. felnőtt sírba utólag temettek gyermeket, ugyanakkor megbolygatták a felnőtt csontvázát*”. BÁRDOS Edith 1987 9.; Rátemetéskor véletlenül bolygatott korábbi sírokból előkerülő csontok újbóli eltemetésére a győri temetőben is volt példa. A 186/I. „*sír megásásakor két sírt bolygattak meg, és a csontokat a sírgödörön kívül a sárga földbe nyomkodták bele. Ezt a műveletet a sír megásása után végezheték el, mert a megbolygatott csontok mellett nem volt fekete földnyom, csak a sárga homok.*” MITHAY Sándor 1985 191.
- ³³⁴ A bácsalmási temetőben nem bolygatta a későbbi sír az alatta levő csontjait: 174. sírt (Ad., m: humuszréteg+10, tájolás: 250-70, lelet nélküli) és 241. sírt (Ad., m: humuszréteg+45, tájolás: 260-80, lelet nélküli), 177. sírt (Ad., m: humuszréteg+10 cm, tájolás: 250-70) és 195. sírt (Ad., m: humuszréteg+45, tájolás: 250-60), melyek gödre lényegében azonos volt. A 182. sírt (Inf.I., m: humuszréteg+0 cm, tájolás: 250-70) alatt, mintegy a láb felőli rész „*folytatásában*” feküdt az azonos irányú 209. sírt (Ad., m: humuszréteg+30 cm, tájolás: 250-70). A 239. sírt (Inf.I., m.: humuszréteg+20-30 cm, tájolás: 230-50) láb felőli végébe ásták a szinte azonos irányú 240. sírt (Iuv., m: humuszréteg+60 cm, tájolás: 230-50). Wicker Erika ásatási dokumentációja 1993, 2001. KJM RA 99.857; 2002.1114.
- ³³⁵ Bácsalmás 194. sírt: Ad., m: humuszréteg+60 cm, tájolás: 250-70; 166. sírt: Ad., m: humuszréteg+50 cm, tájolás: 250-70. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2001. KJM RA 2002.1114.
- ³³⁶ Madaras 103. sírt (Ad., m: 111 cm, tájolás: 52-20) ásásakor is kiszedték az azonos irányú 102. sírt (Ad., m: 88 cm, tájolás: 52-20) vázának koponyáját és felkarcsontjait, „*de a 103. sírt DK-i sarkába, az eredeti helyhez közel, a 103. sír padkája fölé 57 cm-re letették.*” A 104. sírt (Ad., m: 86 cm, tájolás: 54-22) a szinte azonos irányú „*105. sír medence fölött elvágta. Vázrészzeit a 105. sírt ÉK-i sarkába tették vissza egy kupacba a koporsóra.*” (105. sírt: Ad., m: 128 cm, tájolás: 50-18); „*A 68. sírt gödrének déli oldalához fektettek több hosszúcsontot, medencét.[...] tehát a 68. sírt eltemetése után, arra valamennyi földet húzva tették a csontokat.*” (67. sírt: Ad., többi adata nem ismert, 68. sírt: Ad., m: 90 cm, tájolás: 52-20. Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1975 TIM RA 213-2001.
- ³³⁷ Mélykút 18. sírt (Ad., m: 50 cm, tájolás: 54-22) és 21. sírt (Ad., m.: 55 cm, tájolás: 52-20). Sírfolt a sárga földben nem látszott, a vázcsontok eredeti helyükön vannak, ezért a sírok egymáshoz való időbeli viszonya nem állapítható meg. Wicker Erika ásatási dokumentációja, 1991. KJM RA 98.860
- ³³⁸ MITHAY Sándor 1985 186. Rajz hiányában azonban nem dönthető el, hogy rá- vagy utántemetésről van-e szó.
- ³³⁹ Esztergom 21-23. sírok: két M. Ad. és egy F. Ad. LÁZÁR Sarolta 1999 311-312.; Az összefoglaló részben említett kettős és hármas temetkezéseknél azonban ezekre a sírokra nem tér ki. U.ott 315.
- ³⁴⁰ SAROSÁCS György 2003 89.
- ³⁴¹ BARTHA Júlia 1996 36.
- ³⁴² WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 10.
- ³⁴³ WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 40.
- ³⁴⁴ Komáromy József ásatási dokumentációja 1953 KJM RA 69.237. 13. old.; Komáromy úgy fogalmaz, hogy „*a sírok között utakkal tagolt soros temetés nem tapasztalható.*” Ez az elképzelés bizonyosan a modern, tervezett temetőket próbálja visszavetíteni a hódoltság korára.
- ³⁴⁵ E feltételezést alátámaszthatja a csontokon nagy számban talált és fegyvereknek tulajdonítható sérülés (Gallina Zsolt szíves szóbeli közlése) is.

³⁴⁶ "Az I. házalapnál 6 esetben a sírok közvetlenül egymás mellett feküdtek (4. és 5., 42. és 43., 40. és 41., 54. és 54a., 54b., 54c., 73., 74. és 75. sírok. A II. házalapnál A 115. és 116. sírok feküdtek egymás mellett." MITHAY Sándor 1985 196.; A 6. kép alapján közvetlenül egymás mellett voltak a következő sírok is: 2. és 69., 107. és 108, 120. és 121., 123. és 124., 181. és 182. és 196-197. sírok. A győri temető egészére is jellemző, hogy a sírok viszonylag közel feküdtek egymáshoz. MITHAY Sándor 1985 192. 6 kép

³⁴⁷ LÁZÁR Sarolta 1999 315.

³⁴⁸ Rendezetlenség csak a csontanyag dekompozíciója alapján meghatározott utolsó periódus sírjainál figyelhető meg: itt a sírok egymástól való távolsága feltűnően különböző, ami későbbi bolygatás következménye is lehet. A publikáció nem tér ki a temető rendjére.

³⁴⁹ A domborzati viszonyok alapján a domb nyugati, hosszanti lejtőjén még 50-60 sír lehet a földben.

³⁵⁰ HORVÁTH Zoltán – SÖVÉNY Mihály – SZÉNÁ SINÉ HARTON Edit 1999 264.

³⁵¹ Az égtáj-irányok meghatározásánál az alábbi értékeket vettem figyelembe: DNy=36-42 ill. 210-240, Ny=44-52 ill. 250-290, ÉNy=54-60 ill. 300-330

³⁵² A dombóvári temető mind a négy periódusában előfordul, pl.: I. periódus: 163. (Ny-K, F. Mat., lelet nélkül), 193. (Ny-K, Inf.I., kaoris fejdísz, zsetonok) sírok és 206. sír (ÉNy-DK, M. Mat., lelet nélkül); II. periódus: 177. (Ny-K, Iuv./Ad., F., téglák) és 174. sír (ÉNy-DK, M., Mat., lelet nélkül); III. periódus: 246. (Ny-K, Inf.I., csontgomb) és 245. (ÉNy-DK, Inf.I., lelet nélkül); IV. periódus: 66. (Ny-K, Inf.II., iszkába), 67. (NyÉNy-DDK, Inf.II., vasdarab) és 68. (ÉNy-DK, Inf.I., fülesgomb, óncsüngő) sírok. GAÁL Attila 1982 140., 150-153., 157. – A bácsalmási temetőben gyakoribb a Ny-K-i irányú sírok melletti DNy-ÉK-i tájolásúak száma: pl. 163. (Ny-K, Ad., fémgomb) és 137. (DNy-ÉK, Ad., fémgombok) sír, 341. (Ny-K, Ad., csizmapatkó) és 434. (DNy-ÉK, Ad., lelet nélkül) sírok, 344. (Ny-K, Ad., lelet nélkül), 343. (DNy-ÉK, Inf.II., lelet nélkül), 170. (Ny-K, Ad., lelet nélkül) és 197. (DNy-ÉK, Ad., lelet nélkül) sírok. Egy csoportnál az eltérés még nagyobb: 83. (ÉNy-DK, Ad., lelet nélkül), 459. (DNy-ÉK, Ad, bronztű, vasdarab) és 481. (DNy-ÉK, Ad., 2 hajtű, vas párizsikapocs, bronzgomb) sírok. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2001-2003. KJM RA 2002.1114., 2003.1115., 2004.1116; Polgár Zoltán ásatási dokumentációja 1995-1996. KJM RA 2002.1105.

³⁵³ A bácsalmási temető északkeleti szélénél, Ny-K-i főirányhoz közeli sírok alkotta sorok között NyÉNy-DDK-i tájolású sírok: 161. (Inf.II., lelet nélkül), 162. (Inf.II., vas párizsikapocs), 163. (Ad., fémgomb) és 164. (Ad., lelet nélkül) sírok. Polgár Zoltán ásatási dokumentációja 1995-1996 KJM RA 2002.1105.; Ugyanígy a környező, Ny-K-i tájolású sírok sorai között van egy kisebb, ÉNy-DK-i irányú sírcsoport a temető délnyugati széléhez közel: 459. (Ad., F., bronztű), 466. (Ad., lelet nélkül) és 481. (Ad., F., bronztű, vas párizsikapocs, fémgomb) sírok.

³⁵⁴ Ny-K: 25., 31., 45., 50., 71., 337. és 352. sírok, DNy-ÉK: 132., 157., 167., 153., 158., 205., 351., 459., 470. és 481. sírok, ÉNy-DK: 24., 52., 60., 79. és 364. sírok. Polgár Zoltán ásatási dokumentációja 1995-1996. KJM RA 2002.1105.; Wicker Erika ásatási dokumentációja 2001-2003. KJM RA 2002.1114., 2003.1115., 2004.1116.

³⁵⁵ Mint már jeleztem, a bácsalmási temető vizsgálatánál mindig figyelembe kell venni, hogy véglegesen csak a 18. század végén zárták le. Elképzelhető, hogy éppen a koporsószegek sírok egy része tartozik a legkésőbbi periódushoz, de a lelethiány miatt ezeket egyelőre nem tudom elkülöníteni.

³⁵⁶ Bácsalmás 119. sír. A két halottat a leírás szerint „egyszerre, egy koporsóban temették el, melynek famaradványait sikerült megfigyelni. Mérete: hossza: min. 175 cm, szélessége: 40-45 cm.” Polgár Zoltán ásatási dokumentációja, 1995-1996. KJM RA 2002.1105.; Mivel a sír feltárása nem metszetbontással készült, és a sírban nem volt koporsószeg, kérdés, hogy ácsolt koporsóládáról vagy a padkatararás famaradványáról van-e szó.

³⁵⁷ WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 41.

³⁵⁸ Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1960. KJM RA 99.813; Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1975. TIM RA leltározatlan

³⁵⁹ Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1987. TIM RA leltározatlan

³⁶⁰ Wicker Erika ásatási dokumentációja, 1991. KJM RA 98.860

³⁶¹ KOREK József 1994 181., 185-189.

³⁶² A dombóvári „temető minden sírja NY-K-i tájolású volt, ellentétes irányításút egyet sem találtunk.” GAÁL Attila 1982 161.

³⁶³ Győr: DNy-ÉK: 32 sír, Ny-K: 22 sír, ÉNy-DK: 3 sír. Az egyetlen D-É-i tájolású sírban lelet nélküli férfi feküdt. Sajnos abban a mindössze két esetben ahol két különböző tájolású sír egymást vágja, csak a térkép alapján nagyon nehéz megállapítani, hogy a sírok eltérő irányítása hogyan függ össze a temetkezések korával. A temetőtérképből kiolvashatóan a győri 217. sír (DNy-ÉK, egyéb adatai hiányzanak) korábbi a 219. sírnál (Ad., M., ÉNy-DK, m: 270 cm). Mivel azonban lelet csak az utóbbiban volt (koporsószegek, bronz- és vas párizsikapocsok, vasgombok, csontgomb), a datálás szempontjából ez az adat csak fenntartásokkal használható. MITHAY Sándor 1985 3. kép, 193. A temető viszonylag nagy bolygatottsága miatt a tájolás szerint elkülönülő csoportok tényleges megléte bizonytalan.

- ³⁶⁴ LÁZÁR Sarolta 1999 315.; A közölt temetőterkép alapján – bár a feltárt sírok száma nagyon kevés, – úgy tűnik, hogy a szomszédos sírok iránya általában egyezik. U.ott 322. 2. kép
- ³⁶⁵ GAÁL Attila 1982 161.
- ³⁶⁶ Csak kevés adatunk van a közelmúltban feltárt esztergomi temetőből is, ahol sírfoltot vagy annak részletét a sírok kevesebb mint felében lehetett megfigyelni. LÁZÁR Sarolta 1999 315.; Ennek oka az lehet, hogy a sírokat foltot nagyon rosszul megőrző homokos talajba ásták.
- ³⁶⁷ KOREK József 1994 181. Nem jelzi, hogy a trapéz alakú sírgödörök mennyire általánosak a temetőben.
- ³⁶⁸ A dombóvári sírfolt-formákhoz ld. GAÁL Attila 1982 6-22, 25-33. képek
- ³⁶⁹ Az 1., 2. és 3. bátmonostori sírnál jelzi a dokumentáció, hogy „a sír vége kerekített”. A többinél a sírfolt a térképen téglalap alakú, vonalzóval szerkesztett. Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1960 TIM RA 82-2001
- ³⁷⁰ A csávolyi sírok közel fele fejnél némileg szélesebb, trapéz alakú. Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja 1987 TIM RA, leltározatlan
- ³⁷¹ Mindössze 6 katymári sírfoltról készült rajz, köztük téglalap alakúak, keskenyebb végeiknél kerekedők és trapéz formájúak is vannak. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 VII. tábla
- ³⁷² A madarasi sírfoltok alakjára vonatkozóan semmilyen információ nincs az ásatási dokumentációban. Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1975 TIM RA, leltározatlan
- ³⁷³ A fejnél szélesebb trapéz alakú sírok esetében Korek József úgy véli, hogy „a sírgödör alakja teljesen fedi a koporsó mai formáját, ezzel helyettesítették a koporsót.” KOREK József 1994 181.; Ez a tetszetős magyarázat azonban egyrészt nem ad választ a lábnál szélesedő trapéz alakú vagy az ovális sírformákra, másrészt trapéz alakú koporsó előfordul ugyan, de nem a jellemző ládaforma a hasonló temetőkben.
- ³⁷⁴ Katymár 72. sír: „igen hosszú sír. A 171 cm-es hullának 230 cm hosszú sírt ástak.”; 74. sír: „a vázhoz viszonyított (163 cm) igen hosszú sírverem (245 cm).”; 77. sír: „Feltűnően nagy sírban elhelyezett férjváz.”; 92. sír: „Sírgödör keskeny, igen hosszú, végein lekerekített.” WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 29-30., 34.
- ³⁷⁵ Bácsalmás 373. és 451. sírok. Előbbi lelet nélküli, utóbbiban fémgomb és gyöngyök voltak. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2002-2003. KJM RA 2002.1115.; 2003.1116.
- ³⁷⁶ Madaras 98. sír, Inf.I. m: 46 cm, sz: 80 cm, h: 105 cm. Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja 1975 TIM RA, leltározatlan
- ³⁷⁷ GAÁL Attila 1982 133.
- ³⁷⁸ Újkor földmunkák (planírozás) bolygatta a mélykúti temetőt és a bácsalmási temetődomb közepét, ahol a vázrészek olykor a mai felszínen voltak. Szintén igen kicsi a fonyódi temetőben mérhető sírmélység. Ugyanakkor a terület feltöltésével magyarázhatóak a győri temetőben mért igen nagy, olykor 300 cm-es mélységadatok.
- ³⁷⁹ Katymáron az átlagos mélység 100-160 cm közötti, de ennél mélyebb sírok is vannak. Bátmonostoron és Madarason 100-120 cm-esek, a bácsalmási temető bolygatlan délnyugati részén a sírfolt jelentkezésétől 100-120 cm-es mélységeket mértünk.
- ³⁸⁰ Azokon a területeken, amely felé a rác-vlah temetők sírformáinak analógiái vezetnek, olykor meghatározott a sírok mélysége. Belső-Ázsiában a halottat „az alig egy méter mély sírba leeresztették.” HEDIN, Sven é.n. II.k. 212.; Afganisztánban „mély, kétméteres gödröt ásnak.” HALÁSZ György 1980 100.; Egyes vidékeken „a gödröt előre megásták, 1,63 cm mély volt.” MAZAHÉRY, Ali 1989 70.; Az afganisztáni-pakisztáni dzselalkil nomádok a gyermeksírokat kb. 1 m mélyre ássák, „ha felnőttest temetnek, mélyebb a gödör: a férfiaké 1,20, a nőké 1,50 méter. A mélység különbségének okát nem ismerik: 'ez a szokás'.” BOURGEOISE, Jean és Danielle 1981 153-154.; Buhara környékén a 19. század végén a halottat „koporsó nélkül teszik el a föld alatt csak 1 m-nyire.” SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos 1895 144.; A magyarországi muszlim temetőkben „a sír kb. egyembernyi mély. Csak homokból és földből állhat.” KISS Enikő 2004 30.
- ³⁸¹ A dombóvári temetőben „bizonyos nehézséget jelentett azonban a felső földrétegek nagyfokú bolygatottsága, mellyel a legtöbb esetben a sír oldal- és végfalainak nagy részét tönkretették, s nem ritkán csak a sírfelek foltja maradt meg. Így 138 esetben nem volt eldönthető, hogy a sírgödör az 'egyszerű', a 'padkás' vagy a 'padmalyos' (oldalfülkés) sírok közé sorolható-e.” GAÁL Attila 1982 162.; Fonyódon a sírok a mai felszínhez közel feküdtek. Gallina Zsolt szíves közlése.; Hasonlóképpen többször planírozták a bácsalmási temetődomb gerincét is.
- ³⁸² „Bár a Bácsalmás-óalmási 16-17. századi rác temető feltárása 1993-ban elkezdődött, s 2002-ig összesen 420 sír vált ismertté, arra, hogy a szokásostól eltérő sírformákkal is számolnunk kell, csupán a 2001. évi feltárás utolsó napjaiban figyeltünk fel. Ez alapvetően azzal magyarázható, hogy az addig feltárt sírok környező talaja homok volt, mely a beásásokat nagyon rosszul őrizte meg, s olykor maga a sírfolt is alig vagy egyáltalán nem látszott.” WICKER Erika

2003 19.

³⁸³ „A korábban a jórészt homoktalajba ásott sírok "klasszikus" módszerű feltárásával [...] nem sikerült a szokásostól eltérő sírformát megfigyelni. Feltétlenül és nyomatékosan kell hangsúlyoznunk azonban itt a megfigyelés, nem pedig a tényleges sírforma esetleges hiányát. [...] A 2002. évi [...] feltárások talán legfontosabb feladatául azt jelöltük ki, hogy minden sír esetében pontosan megfigyeljük annak formáját. Ezért a sírokat nem a szokásos módon kezdtük feltárni, hanem a feltárás jelentkezésének szintjén a lábszárak vonalánál átvágtuk őket. Az átvágás nemcsak a kötött talajba ásott sírok alakját rajzolta ki, de – jól vagy bizonytalanabban – a homokba ásott gödrök eredeti formáját is megmutatta.” WICKER Erika 2003 24.

³⁸⁴ Tekintve, hogy a bácsalmási sírok feltárását csupán 2002-2003-ban végeztük a sír alakját pontosan mutató metszetbontással, a sírformák vizsgálatába is csak az ide tartozó 141 értékelhető sírt vonhattam be.

³⁸⁵ WICKER Erika 2003 26-28., U.ő 2005a; GAÁL Attila „egyszerű sírnek” nevezi a nem padkás vagy padmalyos sírokat. GAÁL Attila 1982 162.

³⁸⁶ A szűkülő falat indokolhatta a talaj is, éppúgy, mint egyes közelmúltbeli síroknál: „Ha homokos a talaj, akkor a sír falát kissé ferdére vágják, hogy ne omoljon be az oldala. Ilyenkor a sír széle vagy 40 cm-rel szélesebb, mint az alja.” FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta 1986 114.

³⁸⁷ WICKER Erika 2003 26.; A bácsalmási temetőben 2002-ben feltárt egyenes vagy kissé ívelt fenekű sírok leírását ld. U.ott 48.

³⁸⁸ 122 dombóvári sírból 28. Közülük kettőnél „a vízszintes sírfenek a test körvonalát nagyjából követő területen még kissé továbbmélyített volt.” GAÁL Attila 1982 162. A dombóvári temetőben szegelt koporsóládás temetkezés egyáltalán nem volt.

³⁸⁹ A dokumentációk általában jelzik a sírok méreteit, de – amennyiben az pl. nem padkás, – nem térnek ki a sírgödrök alakjára (Bátmonostor, Csávoly, Madaras, Mélykút), egyes publikációk (Győr, Bükkszállás) csak a sírmélységeket közlik.

³⁹⁰ MITHAY Sándor 1985 196.; A leírások között csak a 209. („Padkás sír volt; 40 cm mélységben a sírgödör rövidebb volt és így lépcsős kiképzésű lett.”), a 216. („Ez is padkás sír volt.”) és a 235. („Ez is padkás sír volt.”) koporsós síroknál jelöl „padkát”, melyek közül kettő női, egy gyermeksírvolt. A 210. férfisír leírása viszont nem padkára, hanem egy síron kívüli árokra utal: „a sírgödörtől ÉÉK felé egy 119 cm hosszú, 34 cm széles árok feltja mutatkozott. Ez valószínűleg egy lemélyített padka feltja volt, amelyről könnyebben lehetett a koporsót a sírgödörbe eresztetni.” U.ott 1985 191-193.

³⁹¹ WICKER Erika 1990; U.ő 1995; U.ő 1996

³⁹² GAÁL Attila 1982 162.

³⁹³ Zalotay Elemér ezt a szokatlan formát a következőképpen magyarázta: „Úgy látszik, az ősi szokás az elhunyt nyughelyét a földbe vájva, magában a temetőben készítették el, s így a temetésnek sokkal nagyobb lehetett a rítusa eredetileg, mint akkor, amikor a halottat már a háznál fektették deszkakoporsóba.” WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 44.; De a sírforma kialakulása inkább földrajzi-éghajlati viszonyokkal és vallási hagyományokkal magyarázható.

³⁹⁴ „Katymár község határa [...] 80-100 cm vastagon zsiros-fekete humus-sal terített, mely alatt vasoxidos sárga lösz következik [...] A fénylő fekete humus azonnal feltölti az alatta elterülő sárga márgának mélyedéseit, éles vonalakban különül el tőle, s azonnal elválk annak falától. Ez lehetővé teszi, hogy [...] a valamikori sír, verem vagy egyéb műformáját utána rajzoljuk.” WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2003 42.

³⁹⁵ Igen sok katymári sírt a földkitermelést végző munkások dúltak fel, s néhány esetben a kutatóárkokon kívül eső sírrészeket pedig az ásatók nem tárták fel. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 8-9.

³⁹⁶ WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2003 42-44.

³⁹⁷ Madaras 101., 103. és 105. sír ill. 58., 59., 63., 64. és 97. sírok. Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja 1975 TIM RA, leltározatlan. Egy esetben azt jelzi a dokumentáció, hogy a holttestet „rövid koporsóba tették, ezért nyaka kiugrott helyéről” (100. sír), rajz és pontos leírás híján azonban nem állapítható meg, hogy ácsolt ládás temetkezéstről van-e szó (a sírban nem voltak koporsószegek), esetleg a padkatarakás fanyomait határozta-e meg az ásató koporsómaradványoknak.

³⁹⁸ Csávoly 1. sír. Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1987 TIM RA, leltározatlan.

³⁹⁹ Esztergom: 5. sír: F., 10. sír: M., 21. sír: M., 23. sír: F., 36. sír: M. LÁZÁR Sarolta 1999 308-309., 311., 314.

⁴⁰⁰ Esztergom: 5. sír: F., 6. sír: F., 9. sír: M., 12. sír: F., 20. sír: M., 22. sír: M., 34. sír: F.; LÁZÁR Sarolta 1999 308-311., 313.; A 11. sírban fekvő férfi koponyája „csaknem függőleges” helyzetű volt, viszont a sírban három koporsószeget egyértelműen szegelt koporsót jelez. LÁZÁR Sarolta 1999 309.; Lehetséges, hogy a koponya helyzete nem a fej alá tett

párna, hanem a koporsó egyenetlen leengedésének következménye.

⁴⁰¹ LÁZÁR Sarolta 1999 315.

⁴⁰² „Bár a Bácsalmás-óalmási 16-17. századi rác temető feltárása 1993-ban elkezdődött, s 2002-ig összesen 420 sír vált ismertté, arra, hogy a szokásostól eltérő sírformákkal is számolnunk kell, csupán a 2001. évi feltárás utolsó napjaiban figyeltünk fel. Ez alapvetően azzal magyarázható, hogy az addig feltárt sírok környező talaja homok volt, mely a beásásokat nagyon rosszul őrizte meg, s olykor maga a sírfolt is alig vagy egyáltalán nem látszott. Másfelől igaz az is, hogy a koraiújkori temetőben nem számoltunk az egyenes vagy kissé szűkülő falú, egyenes fenekű sírgödörökön kívül más forma előfordulásával. 2001-ben a temetődomb Ny-i szélén is nyitottunk szelvényt a homokbánya pereménél. Ezen a részen a talaj alapvetően megváltozott: a humuszréteg alatt nem homok, hanem rendkívül kemény agyagréteg jelentkezett, mely igen jól megőrizte a sírgödörök egykori formáját. Az itt feltárt sírok fele nem egyenes fenekű volt, hanem annak közepét a váz nagyságának megfelelő hosszúságban és szélességben teknőszerűen képezték ki. A sírok között egyformán voltak gyermek- valamint férfi- és női temetkezések. Azt is megfigyeltük, hogy az általában alig 10-15 cm mély árokba fektetett halottakat soha nem helyezték koporsóba. A középben lemélyített fenekű sírok mellett – akkor még úgy gondoltuk, - azok egy változata is előfordult. Három gyermeksír a szokásosnál szélesebb volt, s a lemélyítés nem középben, hanem az egyik hosszanti oldalhoz közel került elő. E viszonylag kis mélységű sírok feltárása azonban gyakorlatilag a váz szintjén jelentkezett, így a lemélyítés és a túl széles sírgödör egymáshoz való viszonyát nem vizsgálhattuk. Ma már úgy gondoljuk, hogy ezek nem padkás, hanem padmalyos kiképzésű sírok voltak.” WICKER Erika 2003 19.

⁴⁰³ Pl. a 42., 58., 66., 78., 88., 89., 106., 119., 124., 127., 143., 151., 152., 155., 157. és 172. bácsalmási sírok. Wicker Erika ásatási dokumentációja 1993 KJM RA 99.857; Polgár Zoltán ásatási dokumentációja 1994-1995 KJM RA 202.1105.

⁴⁰⁴ GAÁL Attila 1982 162-163.

⁴⁰⁵ A bácsalmási temetőben 2002-ben feltárt padkásan kiképzett sírok leírását ld. WICKER Erika 2003 48-53.

⁴⁰⁶ WICKER Erika 2005a 327.; A 2002. évben feltárt padkás kiképzésű sírok leírását ld. WICKER Erika 2003 48-53.; E két publikációban külön csoportba (c.) soroltam a nagyobb mélységű, függőleges oldalú, egyenes fenekű, téglalap vagy négyzet keresztmetszetű lemélyedéseket. A sírmetszetek szerinti csoportosítás azonban ezt nem indokolja.

⁴⁰⁷ Bár a katymári temetőben több padkás sír volt, még hiányos méretadatokat is csak két sírnál jeleztek az ásatók: a 6. sír sírfenéki mélyedése 28 cm mély, a 14. sír sírfenéki mélyedése 16 cm mély volt. WICKER Erika – KÖHEGYI Mihály 2002 45.

⁴⁰⁸ A madarasi ásatási dokumentáció csak két padkás sír vázlatát közli méretadatokkal. 103. sír: „A padka rövidre sikerült, ezért koponyája feltámaszkodik. A padka olyan szűk, hogy éppen csak beletehették a halottat. Fölé deszkát borítottak.” A vázlat szerint a 95 cm mélységben kezdődő padka kétoldali, kb. 20 cm széles. A mélyedés 35 cm széles, 16 cm mély, függőleges falú, egyenes fenekű.; 105. sír: „A padkás sír igen szűk, koponyájánál lekerekített.” A vázlat szerint a 106 cm mélységben kezdődő padka kétoldali, kb. 20 cm széles. A mélyedés 45 cm széles, 22 cm mély, függőleges falú, egyenes fenekű. Köhegyi Mihály ásatási dokumentációja 1975 TIM RA, leltározatlan.

⁴⁰⁹ GAÁL Attila 1982 162.

⁴¹⁰ Az ide tartozó dombóvári sírok közül lelet nélküliek: 134., 142., 201., 239., 243. és 253. gyermeksírok, 202. női sír; Bronztű és/vagy gomb: 35., 227., 236. és 237. gyermeksírok, 233. férfisír.; Csizmapatkó: 250. férfisír; A 201., 202. és 253. sírokban a sírgödör északi hosszanti oldalánál alakították ki a padkát. GAÁL Attila 1982 137., 147., 153., 155-157.

⁴¹¹ Gallina Zsolt szives közlése.

⁴¹² Esztergom 27. sír: F. Ad., m: 45 cm: „A váz a sírgödör bal felében fekszik, a sírgödör a váz méreteihez képest széles és rövid.”; 28. sír: Inf., m: 42 cm: „A váz a sírgödör jobb felében fekszik.” LÁZÁR Sarolta 312-313.; A publikáció a sírok hosszát és szélességét nem jelzi.

⁴¹³ A bácsalmási temetőben 2002-ben feltárt padmalyos sírok leírását ld. WICKER Erika 2003 48.

⁴¹⁴ Bácsalmás 391. sír. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2002. KJM RA 2002.1115

⁴¹⁵ Bácsalmás 398. és 401. sírok. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2002. KJM RA 2002.1115.

⁴¹⁶ Bácsalmás 426. sír: Ad.; 483. sír: Inf.I. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2003. KJM RA 2003.1116.

⁴¹⁷ Bácsalmás 334. sír: Inf.I. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2002. KJM RA 2002.1115.

⁴¹⁸ A biztosan padmalyos sírokhoz legközelebb, kb. 18 m-re, délre levő 334. sírban a gyermekváz a gödör bal szélén feküdt. Valószínűleg oldalpadmalyos sírt akartak ásni, de az altalaj túl kemény volt, így nem tudták az oldalba bevájni és alig tudták mélyíteni. A metszetben éppen a mélyedés felett állatjárás teszi bizonytalanná a megfigyelést. A nagyon sekély lemélyítés a váz körül megfigyelhető volt, egyik széle azonos a sír szélével. h: kb. 105 cm, sz: kb. 30 cm, m: alig

3 cm. Ettől 6 m-re délre, a 222. gyermeksírban a 10-15 cm-es mélyedést a sír bal oldalánál alakították ki. Mellette, ugyancsak déli irányban két olyan gyermeksír volt (226. és 227. sírok, utóbbiban fülesgomb), melyekben a váz a sír bal oldalánál kialakított kis mélyedésben feküdt. 10 m-rel délebbre hasonló gyermeksírt tártunk fel (254. sír). A temető keleti széléhez közel, homokos területen fekvő 35. felnőttsírban (fémgombok) a váz a viszonylag nagy sírgödör bal oldalánál volt, akárcsak a délkeleti temető részén feltárt 62. gyermeksírban. (A temetődomb bolygatlan részén a löszös talajréteg alatt kezdődött a homoksáv, azaz eredetileg e sírokat is kötöttebb talajba ásták.) Wicker Erika ásatási dokumentációja 1993, 2001-2002. KJM RA 99.857; 2002.1114; 2002.1115; Polgár Zoltán ásatási dokumentációja 1995-1996. KJM RA 2002.1105.

⁴¹⁹ Katymár 36. sír: Ad., sírfenék m.: 125 cm, h.: 220 cm, sz.: 70 cm, váz h.: 160 cm. Az állrésznél talált bronz fülesgomb nem került a bajai Türr István Múzeumba. A sírről nem készült rajz. WICKER Erika – KÖHEGYI Mihály 2002 19.

⁴²⁰ BALASSA Iván 1989 33. 14. rajz

⁴²¹ TÁTRAI Zsuzsanna 1987 446-447.

⁴²² „Az ilyen, padozattal készített padmalyok többféle változata ismeretes. Van olyan, hogy a sírgödörbe kb. 90 cm-re lábazatot hagynak. Erre ráhelyeznek keresztbe mindenféle rögzítés nélkül három gerendát, és ezt ledeszkázzák 2 m hosszú deszkákkal. A másik módja, amikor levernek a sírba három pár gerendát úgy, hogy a vége a gerendáknak kb. 10 cm-rel magasabbra essen, mint a koporsó magassága. Ezekre keresztbe ráerősítenek három gerendát, és így fektetik rá a deszkákat. Van olyan változat is, amikor a sírgödör falába egymással szembe három pár lyukat fúrnak, és ezekbe pásztíják bele a gerendákat, és végül ezt deszkázzák le.” FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta 1986 114.

⁴²³ A beregi Tiszaháton „a padmalyt úgy készítették, hogy a sír oldalába a sír aljával megegyező szinten, a koporsó magasságától 10-20 cm-rel nagyobb lyukat vájtak. Olyat, hogy a koporsót ide be lehessen csúsztatni. Ilyet a sír mindkét oldalába vájhattak. Annak, hogy mikor melyik oldalra ásták az első padmalyt, nem volt különösebb jelentősége.” FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta 1986 113-114.

⁴²⁴ „Többnyire egész családokat temettek a padmalyos sírba.” TÁTRAI Zsuzsanna 1987 446-447.

⁴²⁵ Zalotay Elemér a temetkezési szokást úgy értelmezte, hogy a temetőben földbe vájt koporsószerű üreg ősi szokás maradványa, és azt célozza, hogy a temetés „rítusa [...] sokkal nagyobb” legyen. WICKER Erika – KÖHEGYI Mihály 2002 44.; Véleményem szerint viszont a szokás kialakulása a padkásan és padmalyosan kiképzett sírok elterjedési területének földrajzi-éghajlati viszonyaival és vallási hagyományaival magyarázható.

⁴²⁶ KOREK József 1994 181.

⁴²⁷ A padka- és padmalykoporsó elnevezést először a katymári temető feldolgozásakor használtam. WICKER Erika – KÖHEGYI Mihály 2002 42-43.

⁴²⁸ A moszlim temetkezésekről és ezeknek a rác-vlah temetőben megfigyelhető elemeiről ld. WICKER Erika 2002a; Abból, hogy a rác-vlah temetkezési szokások nagy része moszlim elemeket mutat, még nem állíthatom teljes bizonyossággal, hogy ez a népesség felvette volna az iszlám vallást. Legalábbis a bácsalmási, katymári és mélykúti rác-vlah lakosok nevéből ez nem következik, hiszen sem muszlim nevének, sem új áttértek, azaz „bin Abdullahok” nincsenek köztük, ahogy az a zsoldlisták szerint az áttért várkatonáknál szokásos volt. Ez esetleg a renegátok 16. század végére megváltozott névadásával (HEGYI Klára 1995 12.), függhet össze. Másfelől az 1560-as évek táján beköltöző balkáni népesség akkor már legalább három generáció óta török uralom alatt élt, s ez a hosszú idő szokáselemek átvételét lehetővé tette.

⁴²⁹ Azt, hogy padmalyosan kiképzett sírokat Afganisztánban is készítenek, még az avar koporsókkal kapcsolatos cikkemben említettem. WICKER Erika 1990 38. 38. j.; Ez adta az ötletet, hogy a padkás és padmalyos sírformákból kiindulva előbb afganisztáni, majd belső-ázsiai, később törökországi és közel-keleti úleírásokban ill. néprajzi irodalomban felgyűjtsem az iszlám temetkezések jellegzetes hagyományait.

⁴³⁰ Germanus Gyula Mohamed medinai sírját a következőképpen írja le: „A moszlimok halottaikat oldalukra fektetik, Mekka felé fordulva úgy, hogy jobb tenyerüket arcuk alá helyezik, mintha párnán feküdnének. A próféta is így fekszik sírjában a kétszeres kerítés mögött. Mögötte Abu Bekr fekszik, néhány centiméterrel hátrább kelet felé, és őutána Omar úgy, hogy fejük az előttük fekvő holttest válláig ér.” GERMANUS Gyula 1984. 200.; Az egyetlen, Szabó János György által ismert és közölt jordániai párhuzam az előbbivel azonos temetkezési formát ír le: „Minden muszlimot lepelbe csavarva a jobboldalára fektetnek és a jobb kezét az arc (fej) jobb fele alá helyezik. A testméretekre szabott sír nyugat-keleti tájolású; a jobboldalára fektetett halott arca (szemei) mindig dél felé, azaz Mekka felé néznek. Szokás a halott személyes eszközeit is a sírba helyezni.” SZABÓ János György 1983. 91.; 93.j.; Tatárországi középkori muszlim temetkezésekkel kapcsolatban azonban megjegyzi: „Valószínűleg csak a Ny-K-i tájolású gödör és az arcnak Mekka felé fordítása, továbbá a pusztán lepelben, koporsó nélkül való temetés jellemzi általánosságban a mohamedán rítust.” SZABÓ János György 1983. 91.: Vámbéry Ármin szerint „a turbán, amint tudjuk, azon halotti lepedőt jelenti, melyet minden jámbor muzulmánnak folytonos memento mori gyanánt kell fején hordania. A Korán csak hét rőfnyit halotti lepedőt (kefen) parancsol, de a jámborok túltesznek e rendeleten, és néha 4-6 lepedőt, azaz 28-42 rőf dulbentet

hordanak fejükön.” VÁMBÉRY Ármin 1966 197.; BARTHA Júlia 1998 49.

⁴³¹ BARTHA Júlia 1996; U.ő 1998; KISS Enikő 2004; Az útleírásokat, beszámolókat az egyes hivatkozásoknál részletezem.

⁴³² „In der traditionellen abendländischen Stadt konzentrieren sich die Begräbnisstätten intra muros um die Pfarrkirche herum, während die ausgedehnten Gräberfelder der islamischen Welt ganz überwiegend extra muros auf landwirtschaftlich nicht oder nur schwer nutzbares Ödland gelegen sind.” WIRTH, Eugen 2000 423.; Ez volt az ok, hogy az egyik kabuli temető egy „szikkadt hegynyúlványon feküdt. [...] Öntözött földet természetesen nem lehet elvenni az élőkétől, ezért a temetők terméketlen helyek.” KLASS, Rosanna 1969 213–214.; Jemenben „gyakran dombon temetik el halottaikat” vagy „a sírt a város kapui előtt ássák.” FAYEIN, Claudie 1960 49., 186.; Egy XVII. század végi útleírás szerint Szerbiában „a törökök rendszeren az országukat mellé temetik halottaikat.” BROWN, Eduard 1699–1670 383.; „A törökök nem engedik, hogy akárkit eltemessenek bent a városban. [...] A temetők tehát mindig a városon kívül vannak.” DE SAUSSURE, Césare 1730–1739. 264–265. A kazakoknál és a kirgizeknél „a temetőket a lakott területektől jól elkülönítve találjuk.” Torgopaul falu temetője ugyan „alig volt 200 méternél nagyobb távolságra a településtől”, de pl. a 12 házból álló Kaszkelek falu „temetője a településtől kb. 2 km távolságra van, egy vélhetően mesterségesen emelt dombon.” BARTHA Júlia 1998 56-57.

⁴³³ A muszlimok temetőjét bemutató idézett és alább idézendő leírások egyike sem jelez dzsámit vagy mecsetet a közösségi temetkezési helyeken.

⁴³⁴ „Az arab sír egyszerű [...] akár előkelő, akár szegény a sír. Az egyik kerekded vagy hosszúkas, a másik kocka alakú.” FAYEIN, Claudie 1960 49.

⁴³⁵ Anatóliában a muszlimok sírjai vagy oldalfülkések, vagy „a sír minden oldalán kb. 20 cm-es sávot hagynak, mint egy lépcsőfok, úgy néz ki [...] az Almaty környékén élő kazakok ilyet is ásnak, nemcsak padmalyost. BARTHA Júlia szíves közlése.; A sír közepének lemélyítése teljesen általános szokás Afganisztánban is: „Mély gödör volt: felül széles, mindkét oldala lejtős, lenn közepén keskenyebb árok.” KLASS, Rosanna 1969 214.; Más, ugyancsak Afganisztánra vonatkozó forrás úgy fogalmaz, hogy a sírokban „kamrát képeznek ki”, ami esetleg oldalfülkés sírt is jelezhet. Mivel azonban ugyanezen forrás szerint „mindegyik gödörbe körülbelül 60 centiméter magasságban fedőlapot tesznek”, úgy gondolom, az adat mégis egy, a sírfenek fölött 60 cm-rel kialakított beszűkülésre utal. HALASZ György 1980 100.; Magyarországon ma a muszlimok, ha nem tudnak padmalyt kialakítani, „a sírgödör alján ásnak lefelé egy kis gödröt (sik) és ebbe teszik a halottat.” KISS Enikő 2004 30.

⁴³⁶ A leírás szerint „az egyik férfi a verem mélyére kuporodik, s annak nyugati fala mentén, alul és oldalvást egy körülbelül huszonöt centiméter átmérőjű, sejszerű üreget váj, amely olyan hosszú lesz, mint maga a gödör. A kis testet ebben az üregben fogják elhelyezni.” BOURGEOIS, Jean és Danielle 1981 153-154.; A kazakoknál „a sírhant és a sírjel nem együtt látható: ez minden kétséget kizáróan a padmalyos temetkezés jele. A padmaly (oldalkamra) kiképzése Dél- és Nyugat-Kazakisztánra jellemző. A törzsi hagyományokon túl a talaj szerkezetével is összefügg, hiszen a padmalyt csak kötött, agyagos talajon lehet építeni. A sírgödör jobb oldalán alakítják ki, a sír alján. Oda teszik le a gyolcsba csavart holttestet.” BARTHA Júlia 1998 57-59.; A padmalyos sírkiképzés egyik – igen ritka – változatában a fülkét nem a hosszanti, hanem keskenyebb oldalak mentén alakítják ki: „Kazakisztánban gyűjtöttem Merki város (a kirgiz határnál) imámjától a következőt: Amikor azt kérdeztem, hogy a városban lakó, Grúziából (1944) odatelepitett meszhet törökök és a kazakok temetkezése között van-e különbség, azt mondta, hogy nincs, hiszen az ő hitük egységes, és ez elmosza a népek közötti különbséget, de ha jól meggondolja, mégiscsak van egy 'apró' eltérés: az egyik, a kazak, jobb oldalra oldalkamrát tesz, a másik a sír végében csinálja az oldalkamrát. Tehát lábtól teszik be a holtat, akit az iszlám rítus szerint csak lefelé csavarva temetnek el.” Bartha Júlia szíves közlése. Ez a változat azonban – mely igen hasonló az avar fülkesírokhoz, ld. NAGY Katalin 2004 pl. 157-158. kép – hódoltság kori rác temetőkből eddig nem került elő, s magyarországi néprajzi kutatásokból is csak szórványosan ismert: Tiszaladányban „a régi temetőben a padlant a sír végébe, olyan pince alakúra ásták ki. [...] A padlanba lábbal dugták be a halottat, régebben három, négy, sőt öt koporsót is elhelyeztek egy-egy padlanba.” CSÖSZ-SZABÓ István 1986 122.; A kézdivásárhelyi református temetőben „a padmaly kialakítása sajátos módon történt. A sírgödört az egyszerű sír méretei szerint ásták ki. Szélessége 0,9-1 méter, hossza pedig 2,2 méter kellett legyen, hogy a koporsót könnyen le lehessen eresztetni a gödörbe. Mélysége a talaj morfológiája függvényében változott, 2,5 és 3 méter között. [...] Egy sírgödörben általában két padmalyt alakítottak ki, ezeket nem oldalába, hanem hosszanti irányba (bütübe) vájták. Az első padmalyt mindig a sírjel irányába, a másodikat ezzel szembe, lábtól készítették. A padmaly mérete a koporsó méretétől függött. Hossza kb. 15, szélessége 10-10 centiméterrel nagyobb, mint a koporsó fej felőli része. Boltívesre ásták, azért, hogy jobban bírja a föld nyomását. [...] Készítettek olyan padmalyt is, amelyet téglával raktak ki, de általában nem voltak bélelve.” DIMÉNY Attila 2004; A mai magyarországi muszlimok „a sírgödör alján, a qibla irányába egy kis gödröt ásnak (lahd) [...] és ebbe teszik a halottat. Jobb oldalára, arccal a qibla felé fektetik a lahdban.” KISS Enikő 2004 30.

⁴³⁷ „Az iszlám szabályai szerint való temetési szokás a koporsó nélküli, pusztán lepelben történő temetés.” BARTHA Júlia 1996 33-35.; „Mikor a lemosás befejeződik, őt [...] saját szemfedőjébe helyezik, és lábait összekötik.” ABD AR-RAHIM 2003 56.; „A halál után megmossák a tetemet, fehér leplet húznak rá, és gyorsan elhantolják.” FAYEIN, Claudie 1960 186.; A halott mielőbbi eltemetése nyilván az éghajlati viszonyokkal van összefüggésben, bár az indoklás más: „Mindenesetre meglepő azon sietség, mellyel a törökök halottaikat eltemetik, ők, kik minden egyebet oly kimérve,

oly lassan, oly szertartásosan cselekszenek. Ki reggel, sőt délben meghal, azt még az napon eltemetik, minden esetre másnap korán. Okául adatik a pestistől való félelem, de valószínű oka azon válasz, melyet Mohamed egy e tárgyra vonatkozó kérdésre adott: 'Ha a holt egy kiválasztott – monda ő -, annál jobb, mennél előbb fog rendeltetése helyére eljutni. Ha pedig az elkárhozottak közül egy, érdem van benne tőle mielőbb megmenekednünk.' SZEMERE Bertalan é.n. 109-110.; Annak elkerülésére azonban, hogy a holttest a puszta földre kerüljön, halotti lepelbe tekerik: "a muzulmán számára nincs más intelem, mint az, hogy bármilyen útra induljon is, a halotti lepléről gondoskodjon. Vámbéry világít rá a dolog lényegére: 'a turbán, amint tudjuk, azon halotti lepedőt jelenti, melyet minden jámbor muzulmán folytonos mementó mori gyanánt kell fején hordania.'" BARTHA Júlia 1998. 71.; „Nyers vászon ágyékkötőt csavartak köré, és két egyazon szövésből származó lepelbe burkolták. Rácsavarhattak több leplet is, és ezek lehetek himzettek, de soha nem készülhettek selyemből, legalábbis, ha az elhunyt férfi volt.” MAZAHÉRI, Aly 1989. 69–70.; A női halottakra „még több ruhadarabot húztak. Mielőtt beburkolták volna a két lepelbe, alsó testére ágyékkötőt, felső testére egy darab szövetet csavartak, fejét fátyollal takarták le. MAZAHÉRI, Aly 1989 70.; Az elhunyt „nők arcai a koporsóban elfátyolozták.” SZEMERE Bertalan 1999 109.; Szarajevó környékén is napjainkig élnek a régi szokások: „nálunk nincsen halott-kultusz. Vásznaiba tekerve, koporsó nélkül temetünk.” BIHAJLI-MERIN, Oto és Lise 1974 154-155.; A koporsó nélküli temetkezés még azokon a területeken is általánosnak nevezhető, ahol a holttestet koporsóban viszik ki a temetőbe. Egy 18. század eleji törökországi adat szerint a koporsót "négy férfi – a barátai vagy a szomszédai – fölveszi a vállára és megindul a menet a temetőbe [...] Ezután kiemelik a koporsóból, lebocsátják a sírgödörbe." DE SAUSSURE, Césaire 1730-1739 267.; Buchara környékén a 19. század végén a halottat „magas rudakon a vállukon vitték. [...] A koporsó fele van meg csak. Ebből is kiborítják, és koporsó nélkül teszik el a föld alatt csak 1 m-nyire.” SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos 1895 144.; Anatólia egyes vidékein ugyanez a szokás napjainkig is él: "A koporsóra csupán addig van szükség, amíg elviszik benne a holttestet a sírig. [...] Azonban ahol laza szerkezetű a talaj, vagy magasan áll a talajvíz, ott a koporsós temetkezés vált szokássá olyannyira, hogy kőből, vasból való koporsót is használnak. A vallás toleráns e tekintetben, a szokás változása ill. különbözősége tehát az ökológiai tényezőknek tudható be." BARTHA Júlia 1996 33-35.; Hogy a koporsót „leteszik-e a földre vagy sem, a talaj szerkezetétől függ. Ahol laza a talaj, ott igen, ahol köves, kötött, ott nem, hiszen a kiásott sír maga is olyan, mint ez földre mélyített köláda." BARTHA Júlia 1998 71.; A 19. század közepén Sztambul környékén a „gazdagok koporsóban temettetnek el, a nők is csaknem mindig, a szegények abban csak kivitetnek. Minden mosénak van több ily közkoporsója. Négy végére négy rúd van alkalmazva, melyen a terhet jó barátok felváltva viszik, és nagy készséggel, miután a próféta azt monda: 'ki egy holtat 40 lépésnyire visz a sírhoz, egy halálos bűnét teszi jóvá vele.' [...] fölveszik a koporsót és viszik, mindig fejjel tartva a sír felé. Bármi dús a holtak családja, koporsója igen egyszerű, néhány összeszegezett deszkából áll, a különbség a drágább vagy olcsóbb, több vagy kevesb persa sálbul áll, mellyel az beborítatik." SZEMERE Bertalan é.n. 108-109.; Napjainkban Magyarországon is általános a muszlimok koporsó nélkül történő temetése: „Űn. vendégkoporsót is szoktak használni, ami tulajdonképpen egy láda, amelynek nincs alja, és miután a halottat leeresztették a sírba, a ládát felhúzzák.” KISS Enikő 2004 25.; A halotti lepel tisztán maradására gondosan ügyelnek: „ügyelnie kell, nehogy földmorzsa hulljon a makulátlan szemfedőre. A tetemet ezután letakarja egy széles szövetdarabbal, amelynek egyik sarkára előzőleg hosszú, fehér szalagot kötött. [...] (Ezután elkezdik zární az oldalfülke nyílását – WE) A tetemet védő szövetdarabot Omarzáj csak az utolsó pillanatban húzza ki óvatosan a szalagnál fogva, így a szemfedőt egyetlen porszem sem szennyezi be." BOURGEOIS, Jean és Danielle 1981 154.; Hasonló óvatossággal jártak el egy kabuli temetéskor: „Egy diák ismét leugrott a gödörbe, mialatt a többiek óvatosan lebocsátották a holttestet, a kívülről rácsavart lepedőt kötélként használva. [...] A rácsavart lepedőt kihúzták, és ott feküdt a holttest fehér halotti leplében." KLASS, Rosanna 1969 214.; A közelmúltbeli magyarországi padmalyos temetkezéseknél is nagy gondot fordítottak arra, hogy a koporsót ne érje a föld: „Olyan pontosan kell illeszkedniük (a padmalydeszkáknak), hogy valóban ne jusson majd föld a koporsóhoz.” KUNT Ernő 1987 133-134.; „úgyhogy föld nem juthat be az üregbe.” BALASSA Iván 1973 48.; „hogy ne hulljon be a por a koporsóra.” SÁMUEL Aladár 1918 102.

⁴³⁸ A moszlim halottaknak temetésük előkészületekor „legelsőként turbánnal csavarják be a fejét, lábait szorosan egymás mellé húzzák, kezeit a törzse mellé vagy keresztben a mellére teszik.” BARTHA Júlia 1996 23.; Test mellé helyezett karokról a 19. század közepe tájáról, Konstantinápoly környékéről is vannak adataink: „Ekkor a legközelebbi rokon a halottnak szeméit befogja, kezeit oldalai mellé helyezi, álla és szeméi körül kendőt köt, s ez képp a terítőre tétetik.” SZEMERE Bertalan é.n. 108.; A jemeni moszlimoknál a mellen összekulcsolt kéz is előfordul: „odalépett halott fiához, összekulcsolta annak kezét a mellkasán.” SÉLLEI Lajos 2003 114.; A mai magyarországi muszlim temetési szokások között (KISS Enikő 2004) a karok helyzetére nem találtam adatokat.

⁴³⁹ Jemenben „így helyezik örök nyugalomra – jobb oldalára fektetve, arccal a szent város Mekka felé fordítva, ahogy azt Allah utolsó küldötte hagyta meg nekik.” FAYEIN, Claudie 1960 186.; Afganisztánban a megásott sírba „teszik az elhunytat lábbal Mekka felé, hogy ha majd eljön az utolsó ítélet napja, és felül, akkor arccal rögtön a szent város felé nézzen.” HALÁSZ György 1980. 100.; Bár az iszlám vallás egységesen szabályozza a sírgödörök tájolását, azok iránya vidékenként eltérő. Az a megállapítás ugyanis, mely szerint a mohamedánok sírja „kelet felé irányult, hogy az elhunyt arca Mekka felé nézzen” (MAZAHÉRI, Aly 1989 70.), természetesen csak a Mekkától nyugatra eső vidékeken lehetett érvényes. Mégis megfelel a szabálynak annak a pastun nomád kisgyermeknek a sírja, akinek észak-déli irányú gödröt ástak. Ez a sír ugyanis nyugati oldalán padmallyal bővített volt, s bár a temetésen részt vevő francia tudósítók szerint a holttestet ebben a padmallyban „arccal a lenyugvó nap” irányába helyezték el, „nem pedig Mekka felé, ahogy

az más muszlimoknál szokás”, (BOURGEOIS, Jean és Danielle 1981 153–154.) az érintett területnek és Mekkának egymáshoz való iránya és a sírforma következtében a gyermek arca mégis Mekka felé nézett.; Ugyanígy megfelelő irányúak a délnyugati irányba tájolt kazak és kirgiz sírok. BARTHA Júlia 1998 56.; Az irány pontos betartása azért szükséges, mert „*a halott, mintegy a szent irányba való fordítás által szimbolikusan továbbra is tagja a közösségnek [...] Mintegy ezáltal válik jogosulttá arra, hogy a közösség tagja maradjon.*” KISS Enikő 2004 31.

⁴⁴⁰ A muszlimoknak „*tilos volt két holttestet fektetni egy gödörbe, nehogy 'torlódás legyen a feltámadáskor'.* Egyes-egyedül járvány idején függesztették föl ezt a tilalmat, de még ilyenkor is bűnnek számított különeműeket temetni egy és ugyanazon gödörbe, ha mégis így jártak el, téglából válaszfalat kellett emelni közéjük.” MAZAHÉRI, Aly 1989 71.; Más forrásom a városokon kívüli temetők nagyságát is ezzel a hagyománnyal hozza összefüggésbe: „*A temetők [...] hatalmas kiterjedésűek, tekintve, hogy itt soha nem temetnek két testet egy sírba.*” DE SAUSSURE, Césare 1730–1739 264–265

⁴⁴¹ Jordániában „*szokás a halott személyes eszközeit is a sírba helyezni.*” SZABÓ János Győző 1983. 91.; 93.j.; A klasszikus iszlám területeken azonban „*az ékszerek használatát a legszigorúbban tiltják.*” MAZAHÉRI, Aly 1989. 70.; „*Az anatóliai temetkezési szokások közül csupán a Beltir törzsről tudjuk, hogy halottaikat felöltöztetik, felövezik, majd lepelbe csavarják, és mintegy ágyat vetve nekik, velük temetik párnájukat, takarójukat is.*” BARTHA Júlia 1998. 71. Más vidékeken eltemetik velük kedves tárgyaikat: „*Törökországnak számos helyén az a szokás, hogy az örökkévalóságra felkészülve a halottal együtt temetik azokat a tárgyakat, amelyeket életében szeretett, vagy amelyekről úgy gondolják, hogy szüksége lesz rá a túlvilágon. Sivas vidékén, Kevenli faluban a halottal temetik a pányvakötelet és a dohányos dózniját, s télen a paplanját is. Urfában a nők gyűrűjét, fülbevalóját és a menyasszonykorában viselt holmiját teszik a sírba. Ugyancsak Sivas környékén, pl. Yalören faluban az ujján hagyják a gyűrűjét; Subasi faluban (Çankin) pénzt is dobnak a sírba, s ha korábban már mást is temettek arra a sírhelyre többet tesznek, hogy osztozkodni tudjanak a másvilágon. Az Anamashoz tartozó Çanklar faluban a halott szájába tesznek pénzt. Bergama falvaiban pedig a halott összes holmiját (kedves használati tárgyait) vele temetik.*” BARTHA Júlia 1996 36.; A pénzadás szokása egyébként jellemző a hazai hódoltság kori rác temetőkre is, a Bácsalmás-óalmási temető egyik sírjában pedig ugyancsak a halott szájában találtunk egy pénzérmét (184. sír); Nem ritka Anatóliában a nyilván iszlám előtti babonák továbbélése sem: a halottat „*tiszta lepedőbe csavarják. Mellére bicskát, ollót, vasat vagy réztárgyat tesznek. A ciprusi törökök között szokás, hogy az asszony mellére ollót, a férfitérekre fekete nyelű bicskát tesznek, hogy ne fűvódjon fel. Ha éjszaka halt meg, kulcsot adnak a kezébe [...], a Duragan környéki falvakban övet csavarnak a derekára, hogy a rossz szellemek, a Sátán ne tudja megkörményezni, hogy könnyebben szabaduljon a bűneitől.*” BARTHA Júlia 1996 24.; Leletek megléte vagy hiánya viszont önmagában nem elég ahhoz, hogy eldöntsük: az egyes esetekben görögkeleti vagy muzulmán temetkezéstről van-e szó. Annál is inkább nem, mivel egy XVIII. század eleji adat szerint egyes görög vidékeken „*kerevszerű ágyon fekszik [...] a halott a legszebb ruháiba öltöztetve, letakaratlanul [...] Ha női személy, ráaggatják minden ékszerét és a legcifrább holmijait. [...] Amikor a menet a temetőbe ér, a halotról leveszik az ékszereit és a díszes ruháit, csak hétköznapi viseletét hagyják rajta, ami a többi alatt van, de még azt is átluggatják és késsel meghasogatják, nehogy valakinek is kedve támadjon kihantolni és a holtat kifosztani.*” DE SAUSSURE, Césare 1730–1739 66–267.; Hasonló hagyománnyal bizonyára más korokban és más területeken is számolhatunk.; SZABÓ János Győző szerint is a későközépkori, újkori kereszténység és az iszlám követőinek szokásanyagában „*a mellékletességet illetően a kép már hasonlatosabb. Hiszen mindkét vallásban elvileg a teljes leletnélküliség (egyszerű halotti ruházat) a követendő példa. De vallásilag elmaradt vagy perifériális területeken az ortodoxok is, a mohamedánok is díszes öltönyben temetkeznek, és az itáláldozat maradványai, eszközök sírbatétele is gyakori jelenség.*” SZABÓ János Győző 1983. 91., 96. j.

⁴⁴² Az iszlám területeken általánosan elterjedt oldalfülkés sírok zárásának módjára Ázsiából is csak egyetlen adatom van. Miután a lepelbe csavart holttestet elhelyezték a sír fenekén, a jobb oldalon vájt üregben, a temetés egyik résztvevője „*megnedvesít néhány maroknyi földet, majd összegyúrva kezdetleges habarcstól készít belőle, s ezzel zárják le a sejtyszerű üreg nyílását takaró, ferdén megdöntött, lapos köveket.*” BOURGEOIS, Jean és Danielle 1981. 153-154.; A mai magyarországi muszlimok „*agyaglapokkal (ha nincs, akár kövekkel, cementes téglával vagy fával) zárják be a lahdot – mely ilyenképpen mintegy a halott koporsója – hogy ne kerüljön föld a halotthoz, és ne nyomja szét a testét a föld súlya. Ennek fontossága abban keresendő, hogy az iszlám testi feltámadást hirdeti, ezért fontos a test fizikai épségének megőrzése.*” KISS Enikő 2004 30.; A halott hasonló védelme a közelmúltbeli magyarországi padmalyos temetkezéseknél is szokásos volt, „*hogy a lehulló föld ne zúzza össze a koporsót s ne sértse a halottat. 'Hogy ne nyomja a föld!' – mondják.*” CSETE Balázs 1942 205.; A kézdívásárhelyi református temetőben „*a padmaly nyílását a koporsó behelyezése után deszkaajtóval zárták el. Az ajtó méretét mindig a nyílás méretéhez igazították.*” DIMÉNY Attila 2004;

⁴⁴³ Afganisztánban e célra nagy, lapos köveket használnak: „*gondosan elhelyezte a lapokat, keresztben a rézsűn, úgy, hogy ne hulljon föld a holttestre, amikor a sírt behantolják.*” KLASS, Rosanna 1969 213-214.; Ugyanitt egy másik híradás szerint „*mindegyik gödörbe körülbelül 60 centiméter magasságban fedőlapot tesznek, és ezt takarják be a földdel, a homokkal.*” HALÁSZ György 1980 100.; Jemenben „*a halottat csupasz földbe eresztik le, fölébe deszka- vagy téglalaboltozatot építenek, aztán földet hánynak a gödörbe.*” FAYEIN, Claudie 1960 186.; Anatólia egyes vidékein, „*ahol nem koporsóval teszik le a holttestet, deszkát vagy betonlapot helyeznek fölé, hogy a föld közvetlenül ne érintse a testet*” BARTHA Júlia 1996 35.; E mai szokásnak is régi hagyományai vannak: „*A sírkertbe kiérvén a halotti nép, ha*

koporsó nélkül történik a temetés, abból a testet kivesszik, s vagy szalmaszövetre vagy egyenesen a puha földre fektetik, jobb oldalával Mekka felé fordítva. De a födelet a koporsóruól is leveszik a sírban, hanem mindenik esetben a halottra néhány rövid deszkadarabot tesznek keresztben, hogy a föld a testre ne hulljon egyenesen.” SZEMERE Bertalan é.n. 109.; A deszka vagy betonlap fölé gyakran kátránypapírt is tesznek. BARTHA Júlia szíves közlése.; Törökországban a 18. század elején a deszkalapot nem vízszintesen, hanem ferdén helyezték el. A halottat *”lebocsátják a sírgödörbe, majd elfödik egy deszkalappal, amely valamivel hosszabb, mint maga a gödör, úgyhogy egyik vége a sír fenekét éri, a másik meg majdnem a peremét. (El nem tudom képzelni, honnan ered ez a szokás vagy hagyomány.) Ennek utána az egészet leborítják földdel.”* DE SAUSSURE, Césare 1730-1739 267.; Az így elhelyezett deszkát egy 19. század közepi, ugyancsak Isztambul környéki adat szerint állítólag kivesszik a sírból: *”a sírásó [...] két-három lábnyira ázott sírba ülteti a halottat, úgy hányván a földet rája, hogy az testét ne érje, hanem az arra használt deszkát, melyet lassacskán kihúzáván, a föld a leggyöngédebben érinti a koporsótlantul eltemetett hullát.”* JANCSONICS István 1864 118.; Arra, hogy a holttestet védő deszkát eltávolították volna, máshol nincs adatunk. Az is kérdés, hogy az *”ületés”* kifejezés a tényleges testhelyzetre utal-e, vagy csak elírás-elhallás, esetleg téves értelmezése annak az elképzelésnek, hogy *”az iszlám hite szerint a halál után csakhamar megjelenik az ítélő angyal, akinek kérdéseire ülve kell a halottnak felelnie.”* (BEDER Tibor 2001 82.); Ugyancsak ferdén elhelyezett, bár a sír hosszanti oldalához támasztott deszkát ma is használnak Anatólia egyes vidékein. BARTHA Júlia szíves közlése.; Arról, hogy a mai boszniai moszlim sírformák is középen mélyítettek-e, jelenlegi adataink szerint csak a takarás módjából következtethetünk: *”Földbe helyezzük a halottakat, és néhány deszkát teszünk rájuk”* BIHAJLI-MERIN, Oto és Lise 1974 154.; A fejezetben a *”nem padmalys ill. a lépcsősen kiképzett (padkás) sírok”* megjelölést használtam, mivel a sírfenek közepének lemélyítését nem minden fenti hivatkozás jelezte, így nem állíthatom, hogy nem voltak egyenes fenekű sírok.

⁴⁴⁴ Az egyes vidékekre jellemző üreges sír feltehetően az iszlám azon hagyományával magyarázható, hogy a halál után a sírban angyalok jelennek meg: *”amikor sírjába helyezik a halottat, mondja a hagyomány, két zöld szemű, fekete angyal lép feléje.”* ABD AR-RAHIM 2003 75.; *”Eljön hozzá [...] Munkár és Nakír. [...] Aztán melléje ülnek és megkérdezik: Ki a te Urad? [...] Hét napig vizsgálják sírjában.”* ABD AR-RAHIM 2003 70-71.; Feltehetően Jemenben is hasonló okból készítik úgy a sírt, hogy *”a halottat csupasz földbe eresztik le, fölébe deszka- vagy téglaboltzatot építenek, aztán földet hánynak a gödörbe.”* FAYEIN, Claudie 1960 186.; Munkár és Nakír megjelenése előtt egyes iszlám hagyományok szerint Rumán lép a sírba, hogy kikérdezze a halottat. ABD AR-RAHIM 2003 73.; *”Ha a válaszok az angyalok kedvére valók, a koporsó szobánnyivá növekszik.”* SYKES, C. E. 1910 37.; *”Sírja pedig kitágult, ameddig a szem ellát.”* ABD AR-RAHIM 2003 69.; A halál angyalának megjelenése a sírban más kultúrákból is ismert: *”Némely helyeken – Magyarországon is – a sírba kiáltják az elhalt héber nevét. [...] A Chibbut há-kever című irat szerint a halál angyala ezt kérdezi majd először. Középkori zsidó források szerint a gonosztevők az angyal kérdésére nem tudnak felelni, mert elfelejtik nevüket.”* FÉNER Tibor – SCHREIBER Sándor 1984 28.

⁴⁴⁵ *”A legegyszerűbb sírjel a pusztai sírdomb”* a mai kazakisztáni moszlimoknál, akik a sírokat nem ápolják, s nem is díszítik, legfeljebb *”a rokonság apraja-nagyja hozzádob egy-egy marék földet.”* BARTHA Júlia 1998 63.; A sír jelölésének többféle módja van. A köves vidékes moszlim területeken a sírok jelölésére természetesen köveket használnak. *”Fejfa helyett kőhalom, esetleg kőlap – mindössze ennyi jelzi a sírt”* az egyik kabuli temetőben, ahol a sír betemetése után *”a tanulók serege szétszéledt a hegyoldalon, köveket keresve [...] a köveket a sírdomb földjére helyezték.”* KLASS, Rosanna 1969 213–215.; Hasonlóan sívár képet rajzol a mai afgán temetőkről a következő idézet: *”Jeltelen, felfelé meredező kődarabok sorakoznak.”* HALÁSZ György 1980 100.; Ugyancsak Afganisztánban, egy dzselalaili nomád kislány Herat környéki temetésekor, miután az oldaldalmalyt lezárták, *”a férfiak [...] betemetik a gödröt [...] majd két végére, muszlim sírookra jellemző módon, egy-egy függőlegesen elhelyezett, lapos követ állítanak”* BOURGEOIS, Jean és Danielle 1981 154–155.; Egy XVII. század végi útleírás szerint Szerbiában *”a törökök rendszeren az országútnak mellé temetik halottaikat, a sírok nem valami pompásak, sőt néha csak a fejnél és a lábnál áll egy-egy kő.”* BROWN, Eduard 1699–1670 383.; Törökország egyes vidékein a múlt században a *”férfi sírjára lándzsáját, az asszonyéra sátoroszlopot, a gyermekére pedig bölcsőjét”* állították fel. VÁMBÉRY Ármin 1885 303.; A mai anatóliai törökök a törzsi szokásoktól függően állítanak sírjelet. Mivel e területeken gyakori az oldalfülkés temetkezés, e kökörok átmérője viszonylag nagy: *”a sírjelet az elhunyt fejéhez állítják, míg a halom jóval távolabb található. A kazak temetőkben egy-egy sírhely kétszer akkora területet foglal el, mint az európai temetőkben.”* BARTHA Júlia 1998 57–58.; A kövel körülrakott, hosszúkás, kerek cserkesz sírhalmokon *”fejtől egy szélesebb lapos fenyő fejfa, a lábnál szintén egy keskenyebb. A fejfákon különböző családi jelek láthatók.”* SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos 1895 52.; A sírba szűrt deszkára, faágra gyakran zászlót szimbolizáló tárgyat, általában szalagokat kötnek: *”elföldeltük a holttestet s fejfa helyett deszkát tettünk föléje, melyre mohamedán mód szerint ’tugh’ gyanánt ALDAT egyik vadászsákmányát, egy jak farkát kötöttük.”* HEDIN, Sven é.n. I.k. 199.; Egy évvel később így emlékszik a sírra: *”Meghatározásom szerint ez ugyanaz a völgy, melyben a múlt év őszén ALDATOT eltemettük. 30 kilométerrel odébb megtalálnók a vadász magányos sírját, melyet csak lobogó jakfark díszít.”* U.ő. II.k. 162.; Egy dagesztáni *”molla sírján fehér kendő feltűzve, mint a lobogós kopján zászló.”* SZÁDECZKY-KARDOSS Lajos 1895 160.; Az afganisztáni temetők kő-sírjeles temetőiben is *”helyenként hosszú, hajlított faágon színes, tépelt rongydarabokat cibál a szél.”* HALÁSZ György 1980 100.; Ezeknek a rongydaraboknak Törökországban gyógyító erőt tulajdonítottak: *”Az egyik konyai dsámi mellékkapuja előtt is egy kis ketrec keríti el egy hírneves hodsának a sírhantját. A rácskerítésen apró rongyocskákat, szalagokat lebegtet a szél. Ilyent országzszerzte az egyes vidékek híres hodsának és derviseinek sírján láthatni. Ezek a rongyocskák, betegségek, de főképp a malária és a szembetegségek ellen mentesítik azokat, akik odakötik. Lázmulasztó szernek használja a babonás nép.”* RÉTHLY Antal 1931 (In: LÁZÁR István 1986 375.); Dagesztánban olykor fegyver

helyettesíti a szalagos fejfát: „2 síron magas póznán kard van kitűzve, egyikben sheik, főpap, másikban mollati elemetve.” SZÁDECZKY-KARDOSS László 1895 181.; Egyes muszlim vidékeken „a sír felépítménye nem haladhatja meg az egy araszt, nem lehet magasabb a teve púpjánál. Ennek célja, hogy a sír ne váljon zarándokhellyé [...]. A szunna szerint nem szabad fejfát állítani, de egy kővel meg lehet jelölni a sír két végét a védelem miatt (pl. hogy ne lépjenek rá.) A sír fölé tilos bármit építeni, arra bármit írni.” KISS Enikő 2004 31.

⁴⁴⁶ „A temetőket a lakott területektől jól elkülönítve találjuk. Kerítéssel vagy legalább árokkal veszik körül.” BARTHA Júlia 1998 56.; Különbség van a szunnita és síita temetők között. Előbbiek nincsenek növényesítve, nem ápolják őket, hat héttel a temetés után nem látogatják a sírt. A temetőben állatok legelnek, olykor bizonyos kézműipari tevékenység (bőrkikészítés, stb.) helyszínei. A síita temetők ezzel szemben ápoltak, a sírkövek díszesek, a temetőket fal veszi körül. WIRTH Eugen 2000 423-426.

⁴⁴⁷ A 10-11. századi karhelyzeteket és azok balkáni párhuzamait legutóbb Takács Miklós vizsgálta. Dolgozatában a hódoltság kori temetőkre nem tér ki részletesen, mivel szerinte „a 16-17. századi párhuzamok [...] elsősorban azáltal bírnak jelentőséggel, mert felhívják a kéztartásokkal foglalkozó kutatók figyelmét arra, hogy Bulgárián kívül a Balkán középső és nyugati részére is oda kell figyelni. [...] A 10-11. századi ún. orans kartartások keleti keresztény hátterének alátámasztására azonban e hódoltság kori temetők egyáltalán nem alkalmasak.” TAKÁCS Miklós 2005 87-88.; Templom körüli magyar temetők közül egyelőre viszonylag kevés, jól dokumentált és publikált adatunk van. Legutóbb BÉRES Mária vizsgálta részletesen az általa ásott óföldéaki erődített templom körüli temetőben megfigyelt – és a rác-vlah sírokéhoz igen hasonló – karhelyzeteket. Az öt típuson belül több variációt is elkülönített. BÉRES Mária 2003 188., 197.

⁴⁴⁸ GAÁL Attila 1982 165.

⁴⁴⁹ „Párhuzamként értékelhető temető hiányában az összehasonlítás lehetőségével sem élhettünk. Mégis, mivel adataink a későbbiekben esetleg hasznosak lehetnek, a sírokra lebontott kartartási táblázatot az alábbiakban közöljük.” GAÁL Attila 1982 166-167.

⁴⁵⁰ MITHAY Sándor 1985 194-195.

⁴⁵¹ Utóbbi három madarasi sír közül kettő padkásan kiképzett volt (103. és 105. sírok). Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja 1975 TIM RA, leltározatlan.

⁴⁵² A Csávolyon feltárt 11-ből vizsgálható hét sír közül ötben a derék- ill. medencetájon voltak az alkarok, egynél az egyik kar a test mellett feküdt, egy másiknál csak az egyik alkart hajlították a nyakrészhez (5. sír). Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1987 TIM RA, leltározatlan

⁴⁵³ Bátmonostor 10. és 12. sírok. Bár mindkettőnél „gyékénybe” tekerés nyomait dokumentálták az ásatók, hasonló maradványokat más karhelyzetű temetkezéseknél is megfigyeltek. Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja 1980 TIM RA 82-2001

⁴⁵⁴ WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 47.

⁴⁵⁵ WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 47-49.

⁴⁵⁶ KOREK József 1994 185. 33. jegyzet

⁴⁵⁷ A többi temetőben a feltárt sírok számához viszonyítva viszonylag ritka, test melletti karhelyzet Mélykúton három sírnál (11., 18. és 21. sírok) is előfordult, az egyik kéz vállhoz való visszahajlítását egy esetben figyeltük meg (12. sír). Wicker Erika ásatási dokumentációja 1991. KJM RA 98.860.

⁴⁵⁸ 1. Kar- vagy kézcsontok egymást keresztezik a deréktájon (15 sír); 2. Egyik kar csontja nyújtott, másik kézfejsontja a medencelapáton (3 sír); 3. Egyik kar csontja nyújtott, a másik könyökben megtörve, alkarcsont vízszintes (5 sír); 4. Karcsonok könyökben megtörve, alkarcsontok párhuzamosak, a medencén keresztben vagy egyik kézfejsont az ellentétes vállcsontnál, másik a medencelapát ellentétes oldalán (18 sír); 5. Karcsonok könyökben megtörve, kézfejsontok az ellentétes vállcsontok felé mutatnak (10 sír); 6. Egyik karcsont nyújtott, másik könyökben megtörve a nyakrész felé mutat (5 sír); 7. Karcsonok könyökben megtörve, egyik alkarcsont a medencelapáton keresztben, másik az azonos oldalú vállrész felé mutat (12 sír). WICKER Erika 2002b 227.

⁴⁵⁹ „Ha azonban figyelembe vesszük még egy alapvető szempontot, azaz a zárt koporsó egyenetlen leengedésével magyarázható elmozdulásokat, a fenti 7 csoport száma legalább háromra csökkenthető: 1. Kezek a deréktájon (fenti 1. és 2. csoport); 2. Kezek az áll alatt ill. a felsőtesten (fenti 5. 6. és 7. csoport); 3. Alkarok a medencén, keresztben (fenti 3. és 4. csoport).” WICKER Erika 2002b 227.

⁴⁶⁰ WICKER Erika 2003 37-43.

⁴⁶¹ A bácsalmási temető 2002. évi feltárása alapján: I. Alkarok a deréktájon, 37 sír (64%): a.) Karok könyökben meghajlítva, kezek az ölben, 9 sír (16%); b.) Alkarok kereszteződnek, 2 sír (3%); c.) Alkarok egymással párhuzamosan fekszenek, 9 sír (16%); d.) Egyik alkar a derékon, másik az ölben, 17 sír (29%). – II. Alkar(ok) a felsőtesten, 21 sír

(36%); a.) Mindkét alkar a felsőtesten, kezek a vállnál, 12 sír (21%); b.) Egyik kéz az állnál, másik az ölben: 6 sír (10%); c.) Egyik alkar a felsőtesten, a másik egyenes: 3 sír (5%). WICKER Erika 2003 39-42.

⁴⁶² A bácsalmási temető 2002-2003. évi feltárása alapján: I. Alkarok a deréktájon, 52 sír (63%): a.) Karok könyökben meghajlítva, kezek az ölben, 14 sír (17%); b.) Alkarok keresztződnek, 3 sír (4%); c.) Alkarok egymással párhuzamosan fekszenek, 14 sír (17%); d.) Egyik alkar a derékon, másik az ölben, 21 sír (25%). – II. Alkar(ok) a felsőtesten, 31 sír (37%); a.) Mindkét alkar a felsőtesten, kezek a vállnál, 16 sír (19%); b.) Egyik kéz az állnál, másik az ölben: 11 sír (13%); c.) Egyik alkar a felsőtesten, a másik egyenes: 4 sír (5%). Wicker Erika ásatási dokumentációja 2002-2003. KJM RA 2002.1115.; 2003.1116.

⁴⁶³ A szegelt koporsós bácsalmási sírok 12%-ban (5 sír) a kezeket az azonos oldali vállakhoz hajlították vissza, 23%-ukban (10 sír) csak az egyik alkart hajlították a vállhoz, a másik a deréktájon keresztben vagy kissé ferdén, az öl irányában feküdt. A koporsószegecs sírok 65%-ban mindkét alkar a derék táján volt, párhuzamosan vagy kissé különböző helyzetben.

⁴⁶⁴ A 24 bronztűs bácsalmási sír 8%-ban (2 sír) az alkarokat az azonos oldali vállrészhez fektették, 12%-ukban (3 sír) csak az egyik alkar volt ebben a helyzetben, a másik a deréktájon feküdt. Négy sírnál (16%) a karok eredeti helyzetét a csontok el- vagy kimozdulása miatt nem vizsgálhattuk, a többi 15 bronztűs sírban (64%) az alkarokat a derék tájára helyezték.

⁴⁶⁵ A bácsalmási temető összes vizsgálható (azaz nem teljesen bolygatott) sírjának tizedében (43 sír) mindkét alkart a vállakhoz hajlították, ugyancsak tizedükben (42 sír) csak az egyik kéz csontjai fekszenek az azonos oldali vállrészénél, a másik alkar a deréktájon volt. Mivel a sírok egy részében az alkarok eredeti helyzetét nem tudtuk megállapítani, a mindkét alkarnak a deréktájon való elhelyezése nagyjából ugyanúgy a sírok 2/3-ra jellemző, mint a koporsószegecs és bronztűs síroknál.

⁴⁶⁶ GAÁL Attila 1982 165. Csak a leletanyagot illetően volt alkalma összehasonlítani a dombóvári leleteket a két zombori temetőével, a temetkezési szokásokra vonatkozóan e két utóbbi lelőhelyről nincs vagy csak nagyon kevés adatunk van.

⁴⁶⁷ MITHAY Sándor 1985 196.

⁴⁶⁸ MITHAY Sándor 1985 196.

⁴⁶⁹ SZABÓ János Győző 1983 91.

⁴⁷⁰ Szerbia területéről pl.: LAMIĆ-VALOVIĆ, Nedeljka 1988; MARJANOVIĆ-VUJOVIĆ, Gordana 1980-81; TOMIĆ, Mirjana - SPAŠIĆ, Dragana 1998; VALOVIĆ, Slobodan 1988; Bulgária területéről pl.: BOBCEVA, Ljubka 1978; BOBCEVA, Ljubka 1984; BOTOV, Kiril 1977; MARGOS, Ara 1983; MARGOS, Ara 1986; Románia területéről pl.: CANTACUZINO, Georges 1979; MANUCU-ADAMESTEANU, Gh. 1980; LAZURCA, Elena 1980; UZUM, Ilie 1974.; Elsősorban korábbi példákra hivatkozva a kérdéssel legutóbb Takács Miklós foglalkozott: TAKÁCS Miklós 2005

⁴⁷¹ WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 48-49.

⁴⁷² WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 49. 106. jegyzet

⁴⁷³ Felemelt karú alakokat gyakran ábrázolnak Bosznia-Hercegovina ún. bogumil sírkövein is: *"kerek képű, merev arcú, túl nagy kezűket felemelő férfifigurák. [...] Az erőteljes, túldimenzionált és a visszatérően felemelt kar olyan sejtést kelt bennünk, hogy a felemelt karok mágikus jelentése, az a magasabb hatalmakhoz való fordulás korán felbukkan az őskori őstípusú figuráknál. Igen valószínű, hogy az ünnepélyes karmozdulatnak varázsoló jelentése volt."* BIHAJLI-MERIN, Oto és Lise 1974 153.

⁴⁷⁴ Takács Miklós előadása „...a halál árnyékának völgyében járok”. A középkori templom körüli temetők kutatása (Budapest, 2003. május 13-16.) c. konferencián. Az idézet a konferencia előadásainak rövid ismertetőjéből való.

⁴⁷⁵ GAÁL Attila 1982 165.

⁴⁷⁶ Bátmonostor 5. sír: Ad.; 6. sír: Inf., 10. sír: Ad. és 12. sír: Ad. Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1960. TIM RA 82-2001

⁴⁷⁷ Az asztalosinasok „a koporsóhoz szükséges faszegek faragásán kezdték tanulni mesterségüket.” KISS Lajos 1926 28.; A koporsók összeállításához „facsapokat (faragott, hengeres faszőgek, melyeket fűrt lyukakba illesztettek) és – feltehetően – enyvet használtak. Végleges lezárásuk a végein két-két facsappal, s a koporsók nagyságától függően változó számú (egy-négy) kovácsoltvas szöggel történt.” BENCSIK János 1969-70 444.; A hasonlóan készült avarkori koporsókhoz ld. WICKER Erika 1990 39.

⁴⁷⁸ GAÁL Attila 1982 162-163.

⁴⁷⁹ KOREK József 1994 181.; Bükkszállás 42. sír (Ad., gyöngyök): „A medence táján koporsószegecs maradványai.”; 58. sír (Ad.): „A bal váll mögött és a bal comb közepe táján vas koporsószegecs.”; 90. sír (Ad. vagy luv.): „A fej mellett és

- a lábaknál 2-2 kovácsolt, laposfejű koporsószegeg.”; 123. sír (Inf.I.): „Koporsópántok és koporsószegek képezték a mellékletet.”; 136. sír (Ad.): „A vállak felett oxidált koporsószegek.” U.ott 186-188.
- ⁴⁸⁰ Katymár 29. sír (Ad., bronztű): 7 szeg a sarkaknál; 44. sír (Ad.): 4 szeg a sarkaknál ill. a bal combcsontnál; 52. sír (Ad.): 7 szeg a sarkaknál; 53. sír (Ad., „párta”-maradvány, bronzgomb, bronztű): 14 szeg a sarkaknál ill. a sír hosszanti oldalával párhuzamosan; 88. sír (Ad.): 4 szeg a sarkaknál. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 17., 20-21., 23-24., 33., 46-47., VIII.t.2.; Néhány további sírban voltak olyan vastárgyak, melyek esetleg a koporsó lezárásával hozhatók kapcsolatba (45. sír: vaskapocs és vaspecsek, elvesztek; 1953/2. sír: koporsóvasalást jelez a sírleírás, elveszett; 90. sír: vashegy-darab). U.ott 46.
- ⁴⁸¹ MITHAY Sándor 1985 186., 190-191., 193. Ez az arány a teljes sírszámra vonatkozóan (368. sírral fejeződik be a leírás) 12%. A bolygatott sírokat azonban a publikáció nem jelzi, így bolygatottságuk mértéke is ismeretlen.
- ⁴⁸² A szegek száma 1-2. LÁZÁR Sarolta 1999 315.; A sírok mind felőttek temetkezései.
- ⁴⁸³ A bácsalmási temetőben 2002-ben feltárt, szegelt koporsós sírok leírását ld. WICKER Erika 2003 47-48.
- ⁴⁸⁴ Bácsalmás 56. sír. WICKER Erika 1999 27.
- ⁴⁸⁵ Feltűnően trapézformájú volt a bácsalmási 173. sír koporsója: h.: 190 cm, sz.: 55. ill. 35 cm, és a 208. sír koporsója: h.: 210 cm, sz.: 65 ill. 35 cm. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2001. KJM RA 2002.1114.
- ⁴⁸⁶ MITHAY Sándor 1985 196.
- ⁴⁸⁷ Katymár 44. sír (Ad.): 4 szeg a sarkaknál ill. a bal combcsontnál; 53. sír (Ad., „párta”-maradvány, bronzgomb, bronztű): 14 szeg a sarkaknál ill. a sír hosszanti oldalával párhuzamosan. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 20-21., 24., VIII.t.2.
- ⁴⁸⁸ Mithay Sándor szerint „a gótikus csat, a csontgombok, a kard, az ijjászgyűrű, a XVI. századi érmek, a tarsoly, [...] az oldalsó koporsószeeggel ellátott sírok is a temető régebbi periódusához tartoztak mind a három szintben.” MITHAY Sándor 1985 196.; Bácsalmáson ezzel szemben a temető hosszanti középtengelye környékén a domb teljes hosszában megtalálhatók, akárcsak az egyéb típusú koporsós temetkezések.
- ⁴⁸⁹ HORVÁTH Zoltán – SÖVÉNY Mihály – SZÉNÁ SINÉ Harton Edit 1999 53.
- ⁴⁹⁰ WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 46-47.
- ⁴⁹¹ WICKER Erika 1990 51.
- ⁴⁹² Katymáron az 51. felnőtt sírban „a bal váll mellett kb. 3 cm széles és 23 cm hosszán farostnyomok mutatkoztak, a váz tengelyével párhuzamos rostszálakkal.” A 90. felnőtt-, feltehetően női sírban a „sírfenéken koporsódeszkatól származó barnás por”, a 99. felnőtt sírban „vörös szerves anyag maradványa” volt. A 97. sír (Ad.) gödrében az ásató szerint a „koporsó nyomai végig követhetők, alul 37 cm széles.” WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 23., 33-35. – A madarasi temető két sírjánál jelzi a dokumentáció, hogy „koporsója végig nyomon követhető” (95. sír) ill. „koporsó nyomai végig követhetők.” (99. sír) Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1975 TIM RA, leltározatlan. – Mélykúton a 20. sírban fekvő váz „koponyája alatt barnás elszineződés, talán koporsó nyoma”, a 21. sírban „a bal alkarcsontok külső oldalánál, sávban, barnás elszineződés, talán koporsó nyoma.” Wicker Erika ásatási dokumentációja, 1971. KJM RA 98.860. – A csávolyi 3. gyermek sír rajzán a váz felett, középen végig fanyomokat jelez a dokumentáció. Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1987. TIM RA leltározatlan
- ⁴⁹³ A bácsalmási temetőben 2002-ben feltárt ácsolt koporsós sírok leírását ld. WICKER Erika 2003 48.
- ⁴⁹⁴ Bácsalmás 324. sír: Inf.II.; 344. sír: Ad. és 373. sír: Inf.I. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2002. KJM RA 2002.1115.; WICKER Erika 2003 48.; A temető 151., 152., 155. és 157. sírjának feltárása ugyan nem metszetbontással készült, de a rajz a vázcsontok szintjén jelzi a koporsószegeg nélküli láda teljes alakját. Feltehetően ezek is ácsolt lada temetkezések lehettek. Polgár Zoltán ásatási dokumentációja, 1995-1996 KJM RA 2002.1105
- ⁴⁹⁵ Az iszlám temetkezéseknél a sírfenek kibélelése vidékenként változó szokás. Általában „a testet a pusztára földre fektették.” MAZAHÉRI, Aly 1989 70.; Jemen egyes vidékein is „a halottat csupasz földbe eresztik le.” FAYEIN, Claudie 1960 186.; Az anatóliai Beltír törzs tagjai halottaikat „lepelbe csavarják, és mintegy ágyat vetve nekik, velük temetik párnájukat, takarójukat is.” BARTHA Júlia 1998. 71.; Egy afgán származású, moszlim vallású férfi „holtteste alá bundát tettünk s egy másik bundával takartuk be. Soha egyszerűbb temetés.” HEDIN, Sven é.n. I.k. 199.
- ⁴⁹⁶ Madaras 63. sír. Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja 1975 TIM RA, leltározatlan. A dokumentáció sírleírásánál megjegyzi ugyan, hogy „ld. külön rajz”, rajzot azonban nem közöl.
- ⁴⁹⁷ Bátmonostor 3. sír. Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1960 TIM RA 82-2001
- ⁴⁹⁸ Pl. a bácsalmási 347., 374. és 407. sírok. WICKER Erika 2003. VI., VII. és X.t.
- ⁴⁹⁹ GAÁL Attila 1982 163.

⁵⁰⁰ „A moszlimok halottaikat oldalukra fektetik,[...] úgy, hogy jobb tenyerüket arcuk alá helyezik, mintha párnán feküdnének. A próféta is így fekszik sírjában.” GERMANUS Gyula 1984 200; A jobb kéz arc alá helyezése Jordániában is szokás: „Minden muszlimot lepelbe csavarva a jobboldalára fektetnek és a jobb kezét az arc (fej) jobb fele alá helyezik.” SZABÓ János Győző 1983. 91.; 93.j.; Elterjedtebb az a temetési mód, amikor "a testet a puszta földre fektették, egy agyagtéglát tettek a feje alá." MAZAHÉRI, Aly 1989 70.; A mai magyarországi moszlimok is a halott „feje alá párnaszerűen követ földet tesznek”. KISS Enikő 2004 30.

⁵⁰¹ Katymár 37. sír. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 19., 44; WICKER Erika 2002a 112-113.; A temető feldolgozásakor még úgy véltük, az a megfigyelés, miszerint "a fej alatt sárga agyagból párnát hagytak", félreértelmezés, s az agyag inkább a padkakoporsó koponya felőli végét jelzi.

⁵⁰² Bácsalmás: 414. sír: Inf.II. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2002. KJM RA 2002.1115.

⁵⁰³ Esztergom: 5. sír: F., 6. sír: F., 9. sír: M., 11. sír: M., 12. sír: F., 20. sír: M., 22. sír: M., 34. sír: F. LÁZÁR Sarolta 1999 308-311., 313., 315.; Mint azonban azt a padkásan kiképzett síroknál jeleztem, a „feltámaszkodó koponya” padkás sírra is utalhat.

⁵⁰⁴ „Koponya alatt kávébarna nemez-anyagból készített [...] kun süveg.” Zalotay Elemér helyszínelése, 1955. KJM RA 69.294; ArchÉrt 84. 1957. 89.; A süveg ma már nincs meg.

⁵⁰⁵ Dombóvár 176. sír. A középkorú férfi feje alatti posztósüveg „ily módon a koponya alátámasztására is szolgált.” GAÁL Attila 1982 151., 174. és 50.j.; DOMONKOS Ottó 1962

⁵⁰⁶ A bácsalmási 449. sírban csúcsos tetejű padkakoporsóban felnőtt nő feküdt. Ruhájának nyakszegélyét bronzdrótos paszomány díszítette, a nyakánál levő bronzgomb kétszer akkora volt, mint a temető többi gombja. Elképzelhető, hogy az agyagtégla a sírhalmom volt, s annak beroskadásakor került a sírgödörbe. Ld. a Sírok betemetődése és a Sírjelek c. fejezetet is.

⁵⁰⁷ „Zalotay négy katymári sír feltárásakor a következőket figyelte meg: 68. sír: 'A padkán vékonyabb, hengeres fakorhadékok jelentkeznek. Mindig a váz fölött. Annak jele, hogy a holttest valami laza rőzsefélével le volt fődve'; 69. sír: 'rőzseborítás korhadéka a váz fölött'; 73. sír: 'Nyújtott férfi-váz, rőzseborítás fakorhadékaival'; 77. sír: 'Köröskörül padkás, azon rőzseborítás fakorhadékai'. Sajnos az ásatási dokumentáció nem tartalmazza a részletes leírásokat, rajzokat – s nem történt meg a sírok átvágása sem –, így nem tudható, hogy az egyébként is inkább a 'padkán', tehát nem a padkakoporsóban fekvő holttest körül megfigyelt 'vékonyabb, hengeres fakorhadékok' miért éppen a holttest rőzsével való letakarását asszociálták az ásatókban, arról nem is beszélve, hogy több mint 300 év után valóban ilyen, azaz meghatározható módon megmarad-e a rőzse nyoma.” WICKER Erika 2003 31. 39.j.; WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 110.

⁵⁰⁸ GAÁL Attila 1982 164-165.; A 2. pontban jelzett "fakeret" elvileg jelezhet ácsolt koporsóládát, s ezt alátámaszthatja, hogy az ide tartozó négy sírgödör egyenes fenekű volt. Bizonytalan ugyanakkor, hogy a sírok leírásánál jelzett „fehér, gombafonálszerű elszíneződés” valóban fára utal-e. A sírleírásoknál Gaál Attila úgy fogalmaz, hogy ez „a halottat körülvevő valamilyen szerves anyagból képződött”, s csak a 246. sírnál jelez kevés famaradványt. A halottak takarásának tárgyalásakor már fakeretet említ, bár itt a 11. sírnál jegyzi meg, hogy „kevés, fára utaló elszíneződést a váz alatt a sírfenek közelében is találtunk” GAÁL Attila 1982 135., 157.

⁵⁰⁹ GAÁL Attila 1982 165.; 140. sír: „A váz bal oldalán a padkán négy ferde irányú, 3-5 cm átmérőjű csik látszik, melyek megfelelői a váz jobb oldalán is előkerültek”. 254. sír: „A váz szerinti bal oldalon a koponyával és a térdizületekkel egy vonalban a padkákra támaszkodó gerendák vagy vastag deszkák nyomait találtuk.” GAÁL Attila 1982 148., 158.; Előbbi sírnál a padka viszont csak 10 cm mély volt, utóbbinál a leírás nem jelez padkamélységet. U.ott

⁵¹⁰ Katymár 3. és 5. sírok. Lepellel való takarásra bizonyosan azért gondolt Zalotay Elemér, mert nem talált fanyomokat. Ez azonban még a koporsószegecs sírokban is gyakran előfordul. Ellentmondásos viszont, hogy később e „vízszintesen haladó” lyukakról azt írja: „ferde irányból közelítették meg a vázat magában foglaló sírüreget.” WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 45-46. Előbbi esetben ugyanis a halottat vízszintesen, utóbbiban ferdén fedték be. Mindkét módra, bár nem karószerkezettel, hanem deszkalapokkal, a bácsalmási temetőben is találtunk példákat.

⁵¹¹ „Van olyan változat is, amikor a sírgödör falába egymással szembe három pár lyukat fúrnak, és ezekbe pásztíják bele a gerendákat, és végül ezt deszkázzak le.” FELHŐSNÉ CSISZÁR Sarolta 1986 114.

⁵¹² Madaras 101. sír. Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja 1975 TIM RA, leltározatlan. A leírásból nem derül ki, mit értett az ásató a deszkák két helyen történő megerősítésén, és milyen, padkába vájt mélyedéseket figyelt meg.

⁵¹³ A fanyomok létrejöttére vagy hiányára ugyanaz lehet a magyarázat, mint a szegelt koporsós síroknál: a takarás pl. sokáig megmaradó tölgyből vagy esetleg hamarosan nyom nélkül eltűnő nyárfából készülhetett.

⁵¹⁴ A Bácsalmáson 2002-ben feltárt egyenes, ferde és csúcsos takarások részletes leírását ld. WICKER Erika 2003 53-57.

- ⁵¹⁵ E kerek elszineződésekre 2002-ben az ásatás második felében figyeltünk fel először, s ettől kezdve 14 csúcsos fedésű padkás sírnál dokumentáltuk. WICKER Erika 2003 35-36.; A 2003-ban feltárt hasonló sírok gyakorlatilag mindegyikében – megfelelő mélység és talaj esetében – megfogható volt a kétoldali rögzítés nyoma. WICKER Erika 2005a
- ⁵¹⁶ Katymár 68. sír: „*A padkán vékonyabb, hengeres fakorhadékok jelentkeznek.*”; 77. sír: „*Köröskörül padkás, azon rőzseborítás fakorhadékai.*” WICKER Erika –KÖHEGYI Mihály 2002 110.
- ⁵¹⁷ Dombóvár 26. és 130. sírok. GAÁL Attila 1982 136., 143.; 10., 23-24. kép
- ⁵¹⁸ Csávoly 3. sír. Köhegyi Mihály ásatási dokumentációja 1987 TIM RA, leltározatlan
- ⁵¹⁹ Madaras 95. és 103. sírok. Utóbbinak a vázlat szerint 95 cm mélységben kezdődő padkája kétoldali, kb. 20 cm széles. A mélyedés 35 cm széles, 16 cm mély, függőleges falú, egyenes fenekű. Köhegyi Mihály ásatási dokumentációja 1975 TIM RA, leltározatlan; A viszonylag kis mélység – amennyiben az adat helyes, – inkább a csúcsos fedést valószínűsíti, mert a fej teteje magasabban feküdt a padka síkjánál.
- ⁵²⁰ BOURGEOIS, Jean és Danielle 1981. 153-154.
- ⁵²¹ A közelmúltban pl. Kézdivásárhelyen „*a padmaly nyílását a koporsó behelyezése után deszkaajtóval zárták el. Az ajtó méretét mindig a nyílás méretéhez igazították.*” DIMÉNY Attila 2004
- ⁵²² Bácsalmás 391., 401. és 483. sírok. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2002-2003. KJM RA 2002.1115.; 2003.1116.
- ⁵²³ Bácsalmás 334. sír. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2002. KJM RA 2002.1115.; A 2001-ben feltárt 222., 226. és 254. sírokban szintén csak „álpadmaly” volt. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2001. KJM RA 2002.1114.; Meg kell jegyezni azonban, hogy e sírok megmarad mélysége igen csekély, s ez a megfigyeléseket befolyásolhatta.
- ⁵²⁴ Bácsalmás 391. sír. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2002. KJM RA 2002.1114
- ⁵²⁵ Kézdivásárhelyen „*készítettek olyan padmalyt is, amelyet téglával raktak ki, de általában nem voltak bélelve.*” DIMÉNY Attila 2004; Tekintve, hogy a legújabb kori padmalyos temetkezések kivétel nélkül koporsósak, a padmaly bélelésére nem is volt szükség.
- ⁵²⁶ Kérdés, hogy ez a viszonylag széles szerves maradvány lehet-e a lepel vagy a vékonyabb textilt helyettesítő bármely más anyag (gyékény?) nyoma.
- ⁵²⁷ Dombóváron „*a 73-74. sírban felnőtt férfi és két kislány feküdt. A férfi és a bal karjában tartott 2,5-3 éves gyermek egyaránt erőszakos halállal, szablyával vágott sebektől halt meg. [...] A 187-188. sírban ugyancsak közös sírgödörben 44-53 éves férfi és 48-54 éves nő váza feküdt. A másik két esetben felnőtt sírjába temetett újszülött vázát találtuk. A 116. sírban a 20-24 éves fiatal nő két lábszára között fiú újszülött vázát, a 122. sír férfi halottjának bal válla fölött ugyancsak újszülött kisgyermek hosszúcsontjait találtuk.*” GAÁL Attila 1982 164.
- ⁵²⁸ Bácsalmás 119. sír: A két halottat a dokumentáció szerint „*egyszerre, egy koporsóban temették el, melynek famaradványait sikerült megfigyelni. Mérete: hossza: min. 175 cm, szélessége: 40-45 cm.*” Polgár Zoltán ásatási dokumentációja, 1995-1996. KJM RA 2002.1105.; A koporsó megadott szélességi adatai szerint azonban abban két halott nem fér el. Mivel a sír feltárása nem metszetbontással készült, és a sírban nem volt koporsószeg, kérdés, hogy ácsolt koporsóládáról vagy a padkatarakás famaradványáról van-e szó.
- ⁵²⁹ Bácsalmás 86. sír: A homokba ásott sír feltárása hagyományos módon történt, így kérdéses, hogy padkás volt-e. Wicker Erika ásatási dokumentációja 1993. KJM RA 99.857.
- ⁵³⁰ A bukkszállási temető ismertetésében külön szerepel a 85. és 85/a valamint a 87. és 87/a sír. KOREK József 1994 187.; Arra azonban nincs adat, hogy ez négy külön sírt jelez-e, vagy két kettős temetkezést.
- ⁵³¹ Esztergom 4-5., 7-8., 11-12. és 14-15-16. sírok. LÁZÁR Sarolta 1999 308-310., 315.
- ⁵³² Esztergom 21-22-23. sírok. LÁZÁR Sarolta 1999 311-312.; Lázár Sarolta az összefoglalóban ezt a temetkezés nem jelzi. U.ott 315.; Ezek azok a sírok, ahol fentebb felmerült az utántemetés lehetősége.
- ⁵³³ MITHAY Sándor 1985 192., 6. kép.; Kettős temetkezésnek határozható meg a győri 107-108., 120-121., 123-124., 167-168., 181-182., 196-197. valamint a 69. és a mellette fekvő, nem azonosítható számú sírok. A 40-41-171. sírszámok hármassal temetkezést is jelezhetnek, de a 40-41. számú vázak sírgödre biztosan azonos volt.
- ⁵³⁴ Bácsalmás 329., 374. és 345. sírok. Wicker Erika ásatási dokumentációja, 2002 KJM RA 2002.1115. A 329. sír metszetében nem látszott a padkatarakás módja. A 374. sírmetszet pontosabb megfigyelését a barna-sárga kevert homokos sírföld nem tette lehetővé.
- ⁵³⁵ Bácsalmás, gyermeksírok: 345., 374. és 476. sír; felnőttsírok: 431., 433., 434., 450., 452., 456., 465., 470-474., 476., 480. és 482. sírok. A sírok nagyobb része lelet nélküli volt, néhány felnőtt sírban bronztűk, gombok, vas párizsikapcsok

és vasdarabok voltak. Ld. WICKER Erika 2005a 329-331.

⁵³⁶ HEDIN, Sven é.n., II. k. 212. A leírás a kerijai (Takla Makán sivatag déli része) származású, muszlim vallású Kalpet temetésére vonatkozik. Muhamed Tokta tevehajcsár – származását nem jelezte Hedin, – „*temetése úgy folyt le, mint KALPETÉ.*” U.ott 240.

⁵³⁷ BARTHA Júlia 1998, 74.

⁵³⁸ BEDER Tibor 2001, 82.

⁵³⁹ SYKES, C.E. 1910, 37.; Botot a Nagyenyed (RO) környéki mócok is tettek a sírba, tetején egy krajcárral (MOLDOVÁN Gergely 1899 1005.). A szokás oka nem ismert, de a bot itt bizonyosan egyszerűen csak a pásztozember mindennapi eszközeként került a sírba.

⁵⁴⁰ ABD AR-RAHIM 2003 75.

⁵⁴¹ ABD AR-RAHIM 2003 70-71.; Az angyalok sírban való megjelenéséhez: KISS Enikő 2004 35-36.

⁵⁴² JANCISOVICS István 1864 118.

⁵⁴³ DE SAUSSURE 1730-1739, 267.;

⁵⁴⁴ ABD AR-RAHIM 2003 72.; A több temetőnél ezt a jelenséget nem tárgyalhatjuk: a publikációk alig vagy egyáltalán nem közölnek sírrajzokat. A csávolyi temető rajzai azonban jeleznek ilyen elmozdulásokat. Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja 1987 TIM RA, leltározatlan.; A többi Bács-Kiskun megyei feltárás dokumentációja csak sablon-sírrajzokat tartalmaz, s a szűkszavú leírásokból a vázsontok pontos helyzete nem rekonstruálható, ill. a mélykúti temető esetében a terület nagyfokú közelkori bolygatása miatt hiányosak a vonatkozó adatok. Wicker Erika ásatási dokumentációja 1990 KJM RA 98.860

⁵⁴⁵ BALASSA Iván 1989 68.

⁵⁴⁶ A fa sírjeleknek, mivel „*a mai gyakorlattal minden bizonyosan egyezően a temetést követően a puha sírhantva nyomhatták bele, még csak a helyük és ezáltal létük sem volt eddig sehol régészetiileg megfogható.*” LŐVEI Pál 2005 79.

⁵⁴⁷ MITHAY Sándor 1985 196.

⁵⁴⁸ MITHAY Sándor 1985 196-197.

⁵⁴⁹ Egy 1738. évi egyházlátogatási jegyzőkönyvből tudjuk, hogy az 1719-ben a mai helyén megalapított falnak kezdetben két temetője volt. „*Az egyik egészen kis temető a templomocska körül: egy másik nagyobb kint a határban. [...] Mikor [...] a nép is jobban szaporodott, már nem használták a templom körüli temetőt, hanem csak azt, amelyik künn volt a határban. [...] amelyről azt írják, hogy háromnegyed órányira van a községtől, és hogy a temető régi, a török kivonulásának idejéből való. [...] ez a régi óalmási temető lehetett, melyet a község áttelepülése után továbbra is használnak*” UDVARDY József 2003 95-96.

⁵⁵⁰ Bácsalmás 412. és 339. felnőttsírok. WICKER Erika 2003 45-47.; U.ő 2005a 331-332.

⁵⁵¹ Bácsalmás 470. sír: A csúcsosan zárt padkakoporsóban fekvő nő mellett két bronztűt, egy vas párizsikapocs-párt és egy vasoxidos szövetdarabkát találtunk. Sírja a metszet szerint üreges sír volt. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2003 KJM RA 2004.116

⁵⁵² Kérdés, hogy a bácsalmási 449. sír már említett, szabályos agyagtéglája esetleg valamilyen sírjel volt-e, melyet az üreges sír fölé emelt halomra tettek, s a sírkonstruktó berokádásakor került-e találási helyére.

⁵⁵³ BIHAJLI-MERIN, Oto és Lise 1974 154-155.

⁵⁵⁴ GALLINA Zsolt ásatási dokumentációja 2003. Közöletlen.

⁵⁵⁵ UDVARDY József 2003 96.

⁵⁵⁶ Az árok átvágta a 367. szarmata sírt. A rác-vlah sírok általában kikerülnek, az éppen a vonalába eső 370. sír környékén az árok szakaszt már nem tudtuk követni. A 329. és 333. sírokat azonban részben az árok vonalába ásták.

⁵⁵⁷ Az 1570-es összeírásban (Tapu 554, 175. lap) a halymásiak által fizetendő terményzed-jegyzék utolsó sorában szerepel „*a nevezett tímár-birtokon élő vándornépesség földesúri adójából befolyó bevétel*” kategória is, de a fizetendő összeget nem írták be. Hegyi Klára szíves írásos közlése.

⁵⁵⁸ A dombóvári temető biztosan padmalyos sírjai eltérő számban ugyan, de mind a négy periódusban jelen vannak, szoros vagy laza csoport csak az II. és III. periódusba tartozó temetőrészekben alkotnak. GAÁL Attila 1982 224. (térkép); Mindebből azonban nem vonható le mérvadó következtetés, az egyes periódusokhoz tartozó feltárt temetőrészek nagysága ugyanis erősen eltérő.

⁵⁵⁹ E vizsgálatok általános tanulsága volt, hogy amikor már tudtuk, mit kell megfigyelnünk a metszetekben (jól-rosszul látszó kör alakú elszineződéseket a padkafedések fölött a sír földjében), azt minden esetben észre is vettük. Minderre azonban sajnos csak a jelenlegi legutolsó feltárási évben került sor.

⁵⁶⁰ „Az adózásnál ismertetett különleges bánásmód, valamint a velük egyidőben betelepülő bosnyákok tömeges áttérése a muzulmán hitre, csak tovább erősítik feltételezésünket, hogy Békátó XVII. századi lakói nem voltak keresztények.” GAÁL Attila 1982 180.

⁵⁶¹ Ezeknek azonban biztosan nem mindegyike kapcsolható a rác-vlah temetőrészhez, mert – Halmos/Halmas hosszabb-rövidebb ideig tartó többszöri „elnéptelenedése” ellenére – a temetőt még a falu új helyre költözése után, a 18. század végéig használta a lakosok egy csoportja (WICKER Erika 1999 29.; U.ő 2002b 234-236.), a lelet nélküli koporsós temetkezések egy része velük függhet össze. Talán a temető teljes feltárása után sikerül hagyatékokat meghatározása.

⁵⁶² Az afgán Aldat sírjának betemetési módjáról Hedin nem szólt. HEDIN, Sven é.n. I.k. 199.; „Üreges” sírba temették a kerijai származású Kalpetet és Muhammed Toktát, utóbbi származását Hedin nem közölte. U.ott II.k. 212., 240.

⁵⁶³ Mivel a hódoltság kori balkáni népesség Magyarországra – legalábbis egyes csoportjait tekintve – egységes temetkezési szokásokkal érkezett, azokat csak azoktól a feltehetően jórészt török elemektől vehették át, akikkel bizonyos ideig együtt/egymás mellett éltek. Ha tehát tudjuk, hogy a padkás és padmalyos sírformák valamint az „üreges” sírok mely területeken voltak a török terjeszkedés idején jellemzőek, talán meghatározható a magyarországi rácok-vlahok temetkezési szokásainak keleti eredete is. Komoly problémát okoz azonban, hogy a mai néprajzi kutatások eredményei nem vetíthetők vissza automatikusan több száz évvel korábbra; muszlim temetőrégészet pedig egyáltalán nem létezik.

⁵⁶⁴ KOREK József 1994 181.

⁵⁶⁵ A hódoltság kori Magyarországon használt török eredetű kelmékre és viseleti darabokra vámnaplók, hagyatékok és az ún. görög kereskedők árukészlete alapján lehet adatokat nyerni, bár utóbbiak többnyire már a hódoltság végére vagy akár a 18. századra vonatkoznak. Török eredetű textilekre, viseletre részletes adatokat közöl BUR Mária 1985 257-271.; GERELYES Ibolya 1993; B. BOBROVSZKY Ida 1980 23-25., KAKUK Zsuzsa 1996 246-290.; GECSÉNYI Lajos 1998; ENDREI Walter 1989 177-182.; A „görög kereskedő” elnevezés vallási hovatartozást jelölt, azokat a balkáni (görög, arumén, bolgár, szerb, albán, macedón, stb.) kereskedőket nevezték így, akik a görögkeleti egyház hívei voltak. BUR Mária 1985 251.; A salvárnadrág „magyarországi megjelenése egyértelműen a hódoltsághoz köthető, első említése 1604-ből származik. Az a tény, hogy a szó maga szerb-horvát közvetítéssel került nyelvünkbe, arra utal, hogy e ruhadarab a török nyomás elől északra húzó délsláv lakosság, illetve a 17. század végétől nagy számban megjelenő török-görög-szerb árusok révén terjedt el hazánkban.” GERELYES Ibolya 2005 204.

⁵⁶⁶ A nagyobb ismert sírszámú temetők közül nem vontam be a viseleti elemek vizsgálatába a fonyódi temető leletanyagát, mivel az a kézirat készülésekor még restaurálás alatt volt.

⁵⁶⁷ Béres Mária az évszázadokig használt óföldségi templom körüli temetőben három gyermeksírból „az egész fejét sapkaszerűen borító, talán nemezből készült, teljesen elmállott fejfedő maradványát” találta. Véleménye szerint „a fej körüli bőséges és nagy számú szerves maradvány alapján számos esetben gyanakodhatunk főkéntő vagy kendő használatára is.” BÉRES Mária 2003 190-191.

⁵⁶⁸ Dombóvár 176. sír: M., Mat. A sírban más melléklet nem volt. A sírleírásban „posztó ruhadarab maradványa” meghatározás szerepel. GAÁL Attila 1982 151., 174. és 31. kép

⁵⁶⁹ A „párnaként a fej alá tett süvegre” Gaál Attila Sopronhórpácsról és Pálfáról is hoz adatokat. Utóbbi lelőhelyen talált két sír (a másikban üvegkarperec volt) a 18. század elején betelepített délsláv lakosság temetőjének része. GAÁL Attila 1982 174. és 50. j.

⁵⁷⁰ A maradványokat Zalotay Elemér „kun süvegnek” határozta meg, Kőhegyi Mihály véleménye szerint azonban „nem lehet középkori, inkább XVIII. századnak látszik.” Zalotay Elemér helyszínelése, 1955. KJM RA 69.294; ArchÉrt 84. 1957. 89.; Zalotay Elemér helyszínelése, 1955. KJM RA 69.294; ArchÉrt 84. 1957. 89.; WICKER Erika 2004 75.; Függelék 79. lh.

⁵⁷¹ Evlia Cselebi szerint Temesvár lakói „fejükön zöld posztókalpagot [...] viselnek.” EVLIA Cselebi 1660-1664 32.; A lipovaiak „fejükön turbánt éppen nem hordanak.” U.ott 40.; A Niš melletti bánjai férfiak „fejükre kalpagot tesznek fel.” U.ott 199.; Prepolban „fejükön színes posztókalpagot viselnek.” U.ott 458.; Focsán „az előkelőknek fehér turbánjuk van, a középsorsúak [...] színes posztóból készült arany sujtásos kalpagot viselnek, bosnyákuul beszélnek.” U.ott 469.; A hercegovinai Gabla férfiak „fejükön pedig a dsezáirlik (algériai – WE) módjára vörös fezt hordanak.” U.ott 513.; A mosztári „öreg, tekintélyes emberek turbánt tesznek fejükre, a fiatalok pedig kalpagot.” U.ott 520.; Budán viszont „az előkelők muszlin-selymet csavarnak turbánjukra. U.ott 286.; Későbbi adatok szerint „átlépve a Szávát, az első vörös fezt” jelzi, hogy idegen országba érkezett az utazó. VÁRADY Géza 1914 212.; A montenegrói férfiak fején a 19. század végén „kis fekete alacsony ernyő nélküli sapka ül.” STRAUSZ Adolf 1888 19.; A „kalpag”, egy kúp alakú prémsapka, melyet a török tisztok tollbokrétával díszítettek, nem azonos a mai kalappal. A körülcsavar jelentésű „csalma” turbánféle fejviseletet jelent (KAKUK Zsuzsa 1996 277-278.), bár írott források nem utalnak rá, a balkáni

eredetű rácsok-vlahok ismerhették.

⁵⁷² Mostarban „*az asszonyok széles fejkötőjükre fehér gyolcsot takarnak.*” EVLIA Cselebi 1660-1664 520.; A boszniai zsidó nők „*fejükön fezt hordanak.*” VÁRADY Géza 1914 21-22.; Montenegróban „*a férjes nők fekete kendőt kötnek fejükre, a hajadonok az ismeretes kis fekete sapkát, melyet férfiak is hordanak.*” STRAUSZ Adolf 1888 18.; Ugyanitt még a 20. század első harmadában is a nők többrétegű főkötőt viseltek, a gyermekfejviselet is igen változatos volt, többrétegű és gazdagon díszített. HIELSCHER, Kurt 1926 149. (kép), 151. (kép); Budán „*az asszonyok [...] Bő fejkötőt viselnek s a följe abroncsolt fehér jasmak fedi el arcukat.*” EVLIA Cselebi 1660-1664 286.; „*A szerb nők többnyire levágják hajukat, némelyek azonban hosszú haját és alaktalan posztókalapot viselnek.*” CHÉNEAU, János 1547 159.; „*A bolgár asszonyokról [...] Fejdíszük magas mint a torony és nevetséges alakja van, kalapjuk olyan, mint a mi parasztlányainké, ugyanis szalmából van fonva és belül vászonnal bélelve. [...] A kalap magassága másfél prágai rőf.*” VRATISLAV báró 1591 217-218.

⁵⁷³ A török birodalombeli nők pl. a 16. században „*a fejükre legelőbb egy kis négyszögű brokátsipkát tesznek, afféle karimátlan kalpagot, kinek milyen ékesre telik; fontos, hogy keményen álljon, arra pedig a fejtetőtől hátrafelé, finom szövésű kendőt terítenek, és az álluk alatt csomóra kötik, végül arra is tesznek egy, az előbbinél is szebb, aranyos hímzésű kendőt, a homlokukra pedig tafotaszalagból kötnek koszorút úgy, hogy kétszer-háromszor körbetekerik a fejükön [...]. Igen csinosak benne.*” De VILLALON, Christobal 1557 478.

⁵⁷⁴ GAÁL Attila 1982 168.

⁵⁷⁵ KOREK József 1994 196.

⁵⁷⁶ Bárdos Edith a kaposvári templom körüli temető feldolgozásakor e tük kapcsán párhuzamként szinte csak a közelben fekvő dombóvári temetőt jelölte meg. BÁRDOS Edith 1987 20.; Lázár Sarolta a bajóti templom körüli temető publikációjában szintén nagyon kevés hasonló leletet említett, megjegyezve, hogy az „*ilyen egyszerűbb konty- vagy fátyoltűk asszonyok sírjaiból kerültek elő az alföldi kun temetőkben.*” LÁZÁR Sarolta 1999b 294.; Karcag-Asszonyzálláson valóban „*több sírban, amelyben nem volt pártá, tehát asszonyok sírjai voltak, a koponya alatt vékony, hosszú bronztüket*” találtak, olykor kettőt is. SELMECZI László 1973 111.; Ez azonban nem jelenti azt, hogy ez a viselet kun eredetű lenne. A teljesség igénye nélkül néhány egyéb példa a hódoltsági területen, de templom körüli magyar temetőkbl előkerült bronztükre: Ófödeák (BÉRES Mária 2003 190.); Makó-Mezökopáncs (BÁLINT Alajos 1936 LXXIII.t. 9.); Nyárlőrinc, Hangár utca (V. Székely György leletmentése. KJM RA 93.705-707); Babócsa, Bolkói utca (Magyar Kálmán leletmentése. RégFüz Ser.I. No.34. 1981 85.); Szécsény, Sas utca (Majchert Tamás leletmentése. RégFüz Ser.I. No.46. 1994 112.); Tiszanána-Ónána (Parádi Nándor leletmentése. RégFüz Ser.I. No.20. 1967 104-105.); Felsőzsolca-Nagyszilvás: az egyik sírban a koponya mellett volt több kiscsömbs tő, egy másikban „*a temetésre készített vállfűző gombostű*” maradt meg. (SIMONYI Erika 2005 310. és 6. kép 9.); Az erdélyi Nagykaroly-bolbádi templom körüli temető egyik sírjában kettő, két másikban egy-egy kiscsömbs bronztű volt a koponyánál. SZŐCS Péter – MÉRAI Dóra – ENG, Jacqueline T. 2005 316. és 5. t. 2.); A hódoltságon kívüli területekről említhetők pl. Kőszeg-alsóvári szórványok (Bakay Kornél leletmentése RégFüz Ser.I. No.41. 1988 86-87.) és a vajai templomos temető tüi (Varga Béla leletmentése RégFüz Ser.I. No.41. 1988 107.).

⁵⁷⁷ Bácsalmás 25., 79., 132., 153., 188., 200., 205., 311., 337., 351., 352., 364., 459. sírokban egy-egy kiscsömbs tő; 45., 50., 52., 54., 157., 167., 252., 403., 470., 481. sírokban két-két kiscsömbs tő; Továbbá: 31. (egyik tő nagycsömbs), 60. (egyik tő gyöngycsömbs) sírok és két szórvány kiscsömbs tő. WICKER Erika ásatási dokumentációja 1993., 2001., 2002., 2003. KJM RA 99.857; 2002.1114-1115.; 2003.1116.; Polgár Zoltán ásatási dokumentációja 1995-1996. KJM RA 2002.1105.

⁵⁷⁸ Katymár 19., 24., 29., 45., 47., 55., 90. sírokban egy-egy kiscsömbs tő; 54. sírban kettő, továbbá a temető területéről három szórvány kiscsömbs tő. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 15-17., 21-22., 24-25., 33-34. és X.t. 1., 11., 22., 25.; XII.t. 1-3., XIII.t. 5., 10-11., 15.; 8. kép 1-11.

⁵⁷⁹ Bükkszállás 7., 83., 141. és 144. sírokban egy-egy kiscsömbs tő. Két tő a publikáció szerint nem volt a sírokban, de a Bükkszállásról származó, a szentesi múzeumba majd onnan Zomborba került anyagban 16 kiscsömbs tő volt. KOREK József 1994 185., 187., 189. és I.t. 23., II.t. 8.;

⁵⁸⁰ A monostorszegi tük leletkörülményeiről egyáltalán nincsenek adatok, darabszámuk is bizonytalan. Korek József publikációja közli ugyan nyolc darab fényképét, ám a rossz minőségű fotók miatt még a tük eredeti formája sem állapítható meg. (KOREK József 1994 V.t. 18., 21-27.). Ez okból a monostorszegi tüket nem is foglalhattam bele a táblázatokba.

⁵⁸¹ Dombóvár: 6., 35., 36., 75., 86., 87., 94., 107., 166., 227., 236. sírokban egy-egy kiscsömbs tő; a következő sírokban – gyakran gyöngycsömbsökkel együtt – több tő: 22., 26., 98., 103., 114., 130., 162., 234. sírok. GAÁL Attila 1982 134., 136-137., 140-144., 146-147., 149-150., 154-156. és I-IX.t.

⁵⁸² Madaras a 106. sírban egy, az 58. sírban két kiscsömbs tő volt. Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1975. TIM leltározatlan.

⁵⁸³ Csávoly 9. sírban három kiscsömbs tő volt. Kőhegyi Mihály leletmentése, 1987. TIM leltározatlan.

⁵⁸⁴ Rosner Gyula leletmentése, 1966. RégFüz. Ser.I. No.20. 1967 101.

⁵⁸⁵ Győr 124. és 210. sírokban egy-egy kisgömbös tű, a 104. sírban a koponya bal oldalán zöld elszíneződés jelezhet kisgömbös tűt. A 70. sírban két kisgömbös tű, ugyanezt jelezheti a 97. sír koponyájának két oldalán a zöld elszíneződés (bár a tű pontos formája természetesen nem határozható meg). MITHAY Sándor 1985 186., 190-191.

⁵⁸⁶ Gyöngygömbös tűk az óföldrői templom körüli temetőből is előkerültek: „*a kisebb méretű ezüst, gyöngyös, öntött fémgömbös vagy csavart fejű tűket juvenis, ill. felnőtt korú nők mellett találtuk, két esetben hármat, egyszer pedig egyet.*” BÉRES Mária 2003 190.; A „*gombos gyönggyel fűzött ezüst tűk*”, melyekkel a 17. századi nagykorúsi parasztpolgár asszonyok a fülük két oldalán a „*patyolatot*” megtűzték, hasonló tűket jelezhetnek. BALLA Gergely 1856 16.

⁵⁸⁷ Bácsalmás 60. és 189. sír. Az előbbiben egy kisgömbös tű is volt. A gyöngyök kék ill. zölde színűek. WICKER Erika ásatási dokumentációja 1993. 2001. KJM RA 99.857; 2002.1114.

⁵⁸⁸ A kisgömbös türe csontszinű, virág alakú gyöngyöt húztak. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002. 36.; XIII.t. 14. és 8. kép 14. Szórványjellegük miatt mindazonáltal kérdéses, hogy a tű és a gyöngy valóban egybetartoznak-e.

⁵⁸⁹ Madaras 63. sír. Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja 1975. TIM leltározatlan

⁵⁹⁰ Dombóvár 39. és 213. sírokban egy-egy gyöngygömbös tű.; 60. és 214. sírokban két-két gyöngygömbös tű.; A következő sírokban kis- és gyöngygömbös tűk egyaránt voltak: 26., 103., 130., 162., 234. sírok.; A 137. sírban a rajz szerint 5 kis-, 5 gyöngygömbös (köztük egy csontgyöngyös) tűt találtak, de a leírás jelzi, hogy több gyöngy elporladt, így utóbbiak száma nagyobb volt. GAÁL Attila 1982 136-137., 139., 142-143., 146-147., 149., 154-156. és III., II.,IV., VI-VIII.t.

⁵⁹¹ A díszes fejű tűkön kívül a viselet részei az „*üvegfejű gombostűk – melyekkel a bibort a fejen megerősítik, számuk 20-30-50.*” KOVÁCH Aladár 1907 92-93

⁵⁹² Bácsalmás 86. sírban egy, a 24. és 31. sírban két-két nagygömbös tű, a 60. sírban egy gyöngygömbös is volt. WICKER Erika ásatási dokumentációja 1993. KJM RA 99.857

⁵⁹³ Katymár 68. sírban egy, a 67. sírban a leírás szerint „*bronz gömbösfejű tűk (legalább két db) maaradványai*” voltak, az egyik biztosan nagygömbös, a másik nem került a múzeumba, így kérdéses, hogy valóban nagygömbös volt-e. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 28-29. és XII.t. 20., 40.

⁵⁹⁴ Bükkszállás 97., 85. és 93. sír. KOREK József 1994 187. és I.t. 51. (a fotón a számozás téves: 94. sírt jelöl – WE), II.t. 15-17. A 93. sírban talált tűkről nincs illusztráció, csak a „*fejei*” megjelölés alapján feltételeztem, hogy nagygömbös tűkről van szó.

⁵⁹⁵ GERELYES Ibolya 1994 44-45., 68. és 22/a, 23/b kép

⁵⁹⁶ „*Viseletelemek önmagukkal vagy más darabokkal való összetűzésére szolgáló tűk a női népviseletben jutottak nagyobb szerephez. Ezek közül kiemelkedő jelentőségűek a fátlyoltűk. Sárgarézből vagy ezüstből készültek, hosszúságuk 6 és 10 cm között mozog. Tompa végükön néhány centiméteres ötvösművű vagy köves fej díszíti őket. A fej lehet áttört filigrán munka vagy annak utánzata, Hengeres fejeket körülrakhatnak apró, édesvízi kagylógyöngyökkel vagy színes üvegkövekkel. A fátlyoltű végződhet körlapban is, amin felrakott, felforrasztott díszek vannak. Megformálása a kordivattól függően változó. A fátlyoltűkkel az újmenyecskék, még gyermektelen asszonyok állapotjelző finom fehér fátlyát erősítik az alatta levő fejjelvezet elemekhez, többnyire fejkötőhöz. Hasonlóval találkozunk a 17-18. századi úri viseletben. A népnél a 19. század második felében megvolt a Sárközben és a hasonló kultúrájú Érseksanádon és Szeremlén, továbbá Erdélyben a hétfalusi csángóknál, valamint szász és szláv nemzetiségeknél, mint fennmaradt régies elem. A csángóknál bogláros tű a neve, a Sárközben tekerődő tű, mivel a fátlyolnak fejre csavarásával járó egész fejjelvezetnek tekerődés a neve.*” HORVÁTH Terézia 1979 225.; Kérdés, hogy a nagykorúsi parasztpolgári női viseletben a fejet takaró „*patyolat*” felerősítésére szolgáló „*gombos gyönggyel fűzött ezüst tű*”-k (BALLA Gergely 1856 16.) a rác tűkhöz hasonlóan ráhúzott vagy a fenti idézetben jelzett kirakott gyöngyökkel díszített tű volt-e.

⁵⁹⁷ Több aranyozott példány volt a kaposvári temetőben. BÁRDOS Edith 1987 20-23.; A Cegléd, Kossuth utcai leletmentésből két darab került elő. Topál Judit leletmentése. RégFüz Ser.I. No.26. 1973. 97.; A Baja-Nagytemplomnál talált „*kosaras tű*” is rezgőtű lehetett. Kőhegyi Mihály leletmentése. RégFüz Ser.I. No.30. 1977. 51.; A kaszaperi templom körül temetőből előkerült egy példány. BÁLINT Alajos 1938 XVII.t 7.; A hódoltság határán és a területén kívül eső országrészen hasonlóképpen ismert volt a rezgőtűs viselet, ahogy ezt az aszófői (Cs. Dax Margit leletmentése. RégFüz Ser. I. No. 24. 1971. 79.), a balatonkenesei (Rainer Pál leletmentése. RégFüz Ser.I. No.45. 1993. 71.), a Csajág, Kossuth utcai (László Péter leletmentése. RégFüz Ser.I. No 30. 1977. 57.) és a dámóci példányok igazolják (J. Dankó Katalin leletmentése. RégFüz Ser.I. No.28. 1975. 116.); Az óföldrői templom körüli temetőben „*a 91. erősen bolygatott sírban másodlagos helyzetben az adultus korú nő álla alól került elő az üreges, díszes fejű, hosszú ezüst haj- vagy kontytű. A 95. sírban szintén adultus korú nő koponyája mellett a bal oldalon, hegygel a vállirányában volt a nagy méretű, ékes fejű bronztű.*” BÉRES Mária 2003 190.

⁵⁹⁸ KOREK József 1994 190., IV. t. 13.

⁵⁹⁹ A ritopeki (SCG) leletben négy gömbösféjű, felső felükön filigrándíszes tű volt, melyek a 15-17. századra jellemzőek. BIRTAŠEVIĆ, Marija 1957 55. és 2. kép; A Tomaševac/tamaslakai (SCG) lelet különbözőképp díszített négy tűje „*oly idomot képvisel [...], mely hazánkban és a balkáni népek ötvösségében a mai napig él.*” KÖVÉR Béla 1897 248-250. és XIII. t.; A Dubovac/dunadombói (SCG) hat tűt a 17-18. századra kelteznek. BIRTAŠEVIĆ, Marija 1961 43., Kat. Sz.: 18-23., VII. t. 2-3., 4-5., VIII. t. 2-3.; Kisebb az előzőeknél, mindössze 5 cm hosszú a trговиštei (SCG) lelet tűje, melyet és a hozzá hasonlókat (Novo Brdo, Kuršumljica, Dobri Dol – SCG) a 15-17. század között használtak. MINIĆ, Dušica 1984 27-28. és I. t. 3.; Nagygömbös tűpár szerepel a Crna gorai Hercegnovi Múzeum honlapján is (2005. március 22.); A peći (SCG) lelet három tűje más típust képvisel: nem gömb-, hanem filigránnal, négyzetes üvegberakással díszített, korongos fejű. RADOJKOVIĆ, Bojana 1968 5-7. kép;

⁶⁰⁰ Az adai lelet, melyet nem családi vagyonnak, hanem egy kereskedő készletének tartottak, 20 db különbözőképpen díszített tűből áll. Városi Múzeum Senta–Zenta (SCG). Közöletlen.; Az adai boglárpárokhoz teljesen hasonló voltak a nagybányai (RO) ékszerlelet boglárjai, a leletben egy díszes fejű tű is volt. MIHALIK József 1906 117-118., 119. és 1-2., 4. kép

⁶⁰¹ BIRTAŠEVIĆ, Marija 1961 33.; Még a 19. században is messze földön híres manastiri (MK) ötvösök, akik „*az egész Balkán félszigeten a legszebb munkát állítják elő, [...] fülbevalók, kapcsok, csattok, karpereczek, [...] lánczok*” mellett tűket is készítettek. STRAUSZ Adolf 1888 311.; Mivel a híradás nem jelzi, hogy milyen jellegű tűk voltak, lehetnek díszes fejű „*rezgő*”- vagy akár melltűk is, esetleg mindkettő.

⁶⁰² A mai magyarországi rác-vlah temetőkhöz nagyon hasonló Drmno–Nad Lug 15-18. század közé datált temetőjének 31. sírjában pl. üreges lunula alakú fülbevalópáron és két fülesgombon kívül három tű is volt, de sem helyüket, sem alakjukat nem ismerteti az erre hivatkozó publikáció. BOGOSAVLJEVIĆ, Dragan 1986 229.; A macedón ötvösök híres termékei között tűk is voltak, részleteket a tudósítás nem közöl. STRAUSZ Adolf 1888 311.

⁶⁰³ Bácsalmás 68., 388., 456. és 452. sírok. Wicker Erika ásatási dokumentációja 1993., 2002-2003. KJM RA 99.857.; 2002.1115.; 2003.1116.

⁶⁰⁴ Bükkszállás 42., 60., 102. és 116. sírok. A 60. sír tujéről nincs kép, a szöveg szerint „*6 cm hosszú gömbös vastű*” volt. KOREK József 1994 186-188. és I.t. 8.; II.t. 7.

⁶⁰⁵ Katymár 53. sír. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 24. és XI.t. 12.

⁶⁰⁶ Dombóvár 137. és 234. sírok. GAÁL Attila 1982 147., 156. és VII-VIII.t.

⁶⁰⁷ WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 52-53.

⁶⁰⁸ KOREK József 1994 182-183.; Megjegyzi még, hogy „*A tűnek [...] kétféle alkalmazása van. A gombosfejű tűk a kontyot tartják össze. [...] Ezen hajtűk ezüstből és aranyból készültek, gombjába gyöngyöt, saphírt, smaragdot, gyémántot és rubint foglaltak. [...] Másik alkalmazási módja a fejdíszekkel függ össze. Erre a célra a bogláros hajtűk szolgáltak.*” U.ott 183. és 16. j.; A kontyos viselethez idézi RADVÁNSZKY Béla 1896 264.: „*A kontyot kétoldalt két jókora fejű tűvel tűzték fel.*” U.ott; A fejdíszként való alkalmazásnál „*a fej fehér fátyolkendővel van takarva, mely két oldalt 3-3 bogláros tűvel van a hajhoz szúrva.*” U.ott, SZENDREI János 1901 102. alapján; Szintén 17. századi szász az a fejviselet, melynél a kendővel bekötött fejre „*finom fehér fátyol van vetve rá, mely 3 bogláros tűvel van a kontyhoz tűzve.*” U.ott, SZENDREI János 1901 104. alapján

⁶⁰⁹ GAÁL Attila 1982 168. és 27. j.

⁶¹⁰ FLÓRIÁN Mária 1997 695.

⁶¹¹ Elvértve előfordul, hogy az egytűs viselethez tartozó tűk a homlok tájáról, a koponyatetőről vagy éppen a koponya alól kerültek elő, esetleg a medence környékéről. A koponya alatt talált egy-egy bácsalmási és bükkszállási tű esetében figyelemreméltó, hogy mindkettő vasból készült.

⁶¹² Béres Mária az óföldéaki templom körüli temetőben talált, általában díszes fejű tűk egy részét az arcot takaró fátyolt és a nyak és fej köré tekert textilt rögzítő tűknek tartja: „*A 320. sírban a két halánték táján tűzték meg az arc előtt viselt finom szövésű fátylat. A 354. elhunyt koponyateteje mentén helyezkedett el a három tű, míg a 329. sírban a mellkason feküdt. Ez utóbbi alighanem csak rögzítette a nyak és a fej köré tekert finom textiliát. Az egyszerűbb, kisebb fátyoltűk is általános leletei korszakunknak, az általuk rögzített fátyolviselet azonban mindenképpen keleties jellegű eleme temetőnknek.*” BÉRES Mária 2003 190. és 3. kép 8-9.

⁶¹³ FLÓRIÁN Mária 1997 706.

⁶¹⁴ A hódoltságai Budán élő török asszonyok „*a szemek kivételével egész arcukat befödik, mi által bűnbánóknak látszanak.*” BROWN, E 1669-1670 330.; Arcukat a főkötőjükre „*abroncsolt fehér jasmak fedi el [...]. Jasmak, fátyol, mely a nők arcát és nyakát elfedi. Egyiptomban most is abroncs alakú eszközzel erősítik ezt a fejkötőhöz. A törököknél ez ma divatját múlta. A sztambuli nők jasmakja ma igen könnyű fátyol.*” EVLIA Cselebi 1660-1664 286. és 4. jegyzet; A 19. században az albán nők közül „*többen [...] arcukat is eltakarják nagy gonddal.*” STRAUSZ Adolf 1888 93.; „*Sajátságos azonban, hogy akármelyik nemzetiséghez vagy valláshoz tartozzék is a durazzói nő, az utcán egész törökösen viselkednek. Arcukat bekötik [...]. E tekintetben csupán a cigány asszonyok képeznek kivételt.*” U.ott 159.;

Az albán keresztény nők fejét „*átlátszó felselyem fátyol fedi*”. U.ott 96.; A Boszniában élő spanyol zsidó nők „*a fezüik fölé fátyolt húzva arcuk nagy részét szabadon hagyják A félig lefátyolozott [...] spanyol nőkben eleinte török asszonyokat véltem az utcán látni, de csakhamar észrevettem köztük s a sűrűn lefátyolozott török nők közti különbséget.*” VÁRADY Géza 1914 21-22.; A szarajevói bazárban „*alig akad asszony, leány, és aki van is, annak is nagyobb része sűrű kendőt visel az arca előtt.*” U.ott 213.

⁶¹⁵ Temetéskor viszont „*a nők arcai a koporsóban elfátyolozvák*”. SZEMERE Bertalan 1999 109.; Arra, hogy ez az egyébként általános lepelbe csavarással hogyan függ össze, nem szól a tudósítás.

⁶¹⁶ „*Nálunk, talán török-balkáni hatással nyomatékosítva, a fátyolként is megújult középkori leplek játszottak továbbra is fontos szerepet az özvegyek kötelező rejtőzködésében és az újasszonyok elrejtésében, megkülönböztetésében.*” FLÓRIÁN Mária 1997 695.; A hódoltság idején a nagykőrösi nők körében kedvelt volt a fejet takaró „*patyolat*”-nak „*a füleik körül gombos gyönggyel fűzött ezüst*” tükkel való felerősítése. BALLA Gergely 1856 16.; A leírás a pontos viseletet nem jelzi, így bizonytalan, hogy a tekerődző viselethez hasonló több- vagy a rác-vlah viseletet idéző kéttűs fejdíszről van-e szó.; A nagykőrösi viselettel („*a fejen patyolat kendőt hordtak, amellelt gombos-gyöngyös tükkel tűzdeltek meg a fülek körül*”) kapcsolatban Ballát idéző Bobrovsky Ida is megjegyzi, hogy „*a gombos-gyöngyös tükrről nem tudunk közelebbit*”, de birtoklásuk „*tezaurálás tárgyát*” képezhetette. B. BOBROVSZY Ida 1980 24., 27-28.; A 18-19. századi sárközi fiatalasszony „*sálalakú fátyolkendővel bugyolálja be a fejet, sokszor a száját is, és látására könnyen balkáni hatásra gondolunk.*” FÉL Edit 1943 69.; Szentesen a 18. század végén „*a fátyol fejér vagy fekete volt, a főkötőre cifra gombos tükkel a fejéhez aggatva [...] még a Törököktől maradt módik vótak ezek.*”; FILEP Antal 1971 125.; FLÓRIÁN Mária 1997 707.; A szentendrei szerb nők is még hosszú ideig használtak fátyoltüket. Szentendre évszázadai. Kiállítás. A Ferenczi Múzeum honlapja.

⁶¹⁷ BUR Mária 1985 257., 262; FLÓRIÁN Mária 1997 707.

⁶¹⁸ Dombóvár 36., 39. és 103. sírok. Az elsőnél az ásató szerint „*a jobb combcsonton lévő tú valószínűleg a temetéskor szolgált valamilyen textília ideiglenes összetűzésére.*” GAÁL Attila 1982 137., 143., 168.; Utóbbinál megjegyzi, hogy „*az embertani vizsgálatok a 103. sír 48-54. éves halottját férfinak határozták meg. Messzemenően ellentmond ennek a kifejezetten női viseletre utaló mellékletanyag. A régészeti feldolgozás során ezért a női sírok közé soroltuk.*” GAÁL Attila 1982 169. 28.j.

⁶¹⁹ A készséggel való eltemetés kapcsán Gaál Attila megjegyzi, hogy a gyermeksírokban levő fejdíszek „*a felnőttek értéktárgyainak mintegy 'megelőlegzésként' a gyermekhalott mellé való elhelyezésként*” foghatók fel. GAÁL Attila 1982 175.

⁶²⁰ Pártának nevezi pl. az egyszerű homlokpántot BÁRDOS Edith 1987 17-19.

⁶²¹ FLÓRIÁN Mária – GÁBORJÁN Alice 1981 200.

⁶²² A Korek József által közölt II-VIII. csoportok mindegyikében voltak gyöngyös-kaoris-fémdíszes fejviselethez köthető tárgyak. KOREK József 1994 190. és IV-V.t.; Egymáshoz való tartozásuk azonban ismeretlen, így a leletek szórványként tekintendők.

⁶²³ GAÁL Attila 1982 170.

⁶²⁴ „*A szerb nők [...] a kalapra üvegolvasókat, gyűrűket, függőket és pénzdarábokat aggatnak.*” CHÉNEAU, János 1547 159.; A fejet takaró „*kendőbe szokták gyémánt és másféle ékeiket a török nők illeszteni*”. SZEMERE Bertalan é.n. 43.; A macedóniai Prilepben „*alig látni asszonyt, leányt, kinek nyakában, hajában több száz apró csecsebecs ne volna aranyból, ezüsből, üvegből, rézből.*” STRAUSZ Adolf 1888 280.; Szendrőtől délre, Jagodina fölött „*néhány görög asszonyon is láttam [...] igen gazdag fejdíszet, [...] homlokukat teljesen elborították az aranypénzek és gyöngyök.*” BROWN, E. 1699-1670 342.; A macedóniai bolgárok közül „*néhány asszony számos aranypénzt, gyöngyöt és drágakövet visel homlokán.*” U.ott 1699-1670 380.

⁶²⁵ Gaál Attila a dombóvári hat, többé-kevésbé rekonstruálható fejük közül hármat – lényegében közelebbi indok nélkül – „*homlokszalag*”-nak határozott meg. GAÁL Attila 1982 169.170.

⁶²⁶ Gaál Attila nem a díszítmények, hanem a fejdísz feltételezett formája alapján „*alapvetően két típust képviselő fejdíszeket, a keskeny homlokszalagot és a szélesebb gyöngyös fejdíszet, melyhez az esetenként külön díszként is alkalmazott kagylófűzér is tartozhatott*”, különített el. GAÁL Attila 1982 172.; Mivel azonban egyrészt a „*homlokszalagokon*” lényegében ugyanazok a díszítmények voltak, mint a „*szélesebb gyöngyös fejdíszeken*” (gyöngyök, kaoricsigák esetleg fémlapok), másrészt csak a régészeti megfigyelések alapján lehetetlen a díszített fejedő/fejdísz alakját meghatározni, az általa javasolt felosztás helyett a díszítmények szerinti csoportosítást megfelelőbbnek tartom.

⁶²⁷ KOREK József 1994 196.

⁶²⁸ Katymár 22. sír: Inf.II., a sírban más lelet nem volt. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 15-16., 50.

⁶²⁹ Bükkszállás: 92. sír: F, a sírban más lelet nem volt. KOREK József 1994 182., 187. és I. t. 62.

⁶³⁰ „Pártarészlet. Barna plüss alapon sodronyra font zöld zsinór 8-as alakban, Benne rozetták, gránátalma levelekből, a központban aranyos csillaggal, benne kékeszöld gyönggyel. A pártá hossza: 6,2 cm, s hozzátartozott még 4 rozetta” KOREK József 1994 190. A leírásnál nem közöl táblakép-utalást, de a VI. t. 12. képpel lehet azonos. A rozetták nem szerepelnek a fotókon.

⁶³¹ Győr 180. sír: Inf., a koponyán „*egyenes és spirálisan megcsavart drótok*”, huzaltöredékek feküdtek. Ez az egyetlen adat állítólagos spirális díszű „*pártára*”. A kisgyermeket rézkarikás ruhába öltöztették. MITHAY Sándor 1985 191.; 192. sír: Inf., a fejrésznél „*textilnyomokra találtunk. A textil megmaradt szálai között apró patins töredékek hevertek. (Talán a gyermek fejdíszének a koponya mögé esett maradványai voltak ezek.)*” A gyermeket párizsikapcsokkal zárt ruhába öltöztették. U.ott

⁶³² Bácsalmás 75. sír: F., Ad., a koponya homlok részén zöld elszíneződés és vasdarabka. 1-91. sírok: Wicker Erika ásatási dokumentációja 1993. KJM RA 99.857

⁶³³ Győr 38. sír: Inf., a fej körül keskeny patinacsik „*koszorú alakban*”, „*pártakapocs*” a fülrésznél, párizsikapocs. MITHAY Sándor 1985 186.; 39. sír: Inf., „*vékony kis bronz patinanyom koszorú alakban a koponyán*”, koporsószegek, feltehetően fémdíszes ruha. U.ott; 55. sír: F., „*a koponyatető szem fölötti részén és középen pártá nyomai patinás sávban.*” U.ott

⁶³⁴ Katymár 45. sír: F., a sírban két kis vasdarab volt, ezek nem kerültek a múzeumba.; 53. sír: F., a koporsószegecs sírban fülesgombok is voltak. WICKER Erika – KÓHEGYI Mihály 2002 21., 24., 50.

⁶³⁵ Bácsalmás 201. sír: Inf.II., a sírban egy fülesgomb is volt. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2001 KJM RA 2002. 1114.; 393. sír: Inf.I., a padkás gyermeksírból ugyancsak fémgombot találtunk. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2002. KJM RA 2002. 1115.

⁶³⁶ Dombóvár 224. sír: Inf.II., lány, a sírban más lelet nem volt. GAÁL Attila 1982 155., 171. és 31. kép, VIII.t.

⁶³⁷ A II. sz. Karcag-négyszállási jász temetőből több, gyöngyök közé fűzött kaori került elő. SELMECZI László 1992 89.; Erre az ásatásra hivatkozva H. Bathó Edit a jász nők ékszerének tartja, melyet – hasonlóan a halcsigolyához vagy nyúl-lábközépcsontához – „*nyakba függesztett óvó-, védő talizmán*”-ként viseltek. H. BATHÓ Edit 2002 122.; E kérdésben is afelé hajlok, mint a karcagi tük esetében: használatukat inkább a balkáni bevándorlók hatásának gondolom.

⁶³⁸ KOVÁCS László 2002 338.; A kaoricisiga a 17-18. században kedvelt díszítmény volt a magyar „*úrfiak*” által használt lószerszámokon is, melyek „*talán török/arab eredetűek lehetnek.*” U.ott 336-338.; Kaoricisigákkal díszített mai török lószerszám fotóját kaptam Bartha Júliától, ezúton is köszönöm.

⁶³⁹ A győri és esztergomi temetőből nem ismerünk kaorikat.

⁶⁴⁰ A Balkánon „*e díszek később, még a 19-20. században is használatban maradtak. [...] albániai ill. boszniai nők viseletén, gyermekeik fejkötőjén vagy bölcsőtakaróján, boszniai cigány nők és a bulgáriai nők hajdíszén, a dalmáciai morlak leányok fejfedőjén és övén, vagy a vajdasági Versec környéki nők hajviseletén.*” KOVÁCS László 2002 338.; A Közel-Keleten napjainkban is kedvelt motívum pl. kisgyermek sapkáján, egyéb díszek, fémkorongok, toll és gyöngyfélék mellett. HANZELKA, Jiří – ZIKMUND, Miroslav 1968 48-49. old. közötti 5. kép

⁶⁴¹ „*A kaorikat a prehisztórikus időktől napjainkig a női Scham szimbólumának tekintették, utánozták porphyrból, aranyból, ezüsből, karneolból, zöld és kék agyagból és bronzból.*” HANS Liselotte – KRISSE-RET, Lenz é.n. 211. és 698-701. kép.;

⁶⁴² Pénzként használt kaoricisigákat közöl Bulgáriából ZAPRANOV, Ljubomir 1988

⁶⁴³ „*Igen valószínű, hogy babonás erőt tulajdonítottak neki.*” KOREK József 1994 183.; A római kortól boszorkányság, szemmelverés, varázslás ellen és termékenységszimbólumként is hordták. HANS Liselotte – KRISSE-RET, Lenz é.n. 211.; Egy római kori nyaklánc négy, ezüsből készült kaori-utánzat szerepel. BATOVIĆ, Šime 1974 XXX. t.

⁶⁴⁴ Az óföldéaki templom körüli temetőben Béres Mária megfigyelése szerint „*a fejet érintő szerves anyag közelében gyér számban gyöngyök, fémszálas fonalak voltak, ilyenkor peremén díszes süveg használatát tételezhetjük fel.*” BÉRES Mária 2003 191.; A 16. század eleji magyar mezővárosi asszonyok gyöngyökkel díszített főkötőjének viselését a debreceni zsinat a „*szerény öltözködés*” jegyében tiltotta meg. B. BOBROVSZKY Ida 1980 23.

⁶⁴⁵ Bácsalmás 293. sír: Inf.I., a sírban más melléklet nem volt. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2001 KJM RA 2002. 1114.

⁶⁴⁶ Gaál Attila az egyik gyöngyös-kaoris-fémdíszes-tűs fejdísz vizsgálata kapcsán úgy vélte, hogy a sírban talált „*gyöngyös tűk egyértelműen a fejdísz felerősítését szolgálhatták, míg a fekvő x-alakban beszúrt két sima bronztűt inkább a hajzatat, esetleg textilfélék rögzítő tűinek*” lehet tartani. GAÁL Attila 1982 171.

⁶⁴⁷ Madaras 58. sír: F. Ad., bronzgombos ruhája volt; 106. sír: Inf., ugyancsak bronzgombos ruhában. 27 gyöngye gömb vagy lapított gömb alakú, fehér és kék színű volt. Kóhegyi Mihály ásatási dokumentációja 1975. TIM RA leltározatlan

- ⁶⁴⁸ Csávoly 9. sír: F. Ad., a tükön és gyöngyökön kívül más lelet nem volt a sírban. A sírrajz egy tűt jelez, leírás nem készült. A múzeumba került anyagban három bronztű volt. Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja 1987. TIM RA leltározatlan
- ⁶⁴⁹ Bükkszállás 42. sír: F. Ad., a sírban bronzgombot és koporsószeget is találtak. KOREK József 1994 186. és I.t. 8., 10.
- ⁶⁵⁰ Dombóvár 227. sír: Inf.II., a sírban bronzgomb is volt. GAÁL Attila 1982 155. és VIII.t.
- ⁶⁵¹ Bácsalmás 171. sír: Inf.I., a sírban más melléklet nem volt. POLGÁR Zoltán ásatási dokumentációja 1995-1996 KJM RA 2002.1105.
- ⁶⁵² Bácsalmás 212. sír: F. Ad., a sírban egy bronzgomb is volt. A gyöngyök egy része a combcsontnál – feltehetően másodlagos helyzetben – feküdt. WICKER Erika ásatási dokumentációja 2001. KJM RA 2002.1114.
- ⁶⁵³ Bükkszállás 22. sír: Ad., a sírban más melléklet nem volt. KOREK József 1994 185. és I.t. 1-2.
- ⁶⁵⁴ Dombóvár 100. sír: Inf.II., fiú. Óncsüngője elporladt. GAÁL Attila 1982 143., 170. és 16-17. kép
- ⁶⁵⁵ Nurisztánban, az afgán-pakisztáni határon élő, nem muszlim vallású, europid külsejű, zárt közösségben élő kalashok egyes vélemények szerint Nagy Sándor katonáinak leszármazottai. Wikipedia internetes lexikon.; A nők és kislányok fejfédője kerek vagy kissé ovális tetejű, dobozszerű, melyről hátul vele azonos színű (általában bordó árnyalatú), széles textilsík függ le, egészen a derékig. Mind a fejfédő, mind a textilsík egymást váltó, több soros gyöngyökkel és kaorikkal van beborítva, sávszerűen. A Spectrum televízió „Velünk élő elődeink” c. műsora alapján.; Gaál Attila a gyermeksírokban való fejdíszeket „*a felnőttek értéktárgyainak mintegy 'megelőlegzéseként' a gyermekhalott mellé való elhelyezéseként.*” értelmezte. GAÁL Attila 1982 175.; Ennek azonban nemcsak az előbbi példa mond ellent, de az a szokás is, hogy a gyermekek fejrevalójának díszítése – tértől és időtől függetlenül – elterjedt szokás, pl. a Közel-Keleten. HANZELKA, Jiří – ZIKMUND, Miroslav 1968 48-49. old. közötti 5. kép
- ⁶⁵⁶ KOREK József 1994 182., 187. és II. t. 14-17.; 27-37.
- ⁶⁵⁷ Bácsalmás 398. sír: Inf.I., a sírban bronzgomb és vas párizsikapocspár is volt. WICKER Erika ásatási dokumentációja 2002. KJM RA 2002. 1115.
- ⁶⁵⁸ Katymár 64. sír: Ad. A gyöngyökről csak a munkások elmondásából tudunk. A leltározott anyagban 8 db kaorikagyáló szerepel. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 27-28., XII. tábla 9-19. és 7. kép 3.
- ⁶⁵⁹ Katymár 68. sír: Inf., a padkásan kiképzett sírban a váz felett „*rözszenyomok*” voltak. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 28-29., XII. t. 22-40., 7. kép 3.
- ⁶⁶⁰ Bükkszállás 72. sír: Inf., a sírban fülesgomb is volt. KOREK József 1994 186. és I.t.18-22.
- ⁶⁶¹ Dombóvár 84. sír: Inf.II., a „*homlokszalagot*” díszítő 1,6 cm átmérőjű, eredetileg talán gombként használt félgömböket két helyen szúrták át, az egyik belsejébe kis pántot forrasztottak. „*Valószínű, hogy másodlagos felhasználásként varrták e félgömböket a fejdíszre.*” A sírban más lelet nem volt. GAÁL Attila 1982 141., 169-170. és 13.kép, III.t.
- ⁶⁶² Dombóvár 193. sír: Inf.II., a sírban más lelet nem volt. A fejrevaló („*homlokszalag*”) díszítményei a koponyára tapadtak, ami a fejdísz rekonstrukcióját megkönnyítette. Az ezüstlemez az ásató szerint a „*homlokszalag végén az összekapcsolást biztosította.*” A keskenyebb végükkel felfelé rögzített kagylók és a csak a felső végén átlukasztott zseton alapján Gaál Attila feltételezte, hogy a tárgyakat csak felső részükön rögzítették, „*így azok a fej mozgására, a lépések ütemére szabadon mozoghattak.*” GAÁL Attila 1982 153., 170. és 30. kép
- ⁶⁶³ Dombóvár 65. sír: F., Iuv., a sírban fülesgombok is voltak. A „*sodronypáncél szeméire emlékeztető*” karikacsomók a fejdíszhez tartozhattak, mivel egy-egy kaori oxidálódott rájuk. GAÁL Attila 1982 139., 169. és 12. kép
- ⁶⁶⁴ HANZELKA, Jiří – ZIKMUND, Miroslav 1968 48-49. old. közötti kép
- ⁶⁶⁵ Dombóvár 130. sír: F., Inf.II., a sírban más lelet nem volt. Gaál Attila bizonytalan abban, hogy a kaorik és a gyöngyök ugyanazon fejdísz részei voltak. GAÁL Attila 1982 146., 170-171. és 23-24. kép, VI.t.; Az x alakba rendezett tűk a 20. századi sárközi tekerődző viseletben is megvannak: „*A fátjolba a két másik tűt egymást keresztezve, mintegy egymást átölelve szúrták be, azért ezeket csóktűnek hívták.*” HORVÁTH Terézia 1979 225.
- ⁶⁶⁶ Bácsalmás 352. sír: Ad., a sírban az említettekén kívül más lelet nem volt. WICKER Erika ásatási dokumentációja 2002. KJM RA 2002. 1115.
- ⁶⁶⁷ Katymár 55. sír: Ad., az ásatási dokumentáció a koponya mellett „*vaskapcsot*” említ, ezzel szemben vaslánc-töredék, vas- és bronzlemez-töredék volt a sírban. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 25. és XII.t. 6-8.; Bizonytalan, hogy ezek közül mi tartozott a fejékhöz.
- ⁶⁶⁸ Bácsalmás 75. sír: F., Iuv., a zöld patinyanyomos koponya homlok részén volt. WICKER Erika ásatási dokumentációja 1993. KJM RA 99.857; 470. sír: Ad., két bronztűn kívül a koponya mellől egy vasoxidos szövetdarab került elő. WICKER

Erika ásatási dokumentációja 2002. KJM RA 2003. 1116.

⁶⁶⁹ Dombóvár 193. sír: Inf.II., a díszes fejéssel eltemetett halott koponyájának bal oldalánál „felismerhetetlenné morzszálódott vasmaradvány”, mely „a homlokszalag csatja, de a 65. sírhoz hasonlóan karikacsomó is lehet.” GAÁL Attila 1982 152., 170.

⁶⁷⁰ Bácsalmás 20. sír: Inf.I., a sírban más lelet nem volt. Wicker Erika ásatási dokumentációja 1993. KJM RA 99.857

⁶⁷¹ Az elterjedt viselethez néhány, utazók által feljegyzett adat: Macedóniában "az asszonyoknak néhány európai pénzt adtunk, egy bolgár nő, kinek öt pennyt érő darabot adtam, ezer köszönetet mondott és a homlokán viselt többi pénznemekhez helyezte. Néhány asszony számos aranypénzt, gyöngyöt és drágakövet visel homlokán." BROWN, Eduard 1699-1670 380.; Szendrőtől délre, Jagodina fölött "az asszonyok különös haj- és fejdíszre kezdődik, ugyanis fejükön valami menyezet félével viselnek és homlokukra mindenféle pénzdarabokat helyeznek, a mit csak találhatnak vagy az idegenektől megvehetnek. Mi is adtunk nekik néhányat, hogy szépítsék magukat. Néhány görög asszonyon is láttam ehhez hasonló igen gazdag fejdíszet, csakhogy ezeké nem volt olyan magas, mint a főntebb említetteké, de homlokukat teljesen elborították az aranypénzek és gyöngyök." U.ott 342.; A Boszniában élő spanyol zsidó nők „fejükön fezt hordanak, melynek homlokkörül részét a gazdagabbak átluggatott aranypénzzel, a szegényebbek pedig rézből vert utánzattal ékesítik." VÁRADY Géza 1914 21-22.; Feltehetően szintén pénzermés fejdíszre utal egy boszniai menyasszonyviselet. A menyasszony "fejére aranypaszomántos, szépen kivarrott fezt tesznek, s leborítják a 'sivetka'-val. A sivetka egy aranyokkal díszített fátyolkendő. Az aranyokat kilyuggatják s úgy erősítik rá, a gazdagabbak többet, a szegényebbek kevesebbet." U.ott 49.; Macedóniában "a leány vagyona, gazdagsága főként nyakláncból és hajékből áll. Tudvalevő, hogy a Balkán-félszigeten alig lehet oly szegény leányt látni, kinek nyakán egy pár ezüst vagy arany pénz, hajában egy pár gyöngy, ezüst vagy arany pénz ne volna. Ez az ő vagyona. Némely családnál minden nagyobb esemény alkalmával megemlékeznek e nyakék szépítéséről. Vannak leányok, kiknek nyakékében minden egyes darab a családi történet főbb mozzanatával van összekötötésben, és ha a leány elmondja, miként kerültek ezek hozzá, egyuttal elmondta családjának történetét is. Az ily nyakék és hajdíszhez a férfi a legritkább esetekben nyúl; az szentség előtte és csakis rendkívüli fontos alkalmakkor veszi igénybe annak értékét." STRAUSZ Adolf 1888 56.

⁶⁷² BIRTAŠEVIĆ, Marija 1961 42-43., Kat.sz.: 10-13., II. t. 1-2, III. t., IV. t. 1.

⁶⁷³ GERELYES Ibolya 1994 45., 69. és 24/c kép

⁶⁷⁴ Pl. a boszniai Grborezi, Arnautović és Bikač lelőhelyekről származó ékszerek. RADOJKOVIĆ, Bojana 1969 350. és 78-80. kép

⁶⁷⁵ Győr 168. sír: Inf.II., karikás-kapcsos ruha, fémlemezes pártáöv és pártá: „A patkó alakú kapocs egyik fele [...], a csuklós pánt kis töredékei [...], kis domborított díszekkel ellátott négyszögletű veretek és egy nagyobb pánttöredék a maradványai az egykori pártának. [...] az előbb említett kis négyszögletes veretek is a mellkas közepéig kerültek elő. [...] sok apró tagból állott [...]. A bolygatás miatt a pártá nem volt rekonstruálható. Lehetségesnek tartjuk, hogy az ún. 'győri formás' (fejkötő) maradványával van dolgunk.” MITHAY Sándor 1985 180., 194.

⁶⁷⁶ Bükkszállás 93. sír: a csontváz mérete alapján talán Iuv. korú. A leírás csak „bronz hajtűk fejei”-t említi, illusztráció nincs, így nem dönthető el, hogy két vagy annál több nagyobb gömbös tű is volt-e a sírban. KOREK József 1994 187.; Csávoly 9. sír: a sírrajz egy tűt jelez, sírleírás nem készült, a múzeumba került anyagban három tű volt. Köhegyi Mihály ásatási dokumentációja 1987 TIM RA leltározatlan

⁶⁷⁷ Dombóvár 22. sír: F. Mat., 5 tű az áll előtt és a koponya körül, gömbös végük a koponyához közelebb; 26. sír: F. Ad., 25 tű a koponya körül, „látszólag minden rendszer nélkül”; 98. sír: F. Mat., 6 tű a koponya körül, egy kivételével hegyükkel a koponya felé; 103. sír: M. Mat., 9 tű a combcsontoknál (lehetséges, hogy a „rendeltetészerűen” használt fejdísz mellett egy másikat is a sírba tettek vagy dobtak? – WE), 13 tű a koponya mögött, „minden látható rendszer nélkül”, 1 tű a bal felkarnál; 114. sír: F. Ad., 3 tű a sír felszedésekor került elő; 137. sír: F. Ad., 9 tű tű a koponya körül, 4 vastű alatta.; 162. sír: F. Ad., 2 tű a koponya két oldalán, 3 tű a jobb kulcsfontnál, 1 tű a bal halánték alatt; 234. sír: F. Mat., 12 tű a koponya jobb oldalánál és alatta, „láthatóan minden rendszer nélkül”, 1 tű a koponya mögött, 1 vastű „a bronz tűk között.” GAÁL Attila 1982 136., 142-144., 147., 149., 155-156., 169.

⁶⁷⁸ Dombóvár 130. sír: F., Inf.I. A 4 tű mellett gyöngyös-kaoris-ezüstlemezes fejdísz is volt a sírban. A tűk a fejdísz elemeinek csoportjában voltak. GAÁL Attila 1982 146.

⁶⁷⁹ BÁRDOS Edith 1987 20-23.

⁶⁸⁰ SIMONYI Erika 2005 310.

⁶⁸¹ A Tolna megyei Sárközben száz éve még divatban levő "tekerődő menyecskeviselet", egy olyan fejdísz, melynek készítése során "a hosszú fátyolt vagyis bibort a fej körül csavarják = tekerik sajátos módon [...] Minden biborhoz hozzátartozik hat darab hosszú tű: ezek a tűk rézből vagy ezüsből valók, a felső végükön ötvösmunkával díszítettek; ezek közül három jobbfelől, három balfelől tűznek a biborba [...] Ide tartoznak még azok az apróbb tűk - különösen színes üvegfejú gombostűk - melyekkel a bibort a fejen megerősítik, számuk 20-30-50." KOVÁCH Aladár 1907 92-93.; „Itt hat tűt használnak egyszerre. Három baloldalt, három jobboldalt harántirányban tűznek a hajba a halántéknál, az úgynevezett vakszőnnél. Egy-egy tű a fültőnél elhelyezett kis kontyokba kerül, ezeket fültűnek nevezik. Ez a hajviselet is

sárközi specialitás a két oldalkonttyal, amit városi divatban diabolónak hívtak. A 20. század elejéig fésülködtek így a Sárközben, de a fátyol és a hozzá való tűk viselete még tovább is megmaradt. A fátyolba a két másik tűt egymást keresztezve, mintegy egymást átölelve szúrták be, azért ezeket csóktűnek hívták.” HORVÁTH Terézia 1979 225.

⁶⁸² ANDRÁSFALVY Bertalan 1979 215.; Kovách Aladár cikkének azon megjegyzéséhez, hogy *"a sárközi nép a szó szoros értelmében valóságos keleti lelkiülettel markolt bele a boltok szemkápráztató áruiba"*, a szerkesztő a következő megjegyzést fűzte: *"Már főntebb kellett volna megjegyezni, mert az összehasonlítás ezt bizonyossá teszi, tette ezt különösen a szomszédos szerbség hatása alatt. Szerk."* KOVÁCH Aladár 1907 92-93.; A tekerődőtűnek is nevezett ékszer jellegzetes *"a Duna mentén a szerbknél"* is. HORVÁTH Terézia 1979 62.; A soktűs viselet a 16. század közepén Spanyolországban is elterjedt volt. A fejviseletnél már említett híradás szerint ha a spanyol nők ismernék a török birodalombeli nők kis kalpagból és az arra tett textilekből álló *"igen csinos"* fejfedőjét, *"nyomban elhagynák a mostani viseletet, és csak ilyet hordanának. [...] Nem is volna többé szükségük arra a tömérdek gombostűre."* De VILLALON, Cristobal 1557 478.

⁶⁸³ FÉL Edit 1943 70.

⁶⁸⁴ A battonyai kincsletben az ékszerek mellett 165 db érem is volt, de nem mindegyik került az éremtárba. GERELYES Ibolya 1994 44.; Ebből következően az 1684-es záróveret-évszám bizonytalan.

⁶⁸⁵ GERELYES Ibolya 1994 44-45., 68. és 22/a-b, 23/a kép

⁶⁸⁶ GERELYES Ibolya 1994 45., 68. és 23/b kép

⁶⁸⁷ Gerelyes Ibolya a battonyai lelet leírásakor a/ és b/ pontban külön írja le a tűs ill. korongos fejdíszeket, nem jelezve, hogy ugyanazon ékszer részei lennének. GERELYES Ibolya 1994 44-45. Az ismeretlen lelőhelyű példánynál már egy ékszernek veszi a két részt, megemlítve, hogy *"minden bizonyos utólagosan kapcsolták a tűkhöz a két korong alakú, félhold formában kivágott, filigrános díszű ezüstlemezt."* U.ott 45.

⁶⁸⁸ BIRTAŠEVIĆ, Marija 1961 43. Kat.sz.: 14., V. t.;

⁶⁸⁹ Egy szerbiai nyakláncan három korong alakú, négyszögletes üvegberakásos csüngő van. Lelelőhelyét, jelenlegi őrzési helyét nem tünteti fel a kiadvány. Illusztrációként szerepel a Serbien c. fejezetben. RAKIĆ, Kosta 1983 338.; Bulgáriából is ismert hasonló példány, mely ugyancsak nyakláncot díszít, s melyet a 18. századra datáltak. A különbség annyi, hogy ez utóbbi alul is zárt, az előbbi darabok alsó, nyitott részét egy kis körbe foglalt kereszt alakú dísz helyettesíti. A Plovdivi Régészeti Múzeum honlapja, 2005. március 22.; A peći lelet egyik fülbevalójának (a szerző „ukraš”-nak, díszítménynek nevezi, de visszahajlított, hegyes végű drótból kialakított „karikája” alapján inkább fülbevaló volt) testét ilyenképpen díszített korong alkotja, bár alul nem nyitott, az eredeti kivágás helyén négyszögletes köberakások vannak. RADOJKOVIĆ, Bojana 1968 11. kép.; Az alul kissé nyitott példányok pontos alakját imitálják egy 18. századi bulgáriai ékszer (a kép méretei alapján talán karkötő) flittercsüngői. U.ott; Hasonlóak három koszovói 17. századi fülbevaló csüngői és egy 18. századi, ismeretlen lelőhelyű szerbiai fülbevaló teste. RADOJKOVIĆ, Bojana 1969 173., 189., 197. és 188. kép.; A Delhaes-gyűjtemény egyik fülbevalójának csüngői is hasonló alakúak. GERELYES Ibolya 1994 29. kép; A forma, mely lényegében egy félhold, melynek szárai szinte vagy teljesen összeérnek, egy Ališiciből (BIH) származó gombon is megjelenik. RADOJKOVIĆ, Bojana 1969 90. kép, középső gomb; Ugyanezt az alakot jelzik a korongos, felül kimetszett fülbevalók.; *"Ez a forma távoli rokonságot mutat az oszmán-török díszítőművészet egyik jellegzetes elemével, az ún. csintamani motívummal."* GERELYES Ibolya 1994 44.; Egészen hasonló alakúak az ún. nefrites öv („Török öv” az Esterházy család faknói kincsestárának 1721-25. évi leírásából) veretei. U.ott 19. és 4-5. ábra, 7; 27. kép

⁶⁹⁰ E viseleti módra analógiát nem találtam, de nincs olyan hajviselet, amelybe szúrva a tűk biztonságosan tartották volna a viszonylag nehéz ékszer, melynek csüngői viselője mozdulatait követve folyamatosan mozognak is a fejen. A korongok homlokrészre való rekonstruálását több, elsősorban keleti eredetű fejké alapján valószínűsítem. Néhány példa: KISZELY István 1984 232., 311., 348., 391. és 587. 3. kép; U.ott 160-161. közti 2 és 13. kép, 160-161. közti 39. és 57. kép; ZIKMUND, Miroslav – HANZELKA, Jiří 1968 48-49. közti 7. kép

⁶⁹¹ A katymári fülbevaló és párhuzamainak részletes feldolgozása: WICKER Erika 2006. Itt ennek rövid összefoglalását közlöm

⁶⁹² Szabó György a fülbevalópárt a temető területéről folyamatosan homokot bányászó munkásoktól gyűjtötte össze a következő ásatási szezonban: *"30-40 sírt termeltek ki, amelyekben gyöngyök, tűk, fülbevalók is voltak. Ezekből néhányat még sikerült tőlük megvásárolnom (2 db bizonytalan kori /középkori?/ üvegpaszta berakással díszített félhold alakú fülbevaló [...] középkori tűk, átfürt kagylók, bronz pitykegomb töredékek."* WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 7.

⁶⁹³ Első közlése: WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 55-57. és IX.t., XIII.t. 12-13., 7. kép 1.

⁶⁹⁴ Macedónia: Demir Kapija 244., 248., 273., 359. és 388. sírok (BOGOSAVLJEVIĆ, Dragan 1986 232. és 6. ábra a-g), Đuriste (ALEKSOVA, Blaga 1966 83.; RADOJKOVIĆ, Bojana 1969 331., 349. és 60. kép; BOGOSAVLJEVIĆ, Dragan 1986 233.), Manastir-Mariovo (U.ott 232.), Mokrinó-Crkvište 3. sír (MANEVA, Elica – ANANIEV, Jovan 1990 230; 222. 2. kép; IV. tábla), Morodvic 105. sír (TRAJKOVSKI, KIRIL 1991 244. 20. kép), Tremnik-Jaka Česma

templom I. sír (BOGOSAVLJEVIĆ, Dragan 1968 232. és 6. ábra) – Koszovó északi fele és Közép-Szerbia dél-délnyugati része: Kuršumlja, 422. és 624. sírok (BOGOSAVLJEVIĆ, Dragan 1986 231.), Manasija (U.ott 330.), Novo Brdo–Szászkai templom 22. sír és kincslelet (BOGOSAVLJEVIĆ, Dragan 1968 230., 2. ábra és I. t. 2.; U.ott 231., 235. és II. t. 3.; RADOJKOVIĆ, Bojana 1969 336., 354. és 154. kép), Peć (RADOJKOVIĆ, Bojana 1969 337., 355. és 172. kép), Prokuplje (ČOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ, Mirjana 1958 156. és 7. ábra), Študenica–Szent Miklós templom, két sírból (BOGOSAVLJEVIĆ, Dragan 1986 231. és 4. ábra a-b, v.), Trgovište (MINIĆ, Dusica 1984 26-27. és I. t. 2.; BOGOSAVLJEVIĆ, Dragan 1986 231.), Trgovište–Tabačina, 14. sír (BOGOSAVLJEVIĆ, Dragan 1986 232. és II. t. 4.; MINIĆ, Dusica 1984 27.) – Al-Duna környéke: Drmno–Nad Lug 17. és 31. sírok (BOGOSAVLJEVIĆ, Dragan 1986 229-230. és 1. ábra a-b), Ismeretlen lelőhely (BOGOSAVLJEVIĆ, Dragan 1986 230. és I. t. 4.; BIRTAŠEVIĆ, Marija 1961 29.) – Bulgária: Vrac (BOGOSAVLJEVIĆ, Dragan 1968 232.)

⁶⁹⁵ Koszovó északi fele és Közép-Szerbia dél-délnyugati része: Grgur (IVANIĆ, Branka 1995 295-296. és 1-2. kép), Novo Brdo (RADOJKOVIĆ, Bojana 1969 337., 355. és 179. kép), Peć (RADOJKOVIĆ, Bojana 1968 97-98. és 1-2. kép) – Egyéb területek: Gorno Orizari (Macedónia, RADOJKOVIĆ, Bojana 1969 332., 349. és 62. kép); Grborezi (BIH, BEŠLAGIĆ, Šefik 1964 XLI. és XVIII. t. 1-2.; RADOJKOVIĆ, Bojana 1969 331., 349. és 61. kép), Bánát (RO, PIRVULESCU, Dorina 1979 228. és IV. ábra 3., 5.)

⁶⁹⁶ Az Al-Duna környéke (SCG): Dubovac/Dunadombó (BIRTAŠEVIĆ, Marija 1961. 42. és I. t. 9-10.), Glogonj/Galagonyás (GERELYES Ibolya 1994 45., 68-69. és 24/b-c kép.), Ismeretlen lelőhely (IVANIĆ, Branka 1995 296.), Pančevo/Pancsova (RADOJKOVIĆ, Bojana 1969 337., 355. és 181-182. kép), Tomaševac/Tamáslaka (KÖVÉR Béla 1897 246-248.; XII. t. 1a-1b.; GERELYES Ibolya 46.; 16. ábra), Veliko Gradište (RADOJKOVIĆ, Bojana 1969 337., 355. és 180. kép). Bár a Magyar Nemzeti Múzeumba került ill. ma is ott látható a Tomaševac/tamáslakai és a Glogonj/galagonyási példány, azokat földrajzilag természetszerűen az al-dunaiakhoz soroltam.

⁶⁹⁷ A híradás „*rézből, ónból, ezüsből és aranyból készült különféle*” ékszerekről szól (VASTAG János 2003 7; U.ő 2005 10.; Újságcikk: Zagonetni nakit iz Ade. Vjesnik u Srijedu 1967 19. szám 6.), de a tárgyak ezüsből készültek. A két fülbevalóáron kívül 5 áttört, négyzetes üvegberakásos melltűt, 20 díszes rezgőtűt, két gyűrűt, közel 100 fülesgombot és 3 pár, a lelet többi részétől idegen, más területen készült és viselt, aranyozott boglárpárt fordított ki a munkagép. A találó a leletek egy részét elajándékozta. Összetétele alapján a kincslelet nem családi vagyon, hanem feltehetően egy kereskedő készlete volt. A leletek a Senta-zentai (SCG) városi múzeumba kerültek, érmék nem voltak köztük. Közöletlen. Az adai kincsre Balogh Csilla hívta fel a figyelmemet, ezúton is köszönöm.

⁶⁹⁸ Az egyik fülbevaló hátlapjának, a másik fülbevaló előlapjának fotója: VASTAG János 2005 10.; Újságcikk: Zagonetni nakit iz Ade. Vjesnik u Srijedu 1967 19. szám 6.

⁶⁹⁹ GERELYES Ibolya 1994 45.

⁷⁰⁰ GERELYES Ibolya 1994 45., 68. és 24/a kép; Korát a leírásban 17. századnak, a képek jegyzékében 17. század végének határozza meg.

⁷⁰¹ RADOJKOVIĆ, Bojana 1968 97-98. és 1-2. kép

⁷⁰² KÖVÉR Béla 1897 246-248. és XII.t. 1a-1b; GERELYES Ibolya 1994 46. és 16. ábra

⁷⁰³ Pl. egy 14. század közepi Novo brdoi gyűrűn (RADOJKOVIĆ, Bojana 1969 192. kép), a 15. századi trgovištei lelet kisméretű, hatszög alakú díszveretének közepén (MINIĆ, Dusica 1984 28. és I. t. 5.), egy koszovói 16. századi négyzetes, flittercsüngős fülbevalón (RADOJKOVIĆ, Bojana 1969 191. kép), a priština 17. századi négyzetes, flittercsüngős fülbevalókon (U.ott 192. és 193. kép), a hasonló korú grguri lelet téglalap alakú veretein és korongos ruhadíszén (IVANIĆ, Branka 1994 295-296. és 1-2., 6 kép) valamint az ugyancsak 17. századi peći lelet négyyszögletes lemezes, hosszúcsüngős fülbevalópárján, két korongos fejű tűjén, korong alakú, flittercsüngős fülbevalóján és egy gyűrűjén (RADOJKOVIĆ, Bojana 1968 2., 3., 5., 6., 11. és 14. kép.; 3. kép fülbevalóját ld. RADOJKOVIĆ, Bojana 1969 190. képen is.), továbbá egy szerbiai, de ismeretlen lelőhelyről előkerült nyaklánc (RAKIĆ, Kosta 1983. 338. A három korong alakú, két téglalap alakú, kőberakásos veret-csüngő lelőhelyét, jelenlegi őrzési helyét nem tünteti fel a kiadvány. Illusztrációként szerepel a Serbien c. fejezetben.) a Tomaševac/tamáslakai 17. századi lelet melltüinek közepén (GERELYES Ibolya 1994 46., 17. ábra és 25. kép), a battonyai fejdíszén (U.ott 22/b, 23/a kép) és egy, a Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött ismeretlen lelőhelyű melltűn (U.ott 46., 69. és 26. kép), melynek legjobb párhuzamai az adai hasonló ékszerek között találhatóak. Az öt adai melltűből a kétkeresztes díszítésű ékszerpárt ld. VASTAG János 2003 7; U.ő 2005 10.; Újságcikk: Zagonetni nakit iz Ade. Vjesnik u Srijedu 1967 19. szám 6.)

⁷⁰⁴ A fejdísz korongjain, három flittercsüngős csüngődísz közepén, a hosszúcsüngős fülbevalókon. BIRTAŠEVIĆ, Marija 1961 43., Kat.sz.: 14., V. t.; Kat.sz.: 15-16., VIII. t. 1., IX. t. 1-2.; Kat.sz.: 14., V. t.; 42., Kat.sz.: 7-9., IV. t. 2-3., VI. t., VII. t. 1.

⁷⁰⁵ A macedóniai "monastiri aranyművesek egyik rossz és megrovandó tulajdonsága, hogy ékszer-tárgyaikat szeretik hamis kövekkel ellátni. E célra számtalan üvegből készített különböző színű követ raknak mindenüvé." STRAUSZ Adolf 1888 311.; A szerbiai macsvai népviseletben a hasonló fülbevalók díszítésénél a közelmúltban is különböző alakú és színű üvegpasztát használtak. BIRTAŠEVIĆ, Marija 1961 29.

- ⁷⁰⁶ RADOJKOVIC, Bojana 1969 337., 355. és 179. kép
- ⁷⁰⁷ RADOJKOVIC, Bojana 1968 97-98. és 1-2. kép
- ⁷⁰⁸ PIRVULESCU, Dorina 1979 228. és IV. ábra 3., 5.
- ⁷⁰⁹ BIRTAŠEVIĆ, Marija 1961 42. és I.t. 9-10.
- ⁷¹⁰ GERELYES Ibolya 1994 45., 68-69. és 24/b-c kép
- ⁷¹¹ RADOJKOVIĆ, Bojana 1969 337., 355. és 181-182. kép
- ⁷¹² KÖVÉR Béla 1897 246-248. és XII.t. 1a-1b; GERELYES Ibolya 1994 46. és 16. ábra
- ⁷¹³ RADOJKOVIĆ, Bojana 1969 337., 355. és 180. kép
- ⁷¹⁴ GERELYES Ibolya 1994 46., 69. és 26. kép
- ⁷¹⁵ RADOJKOVIĆ, Bojana 1969 337., 355. és 179. kép
- ⁷¹⁶ IVANIĆ, Branka 1995 295-296. és 1-2. kép
- ⁷¹⁷ BIRTAŠEVIĆ, Marija 1961 42. és I.t. 9-10.
- ⁷¹⁸ GERELYES Ibolya 1994 45., 68-69. és 24/b-c kép
- ⁷¹⁹ IVANIĆ, Branka 1995 296.
- ⁷²⁰ KÖVÉR Béla 1897 246-248. és XII.t. 1a-1b; GERELYES Ibolya 1994 46. és 16. ábra
- ⁷²¹ RADOJKOVIĆ, Bojana 1969 337., 355. és 181-182. kép
- ⁷²² RADOJKOVIĆ, Bojana 1968 97-98. és 1-2. kép
- ⁷²³ GERELYES Ibolya 1994 46., 69.; 26. kép
- ⁷²⁴ BOGOSAVLJEVIĆ, Dragan 1986 230.
- ⁷²⁵ ĆOROVIĆ–LJUBINKOVIĆ, Mirjana 1958 154-157. és 1 ábra 4.
- ⁷²⁶ BOGOSAVLJEVIĆ, Dragan 1986 230.
- ⁷²⁷ GERELYES Ibolya 1994 45., 68-69. és 24/b-c kép
- ⁷²⁸ Nem állapítható meg pontosan, hogy egyes flutterlemezkeket szándékosan jóval kisebbre, alul ferdén vagy egyenesen vágottan erősítettek-e fel, vagy kényszerű anyaghiány miatt voltak-e hiányosak. Esetleg az általában egyforma, csepp alakú lemezekéből vágtak-e le egy-egy kis darabot a használat későbbi fázisában, azokat a családi szükségleteknek megfelelően, fizetőeszközként használva.
- ⁷²⁹ GERELYES Ibolya 1994 45., 68-69. és 24/b-c kép
- ⁷³⁰ KÖVÉR Béla 1897 246-248. és XII.t. 1a-1b; GERELYES Ibolya 1994 46. és 16. ábra
- ⁷³¹ RADOJKOVIĆ, Bojana 1969 337., 355. és 181-182. kép
- ⁷³² A Demir kapijai fülbevalókat Blaga Aleksova szerint nem fülbe akasztották, de nem mondja meg, hogyan viselték. ALEKSOVA, Blaga 1957 52-53.; Ritkán fordul elő, hogy nem a koponya mellől kerülnek elő: a drmnói 17. sírban pl. a gyermek mellkasánál találták, a ruhájára lehetett feltűzve, talán amulettként szolgált. BOGOSAVLJEVIĆ, Dragan 1986 233.
- ⁷³³ IVANIĆ, Branka 1995 295. és 1. kép
- ⁷³⁴ BIRTAŠEVIĆ, Marija 1961 29.
- ⁷³⁵ Pl. a bulgáriai Dragisevóban ill. a macedóniai Prilep melletti Markovi Varošban talált fülbevalók. A dragisevoi leletben a függőpár mellett 14. századi bizánci aranypénzek is voltak. VAKLINOVA, Margarita 1981 38-39.; A Markovi varoši lelet egyéb filigrándíszes ékszereket: karkötőket és egy téglalap alakú, középen kőberakásos veretektől álló övet vagy diadémot tartalmazott. JOVANOVIĆ, Zoran 1995 271. és 6. ábra; RADOJKOVIĆ, Bojana 1969 63. kép; Macedóniából 5 hasonló fülbevaló került elő. RADOJKOVIĆ, Bojana 1969 64., 66. és 67. kép; Ismert Boszniából és a Bácskából (Vršac/Versec környéke – SCG) is. U.ott 69. és 65. kép; Hasonlókat a kínai Kaszgarban élő muszlimok ma is készítenek. (The Roads to the Pamirs. Írta: Tokutaro Nagoci, rendezte: Tecuja Kamamoto. Duna Tv 2002. augusztus 19-i műsorán.)
- ⁷³⁶ „Wie man auf spätmittelalterlichen Fresken sehen kann, wurden sie auf einem Stoffstreifen oder Kopftuch über den Ohren angebracht.” VAKLINOVA, Margarita 1981 68.

⁷³⁷ Hasonló avar kori ékszerekről Balogh Csilla tartott előadást 2005-ben a kecskeméti Barbaricum-konferencián, előadása e kézirat zárásakor még közöletlen. Szintén kis körökben végződtek a 11-12. századi ún. Kolti-fülbevalók karikái is.

⁷³⁸ Egy afganisztáni fiatal lány nyitott kendője vagy sálja úgy van elhelyezve a fején, hogy alóla a kör alakú, alul fityegőkkel díszített halántékdísz teljesen kilátszik. BOURGEOIS Jean és Danielle 1981 280-281. old. közötti 4. kép; Egy pastun dzselalkil nomád nő fejét fátyolszerű textil takarja. A fátylat széles homlokpánt tartja. A veretekkel gazdagon díszített pánt két oldalára, a halánték és a fül között a katymárihoz hasonló formájú, nagy „fülbevalót” rögzítettek, a harmadik példány a homlok közepét díszítette. U.ott 121. old. előtti utolsó kép; A könyv szerint a képet a szerzők készítették, ám ugyanezt a fotót közli Kiszely István „*Hazara nő Afganisztánban*” felirattal: KISZELY István 1984 311.; Egy délkelet-indiai nő áttört korongos, karikás díszes peremű, flittercsüngős fejdísz visel a homlok bal oldala felett. U.ott 391.; A viselet Dél-Indiában is ismert volt: U.ott 385.; Kendőre halántéknál tűzött dísz közl Kurt Hielscher, de nem adja meg pontos földrajzi helyét. HIELSCHER, Kurt 1926 111.; Az igen változatos alakú és díszítésű tunéziai halántékdíszek között a 10-30 cm hosszúak mellett vannak rozetták csillag- és félhold alakúak is: WITTICH, Ute 1999 67-68. és 4-7. kép.

⁷³⁹ BALOGHNÉ HORVÁTH Terézia 1983 18.; A díszes rezgő- vagy tekerődőtűkkel kapcsolatban már említett 18-19. századi sárközi viseletet pl. kevésbé a lázsiások, inkább „*az azonos nyakviseleti elvet feltüntető, több sor gyöngyből fűzött, a mellén szélesen fekvő, csipkeszerű gyöngydísz*” jellemzi. FÉL Edit 1943 70,

⁷⁴⁰ KOREK József 1994 196. Megjegyzi még, hogy „*egyazon piacról szereztek be a kis választékból.*” U.ott

⁷⁴¹ Bácsalmás 206. és 212. sírok. Előbbiben bronztű is volt. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2001. KJM RA 2002.1114.

⁷⁴² Bácsalmás 423., 451., 448. és 293. sírok. A 448. sírban a zöld hasábgöngyöt a sír jobb hosszanti oldalának közepén találtuk, tehát kérdéses, hogy valóban nyakban volt-e, avagy utánadobott tárgyként értékelhető. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2001., 2003. KJM RA 2002.1114.; 2003.1116.

⁷⁴³ Bátmonostor: 11. sír, a nyaknál gyöngyszem. Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja 1975 TIM RA leltározatlan; Csávoly: 1. sír: a nyakánál ólomgyöngy. Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja 1987. TIM RA leltározatlan; Katymár: 49. sír: egy barna hasábgöngy a koponyánál (esetleg lehetett fejdíszre varrva?), a másik kettő apró gyöngy a nyaknál. 89. sír: a nyaknál gyöngyszem. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 22-23., 33., XI.t. 7-9.

⁷⁴⁴ Madaras 105. sír: F., padkás sír, más melléklete nem volt. Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1975. TIM RA leltározatlan

⁷⁴⁵ Korek József szerint „*leggyakrabban nyakékül szolgált, az előkelőbbeknél – sajnos, a jelen temetőben igen hiányosak a mellékletek elhelyezésének adatai – a gyöngyös pártát díszítették.*” KOREK József 1994 182.; Gyöngynyakékes bükkszállási felnőttsírok: 42. sír, 29 db, pontos helyük ismeretlen; 107. sír: 1 db fekete gyöngy. U.ott 186., 188. I.t. 8. és 43.; Gyöngynyakékes gyermeksírok: 104/a sír: nyak körül apró fehér és zöld gyöngyök, kb. 40 db. U.ott 188., I.t. 46.; 106. sír: 8 apró színes gyöngy. U.ott 188., II.t. 1.; 122. sír: kék, zöld, fekete gyöngyök, kb. 40 db. A bal alkarnál találták, felvetődhet, hogy nem karkötő-e. U.ott 189. III.t. 1.; További szórvány gyöngyök vannak a „*szentesi múzeumi anyagban*”: 38 db fehér, fekete, zöld és kék, apró. U.ott 189. III.t.1.

⁷⁴⁶ Dombóvár 12. sír: 1,7 cm-es gyöngyszem a nyaknál. GAÁL Attila 1982. 135., I. t.; 132. sír: a sír földjében egy db gyöngy. U.ott 146., V. t.

⁷⁴⁷ Győr 239. sír: 7 db gyöngy a nyak táján MITHAY Sándor 1985 193.

⁷⁴⁸ Esztergom 31. és 37. sírok. LÁZÁR Sarolta 1999 313-314.; A 9. férfisírban 27 csontgyöngyöt találtak a bal bordáknál és alkarnál, funkcióját a szerző nem határozza meg. LÁZÁR Sarolta 1999 309. és 5. kép 3. Elképzelhető, hogy olvasóhoz tartozott.; E temető 1959-ben feltárt részéből bronz gyöngyszemek is előkerültek. U.ott 307.

⁷⁴⁹ Časlav Jordović ásatása, közöletlen. BOGOSAVLJEVIĆ, Dragan 229.

⁷⁵⁰ Bár a gyöngyosorok betegségekől óvó ereje ismert, a hihedelemmel kapcsolatban viszonylag kevés szerepük van. BALOGHNÉ HORVÁTH Terézia 1983 22.;

⁷⁵¹ Bácsalmás 212. sír. F. Ad. A kaoricsiga a mellcsontnál, gyöngyök között feküdt. Kérdéses mindazonáltal, hogy a kaori és a gyöngyosor nyakék vagy lecsúszott fejdísz része volt-e. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2001 KJM RA 2002. 1114.

⁷⁵² Bácsalmás 201. sír Inf. II. A sírban fülegomb és ezüstlemez-töredékek is voltak. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2001 KJM RA 2002. 1114.

⁷⁵³ Bácsalmás 414. sír, Inf.II. A koponya alatt nagyobb darab átégett fát találtunk. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2002. KJM RA 2002.1115.

⁷⁵⁴ Bükkszállás 55. sír: A sírban egy bronzgomb is volt. KOREK József 1994 186.

⁷⁵⁵ KOREK József 1994 190. V. t. 6., 8.

⁷⁵⁶ Dombóvár 110. sír: A 2-3 éves fiúgyermek mellett más melléklet nem volt. A csüngő 0,8 x 1 cm nagyságú. GAÁL Attila 1982 144., 174. és IV. t.

⁷⁵⁷ Dombóvár 68. sír: a bal kulcscsonton. GAÁL Attila 1982. 140. és 174.; 12. kép., III. tábla.; 100. sír: U.ott 143., 174. A lábhoz utólag dobott csüngő elporladt.; 6. sír: a felnőtt nő koponyájának két oldalán egy-egy hasonló csüngő. U.ott 134. és 174.; 22. kép.; I. t.

⁷⁵⁸ Gaál Attila szerint „*hasonlóságot fedezhetünk fel*” a monostorszegi temetőből előkerült függőkkel és nyakék csüngőkkel. GAÁL Attila 1982 174.; A Korek József által közölt fényképek rossz minősége miatt ezt nem tudom megerősíteni, hasonlóságot legfeljebb a háromszöghöz közelítő forma jelenthet. KOREK József 1994 190. és V.t. 1., 5-7.

⁷⁵⁹ Használatukra kevés adatot találtam. Ezek egyike az albán keresztény női viseletet írja le: *"Egy skutari keresztény polgár felesége valóságos mozgó ékszer kirakat. Telised tele van mindenféle arany ezüst csecsebecsével [...] Hosszú fölbevalók, több rendbeli nyakékek, melltűk, lánczok, pénzek [...] díszítik öltözetüket."* STRAUSZ Adolf 1888 96.; A melltűnek, mellyel „*női ruhadarabokat erősítenek össze a mellen vagy deréktájt, vízszintes fekvésben, többnyire rögzíthető záródással*”, a magyar paraszti viseletben is csak kisebb jelentősége van. HORVÁTH Terézia 1979 225.

⁷⁶⁰ KÖVÉR Béla 1897 248. és XII.t. 2.; GERELYES Ibolya 1994 46., 69. és 17. ábra, 25. kép

⁷⁶¹ A tárgy 1887-ben került a MNM gyűjteményébe, leletkörülményei ismeretlenek. GERELYES Ibolya 1994 46., 69. és 26. kép.

⁷⁶² KÖVÉR Béla 1897 250.

⁷⁶³ Közöletlen. Városi Múzeum, Senta – Zenta (SCG)

⁷⁶⁴ GERELYES Ibolya 1994 46.

⁷⁶⁵ A bácsalmási 90. sír gyűrűje elporladt, csak a kézujjcsont zöld patinája jelezte. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2001 KJM RA 2002. 1114.; A 122. sír dokumentációja szerint a sírban egy vékony bronz huzalgűrű és egy bronz pántgyűrű volt, a múzeumba került anyagból mindkettő hiányzik. Polgár Zoltán ásatási dokumentációja 1995-1996 KJM RA 2002.1105. Más lelet egyik sírban sem volt.

⁷⁶⁶ WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 36., 58. és XIII.t. 20., 9. kép 5.

⁷⁶⁷ Katymár 51. sír: Ad., a sírban ismeretlen rendeltetésű, elporladt, apró fémrögök is voltak. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 23., 58. és XI.t. 51.; XIII.t. 20.; 9. kép 5.; Szórványként került a múzeumba egy kis, 1 cm átmérőjű, 1 mm vastag, szélein ferdél levagdosott üvegkorong, mely esetleg fejegyűrű köve is lehetett. U.ott 36. és XIII.t. 17.

⁷⁶⁸ Bükkszállás 71. sír, adatai nem ismertek. *"A bal gyűrűsujjon egymást metsző bekarcolt bronz pecsétgyűrű"* nyilvánvalóan hiányos leírásából a minta nem állapítható meg. A sírban más lelet nem volt. KOREK József 182., 186., 196. és I.t. 15.

⁷⁶⁹ A „*váz ujján sárgaréz gyűrű volt, ezt azonban találók szétdarabolták, azt sem lehetett megállapítani, fejes volt-e, közlésük szerint kis kerek feje volt.*” Zalotay Elemér helyszínelése, 1955. KJM RA 69.294; ArchÉrt 84. 1957. 89.

⁷⁷⁰ Dombóvár 122. M. Ad. és 138. Inf.II. sírok. Előbbiben a 2,7 cm átmérőjű vasgyűrűn kívül más melléklet nem volt. Utóbbiban bronz pántgyűrű, bronz párizsikapocs kampós része, egy bronz fülesgomb, vastörmelékek, vaskés és tűzgyújtó készség volt. GAÁL Attila 1982 145., 147., 173. és IV-V. t., X. t. 5., 8.

⁷⁷¹ „*Indiában a legfontosabb amulett egy kis vasgyűrű szemverés és egyéb ártalom ellen, ezt a gyermekek 3-4 éves korukig hordják.*”; Ugyancsak Indiában „*a temetésen résztvevő hivatalos személyek is ilyenkor vasgyűrűt [...] viselnek.*” SOLYMOSSY Sándor 1933 104., 107.

⁷⁷² Dombóvár 139. Inf.II. sír. GAÁL Attila 1982 147., 173. és V.t.

⁷⁷³ A dombóvári 114. női sírban a díszes huzalgűrűn kívül bronz párizsikapcsot, három kiscsömögös tűt és egy nyitott ezüstkarikát találtak. GAÁL Attila 1982 144., 173-174., IV. t., X. t. 7.

⁷⁷⁴ Esztergom 4., 14. és 27. felnőttsírok LÁZÁR Sarolta 1999 308., 310., 312., 316.

⁷⁷⁵ „*Legtöbbször zárt, de néha csak kör alakban, esetleg spirál alakban meghajlított pánt, melynek két vége nem ér össze. Alapformája egyenletes szélességű abroncs, a karikagyűrű. Kimódoltabb már a fejegyűrű, melynek a kézhát oldalán elhelyezett feje vagy magából az abroncsból kiszélesített szakasz, vagy külön felerősített, többnyire fém dísz, esetleg ékkő. Külön felerősített fémfejű gyűrű például a pecsétgyűrű, [...] Az ékkövekkel ellátott gyűrűket kövesgyűrűnek szokás nevezni. [...] A népviseletekben egyébként jellegzetesek az ötvösművű gyűrűk: vagy vésett-préselt fejjel, vagy három kövel.*” HORVÁTH Terézia 1979 224.; A gyűrűk eltemetése a halottal muszlim vallású területeken is ismert. Napjainkban pl. a törökországi „*Urfában a nők gyűrűjét, fülbevalóját és a menyasszonykorában*

viselt holmiját teszik a sírba. Ugyancsak Sivas környékén, pl. Yalören faluban az ujján hagyják a gyűrűjét.” BARTHA Júlia 1996 36.

⁷⁷⁶ „A gyűrűnek ritkán amulett szerepet is tulajdonítanak, azaz megóvó erőt bizonyos betegségekkel szemben.” HORVÁTH Terézia 1979 225.; Az ismertetett dombóvári utánadobott gyűrűk is bizonyonnyal hasonló célt szolgáltattak.; „A köveknek szimbolikus jelentőséget, némelyiknek bűvös, vagy gyógyító hatást tulajdonítottak.” HÖLLRIGL József é.n. 383.

⁷⁷⁷ A Tomaševac/tamáslakai (SCG) példányt ugyan „*czimeres ezüst gyűrű*”-ként határozta meg a leletközlő, de kérdés, hogy a vastag karika felső részének levágásával kialakított gyűrűfejen levő bekarcolások nem egyszerű geometrikus díszítések-e. KÖVÉR Béla 1897 249. és XII. t. 7-8.; A 16-17. századi prokupljei (SCG) lelet gyűrűjének hasonlóan kis, kerek fejének közepén rombuszt, kétoldalt háttal egymásnak forduló 3-as mintát véstek. ČOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ, Mirjana 1958 146-153. és I. ábra 5-6, 2-4. ábra; Közöl néhány díszített karikájú, vésett fejű gyűrűt a belgrádi Nemzeti Múzeum gyűjteményéből, de a fej mintája nem látszik. U.ott 3. ábra; A hasonló korú peći (SCG) kincslelet mindkét gyűrűjének karikája és feje is igen díszes, egyikben négyszögletes köberakás van. RADOJKOVIĆ, Bojana 1968. 13-14. kép; A Dubovac/dunadombói (SCG) ezüstékszer tipikus példája a 18. századi szerbiai falusi gyűrűknek, feje nagy, 2,2 cm átmérőjű, korongos, benne négyágú rozettás vésett dísz. BIRTAŠEVIĆ, Marija 1961 33., 44. Kat. sz.: 29., X. t. 3.

⁷⁷⁸ Ez a gyűrűforma Szerbia más területein is ismert. BIRTAŠEVIĆ, Marija 1957 55. és 4. kép

⁷⁷⁹ Bácsalmás 328. sír. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2002. KJM RA 2002.1115.

⁷⁸⁰ Bácsalmás 274. sír. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2001. KJM RA 2002.1114.

⁷⁸¹ RADOJKOVIĆ, Bojana 1969 100-101. kép

⁷⁸² A többnyire ismeretlen pontos lelőhelyű szerbiai, crna gorai és boszniai példányok leletkörülményei is ismeretlenek, kiállítási katalógusban publikálták őket. Pl. RADOJKOVIĆ, Bojana 1969

⁷⁸³ A bevéselt rács minta már egy 11-12. századi, ismeretlen lelőhelyű gyűrűn feltűnik. RADOJKOVIĆ, Bojana 1969 347. és I. kép; A 15. század eleji koszovói gyűrűk karikáján, a fej két oldalán is gyakori díszítőmotívum. U.ott 352. és 111-112. kép

⁷⁸⁴ RADOJKOVIĆ, Bojana 1969 352. és 104. kép. A szerb nyelvű szövegben nem jelez lelőhelyet, az angol változatban koszovói lelőhellyel szerepel. U.ott 334.; U.ott 352. és 106. kép

⁷⁸⁵ RADOJKOVIĆ, Bojana 1969 352. és 120. kép

⁷⁸⁶ Bácsalmás 368. sír. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2002. KJM RA 2002.1115

⁷⁸⁷ RADOJKOVIĆ, Bojana 1969 354. és 141. kép

⁷⁸⁸ Az egyik gyűrű kiemelkedő ovális fején közepén kereszt alakú bevésés, szárait a fej pereménél bevéselt vonalak kötik össze. A bevéselt vonalakat pontsorok kísérik. A másik gyűrű ovális fejét a karika kiszélesítésével, egyenesre vágásával alakították ki, három bevéselt karikáját a fej pereménél bevéselt félkörök kötik össze. Senta – Zenta (SCG), Városi Múzeum. Közöletlen.

⁷⁸⁹ RADOJKOVIĆ, Bojana 1969 349., 351. és 53., 93. képek

⁷⁹⁰ A koszovói példák sora bővíthető egy virág alakú fejű gyűrűvel, melynek közepét ívelt oldalú hatszög és a perem közti sűrű vonalkázás díszíti. RADOJKOVIĆ, Bojana 1969 354. és 149. kép; Érdekes, hogy a két vésett díszű, üreges lunula alakú, 15. századi fülbevalópár is Koszovóban (Novo Brdo) került elő. BOGOSAVLJEVIĆ, Dragan 1986 230-231., 2. ábra és II. t. 2-3; RADOJKOVIĆ, Bojana 1969 354. és 154. kép

⁷⁹¹ Leírásaiból teljesen hiányzik az a szín pompás kép, amit pl. 200 évvel későbbi tudósításokból ismerünk: *“Lakik itt (a macedóniai Prilepben – WE) görög, bulgár, vlach, albán, szerb, mohamedán tarka vegyest. Ha hozzáteszem, hogy mindezek saját nemzeti viseletüket hordják, akkor el lehet képzelni, minő festői látványt nyújt a prilipi hetivásár.”* STRAUSZ Adolf 1888 280.

⁷⁹² Temesvár lakói *„többnyire posztóruhásak.”* EVLIA Cselebi 1660-1664 32.; A Niš melletti Bánja *„lakossága határszéli ruhában”* jár. U.ott 198.; A prepoli férfilakosság *„az albán ruha formájú szűk nadrágot és a végvidékiek posztóruháját viseli.”* U.ott 458.; Focsa népe *„igazhitű, jámbor muzulmán emberekből áll. A férfiak színes posztóruhát hordanak, a középsorsúak rövid ruhát, kapcsos nadrágot, [...] bosnyákuul beszélnek.* U.ott 469.; A mostari férfiak *„kapcsos nadrágot és posztóruhát viselnek.”* U.ott 520.; Izvornik *„lakossága mind bosnyák. [...] posztódolmányt viselnek, s kapcsos, alul szűk nadrágot öltenek fel.”* U.ott 527.; Lippa *„lakossága mind bosnyák. A határszéliek módjára rövid s egy kissé szűk ruhát viselnek. Azon mondás szerint, hogy a legjobb ruha a rövid, térdig érő posztó ruhát, posztó-dolmányt és bőrdolmányt viselnek, ruhaújakra és a ruhamellre mind ezüst gombokat varrnak. Derekuon selyemöv van. Nadrágjuk kissé szűk, s posztóból vagy fehér bőrből készül. Fejükön turbánt éppen nem hordanak, hanem mind vörös és zöld posztóból készült prémes kalpagot viselnek, melyen sólyomszárny bokréta van. Egy csapat hitharcos nép ez.”* U.ott 39.; A hercegovinai Gabla *„lakossága a többi határszéli népek módjára fehér és alul szűk nadrágot, mellényt és bő felső ruhát visel”* U.ott 513.; A közép-szerbiai Banja *„lakossága határszéli ruhában jár. [...]*

Nagyon hívő, jó természetű, szelid emberek." U.ott 198-199.; Budán „a nép ruházata vörös-barna színű, [...]Kapcsos nadrágot és bőrdolmányt viselnek. Az előkelők prémét és atlasz-szővetet hordanak." U.ott 286.; A montenegrói férfiviseletről a 19. századból van adatunk: "Piros színű rövid mellényt illetve kabátot viselnek aszerint, amint ujjal vagy anélkül van ellátva. Ez gazdag zsinórzattal van hímelve", melyek szegélyén végig kis gombok vannak, ez a török viseletben idegen. „Bő kék nadrágjukat alulról hosszú fehér harisnya szorítja, melyet számos sárgaréz kapocscsal erősítenek meg." A szegényes női viselettel ellentétben a férfiak „csak úgy ragyognak arany zsinórokkal gazdagon kivarrt öltönyükben." STRAUSZ Adolf 1888 17., 19.; A 20. század elején "átlépve a Szávát, az első vörös fez, az első sáltüsző, az első bő bugyogó, melyet alul szorosan a lábikráihoz csavar valami szíjjal a benszült, figyelmeztette őket idegenszerűségével, hogy itt eddig ismeretlen, idegen országban járnak." VÁRADY Géza 1914 212.; Ezidőtájt boszniai spanyol zsidók "ruházatuk, életmódjuk, s szokásaikban [...] tökéletesen a mohamedánokhoz alkalmazkodnak, s valószínűleg ezért nem voltak annyira az üldöztetésnek kitéve, mint a keresztény felekezetek." U.ott 21.

⁷⁹³ Ritka az olyan 16. századi leírás, amit Vratislav bárónak köszönhetünk: "A bolgár asszonyokról ezeket jegyeztem meg: Igen nagy gondot fordítanak ingeik és egyéb fehérneműik tisztántartására. A vásznat tarkára szövik, a színváltozatosság leginkább a galléron, az ujjakon és a szélén vehető észre, azonban az egészen számos tarka csikok húzódnak végig. Legfinomabb vásznukat is megveti, mert egészen fehér és nem tarka." VRATISLAV Báró 1591 217.

⁷⁹⁴ Budán és Pesten "a török asszonyok ruházata igen különösnek tűnt föl előtte, ugyanis lábfejig érő nadrágot, továbbá valami ingfélért és hosszú szoknyát viselnek. BROWN, E 1669-1670 330.; Budán „az asszonyok posztó feredset öltenek magukra." EVLIA Cselebi 1660-1664 286.; A focsai „asszonyok széles fejtakarójú, fehér abroncsos vászon-vagy fekete posztóból készült feredset viselnek, s egészen eltakarva járnak." U.ott 469.; Mostarban az asszonyok „valamennyien feredseben járnak." U.ott 520.; A 19. században Montenegróban "ügyszólván minden munkát a nő végez, és ennek meg is felel egyszerű szerény öltözet. Míg más déli tartományokban a nők díszesebben öltözködnek mint a férfiak, s festői megjelenésük közmondásos, addig Montenegróban alig lehet egynehány női díszöltönyt látni. Az utolsó szerb vagy bulgár paraszt asszony hasonlíthatatlanul díszesebben öltözködik, mint a montenegrói nő. [...] Ruházatuk minden ékességet nélkülöz. Erős, fehér vászon ingük fölött többnyire hosszú fekete felöltőt viselnek, melyet keskeny tüsző erősít meg derékon. STRAUSZ Adolf 1888 17.; Az albán nők ruhája "egészen törökös szabású [...] testük előrészt fehér átlátszó félselyem fátyol fedi. [...] A körköpenyt a fátyol fölé vetik." U.ott 93., 96.; A bármely vallásúak vagy nemzetiségűek is legyenek, a durazzói nők „ az utcán egész törökösen viselkednek. [...] és ruháik felett azt a formátlan hosszú feredzsét hordják, mely tudvalevőleg alakjukat nagyban idomtalanítja. E tekintetben csupán a cigány asszonyok képeznek kivételt." U.ott 159.; A 20. század elején a boszniai spanyol zsidók „ruházatuk, életmódjuk, s szokásaikban azonban tökéletesen a mohamedánokhoz alkalmazkodnak". VÁRADY Géza 1914 21.; Az asszonyok „a török nők bokáig érő, bőszabású köntösét a Feredzsiat viselik, mely egész testüket elfedi." U.ott 21-22.; Ezidőtájt Szarajevóban a bazárban "alig akad asszony, leány, és aki van is, ugyancsak bő bugyogót (visel a lábszárain." U.ott 213.

⁷⁹⁵ „Országszerte viselték mellényen, ujjason a pitykét ólomból, ezüstből és pakfonból, azaz újezüstből. Változatos alakú: félgömbölyű vagy gömbölyűded, sokszor gerezdesen barázdált dinnye alak. Lehet áttört vagy felrakott filigrán művű is. [...] A nehéz fémgombokat nem szokták közvetlenül felvarrni a posztóra. [...] általában két sor gomblyukat csinálnak, és az előzőleg már egy piros posztócsikra felvarrt gombsort begombolják előbb a mellény egyik oldalán, majd a másik oldalán levő gomblyuksorba." HORVÁTH Terézia 1979 226.

⁷⁹⁶ Bácsalmás: 55 sírban (feltárt sírok 11%-a), Katymár: 9 sírban (10%), Bükkszállás: 24 sírban (17%), Madaras: 7 sírban (33%), Bátmonostor: 3 sírban (25%), Dombóvár: 48 sírban (18,5%), Győr: 10 sírban (3%), Esztergom: 5 sírban (12,5%)

⁷⁹⁷ A 16-17. században az ötvösök által készített fémgombok mellett a gombkötők fonalból készült gombjai is általánosak voltak. RADVÁNSZKY Béla 1896 112.; Utóbbiak használatával bizonyos a rác-vlah lakosság körében is számolni kell.

⁷⁹⁸ Dombóvár 141.sír: M., Mat., a sírban két óngomb is volt. GAÁL Attila 148. és V.t.

⁷⁹⁹ Bácsalmás (zárójelben a gombok száma): 137. Ad. (2) és 198. Inf.II. (1) sírok. A 104. sír gombja elveszett, anyagát az ásatási dokumentáció jelzi. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2001. KJM RA 2002. 1114.; POLGÁR Zoltán ásatási dokumentációja 1995-1996 KJM RA 2002.1105.

⁸⁰⁰ Bácsalmás (mindegyik sírban egyetlen darab volt): 39. Ad., 204. Ad., 206. Ad., 213. Inf.I., 253. Ad. és 388. Ad. sírok. Wicker Erika ásatási dokumentációja 1993., 2001-2002. KJM RA 99.857., 2002. 1114-1115.

⁸⁰¹ Bácsalmás 405. Inf.I. és 445. Ad. sírok. Mindkettőben egy-egy darab volt. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2002-2003. KJM RA 2002.1115.; 2003.1116.

⁸⁰² Hosszú fülű, sima ezüstgombok voltak a prokupljei (SCG) leletben (ČOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ, Mirjana 1958 146. és 1. ábra 1-2.), a mirijevoji (SCG) 12-15. századi temető 129. sírjában (BAJALOVIĆ-BIRTASEVIĆ, Marija 1960 XV. t. 1.), a studenicai (SCG), üreges lunulás fülbevalós sírban (BOGOSAVLJEVIĆ, Dragan 1986 231.) Trgovišten, Novo Brdoban, Novi Pazarban, Dobri Dolban, Ritopeken (SCG), de gyakoriak Boszniában, Macedóniában és Bulgáriában is. MINIĆ, Dušica 1984 23-24. és I. t. 1.; Az adai lelet változatos gombjainak 15%-a volt sima gömbös. Senta-Zenta,

Városi Múzeum (SCG), közöletlen.

⁸⁰³ Egy gömbfészkes ezüstgomb volt a ritopeki (SCG) (BIRTAŠEVIĆ, Marija 1957 55. és 3. kép), öt a dubovaci (BIRTAŠEVIĆ, Marija 1961 33., 43-44., Kat.sz.: 24-28., X. t. 4-8.), több a Dobri doli (SCG) leletben (TRIBUNAC-TOMIĆ, Gordana 1962 13-16. ábra), kettő ismert Pečről (SCG) (RADOJKOVIĆ, Bojana 1968 9-10. kép). A belgrádi Nemzeti Múzeum anyagában is van, és a krepičevaci (SCG) temetőből is került elő gömbfészkes ezüstgomb. ČOROVIĆ-LJUBINKOVIĆ, Mirjana 1958 153. és 5. ábra.); Az adai lelet gombjainak közel fele, 46 db is ilyen típusú. Senta–Zenta, Városi Múzeum (SCG), közöletlen.; A grborezi (BIH) temetőből is került elő ilyen típusú gomb. BEŠLAGIĆ, Šefik 1964 XXXIX. T. 1.

⁸⁰⁴ Két, a teljes felületükön filigránnal díszített, középbordás, gömbfészkes gomb volt a peći (SCG) leletben. RADOJKOVIĆ, Bojana 1968 9-10. kép

⁸⁰⁵ A rác-vlah gombokhoz igen hasonló síma és középbordás ezüstgombok pl. az ágasegyházi és aranyegyházi (Szabadszállás) 16. századi temetőből is ismertek. Emellett „*gyakoriat az olyan ezüst gombok, amelyeknek a tetején külön kis fejecske, gömböcske ül.*” SZABÓ Kálmán 1938 46. és 180-188 (képek); Utóbbiakhoz hasonlóak a rác-vlah temetőkből nem kerültek elő, itt – bár a gomb alakja lényegében azonos, – ha díszített az alsó része, az többnyire gömbfészkes.

⁸⁰⁶ Bácsalmás: töredékes gombok (zárójelben a gombok száma): 32. Ad. (1), 37. Ad. (5), 64. Ad. (4, részben töredékes), 74. Inf.I. (1), 216. Ad. (2, egyik töredékes), 296. Ad. (1), 346. Ad. (3), 382. Ad. (1) és 456. Ad. (11, részben töredékes) sírok. Wicker Erika ásatási dokumentációja 1993., 2001-2003. KJM RA 99.857., 2002. 1114-1115., 2003.1116.; Elporladt, elveszett gombok: 135. Inf.I. (1) és 163. Ad. (1) sírok. Utóbbiban az ásatási dokumentáció szerint „*fekete festékekkel bevont (réz?) pitykegomb*” volt. POLGÁR Zoltán ásatási dokumentációja 1995-1996 KJM RA 2002.1105. – Katymár: töredékes gombok (zárójelben a gombok száma): 39. Ad. (1), 40. Inf.II. (2, az egyik középbordás) és 53. Ad. (5, ebből egy símagömbös) sírok. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002. 19-20., 24. és X.t. 21., X.t. 23., XI.t. 21.); Elporladt, elveszett gombok: 14. Ad. (1) és 36. Ad. (1). U.ott 14., 19. – Zombor (zárójelben a gombok száma): alakjuk leírás hiányában, csak az illusztrációk alapján nem határozható meg: 8. Ad. (1), 135. Ad. (2), 138. Ad. (2), 140. Ad. (1) és 145. Inf.II. (2). KOREK József 1994 8., 135., 138., 140., 145. és II.t. 4-6., 10-11.; Egyes gombok anyagát a leírás nem közli, a nagyon rossz illusztráció alapján nem dönthető el: 55. Ad. (1), 57. Ad. (1), 67. Ad. (1), 69. Ad. (1), 88. Ad. (6), 91. Ad. (1), 93. Ad. (3), 100. Ad. (2), 112. Ad. (1), 115. Ad. (1), 119. Ad. (több, számuk ismeretlen) és 121. Inf. (1) sírok. KOREK József 1994 186-188. és It. 11-14., 16., 58-60., II.t. 3.; A Szentesre került anyagban 20 bronzgomb volt. KOREK József 1994 189. és III.t. 13-14., 30-31., 34-39., 42-45. – Dombóvár (zárójelben a gombok száma): 108. F., Ad. (1) és 255. F., Ad. (1 elporladt) sírok. GAÁL Attila 1982 108., 158. – Győr (zárójelben a gombok száma): 86. F. (sok kisméretű gomb, számuk ismeretlen) és 239. Inf. (sok apró gomb, számuk ismeretlen) sírok.

⁸⁰⁷ Bácsalmás: simagömbös gombok (zárójelben a gombok száma): 60. Ad. (2), 64. Ad. (4, köztük töredékesek is), 134. Inf.II. (1), 216. Ad. (2, egyik töredékes), 217. Ad. (2), 317. Ad. (1), 355. Inf.I. (1), 368. Ad. (3), 384. Ad. (2), 398. Inf.I. (1), 412. Ad. (1), 456. Ad. (11, köztük töredékesek is) és 472. Ad. (1) sírok. Wicker Erika ásatási dokumentációja 1993., 2001-2003. KJM RA 99.857., 2002. 1114-1115., 2003.1116.; POLGÁR Zoltán ásatási dokumentációja 1995-1996 KJM RA 2002.1105.

⁸⁰⁸ Katymár: simagömbös gombok (zárójelben a gombok száma): 47. Ad. (1) és 53. Ad. (5) sírok. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 22., 24. és XI.t. 6., 11.

⁸⁰⁹ Dombóvár (zárójelben a gombok száma): 27. F., Inf.II. (1), 94. F., Ad. (2), 107. F., Mat. (3), 127. F., Mat. (2) és 252. F., Mat. (1) sírok. GAÁL Attila 1982 136., 142., 144., 145-146., 157. és I., III., V., VII.t.

⁸¹⁰ Győr (zárójelben a gombok száma): 52. M. (13) és 127. M. (1 és 3 stilizált virágdíszes). MITHAY Sándor 1985 186., 190. és 4. kép 3., 5. kép 2.

⁸¹¹ A néhány alul gömbfészkes bácsalmási és katymári bronzgombot jellegzetes bordadíszítése alapján utóbbiakhoz soroltam.

⁸¹² Dombóvár (zárójelben a gombok száma): 12. F., Ad. (7), 103. M., Ad. (1 és több más gomb is). Filigrándíszes gomb: 214. F., Ad. (2). GAÁL Attila 1982 135., 143., 154. és I., IV., VIII.t.; – Győr (zárójelben a gombok száma): 76. M. (4 és 1 csontgomb). MITHAY Sándor 1985 186. és 4. kép 7.

⁸¹³ Győr (zárójelben a gombok száma): 11. ? (4). MITHAY Sándor 1985 186. és 4. kép 1-2.

⁸¹⁴ Győr (zárójelben a gombok száma): 127. M. (5 és 1 símagömbös). MITHAY Sándor 1985 190. és 5. kép 1.

⁸¹⁵ Az ozorai várkastély „I” gödréből „*egy két részből összeállított, füles bronz csörgögomb*” került elő, formája „*a korszakra általánosan jellemző, számos lelőhelyről ismert.*” GERELYES Ibolya – FELD István 1986 169. és 8. kép 11.; A gomb kissé hosszúkás alakja és alsó részének kialakítása nem is, de középső bordaíve emlékeztet a zárt és szabályos gömb alakú rác-vlah középbordás gombokra.

⁸¹⁶ Bácsalmás: nagyméretű, középbordás, alul gömbfészkes gombok: 250. Ad. és 449. Ad. sírok. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2001, 2003. KJM RA 2002. 1114., 2003.1116.

- ⁸¹⁷ Katymár: bordadíszes (zárójelben a gombok száma): 40. Inf.II. (2) és 96. F. (3) sírok. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 20., 35. és X.t. 22., XIII.t. 7-9., 9. kép 4.
- ⁸¹⁸ Madaras (zárójelben a gombok száma): 58. Ad. (3), 59. ? (4), 63. Ad. (4), 99. Ad. (5) és 104. Ad. (2) sírok. Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja 1975. TIM RA leltározatlan
- ⁸¹⁹ A bükkszállási publikáció (KOREK József 1994) hiányos leírásai és igen rossz fotói alapján ezt az összehasonlítást nem tehettem volna meg. A közelmúltban azonban sikerült a bükkszállási leleteket megnéznem és fotóznom, részletes feldolgozásukra készülök. Ezúton is köszönöm a zombori (Sombor, SCG) kollégák szíves segítségét.
- ⁸²⁰ Dombóvár (zárójelben a gombok száma): 4. M., Iuv. (1 és 1 óngomb), 24. M., Ad. (1), 86. F., Ad. (2 és egy óngomb), 140. F., Mat. (1) és 173. F., Mat. (1) sírok. GAÁL Attila 1982 134., 136., 141., 148., 150. és I., III., V., VII.t.
- ⁸²¹ Bácsalmás (zárójelben a gombok száma): 201. Inf.II. (1). Wicker Erika ásatási dokumentációja 2001. KJM RA 2002. 1114.
- ⁸²² Az adai lelet közel 100 gombjából 11 darab oktaéder alakú, alul gömbfészkes. Senta–Zenta, Városi Múzeum (SCG), közöletlen.
- ⁸²³ Dombóvár (zárójelben a gombok száma): 235. F., Ad. (4 és 2 óngomb) sír. GAÁL Attila 1982 156. és IX.t.
- ⁸²⁴ Esztergom (zárójelben a gombok száma): 4. M. (2) és 10. M? (2) sírok. LÁZÁR Sarolta 1999 308-309. és 5. kép 1-2, 6.
- ⁸²⁵ Katymár (zárójelben a gombok száma): 19. Ad. (8), 40. Inf.II. (2, a leírás bronzgombot jelez), 47. F. (1, a leírás bronzgombot jelez), 55. Ad. (2). és 67. F. (1, töredékes, hurokrésze ép) sírok, továbbá néhány szórvány darab, melyek a publikációból sajnálatos módon kimaradtak. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 15., 20., 22., 25., 28., 36. és X.t. 2-9., 23., XI.t. 6., XII.t. 4-5., 21.
- ⁸²⁶ Madaras (zárójelben a gombok száma): 68. Ad. (1), 87. Ad. (1) és 106. Inf. (1) sírok. Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja 1960., 1975. TIM RA 213-2001 és leltározatlan
- ⁸²⁷ Bükkszállás (zárójelben a gombok száma): 55. Ad. (1), 57. Ad. (1), 67. Ad. (1), 69. Ad. (1), 88. Ad. (6), 91. Ad. (1), 93. Ad. (3), 100. Ad. (2), 115. Ad. (1), 119. Ad. (sok, számuk ismeretlen) és 121. Inf. (1). sírok. KOREK József 1994 186-188. és I.t. 11-14., 16., 24-29., 58-60., II.t. 3.
- ⁸²⁸ Bükkszállás (zárójelben a gombok száma): 29. Inf.I. (1), 36. Ad. (1), 42. Ad. (1), 72. Inf.? (1), 85. ? (9), 89. Ad. (5) és 98. Ad. (3) sírok. KOREK József 1994 185-187. és I.t. 3-5., 9., 32-38., II.t. 18-26.; A Szentesre került anyagban 4 óngomb volt. U.ott 198. és III.t. 12., 15-17.
- ⁸²⁹ Dombóvár (zárójelben a gombok száma): 4. M., Iuv. (1 és 1 bronzgomb is), 7. F., Ad. (5), 9. F., Ad. (1), 10. F., Ad. (3), 19. M., Ad. (1), 20. m., Mat. (1), 26. F., Ad. (4), 27. F., Inf.II. (1 és 1 bronzgomb is), 32. F., Ad. (1), 35. F., Iuv. (2), 49. F., Ad. (1), 63. F., Inf.I. (3), 64. F., Ad. (4), 65. F., Iuv. (4), 68. F., Inf.I. (1), 69. F., Ad. (1), 86. F., Ad. (1 és 2 bronzgomb is), 90. F., Iuv. (3), 91. F., Inf.II. (2), 95. F., Ad. (3), 103. M., Mat. (8 és bronzgomb is), 127. F. Mat. (4, elporladtak, 2 bronzgomb is), 137. F., Ad. (3), 138. M., Inf.I. (1), 141. M., Mat. (2 és 1 ezüstgomb is), 156. M., Mat. (1), 159. M., Iuv. (2 és 3 gyöngygomb is), 162. F., Ad. (1), 166. F. Ad. (7 és 2 gyöngygomb is), 185. F., Ad. (2), 196. M., Mat. (1 és 1 gyöngygomb is), 210. F., Ad. (1), 227. M., Inf.I. (1), 233. F., Inf.I. (2), 234. F., Mat. (1), 235. F., Ad. (2 és 4 bronzgomb is), 252. F., Mat. (2 és 1 bronzgomb is), 254. F., Inf.II. (1) és 255. F., Ad. (7 ön és 1 vagy 2 bronzgomb is). GAÁL Attila 1982 134-158. és I-IX.t.
- ⁸³⁰ GAÁL Attila 1982 172-173. és XI.t. 1-5.
- ⁸³¹ GAÁL Attila 1982 172-173.; Szerinte „a Zombor-repülőtéren (Bükkszállás – WE) leletek között ez a változat – bár kisebb számban mint Békaton – ugyanúgy előfordul” U.ott; A bükkszállási gombok pontos alakjának meghatározására azonban a publikáció (KOREK József 1994) igen rossz illusztrációi véleményem szerint nem elegendőek.; A fémgombokról Mithay Sándor is úgy vélte, hogy „a különböző gombok között időrendet nem tudunk megállapítani.” MITHAY Sándor 1985 194.;
- ⁸³² Bátmonostor (zárójelben a gombok száma): 2. (1) és 11. (1) sírok. Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1960. KJM RA 99.813
- ⁸³³ Esztergom (zárójelben a gombok száma): 4. M. (1 és 2 vasfüles fémgomb, anyagát nem közli) és 18. M. (10) sírok. A 18. sírban az enyhén gerezdelt, vasfülű, félgömbös tömör ólomgombok a nyakcsigolyáktól kiindulva a jobboldali kulcsontig és vissza a gerincoszlopig ívet rajzoltak. LÁZÁR Sarolta 1999 309-310. és 5. kép 2., 11.
- ⁸³⁴ Győr (zárójelben a gombok száma): 127. M. (1 és sok bronzgomb), 143. M. (apró vasgombok nyaktól a medencéig, számuk ismeretlen) és 219. M. (9 és 1 csontgomb is) sírok. MITHAY Sándor 1985 190., 193.
- ⁸³⁵ A csontgombokat a feltárás során nehéz észrevenni, ha pedig az adott ásatás embercsont-anyagát sem őrizték meg (pl. Katymár), esély sincs arra, hogy később (a csontok mosásakor vagy antropológiai vizsgálatokor) előkerüljenek.

- ⁸³⁶ Bácsalmás: 366. sír: Ad., mellcsontnál; 408. sír: Inf.II., mellcsontnál; 445. sír: Ad., nyakrész jobb oldalán, ezüstmomb is. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2002., 2003. KJM RA 2002.1115.; 2003.1116.
- ⁸³⁷ Dombóvár: 246. sír: Inf., sírban való helye ismeretlen. GAÁL Attila 1982 157., 173. és IX.t., XI.t. 10.; Alul rozettadisztes bronz fülesgombok a rác-vlah temetői hagyatékból nem ismertek (és egyelőre Közép- és Nyugat-Balkánon sem találtam rá példát), de „*analógiái széles körben ismertek a török kort megelőző évszázadokból és a tárgyalt korszakból is.*” GERELYES Ibolya – FELD István 1986 175. és 8. kép 12.; A rozettadisztes csontgombok feltehetően e típus utánezatai, akárcsak a – Gaál Attila szerint házilag készült – óngombok néhány, eddig csak a bácsalmási temetőből ismert rozettadisztes példánya. Bácsalmás: 179. (Ad.) és 255. (Inf.I.) sírok. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2001. KJM RA 2002. 1114.
- ⁸³⁸ Győr: 76. sír: M., a mellkas közepén, 4 bronzgomb is. MITHAY Sándor 1985 186.; 214. sír: M., 11 faragott csontgomb a mellkas közepén. U.ott 191. és 5. kép 12.; 219. sír: a mellkas közepén, „*gazdagabban díszített, mint a 214. sz. sírban talált csontgombok.*” U.ott 193.
- ⁸³⁹ Esztergom: 10. sír: M., szemformájú dudorokkal díszített, a jobb kulcscsontnál. LÁZÁR Sarolta 1999 309. és 5. kép 5.
- ⁸⁴⁰ Ember Mária szóbeli közlésére hivatkozik: MITHAY Sándor 1985 194.
- ⁸⁴¹ A dombóvári temető egyetlen csontgombos sírja a csontanyag dekompozíciós vizsgálata alapján a temető használatának harmadik periódusába tartozik ugyan (GAÁL Attila 1982 224. térkép), de nem zárható ki pl. a gomb – vagy ami még valószínűbb: a gombos ruha – öröklése.
- ⁸⁴² Az a tény, hogy pl. 1737 körül öt nagykörösi, „*török alattvalók*” tulajdonában levő bolt készletében csontgombot is árultak (BUR Mária 1985 262.), alátámaszthatja a feltételezést. A Bur Mária által közölt többi bolt rövidárui között mind találhatók gombok, ezek fajtáját azonban nem részletezi. BUR Mária 1985 257-264.
- ⁸⁴³ A Gaál Attila, Lázár Sarolta és Mithay Sándor által használt „*üveggomb*” vagy „*üvegpaszta gomb*” megjelölés helyett használok a gyöngygomb kifejezést, mivel e gombok feje többnyire inkább a gyöngyökre emlékeztet.
- ⁸⁴⁴ A dunántúli példák száma növelhető Esztergom–Bánom dűlő II. lelőhelyről előkerült „*üveggombokkal*”. Az ásató által a környéken található, pénzzel keltezett török temető részének tartott lelőhelyet (Horváth István leletmentése. RégFüz Ser.I. No.32. 1979. 118.) azonban – publikáció hiányában – egyelőre nem vontam be a vizsgálatba.
- ⁸⁴⁵ Bácsalmás 212. sír: Ad., a nyakrész jobb oldalánál; 358. sír: Ad., sírban való helye ismeretlen. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2001., 2002. KJM RA 2002. 1114-1115.
- ⁸⁴⁶ Dombóvár 159. sír: M., Iuv., 3 db ötszirmú virág alakú gomb a nyakrész jobb oldalán, a sírban 2 óngomb is volt. GAÁL Attila 1982 149., 173. és 27. kép, VII.t., XI.t. 8.; 166. sír: F., Ad., 2 db ötszirmú virág alakú gomb a szegycsont környékén, 7 óngomb is. U.ott 150., 173. és VII.t.; 196. sír: M., Mat., gömbszelet alakú, az állrész jobb oldalán, óngomb is. U.ott 152., 173. és VIII.t., XI.t. 9.; Gaál Attila üveggombnak tekinti a két zombori temetőből előkerült „*kettétört üvegyöngy*”-öt ill. egy „*gyűrűkő*”-ként jelzett tárgyat. U.ott 173., 45. j.; Véleményem szerint azonban ezek egykori funkciójának eldöntése csak viszonylag rossz fotókról, a leírás alapján nem lehetséges.
- ⁸⁴⁷ Győr 195. sír: M., 4 db gömb alakú, fekete üvegpaszta gomb vasfüllel, a mellkas bal oldalán. MITHAY Sándor 1985 191. és 5. kép 11.
- ⁸⁴⁸ Esztergom 10. sír: M., 7 db, kissé lapított gömbös, fehér üvegpaszta gomb vasfüllel, csontgomb is, a jobb- és baloldali bordák között és a medencelapáton. LÁZÁR Sarolta 1999 309. és 5. kép 5.; 14. sír: M., gömb alakú, gerezdelt, fehér üvegpaszta gomb a deréktájon. U.ott 310. és 5. kép 9.; 31. sír: M., gömb alakú, fekete üvegpaszta gomb vasfüllel, a nyakrész jobb oldalán. U.ott 313. és 5. kép 15.
- ⁸⁴⁹ MITHAY Sándor 1985 194.
- ⁸⁵⁰ KOREK József 1994 196.
- ⁸⁵¹ GAÁL Attila 1982 172.
- ⁸⁵² Az e típusú vizsgálat természetesen a tévedés lehetőségét is magában hordja, hiszen fémgombokon kívül fa- és textiltombokat is használhattak.
- ⁸⁵³ MAZAHÉRI, Aly 1989 87.
- ⁸⁵⁴ Bácsalmás (zárójelben a gomb előkerülési helye): felnőttsírok: 32. (J), 35.(J), 39. (J), 104. (B), 163. (B), 179. (J), 212. (J), 233. (K), 250. (J), 253. (B), 296. (J), 366. (K), 382. (J), 388. (J), 449. (K), 465. (K), 472. (J). és 481. (J). sírok. A 206. és 358. sírok 1-1 gombjának helye ismeretlen. – Bácsalmás: gyermeksírok: 184. (K), 198. (J), 213. (J), 243. (B.), a sírban talált másik gomb a combcsont mellett feküdt), 255. (B), 321. (B), 355. (J), 388. (K) és 398. (B) sírok. A 397., 405., 408. és 467. sírok 1-1 gombjának helye ismeretlen. Wicker Erika ásatási dokumentációja 1993., 2001-2003. KJM RA 99.857., 2002. 1114-1115., 2003.1116.; POLGÁR Zoltán ásatási dokumentációja 1995-1996 KJM RA 2002.1105.

- ⁸⁵⁵ Katymár (zárójelben a gomb előkerülési helye): 14. (K), 36. (K), 39. (K) és 47. (B) sírok. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 14-15., 19., 22.
- ⁸⁵⁶ Madaras (zárójelben a gomb előkerülési helye): 68. (J) és 84. (?) felnőtt sírok, 106. (J) gyermeksír. Köhegyi Mihály ásatási dokumentációja 1975. TIM RA leltározatlan
- ⁸⁵⁷ Bátmonostor (zárójelben a gomb előkerülési helye): 12. (J) felnőtt sír, 2. (J) és 11. (J) gyermeksír. Köhegyi Mihály ásatási dokumentációja 1960. KJM RA 99.813.
- ⁸⁵⁸ Bükkszállás (zárójelben a gomb előkerülési helye): felnőtt sírok: 36. (K), 42. (K), 55. (B), 57. (K), 69. (K), 112. (K), 140. (K). A 67., 91. és 115. sírban talált gomb előkerülési helye ismeretlen. – Bükkszállás: gyermeksírok: 29. (B), 121. (K). A 72. sírban talált gomb előkerülési helye ismeretlen. KOREK József 1994 185-189.
- ⁸⁵⁹ Dombóvár (zárójelben a gomb előkerülési helye): női sírok: 9. (J), 32. (J), 49. (J), 69. (B), 140. (J), 210. (J) és 233. (J). A 162. és 173. sírokban talált gomb előkerülési helye ismeretlen. – Dombóvár: férfisírok: 19. (J) és 20. (J) sírok. A 24. sírban talált gomb előkerülési helye ismeretlen. – Dombóvár: gyermeksírok: 68. (K), 138. (J) és 254. (B) sírok. A 246. sírban talált gomb előkerülési helye ismeretlen. GAÁL Attila 1982 134-138., 140., 147-150., 154-155. 158.
- ⁸⁶⁰ Bácsalmás (zárójelben a gombok előkerülési helye): 60. (J), 137. (J), 216. (K), 217. (J), 368. (J-B, 1 gomb a combcsontnál), 384. (J-B) és 445. (J-K) felnőtt sírok, 201. (K) gyermeksír. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2001-2003. KJM RA 2002. 1114., 1115.; 2003. 1116.
- ⁸⁶¹ Katymár (zárójelben a gombok előkerülési helye). 55. (K) felnőtt- és 40. (K) gyermeksír. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 20., 25.
- ⁸⁶² Madaras (zárójelben a gombok előkerülési helye): 104. (J-B) felnőtt sír. Köhegyi Mihály ásatási dokumentációja 1975. TIM RA leltározatlan
- ⁸⁶³ Bükkszállás (zárójelben a gombok előkerülési helye): 135. (K) és 138. (K) felnőtt sír. A 100. sírban talált gombok helye ismeretlen. 145. (K) gyermeksír. KOREK József 1994 187-189.
- ⁸⁶⁴ Dombóvár (zárójelben a gombok előkerülési helye): 35. (J), 94. (J), 185. (B-J) és 214. női sírok.; A 4. (J) férfisírban talált másik gomb előkerülési helye ismeretlen.; 91. (J) és 233. (B) gyermeksírok. A 27. (J) gyermeksírban talált másik gomb előkerülési helye ismeretlen. GAÁL Attila 1982 134., 136-137., 142., 151., 154-155.
- ⁸⁶⁵ Evlia Cselebi említi, hogy Lipován nemcsak a ruhaujjakra, de a „*ruhamellre mind ezüst gombokat varrnak.*” EVLIA Cselebi 1660-1664 40.; A délnyugat-szerbiai Studenicán az üreges lunulás fülbevalós sírban a mellkas egész területén ezüst gombokat találtak. BOGOSAVLJEVIĆ, Dragan 1986 231.; A 19. században a montenegrói férfiak gazdagon zsinórozott, piros mellényt és kabátot hordtak, „*és azon felül a mi a hasonló török öltöny darabtól különbözteti meg, a szegély köröskörül számtalan apró rézgombocskával látják el.*” STRAUSZ Adolf 1888 19.; A hódoltság korban más eredetű népesség is viselte, pl. Karcag-Asszony szálláson „*a kabát vagy a mai franciakapcsokkal azonos formájú ruhakapcsokkal, vagy pitykegombokkal gombolódott.*” SELMECZI László 1973 112.; Az óföldrégi templom körüli temetőben előkerült viszonylag kevés gomb közül kiemelkedik „*egy áttört díszű, mutatós gombsor (6 db-ból áll) a 164. sírban nyugvó adultus férfi mellkasán, sorban.*” BÉRES Mária 2003 191. és 3. kép 6-7.; A Kecskemét környéki 16. századi temetőben „*a gombokat az áll alatt a nyakban vagy a mellcsonton találjuk meg. Kétségtelen tehát, hogy az elöl hasított, vászontól vagy más anyagból készült ing és ruha összegombolására használták ezeket. Voltak sírok, melyekben egyet, de voltak olyanok, melyekben kettőt, hármat, sőt négy gombot is találok. Anyaguk leginkább ezüst, ritkán réz,*” SZABÓ Kálmán 1938 46.; A gombos menték a magyar paraszt-polgári öltözködésben is kedveltek voltak. A kecskeméti Synodus 1652-ben eltiltotta a prédikátorokat viselésüktől, mivel ezek „*csak a világi embereket illették.*” B. BOBROVSZKY Ida 1980 23.
- ⁸⁶⁶ Bácsalmás (zárójelben a gombok előkerülési helye és száma) 37. (J 5), 64. (J 4), 317. (J-K 3), 346. (J-K 5) és 456. (J-B-K 10 és egy gomb a combcsontnál) felnőtt sírok. Wicker Erika ásatási dokumentációja 1993., 2002-2003. KJM RA 99.857., 2002.1115.; 2003.1116.
- ⁸⁶⁷ Katymár (zárójelben a gombok előkerülési helye és száma) 19. (K 8), 53. (K-B 5) és 96. (K 3) felnőtt sírok. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 15., 24, 35.
- ⁸⁶⁸ Madaras (zárójelben a gombok előkerülési helye és száma) 58. (J 3), 59. (J 4), 63. (J 4), és 99. (J 5) felnőtt sírok. Köhegyi Mihály ásatási dokumentációja 1975. TIM RA leltározatlan
- ⁸⁶⁹ Bükkszállás (zárójelben a gombok előkerülési helye és száma) 88. (J 6), 89. (J 5), 98. (K 3) és 119. (K sok, pontos számuk nem ismert) felnőtt sírok. A 85. és 93. sírokban talált 9 ill. 3 gomb pontos helye nem ismert, de feltételezhető, hogy ugyancsak középen voltak. KOREK József 1994 187-188.
- ⁸⁷⁰ Dombóvár (zárójelben a gombok előkerülési helye és száma) 63. gyermeksír (J 3); Férfisírok: 103. (K 9), 141. (B-J-K 3) és 159. (J 5) sírok; Női sírok: 7. (J 5), 10. (J 3), 12. (J 7), 26. (J 4), 64. (J 4), 65. (J 4), 86. (J 3), 90. (B 3), 95. (J 3), 107. (J 3), 127. (B 6), 136. (J-B 3), 166. (J-B-K 9), 235. J-B-K 6), 252. (J 3) és 255. (J-B-K 9) sírok. GAÁL Attila 1982 134-136., 139., 141-150., 156-158.

- ⁸⁷¹ Győr (zárójelben a gombok előkerülési helye és száma) 11. felnőtt sír (K sok, pontos számuk ismeretlen); 52. (K 13), 76. (K 5), 127. (K 4), 143. (K sok, pontos számuk ismeretlen), 195. (K 4), 214. (K 11) és 219. (K 10). férfisírok; 86. (K sok, pontos számuk ismeretlen) női és 124. (K sok, pontos számuk ismeretlen) gyermek sír. MITHAY Sándor 1985 186., 190-191., 193.
- ⁸⁷² Esztergom (zárójelben a gombok előkerülési helye és száma) 4. (J 3), 10. (J-K-D 10), 18. (J-K 10) és 31. (J 3) férfisírok. LÁZÁR Sarolta 1999 308-309., 311., 313.
- ⁸⁷³ Bácsalmás 134. sír: Inf., 149. sír: Ad., 204. sír: Ad., 227. sír: Inf., 412. sír: Ad., 423. sír: Inf. POLGÁR Zoltán ásatási dokumentációja 1995-1996 KJM RA 2002.1105.; Wicker Erika ásatási dokumentációja 2001-2003. KJM RA 2002. 1114., 1115.; 2003. 1116.
- ⁸⁷⁴ Dombóvár 108. sír: F., 156. sír: M., 227. sír: Inf. GAÁL Attila 1982 144., 149., 155.
- ⁸⁷⁵ Bükk szállás 8. sír: Ad., KOREK József 1994 185.; Esztergom 14. sír: M., LÁZÁR Sarolta 1999 310. Gyöngygomb volt, akárcsak a 10. férfisír 10 gombja közül 7. Ezek közül is feküdt néhány a medencelapátnál, de mivel sokgombos viseletről van szó, nehéz megállapítani, hogy középről gurult-e le a gomb. Hasonló a helyzet a bükk szállási 89. felnőtt sírnál. KOREK József 1994 187.
- ⁸⁷⁶ EVLIA Cselebi 1660-1664 40.
- ⁸⁷⁷ LÁZÁR Sarolta 1999 316.
- ⁸⁷⁸ MITHAY Sándor 1985 193.
- ⁸⁷⁹ Az óföldségi templom körüli temetőben „a 403. temetkezés gyermekének ruhaujja bronz, lemezes, drótfülű gombbal záródott.” BÉRES Mária 2003 191.
- ⁸⁸⁰ A hurkos és kampós tagból álló kapcsokat általában ruhakapcsoknak, bronzkapcsoknak, vaskapcsoknak nevezi a szakirodalom, de véleményem szerint ez az elnevezés félreérthető: bármely fajta, két tagból álló, egymással összekapcsolható tárgy elnevezése lehet. Tekintve, hogy formájuk tökéletesen megfelel a ma is használt párizsikapcsoknak, ezt az elnevezést használom.
- ⁸⁸¹ Korek József úgy vélte, hogy „divatjuk a XV. században kezdődik.” KOREK József 1992 182.; A kapcsok használata azonban ennél korábbra tehető. Csak néhány a rácokhoz-vlahokhoz térben közel álló példa: Grborezi (BIH) 10-15. századi temetőjében textilcsikra varrtak párizsikapocs-sorokat. BEŠLAGIĆ, Šefik 1964 XXI.t. 2.; A mirijevoi (SCG) 12-15. századi temető 129. sírjában is pontosan olyan bronz párizsikapcsok és ezüst hosszúfüles gombok, mint a rác-vlah sírokban. BAJALOVIC-BIRTASEVIC, Marija 1960 XV. t. 1.; Szintén a 12. századra datált Morești (RO) temetőben S végű hajkarikák mellett hosszúkás kapocspár is előkerült. ZRINYI, Andrei 1976 LXXXIII.t.a.; Mithay Sándor szerint a kapcsokra „jó analógiák a mohácsi tömegsírban található [...] minden bizonytalansággal a XVI. és XVII. századból valók.” MITHAY Sándor 1985 194.; Úgy tűnik, a kapcsos viselet sokkal elterjedtebb volt a hódoltság kori balkáni származású lakosság körében, hiszen temetőikben nagyobb számmal fordulnak elő párizsikapcsok, mint a korabeli magyar temetőikben, utóbbiak teljes feltárása és publikációja hiányában azonban a jelenséget részletesen nem elemezhetem.
- ⁸⁸² Gaál Attilának is feltűnt, hogy a monostorszegi (nála „bácsmonostorszegi”) temetőben nem fordulnak elő. GAÁL Attila 1982 168.; Ezt azonban inkább úgy fogalmaznám, hogy a monostorszegi temető múzeumba került – és jellege alapján igencsak „válogatott” – anyagában nem szerepelnek.
- ⁸⁸³ A számok a párizsikapcsos sírok számát jelzik. Bácsalmás: bronz 4, vas 12; Katymár: bronz 1, vas 2; Bükk szállás: bronz 4 (és 2 pár és 2 töredék a szentesi múzeumból visszakerült anyagban), vas 1; Dombóvár: bronz 7, bronz és vas kombinálva 4; Győr: bronz 16, vas 5; Esztergom: bronz 6, vas 5.; A vas párizsikapcsok száma bizonyosan jóval több lehetett a dokumentáltnál, mivel az erősen oxidált kis vasdarabokból olykor bizonyosan nem lehet már eredeti funkciójukat megállapítani.
- ⁸⁸⁴ Korek József szerint a kapocs „kezdetben kizárólag bronzból készült, de a 107. sírban már vashoz is előfordul.” KOREK József 1992 182.; Erre semmilyen bizonyítékot nem találtam.
- ⁸⁸⁵ Bácsalmás 60. sír. Wicker Erika ásatási dokumentációja 1993. KJM RA 99. 857.; Dombóvár 114. sír. GAÁL Attila 1982 144. és IV.t.
- ⁸⁸⁶ Korek József szerint „a kétágú bronzkapcsokat [...] nem lehet egyik nem sajátos viseleti tartozékának sem tekinteni, mégis inkább a férfiakat jellemzi.” KOREK József 1992 182.; GAÁL Attila viszont úgy véli, hogy „elsősorban a női ruházat tartozéka lehetett”. GAÁL Attila 1982 168.;
- ⁸⁸⁷ KOREK József 1992 182.
- ⁸⁸⁸ Korek József következetesen mentét említi. KOREK József 1994 182., 196.; A Karcag-asszony szállási jász temető ásatója is úgy vélte, hogy „a kabát vagy a mai franciakapcsokkal azonos formájú ruhakapcsokkal, vagy pitykegombokkal gombolódott.” SELMECZI László 1973 112.

⁸⁸⁹ Béres Mária az óföldséki templom körüli temetőben talált párizsikapcsok használatával kapcsolatban úgy vélekedett, hogy „*zömmel a gyerekek és a nők felső ruházatának álló gallérját fogták össze az áll alatt vagy a bal vállon az ing hasítékát. [...] Vas kapocspárral három gyermek felső ruhája álló gallérját erősítették össze.*” BÉRES Mária 2003 191. és 3. kép 10.; A rác temetők esetében a használat ilyen pontos leírását nem kockáztatnám.

⁸⁹⁰ A számok a párizsikapcsos sírok számát jelzik, nem a kapcsok darabszámát. Bácsalmás: 11, Bükkszállás: 4, Dombóvár: 6, Győr: 16, Esztergom: 7.

⁸⁹¹ GAÁL Attila 1982 168.

⁸⁹² A hurkos részt cérnából, bőrcsíkából készült hurok helyettesíthette, a kampós részt pedig esetleg vékony textil- vagy bőrcsík, melyet a fémhurkon átvezetve csomózhattak meg.

⁸⁹³ Bácsalmás: bronz: 12. sír: Inf.I., hurkos rész, a jobb oldalon; 64. sír: Iuv., a bal vállrésznél, a sírban gombok is voltak. – Bácsalmás: vas: 160. sír: Ad., hurkos része a bal kulcsontnál; 162. sír: Inf.II., szegycsontnál, elporladt; 206. sír: F., Ad., hurkos rész, a bal lapockánál; 233. sír: Ad., pár, a jobb lapockánál, gomb is; 321. sír: Inf.I., a bal lapockánál, gomb is; 337. sír: F., Ad., pár, a mellcsontnál; 362. sír: Inf.I., pár, a mellcsontnál; 472. sír: Ad., a szegycsontnál, gomb is; 481. sír: F., Ad., a szegycsontnál, gomb is. Wicker Erika ásatási dokumentációja 1993., 2001-2003. KJM RA 99. 857., 2002.1114-1116.; POLGÁR Zoltán ásatási dokumentációja 1995-1996. KJM RA 2002. 1105. – Bátmonostor: bronz: 2. sír: Inf., a bal vállrésznél. Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja 1960. KJM RA 99.813. – Bükkszállás: bronz: 40. sír: Ad., kapocs fele, helye ismeretlen, gombok is. KOREK József 1994 186. és I.t. 7.; 91. sír: Ad., hurkos rész, helye ismeretlen, gomb is. U.ott 187. és I.t. 17.; 93. sír: F., Ad., helye ismeretlen, gombok is. U.ott 187. és I.t. 54-55. (a táblán 94. sírszám, ez hibás); A szentesi múzeumból visszakerült: 2 pár és 2 töredék. U.ott 189. – Bükkszállás: vas: 107. sír: Ad., helye ismeretlen. U.ott 188. és I.t. 44. – Domóvár: bronz: 127. sír: F., Mat., kampós rész a bal bordáknál, elporladt, több gomb is. GAÁL Attila 145-146.; 185. sír: F., Ad., pár a szegycsontnál, gombok is. U.ott 151. és VII.t. 31.; 197. sír: F., Iuv., pár, középen, gomb is. U.ott 152-153. és VIII.t.; 252. sír: F., Ad., kampós rész, helye ismeretlen, gombok is. U.ott 157. és IX.t. – Dombóvár: bronz és vas: 247. sír: M., Ad., bronz hurkos, vas kampós, a bordák két oldalán. U.ott 157. és IX.t.; 257. sír: F., Iuv., bronz hurkos, vas kampós, bal vállrésznél. U.ott 158. és IX.t.

⁸⁹⁴ Esztergom: bronz: 2. sír: Inf., hurkos fél, a hátcsigolyák alatt. LÁZÁR Sarolta 1999 308.; 10. sír: M., két hurkos fél, a bal bordáknál és koponya bal oldalán. Az egyik nagyméretű és ferde rovátkolással díszített. U.ott 309. és 5. kép 7.; 30. sír: F., hurkos fél, a bal bordáknál. U.ott 313.; – Esztergom: vas: 17. sír: M., a jobb és bal bordáknál U.ott 310.; 27. sír: F., a jobb bordáknál. U.ott 312. – Győr: bronz: 38. sír: Inf., a nyak alatt. MITHAY Sándor 1985 186.; 214. sír: F., mellkason, 11 csontgomb is. U.ott 191.; 216. sír: F., a mellkason. U.ott 191., 193.; 219. sír: F., a mellen, vaskapocs is, csontgomb, vasgombok. U.ott 193., 5. kép 13.

⁸⁹⁵ Esztergom: bronz és vas: 34. sír: F., 2 pár, 8 kampós, 2 hurkos (vas is) a hátcsigolyáknál és a bal bordáknál. LÁZÁR Sarolta 1999 313-314., 316. és 5. kép 16.

⁸⁹⁶ Győr: bronz: 114. sír: Ad, a mellrészen kapcsok. MITHAY Sándor 1985 190.; 131. sír: Inf., a nyaknál apró rézkapcsok. U.ott; 138. sír: F., a mellrészen, két sorban, vaskapcsok is és karikázáródású ruházat. U.ott és 5. kép 4.; 168. sír: Inf., mellrészen karikák „és a hozzájuk tartozó rézkapcsok”. U.ott; 192. sír: Inf., a mellrésznél rézkapcsok sora. U.ott 191.; 229. sír: Inf., „*ágyék és mell tájon bronz kapcsok*” U.ott 193.; 254. sír: F., kapcsok a mellrésznél. U.ott 193.; 294. sír: M., a mellrésznél kapcsok. U.ott; Győr: bronz: 229. sír: Inf.: „*ágyék és mell tájon bronz kapcsok.*” MITHAY Sándor 1985 193.; 295. sír: Inf., három kapocs a medencérésznél. U.ott 193. – Győr: vas: 355. sír: M., vaskapcsok sora, csat is. U.ott 193. – Vas: 138. sír: F., mellkason 18 db, bronzkapcsok is és karikázáródású ruha. U.ott 190.; 174. sír: M., „*nyaktól a mellkas közepén a medence felé 4 kapocs sorakozott és a legutolsó kapocstól balra és jobbra is volt egy-egy kapocs a mellkas két oldalán.*” U.ott 190-191.

⁸⁹⁷ Öt darabból álló kapocspár pl. az óföldséki templom körüli temetőből is ismert. BÉRES Mária 2003 191.

⁸⁹⁸ Derékrészen talált kapcsok kerültek elő az óföldséki templom körüli temetőből is. BÉRES Mária 2003 191.

⁸⁹⁹ GAÁL Attila 1982 168.; LÁZÁR Sarolta 1999 316.; Arra, hogy ezek a párizsikapcsok oldalt zárták volna a ruhadereket, ellentmond, hogy többnyire a derék közepetáján kerültek elő.

⁹⁰⁰ Bácsalmás: bronz: 60. sír: F., Ad.; 128. sír: Ad., elveszett. – Bácsalmás: vas: 41. sír: Ad., hurkos rész; 52. sír: F., Ad.; 54. sír: F., Ad.; 274. sír: Ad., pár, a sírban gyűrű is volt; 368. sír: Ad., pár, fülesgombok is; 385. sír: Ad., pár; 444. sír: Ad., pár; 456. sír: Ad., a keresztcsont alatt, több gomb volt a sírban. Wicker Erika ásatási dokumentációja 1993. 2001-2003. KJM RA 99. 857., 2002. 1114-1115., 2003. 1116.; POLGÁR Zoltán ásatási dokumentációja 1995-1996. KJM RA 2002. 1105. – Katymár: vas: 37. sír: Ad., hurkos rész.; 45. sír: F., Ad., pár. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 19., 21., 60. és X.t. 20. – Bükkszállás: bronz: 89. sír: Ad., 2 pár, deréknál és jobb karnál. KOREK József 1994 187. és I.t. 30. – Dombóvár: bronz: 114. sír: F., Ad., kampós rész. GAÁL Attila 1982 144. és IV.t.; 133. sír: F., Ad., pár, több gomb is. U.ott 147. és V. tábla; 186. sír: F., Mat., két hurkos, egy kapcsos rész. U.ott 151. és VII.t. – Dombóvár: vas és bronz: 199. sír: F., Ad., bronz hurkos és vas kampós rész. U.ott 153. és VIII.t. – Esztergom: bronz: 21. sír: M., kampós rész. LÁZÁR Sarolta 1999 311. – Esztergom: vas: 23. sír: F., U.ott 312. – Győr: bronz: 196. sír: Inf., pár. MITHAY Sándor 1985 191.

- ⁹⁰¹ Esztergom 21. sír: M. LÁZÁR Sarolta 1999 311., 316. és 8. j.
- ⁹⁰² A leírások, ásatási dokumentációk olykor említenek párizsikapcsokat a karok mellől, mivel azonban a karok többnyire a felsőtestre hajlítva feküdtek, kérdés, hogy a ruha vagy a ruhaujj záródását szolgálták-e. Ezeket a kapcsokat a nyaknál zárt ruházathoz soroltam.
- ⁹⁰³ Dombóvár 138. sír: M., Inf.II.: bronz hurkos, vas kampós rész a jobb (168. old. 26. jegyzetben bal) sípcsontnál, készséggel eltemetett gyermek. GAÁL Attila 1982 147.
- ⁹⁰⁴ WICKER Erika – KÖHEGYI Mihály 2002 36., 60. és XIII.t. 18-19., 9. kép 6.
- ⁹⁰⁵ Győr 107. sír: Inf., a mellrészén „gyér ruhafosztlányok” között több kapocs is volt. MITHAY Sándor 1985 190.
- ⁹⁰⁶ Esztergom 8. „fiatal egyén” sírja: jobb lábszárcsonton bronz kapocs hurkos része. LÁZÁR Sarolta 1999 309.; 21. sír: M., a térdtájon. U.ott 311. és 5. kép 12.
- ⁹⁰⁷ LÁZÁR Sarolta 1999 316. A 6. jegyzetben hivatkozik: RADVÁNSZKY Béla 1895 55.
- ⁹⁰⁸ A prepoli férfiak „albán ruha formájú szűk nadrágot [...] viselnek.” EVLIA Cselebi 1660-1664 458.; A hercegovinai Gabla férfinépe „alul szűk nadrágot visel.” U.ott 513; A temesvári férfiaknak térdnél szattyánbőrrel fedett „kapcsos nadrágjuk” van. U.ott 32.; Budán és Focsán a férfiak „kapcsos nadrágot [...] viselnek”. U.ott 469.; Mostaron a fiatal férfiak hordanak „kapcsos nadrágot”. U.ott 520.; Izvornik „lakossága mind bosnyák. [...] kapcsos, alul szűk nadrágot öltenek fel.” Uo 527.
- ⁹⁰⁹ RADVÁNSZKY Béla én. 55-56.; „A nadrágszár varrásában a hasítékot kapcsok fogták össze.” H. KOLBA Judit – LÁSZLÓ Emőke – VADÁSZI Erzsébet én. 316.
- ⁹¹⁰ A nadrágot a kapcsokon kívül „alulról hosszú fehér harisnya szorítja.” STRAUSZ Adolf 1888 19.
- ⁹¹¹ A boszniai 20. század eleji férfiviselet része a „bő bugyogó, melyet alul szorosán a lábikráihoz csavar valami szíjjal a benszülött.” VÁRADY Géza 1914 212.
- ⁹¹² Győr 70. sír: F., kiscsömbs tú is. MITHAY Sándor 1985 186.; 76. sír: M., csont- és rézgombok is. U.ott és 4. kép 5.; 86. sír: F., 13 bronzkarika a mellen, bronzgombok, Szűz Mária érem és kereszt is. U.ott 186., 194. és 4. kép 10.); 138. sír: F., 13 bronzkarika a mellen, párizsikapcsok sora is. U.ott 190., 194. és 5. kép 3.; 168. sír: Inf., a mellen 9 karika, párizsikapcsok, „párta” és öv is. U.ott 190. és 5. kép 10.; 180. sír: Inf., rézkarikák a mellkason, „párta” is. U.ott 191.; 210. sír: M., 3 rézkarika a mellen, bronztű is. U.ott 191.; A 76. és 210. sírokat férfisíroknak határozta meg Mithay Sándor, a leletek alapján ez nem igazolható.
- ⁹¹³ MITHAY Sándor 1985 194.;
- ⁹¹⁴ „A karikák közelében a mellkason több alkalommal találunk rézkapocspárokat (168., 214. és 219. sírok).” MITHAY Sándor 1985 194.; A 214. és 219. férfisírokban (U.ott 191., 193.) azonban nem voltak karikák, a 138. női és a 168. gyermek sírban (U.ott 190.) viszont igen.
- ⁹¹⁵ „A köpcsényi népviseletben a XVIII. században két sorban voltak a női felső ruhán a karikák [...], de az 1663-ban felravatalozott Nagymihályi Bánfy Erzsébet ruháján is hasonlóan látható a női ruha összefűzése. [...] Ugyanilyen példát látunk a XVIII. századból sok más képen is.” MITHAY Sándor 1985 194.
- ⁹¹⁶ Győr: 138. sír: F., 13 bronzkarika a mellen, párizsikapcsok sora is. MITHAY Sándor 1985 190., 194. és 5. kép 3.; 168. sír: Inf., a mellen 9 karika, párizsikapcsok, „párta” és öv is. U.ott 190. és 5. kép 10.;
- ⁹¹⁷ RADVÁNSZKY Béla 1895 92.
- ⁹¹⁸ Evlia Cselebi csak a lippai bosnyákoknál említi, hogy „derekukon selyemöv van.” EVLIA Cselebi 1660-1664 39.; Az igen szerényen öltözködő 19. századi montenegrói asszonyok hosszú fekete felöltőjét „keskeny tűsző erősít meg derékon.” STRAUSZ Adolf 1888 17.; Az óföldrői templom körüli temetőben Béres Mária „a szerves maradványok alapján néhány esetben textilöv használatát” sem zárja ki, de csak egy, megmaradó anyagból készült övet sikerült megfigyelnie: „Ez fémszálas fonalból készített zsinóröv volt, egyik végén bronz lemezes akasztóhoroggal.” BÉRES Mária 2003 191.
- ⁹¹⁹ Katymár 38. sír: „A jobb csípőtaréjon 20 mm szélességű bőrszija maradványai erősen szétmállva [...] Ugyanilyen szélességű maradvány aláhajlik a jobb farcsonthoz, a keresztcsont alatt ugyanilyen bőrfosztlány. A bal csípőtaréj külső oldalán a letisztításkor szintén egy másfél cm hosszúságú, 20 mm szélességű bőrfosztlány, nyilvánvalóan egy bőrderékszija maradványai.” WICKER Erika – KÖHEGYI Mihály 2002 19.
- ⁹²⁰ Katymár 46. sír: Inf.II. „Kölesnagyságú, erősen oxidált vasgömböcskék kb. 30 db. Az aránylag épebbek duplagömb alakot mutattak (piciny akasztószögek, veretek?). A gömböcskék övszerűen követték a medencecsontot fenn és lenn, 1-2 cm közötti szélességet mutatva. Ugyanilyen vasgömböcskék mindkét alsó lábszár alatt, a csontok hosszát alul követve, többsorosan, a bokától a térdhajlatig egyenes irányban, 1-2 cm szélességben. A vasgömböcskék fogásra összeestek.” A sírban állítólag volt még egy „kb. szív alakúra horpadt bronz (összehorpadt pityke?) a 3. jobb bordán.” WICKER

Erika – KÖHEGYI Mihály 2002 21-22.

⁹²¹ Győr 124. sír: Inf., „*kis rézhuzal volt a medencén, bizonyára övmerevítő.*”; 143. sír: M., a „*medence két oldalán egy-egy kis rézhuzal feküdt.*”; 155. sír: Ad., „*a jobb medencelapát mellett kis rézhuzal és kevés ruhafoszlány volt.*” 190. sír: M., „*kis rézhuzal volt a bordán.*” MITHAY Sándor 1985 190-191.

⁹²² Esztergom 10. sír: M., két töredékes bronz csövecske a lábaknál; 17. sír: M., egy a bal medencelapátnál; 20. sír: M., egy a combcsontok között; 27. sír: F., egy a jobb karcsontnál; 34. sír: F., egy a jobb bordáknál; 36. sír: M., egy a bordák fölött LÁZÁR Sarolta 1994. 309-312. és 5. kép 13.; Az 1959. évi ásatásból is ismert hasonló lelet. U.ott 307.; A csövecskék funkcióját az ásató éppen Mithay Sándor nyomán határozta meg. U.ott 316. 9. jegyzet; Bronz és csont övmerevítők kerültek elő pl. a somogyásomsoni 16. századi templom körüli temetőből. Ez a lelettípus az ásató szerint „*jól beilleszkedik a 16. századi lelethorizontba.*” KÖLTŐ László 2005 290.

⁹²³ KOREK József 1994 185.

⁹²⁴ Győr 355. sír: M., a sírban vas párizsikapcsok és egy koporsószege volt. A csat 16. századi. MITHAY Sándor 1985 193-194. és 7. kép.

⁹²⁵ Esztergom 35. sír: M., a csat a combcsontok között feküdt, a sírban még két koporsószege volt. LÁZÁR Sarolta 1999 314. és 5. kép 24.

⁹²⁶ LÁZÁR Sarolta 1999 307.

⁹²⁷ Bükkszállás 94. sír: F., a kapocs a jobb alkar alatt feküdt. A sírban párizsikapcsok és néhány, a publikációban számszerűen nem megadott, illusztrációban nem szereplő nagygömbös hajtű is volt. A sírleírásoknál zavaró az a megfogalmazás, hogy „*a jobb alsókar alatt pártá, övmaradvány, kapoccsal*”, mert külön pártát és külön övet is jelenthet. KOREK József 1994 182., 184. és I. tábla. (Utóbbiaknál a számozás hibás: 93. sír helyett 94. sírt jelez.)

⁹²⁸ Győr 168. sír: Inf.II.. A sírleírás patkó alakú kapocsról, csuklós pántról, kis négyszögletes veretekről is tudósít, melyek – a némileg nehezen követhető leírás alapján – nem az öv, hanem egy pártá maradványai voltak. MITHAY Sándor 1985 190.

⁹²⁹ A dentai (RO) öv veretei eltérnek a többtől: négyszögletes és trapéz alakúak, gazdagon díszítettek, flittercsüngő nélküliek. GERELYES Ibolya 1994 46. és 19. ábra; A Glagonj/galagonyási (SCG) lelet téglalap alakú, préselt veretekből álló, flittercsüngős ékszerét Gerelyes Ibolya övnek határozta meg. GERELYES Ibolya 1994 45., 69. és 24/c kép.; Övként említik az előbbihez igen hasonló, a ritopeki (SCG) leletből származó tárgyat is. BIRTAŠEVIĆ, Marija 1957 53-55. és 1. kép.; Ugyanakkor a Dubovac/dunadombói (SCG), az előbbiekkal rokon, szinté téglalap alakú, préselt veretekből álló, flittercsüngős ékszereket diadémnak nevezi a publikáció. BIRTAŠEVIĆ, Marija 1961. 42-43. és II.t. 1-2., III.t., IV.t.1.; Az is feltűnő, hogy a 18. századra datált utóbbi öv/diadém kivételével a többi a 17. századra keltezték.; A 17. századi grguri (SCG) lelet öve annyiban tér el az előbbiektől, hogy téglalap alakú veretei filigrándíszesek, és nincsenek flittercsüngői. IVANIĆ, Branka 1995 296. és 7. kép

⁹³⁰ Bükkszállás 85. sír: feltehetően F., a gyöngyökön kívül 3 nagygömbös bronztű, 11 kaoricsiga és 9 gomb volt a sírban. KOREK József 1994 182., 187. és II.t. 14-37.; Ma már – ahogy erről személyesen meggyőződhettem, – sajnos a gyöngyök sincsenek meg a zombori múzeumban.

⁹³¹ A 16. századi bolgár asszonyok színpompás ruházatát említi egy korabeli leírás. VRATISLAV Báró 1591 217.

⁹³² Ugyanígy bizonytalan a meghatározása egy „*kissé ovális formájú [...] textillel bevont paszomány*”-nak. A sírban keretezett, üveg alatti Szűz Mária-kép és kis rézkereszt voltak. Az egykori ruhát 13 kis bronzkarikával fogták össze. MITHAY Sándor 1985 186.

⁹³³ Bácsalmás 449. sír: A nyitott csúcsos fedésű padkakoporsós sírban fekvő nő ruházatához tartozott az eddig ismert legnagyobb méretű, középbordás ezüstgomb. A sírban szabályos téglalatest alakú agyagtégla feküdt a térdek felett. A bronzdrótos pánt több darabra tört, egykori hossza kb. 38 cm lehetett. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2002. KJM RA 2002. 1115; A bronzszalag elvileg lehetett nyakék is: „*Voltak szorosan a nyakra simuló, úgynevezett nyakszorító, torokszorító textilpántlikák, és voltak lazán a mellre leomló, elsősorban ötvösművi fémből vagy gyöngyökből álló úgynevezett nyakbavetők, nyakravalók. Ezeket a 16. századtól a 18. századig kedvelték a férfiak is, nők is.*” HORVÁTH Terézia 1979 221.; Hasonlóan problémás a nyaknál levő fém ruhadíszek és a fémdíszes nyakékek szétválasztása. Utóbbi is kedvelt viselet a török uralom alatti Balkán-félszigeten: a macedóniai Prilepben „*alig látni asszonyt, leányt, kinek nyakában, hajában több száz apró csecsebecs ne volna aranyból, ezüsből, üvegből, rézből.*” STRAUSZ Adolf 1888 280.

⁹³⁴ Dombóvár 81. sír. „*Az állkapocs hátoldalának elszineződése és az oxidnyomos nyakcsigolyák valószínűsítik, hogy ez a szegélydísz a ruha nyakát is díszítette.*” GAÁL Attila 1982 141. és III.t.

⁹³⁵ A monostorszegi temetőből származik egy „*pártarészlet. Barna plüss alapon sodronyra font zöld zsinór 8-as alakban. Benne rozetták, gránátalma levelekből, a központban aranyos csillaggal, benne kékeszöld gyönggyel. A pártá hossza: 6,2 cm, s hozzátartozott még 4 rozetta.*” KOREK József 1994 190.; A leírásnál nem közöl táblakép-utalást, de a VI. t. 12. képpel lehet azonos. A rozetták nem szerepelnek a fotókon, és igen bizonytalan, hogy valóban a textilcsik-dísz

tartozékai voltak-e.; A bukkszállási 92. sírnál „*fejet övező pártá*”-nak határozta meg a leletközlő a „*bronzsal sodrott fonálból*” készült pántot. KOREK József 1994 187. és I. t. 61. Mivel azonban a leírások között a bácsalmási nyakpaszományra igen hasonló tárgy pontos helye nincs feltüntetve, funkciójának meghatározása is bizonytalan.; A katymári temető 53. női sírjának nyilvántartásba vett leletei között is szerepel egy kis pártafonat-darab, bár a sírlap nem jelzi, helye – s így egykori szerepe – ismeretlen. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 24., 50. és XI. t. 13.; A 45. női sírban a koponya melletti hajtún „*pártasodrony-maradvány, ugyanezeket a sodrony-maradványokat – páros szálakból kétszer sodrott pártafonatokat – találjuk a fej és a felső mellkas hosszában. Eszerint a pártá, melyet eredetileg a tű tartott össze a fejen, a sírban kibomlott és oldalra esett.*” U.ott 21., 50. és X. t. 25. Lehet, hogy ez esetben is a ruha nyakára és első részére varrt bronzdrótos textilcsíkról van szó.

⁹³⁶ A textilmaradványok bemutatása „*alábbi leletek találtattak még*” bevezetővel kezdődik. KOREK József 1994 190.; A leleteknek nem sikerült nyomára akadnom a zombori múzeum gyűjteményében.

⁹³⁷ A katymári 64. sírban S alakban visszapödrött zárású fülbevalókarika, csüngő drótlának darabja és egy flittercsüngő, továbbá kaoricsigák voltak. A 255 db fehér, kék, zöld, lila, sárga gyöngy csak a dokumentációban szerepel. A sírt munkások szedték fel, minden információ az ő elmondásukból ismert.; A 68. sírban fej- és nyaktájon, gyöngyökkel, kaoricsigákkal együtt került elő két flittercsüngő, mely talán a fejdíszhez tartozott. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 27-28. és XII. t. 9., 22-23. és 7. kép 2-3.; A monostorszegei, táblákra szerelt leletek között is szerepel „*különállóan még 2 db háromszög alakú lemezke, feltehetően az előbbihez (háromszögletű „nyakék” – WE) hasonló formából.*” KOREK József 1994 190. V. t. 5., 7.; A szövegben az 5. kép helyett 4. szerepel, de ez a képen gyöngysor.

⁹³⁸ Bukkszállás 38. sír: Ad., a sírban más lelet nem volt. KOREK József 1994 185.; „*A női mente díszítésére szolgáltak a félgömb alakú bronzlemezek, az ólomból lapított kerek díszek, a préselt virágmintás bronz rozetta, továbbá az egészen kisméretű lánccdarabkák, amelyek háromszögletű lemezből kivágott díszek összekapcsolásában játszottak szerepet.*” U.ott 196.

⁹³⁹ KOREK József 1994 190. és IV.t. 9., 11., 12., 13., 17.; V.t. 10., 14., 15., 16.

⁹⁴⁰ Győr 39. sír: Inf. A koporsós sírban eltemetett kisgyermek koponyáján levő patinanyom feltehetően fejdísz maradványa. MITHAY Sándor 1985 198.

⁹⁴¹ Bácsalmás 184. sír: Inf.II. A sírban egy I. Ahmed (1603-1611) korából származó török akcse, egy XII. századi magyar denár (CNH I.151. Huszár 161 típus) rézhamisítványa és egy fülesgomb voltak. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2001 KJM RA 2002. 1114. A pénzek meghatározását V. Székely Györgynek köszönöm.

⁹⁴² Bácsalmás 20. sír: Inf.I., a sírban más lelet nem volt. 1-91. sírok: Wicker Erika ásatási dokumentációja 1993. KJM RA 99.857. Mivel a koponya mellől kerültek elő, a fejviseletnél tárgyaltam őket.

⁹⁴³ WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 36. és XIII. t. 17.; A gyűrűk tárgyalásánál felvettem, hogy esetleg felesgyűrű tartozéka volt. Ld. ott

⁹⁴⁴ A temesváriak „*lábukon vastag papucsot viselnek.*” A szerbiai Niš melletti banjaiak bőrcipőben, a focsaiak, akik „*igazhitű, jámbor muzulmán*” emberek, bocskorban járnak. A hercegovinai Gablában lakó emberek frengi cipőt hordanak. A budai asszonyokról tudható, hogy „*papucsaik és belső lábtakaróik sárgák.*” EVLIA, Cselebi 1660-1664 32., 199., 469., 513., 286.

⁹⁴⁵ A vasalás „*félkör alakú, íves vasdarab, amelyet csizma, saru vagy bakancs sarkának járófelületére szögeztek három vagy öt helyen. A régebbi vaspatkók 3-4 cm magasak voltak, és formájuk igen hasonlított a Szolnokon kiásott, hódoltság kori török talpakhöz erősített vaspatkókra. A múlt század közepétől [...] bőrből rakták vagy fából faragták a csizmák sarkát, s ezek járófelületét már lapos vaspatkókkal erősítették.*” PALÁDI-KOVÁCS Attila – PÓCS Éva – GÁBORJÁN Alice 1981 220.; A középkori muszlim munkások körében „*még kevésbé volt szokásban sarkat tenni a papucsokra, mindez a divatfiak és a henyék kiváltsága volt.*” MAZAHÉRI, Aly 1989 89.

⁹⁴⁶ A dombóvári 26. (női) sír közepén, a váz fölött gerenda nyomai maradtak meg, a sírban 10 kiscső, 15 gyöngycső és 3 gomb utal a viseletre. GAÁL Attila 1982 136., 174. és II. t.; A szintén női 107. sírban hasonló leletek, egy kiscső és 3 fülesgomb voltak. U.ott 144., 174. és V. t); A padmalyos kiképzésű 250. férfisírban – akárcsak a bácsalmási 241. sírban – a patkón kívül más lelet nem volt. U.ott 157., 174. és IX. t.

⁹⁴⁷ GAÁL Attila 1982 174.

⁹⁴⁸ Bácsalmás 341. sír. A sírforma leírása: WICKER Erika 2003 48. és 55.; Katymár 78. sír. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 31., 61., XII. t. 41-42., 10. kép 1-2.

⁹⁴⁹ Dombóvár 26. sír: F., Ad., a sírban 25 tű és bronzgombok is voltak. Leírásánál padkát ugyan nem jelez az ásató, de a sírméretek és a rajz alapján feltárássra nem a sírgödör, hanem csak a padka került.; 107. sír: F., Mat., nagyméretű sír, a váz helyzete alapján ácsolt koporsós temetkezés is lehet, kiscső bronztű és gombok voltak a sírban.; 250. sír: M., Ad., más melléklete nem volt. GAÁL Attila 1982 136., 144., 157., 10. és 19. kép, II., V. és IX. t.

⁹⁵⁰ GÁBORJÁN Alice 1957 562.

⁹⁵¹ BOJANOVSKI, Ivo 1981 XIV-XV. t.

⁹⁵² A 18. század elején „a népi csizmák sarok nélkül, patkóval készültek. E patkók formája pedig erősen hasonlít a Szolnok I. és a vele egyező Eger I. patkóinak formájához.” GÁBORJÁN Alice 1957 554. és 29a ábra: egri hódoltság kori patkó, b, c ábra: 19. századi magyar népi csizma patkója

⁹⁵³ Így pl. a stájer építésű és török kézen soha nem volt Bajcsavár területéről származó „vasanyagban jelentősebb számban fordulnak elő a katonák mindennapi használati tárgyai, nagyobb számban kések és csizmapatkók.” VÁNDOR László 1998 104.; A barcsi török palánkvárból „nagy számban” kerültek elő „lábbeli sarokvasak”. KOVÁCS Gyöngyi – RÓZSÁS Márton 1998 84.; „Cipősarokvasak” voltak az ozorai várkastély egyik gödrében is. GERELYES Ibolya – FELD István 1986 175.

⁹⁵⁴ Bátmonostor–Pusztafalu 111. sír. Biczó Piroska ásatási dokumentációja. KJM RA 81.441-445., 87.502-503.

⁹⁵⁵ Az óföldéaki templomfal közelében eltemetett férfi sírjában a vaspatkókon kívül más lelet nem volt. BÉRES Mária 2003 192. és 4. kép 6.

⁹⁵⁶ Goldmann György leletmentése RégFüz Ser.I. No.28. 1975 127.

⁹⁵⁷ Figler András leletmentése RégFüz Ser.I. No.41. 1988 74-75.

⁹⁵⁸ Rainer Pál leletmentése RégFüz Ser.I. No.42. 1991 77.

⁹⁵⁹ BÉRES Mária 2003 192.

⁹⁶⁰ DERNSCHWAM, János 1553-55 302.

⁹⁶¹ DERNSCHWAM, János 1553-55 379.

⁹⁶² De SAUSSURE, César 1730-1739 (1999) 111.; Ugyancsak a sok gyaloglással magyarázzák, hogy egy egri halottat a 19. században azért temették el patkós csizmában, mert „sokat kell jöni menni a más világon.” Patkós csizma egy halottnak. Vasárnapi Újság 1861 599.

⁹⁶³ FLÓRIÁN Mária 1997 690.; „A XVI. század első felében úgy a csizma, mint a cipő talpát, sarkát vassal keretezik. Később [...] a lapos sarokvasat magasabbra csinálják, s így a patkó átalakul vassarokká. Ezt a XVI. század második felében a félcipőkön is általánosan viselik, míg a magasszárú csizmán megmaradt a patkóalakú, lapos sarokvas.” HÖLLRIGL József é.n. 368.

⁹⁶⁴ FLÓRIÁN Mária 1997 688.

⁹⁶⁵ FLÓRIÁN Mária 1997 692.; A legrégebb csizmaformának (amit az 1800-as évek végéig használtak), az ún. „fordított csizmának nem volt bőrből rakott sarka, hanem magas vaspatkó helyettesítette.” GYÖRFFY István é.n. 362-363.

⁹⁶⁶ „A csizma aránylag vastag talpa [...] a 2-3 cm magas sarokvasalást és a patkókat is elbírtá. Ilyen vasalt csizmát viselt 1595-ben – Esztergom látképén – egy gyaloghajdú. [...] 'Ezek a többi magyarhoz hasonlóan vasalt lábbelit viselnek.' [...] a lovaskatonákat, huszárokat megillető, vasalt, patkolt, sarkantyús csizma viselése jó ideig nemesi előjog maradt.” FLÓRIÁN Mária 1997 692.; „A XVI – XVII. századi magyar férfiruhához vagy rövidszárú saru, vagy törökös csizma járult. A csizma szó a törökből származik [...]. Már a középkorban is viseltek ugyan magas lábbelit, de annak lágy, ráncos szára nem állta ki a versenyt a kitűnő bőrből készült, keményszárú török csizmával.” HÖLLRIGL József é.n. 367.

⁹⁶⁷ „A vaspatkót a sarlóhoz hasonlóan ártó szellemek és a visszajáró halottak ellen helyezték a sírba.” BÁRDOS Edith 1987 15. 13. jegyzet. További adatok: SOLYMOSSY Sándor 1933 98-100.

⁹⁶⁸ „A halott lábára húzott csizmáról a palócok a patkót mindig lefejtik, részben azért, hogy temetése éjszakáján, mikor haza megyen a szállást megköszönni, amit minden halott megtesz, léptei kopogása ne legyen hallható, részben azért, mert a halottnak nehéz lenne vasat hordani; emiatt az elhalt asszony hajából is kiszedik a hajtűt, meg a kontyvasat (eredetileg azért, mert a halott mint szellem fél a vastól és nem nyughatnék.) [...] a halott lábára nem húznak olyan csizmát, amin patkó van, nehogy zajt üssön a másvilágon.” SOLYMOSSI Sándor 1933 104-105.; Egy 19. századi adat szerint viszont azért temettek Egerben patkós csizmában egy halottat, mert „sokat kell jöni menni a más világon.” Patkós csizma egy halottnak. Vasárnapi Ujság 1861 599.

⁹⁶⁹ A papucs viselése jellemezte a 18-19. századi sárközi nők egyébként is délszláv hatásokat mutató öltözetét. A Papucsviselet „a Sárközön kívül jórészt a Duna-Tisza közére szorítkozik [...]. Magyarországi jelenlétét általában a hódoltságnak szokás tulajdonítani, amint balkáni előfordulása is török eredetű.” FÉL Edit 1943 72.

⁹⁷⁰ Az ismert rác-vlah lábbeliviselések általában azonos méretűek és formájúak, ezért csak e jegyek alapján a lábbeli formája vagy viselőjének neme nem eldönthető.

⁹⁷¹ EVLIA, Cselebi 1660-1664 570.; A csizma a magyar paraszt-polgári női viseletben is elterjedt, olyannyira, hogy a komjáti kánonok 1623-ban a piros és más világos színű csizmák viselését tiltják, a kecskeméti Synodus pedig 1652-ben

a nőket tiltotta el a csizmák hordásától. B. BOBROVSZKY Ida 1980 23.

⁹⁷² Bár a koraujkori magyar temetők feltárása és publikálása egyelőre korántsem mondható kielégítőnek, a fenti megállapítást alátámaszthatja az a tény, hogy az öt nagyobb ismert sírszámú rác-vlah temető közül háromban összesen öt pár vasalás fordult elő. Ugyanakkor a „polgáriasabb” és talán katona feladatot is ellátó győri népesség temetőjéből hasonló tárgyak nem ismertek, ami magyarázható a lelőhely igen nagyfokú bolygatottságával is.

⁹⁷³ Ez a vélemény az elterjedésre és nem az eredetre vonatkozik ezért ellentétes azon megállapítással, miszerint „*a hódoltság kori törökség kultúrjainak nem okvetlenül mindenike egy jól elhatárolt, s szomszédaitól élesen különváló népesség sajátja. Egy részüket bizonyára tekinthetjük egy – a hódoltságkori törökségnél térben és időben sokkal kiterjedtebb – keleti kultúra elemeinek. [...] nem bizonyíték amellett, hogy az illető elem csak a hódoltság alatt, a hódoltságkori törökségtől került volna hozzánk, bár természetes, hogy ilyen átvételekkel is számolni kell.*” GÁBORJÁN Alice 1957 559.;

⁹⁷⁴ VÁNDOR László 1997 104.; „*3 fanyelű késtörödéket*” és „*egy fából készült késnyéltörödéket*” találtak az ozorai várban feltárt gödrökben. GERELYES Ibolya – FELD István 1986 174-175.; A barcsi török palánkvárból „*nagy számban [...] kések és bicskák*” kerültek elő, sőt „*steyri kések*” is. KOVÁCS Gyöngyi – RÓZSÁS Márton 1997 84.; Utóbbiak a stájer építész bajcsai várból is ismertek. VÁNDOR László 1997 104.

⁹⁷⁵ Így pl. Szabó Kálmán az általa feltárt Kecskemét környéki 15-16. századi települések elemzésekor megjegyezte, hogy „*kést és azok töredékeit szintén megtaláltam majd minden ház omladéka között.*” SZABÓ Kálmán 1938 113. és 530-536 (képek).

⁹⁷⁶ „*Kassán a városi jegyzőkönyv az 1610-es években Nagyszébenből, Zimonyból és Temesvárról szállított török áruként sorolta fel [...] a kést*”. GECSÉNYI Lajos 1998 190.

⁹⁷⁷ A kés a Szentésre, majd vissza Zomborba került tárgyak között volt. KOREK József 1994 189. Képet nem közöl.; A Szentésre került tárgyak sírhoz való tartozása bizonytalan, Korek József szórványként kezelte őket. U.ott 181.

⁹⁷⁸ Az 1959. évi feltárásokból származik. LÁZÁR Sarolta 1999 307.

⁹⁷⁹ A dombóvári 138. gyermeksírból talált kés „*az összecukható, rugó nélküli késeknek az adott időszakban igen gyakori változata. A nyélbe történő rögzítése és a penge formája alapján a vásári, fanyelű kések, az ún. „bugyli bicskák” korabeli megfelelőjének tekinthetjük.*” GAÁL Attila 1982 147., 175. és 25. kép, X. t.; A 215. férfisírban a bal combcsontnál találták a kést, mely „*egyszerű, fokéles változata az ismert fa nyélborítású késeknek.*” U.ott 154., 175. és 32. kép, VIII. és X. tábla.

⁹⁸⁰ A csiholó „*semiben sem tér el a XVII. századtól általános, de a néprajzi gyűjteményekben is gyakran előforduló hasonló típusú csiholóktól.*” GAÁL Attila 1982 147., 174-175. és 25. kép, X. t.

⁹⁸¹ GAÁL Attila 1982 175.

⁹⁸² A győri tarsoly vaskeretének méretei: függőleges átmetszet: 17 cm, vastagság: 1 cm. Feltárás után szétesett. MITHAY Sándor 1985 190., 194.

⁹⁸³ Esztergom 34. sír: F., „*a jobb combcsont külső oldaláról a térdtől 14 cm-re egy kb. 1,3 cm szélességű, enyhén domború vaslemez? - pánt? 3 töredéke*” került elő. A nő elől kapocssorral zárt, merevített öves ruhát viselt. LÁZÁR Sarolta 1999 313-314., 316. és 5. kép 23.

⁹⁸⁴ Az esztergomi 27. sírban ezüst karikagyűrű és vas párizsikapocs-pár is voltak. LÁZÁR Sarolta 1999 312., 316. és 5. kép 14.

⁹⁸⁵ Dombóvár 103. sír: a padkás sírban 10 kiscsömög, 13 gyöngycsömög tű és 5 fülesgomb is volt. GAÁL Attila 1982 143., 175. és IV.t.

⁹⁸⁶ Győr 162. és 144. sír. MITHAY Sándor 1985 190., 194. és 5. kép 5-6.

⁹⁸⁷ LÁZÁR Sarolta 1999 307.

⁹⁸⁸ BÁRDOS Edit 1987 10.

⁹⁸⁹ Legutóbb Béres Mária ismertette az óföldaéri temető hat sírjából előkerült 16-17. századi pénzeket, melyeket a fogaknál valamint a mellkas- és csuklórészen talált. BÉRES Mária 2003 192-193.

⁹⁹⁰ A még török uralom alatti Boszniában élő spanyol zsidó nők pl. a 20. század elején „*fejükön fezt hordanak, melynek homlok körüli részét a gazdagabbak átluggatott aranypénzzel, a szegényebbek pedig részről vert utánszáttal ékesítik.*” VÁRADY Géza 1914 21-22.; A skutari albán keresztény polgárosszony a 19. század második felében „*valóságos mozgó ékszer kirakat*”, mivel „*telisded tele van mindenféle arany ezüst csecsebecsével*”. „*hosszú fülbevalók, több rendbeli nyakékek, melltűk, lánczok*” mellett „*pénzek [...] díszítik öltözetüket.*” STRAUSZ Adolf 1888 96.

⁹⁹¹ Dombóvár 110. sír. A 2-3 éves fiúgyermek mellett más melléklet nem volt. A csüngő 0,8 x 1 cm nagyságú. GAÁL Attila 1982 144., 175. és IV. t.

⁹⁹² Bácsalmás 184. sír: Inf.II. A sírban egy I. Ahmed (1603-1611) korából származó török akcse, egy XII. századi magyar denár (CNH I.151. Huszár 161 típus) rézhamisítványa és egy fülesgomb voltak. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2001 KJM RA 2002. 1114. A pénzek meghatározását V. Székely Györgynek köszönöm.

⁹⁹³ Bácsalmás 56. sír: M., a szegelt koporsós sírban más lelet nem volt. Wicker Erika ásatási dokumentációja 1993. KJM RA 99.857.; WICKER Erika 1999 27.; WICKER Erika 2002b 227.

⁹⁹⁴ Bácsalmás 184. sír: Inf.II., a sírban fülesgomb is volt. Sajnos, a sírt még nem metszetbontással tártuk fel, így nem tudni, hogy a koponyájánál megfigyelt famaradvány koporsó vagy padkatakarrás maradványa-e. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2001. KJM RA 2002.1114.; A másik pénz meghatározása: CNH I.151. Huszár 161 típus, az adatokat V. Székely Györgynek köszönöm.

⁹⁹⁵ *"A temető korát a 144. sír érme határozza meg [...] II. Ferdinánd 1637-ben vert dénárja. A temető annyira egységes anyagot mutat, hogy kezdetét semmi esetre sem lehet a XVII. század kezdeténél korábbra tenni."* KOREK József 1994 183., 189. és II. t. 9.)

⁹⁹⁶ A monostorszegi egyéb lelőhelyek és leletek között említi a kincsleletet, „mely a Duna által kimosott és leszakadt partban találtatott. A lelet 40 db ezüstpénzt tartalmazott, mely egy 14.6 cm. magas és 10.5 cm. öblös, veres éremborító edénykében volt elrejtve. A pénzek egyházi és világi fejedelmektől valók, s mind a mohácsi vész utáni időből származnak.” GUBITZA Kálmán 1902 6-7.

⁹⁹⁷ I. csoport: „A csoportban összesen 11 érem, köztük 2 kegyérem található, amelynek egy része a Dunából leszakadt kincslethez tartozik. Gubicza szerint a kincslelet 14,6 cm magas, 10,5 cm szájátmérőjű, öblös edényben volt. A pénzek egyházi és világi fejedelmektől valók, s mind a mohácsi vész utáni időből származnak. Az általam közölt 6 db érem inkább zseton, mint pénz Kettőn látszik némi éremkép és felirati nyom, de ezeket meghatározni nem tudtam. A legnagyobb valószínűség szerint a XVII. sz. első feléből származó francia zsetonok.” KOREK József 1994 189-190. és IV. t. 1-6.; VIII. csoport: „Ovális alakú, Mária megkoronázását ábrázoló kegyérem ólomból.” U.ott 190. és V. t. 41.); „4 nehezen olvasható, 7 szinte olvashatatlan. Egyiken 'Gott ergeben soll', 3 korona és 3 körirattal, a hátlaon 'Gottes Reich bleibe ewig'. A cífrázatok között birodalmi alma keresztrel és a Babenbergiek fehér szalagja, kék emállal. Ez az ovális veret biztosan kegyérem és XVII. századi. Valamennyi érem jeton. Vitás a legkisebb, amely lehet pénz is, de valószínűbb, hogy ez is jeton. Mindössze kettőn látszik éremkép és felirati nyom.” U.ott 197.

⁹⁹⁸ Dombóvár 52. sír: fiatal nő, a pénzen kívül más melléklete nem volt. GAÁL Attila 1982 138., 175. és 10. kép, III. t.; 255. sír: a padkásan kiképzett sírban fekvő fiatal nő ruházatához 8 bronz és ón fülesgomb tartozott. U.ott 158., 175. és IX. t.; 256. sír: a férfinak más melléklete nem volt (a sírban talált állatsont a betöltött földdel kerülhetett a gödörbe. U.ott 158., 175., IX. t.; 254. sír: a kisgyermek ruházatához tartozó fülesgomb elporladt. U.ott 158., 175., IX. t.

⁹⁹⁹ Győr 304. sír: M. A sírt a partfal omlása miatt csak részlegesen lehetett feltárni, de a medence körüli rész érintetlen volt. A sírból a négy érem kivételével más lelet nem került elő. MITHAY Sándor 1985 193-194.

¹⁰⁰⁰ Esztergom 34. sír: a sírban vas és bronz párizsikapcsok is voltak. A veretek: I. Ferdinánd ezüstdenára (1527-1559?), Miksa két kopott ezüstdenára (1570-es évek), Rudolf ezüstdenarai (1578, 1579., 1589., 1592 – 3 db.). A tarsolyt a jobb combosont külső oldalánál talált vaspánt jelezte. LÁZÁR Sarolta 1999 313-314., 316. és 5. kép 17-22.

¹⁰⁰¹ LÁZÁR Sarolta 1999 307.

¹⁰⁰² A boszniai Grborezi kőládasíros középkori temetőjében sok 13-15. századi olaszt pénzt találtak. BEŠLAGIĆ, Šefik 1964.; A törökországi *"Subasi faluban (Çankin) pénzt is dobnak a sírba [...] Çanklar faluban a halott szájába tesznek pénzt."* BARTHA Júlia 1996 36.

¹⁰⁰³ SAROSÁ CZ György 1968 175-176.; Gaál Attila nyilvánvalónak tartja, *"hogyan éppen az esetben egy késői magyarizációkeresésről van szó, hiszen az obulusadás eredete sokkal régebbi időre nyúlik vissza, mint a temetők bezáródása és zsúfolttá válásának ideje."* GAÁL Attila 1982 176.

¹⁰⁰⁴ BARTHA Júlia 1996 36.

¹⁰⁰⁵ KAUSCH Henrik 1904 3.

¹⁰⁰⁶ „a halott zsebébe néhány pénzdarabot tettek.” KAUSCH Henrik 1904 3.

¹⁰⁰⁷ „Az 1631-ben vert ezüstpénz (III. Ferdinánd főherceg garasa) talán véletlenül maradt a kabát felső zsebében.” WICKER Erika 1999 27.; MITHAY Sándor 1985 193.

¹⁰⁰⁸ „A derekáról lecsüngő, vaspánttal merevített erszényébe vagy tarsolyába 9 db ezüstpénzt helyeztek”. LÁZÁR Sarolta 1999 316.

¹⁰⁰⁹ „Az Anamashoz tartozó Çanklar faluban a halott szájába tesznek pénzt.” BARTHA Júlia 1996 36.

¹⁰¹⁰ MOLDOVÁN Gergely 1899 1007.

¹⁰¹¹ A botnak az volt a funkciója, hogy arra „*hosszú útjában támaszkodik a halott.*” MOLDOVÁN Gergely 1899 1005.; Egyes vélemények szerint a romániai móccok „*a maczedoniai móczok családjából szakadtak ki.*” U.ott 769.; A halottnak való pénzadás szokását a környékbeli szász és magyar népesség körében nem jeyezték fel. WEINRICH Frigyes 1899 703-706.; LÁZÁR István 1899 555-559.

¹⁰¹² A törökországi „*Şubasi faluban (Çankin) pénzt is dobnak a sírba.*” BARTHA Júlia 1996 36.; A katolikus sokácok „*a behantolás kezdetén [...] dobtak pénzt a sírgödörbe.*” SAROSÁ CZ György 1968 160.; „*Mindhárom nemzetségnél (szerbek, horvátok, sokácok – WE) szokás volt, hogy a sírba aprópénz dobtak. A népi hiedelem szerint, amennyiben a sírban már valaki el van temetve, aki nem tartozik a rokonság közé, a megboldogult ezzel a pénzzel a sírhely megvásárlását bizonyította.*” SAROSÁ CZ György 2003 89.

¹⁰¹³ GAÁL Attila 1982 176.

¹⁰¹⁴ Legutóbb Béres Mária ismertette az ófö ldeáki templom körü li temető ben feltárt hat kegyérmet, melyek általában fiatalabb nők sírjából, a medencék tájáról kerültek elő. BÉRES Mária 2003 193.

¹⁰¹⁵ Monostorszegnél a Duna által kimosott, leszakadt partban, egy edényben 40 ezüstpénzt találtak (a zombori múzeumba már csak 11 db került. KOREK József 1994 189.), melyek mindegyike „*egyházi és világi fejedelmektől való, s mind a mohácsi vész utáni időből származnak.*” GUBITZA Kálmán 1902 6-7.; A zombori múzeumba került 11 darab többsége Korek József szerint inkább zseton, mint pénz, de kopottságuk miatt csak annyit állapíthatott meg, hogy feltehetően a 17. század első feléből származó zsetonok. KOREK József 1994 189-190. és IV.t. 1-6.

¹⁰¹⁶ Győr 68. sír: A közelmúltbeli bolygatások miatt a sírból mindössze az olvasó néhány töredéke maradt meg, ezek mára jórészt elporladtak. Az eltemetett neve, életkorcsoportja nem ismert. MITHAY Sándor 1985 186., 194. és 4. kép 4.

¹⁰¹⁷ Esztergom: 9. sír: M., a sírban csak a csontgyöngyök voltak. LÁZÁR Sarolta 1999 309., 316. és 5. kép 3.; Csontgyöngy-rózsafüzér az ófö ldeáki temető ből is ismert. BÉRES Mária 2003 193.

¹⁰¹⁸ Győr 86. sír: F., a kegytárgyak a mell táján feküdtek. Az eltemetett nő ruháját bronzkarikák és -gombok zárták. MITHAY Sándor 1985 186. és 4. kép 8-9.

¹⁰¹⁹ Bácsalmás 9. sír: Inf., 135. sír: Inf., 448. sír: F. Wicker Erika ásatási dokumentációja 1993., 2003. KJM RA 99. 857, 2003. 1116.; POLGÁR Zoltán ásatási dokumentációja 1995-1996 KJM RA 2002.1105.

¹⁰²⁰ Madaras 105. sír: F., padkás sír, más melléklete nem volt. Köhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1975. TIM RA leltározatlan

¹⁰²¹ Dombóvár 103. sír: a padkás sírban 10 kiscsömbös, 13 gyöngycsömbös tű és 5 fülesgomb is volt. GAÁL Attila 1982 143., 175. és IV.t.

¹⁰²² Dombóvár 100. és 68. gyermeksírok: utóbbiban gyöngyös-kaoris fejdíszes kisgyermek feküdt, az utánadobott óncsüngő elporladt. GAÁL Attila 1982 140., 143., 174. és III.t.; „*Mindkettő kiscsömbös (a sírleírásoknál a 68. sírt kislány sírjaként jelöli – WE) – csak egy-egy darabot találtunk, a 68. sírban a bal kulcscsonton, a 100. sírban pedig a sír végében. Mindkettőt valamelyik felnőtthozzátartozótól származó tárgynak tartjuk, melyet az előzőnél talán felfűzve, nyakba akasztva viselt a kisgyermek, a 100. sírnál viszont egyértelműen utánadobták a sírba.*” U.ott 174.

¹⁰²³ Dombóvár 6. sír. A csüngőkön kívül kiscsömbös tű is volt a sírban, melyet feltehetően a ruha összetűzésére használtak. GAÁL Attila 1982 134., 174. és I.t.; A nő és a 68. sírban eltemetett kisgyermek a csontanyag dekompozíciós vizsgálata alapján a temető negyedik periódusába tartozik, a két sír viszonylag közel fekszik egymáshoz. A 100. gyermeksíron azonban ezektől távolabb található, és korábbi: a temető második periódusából való. Az esetleges rokoni kapcsolatot ez azonban nem zárja ki. U.ott 224. (térkép).

¹⁰²⁴ Dombóvár 122. és 138. sírok. Előbbiben a 2,7 cm átmérőjű vasgyűrűn kívül más melléklet nem volt. Utóbbiban bronz párizsikapocs kampós része, egy bronz fülesgomb, vastörmelékek, vaskés és tűzgyújtó készség volt. GAÁL Attila 1982 173., IV-V. t., X. t. 5., 8.; A 114. női sírban a díszes huzalgűrűn kívül bronz párizsikapocsot, három kiscsömbös tűt és egy nyitott ezüstkarikát találtak. GAÁL Attila 1982 144., 173-174., IV. t., X. t. 7.

¹⁰²⁵ Bácsalmás 359. sír: Inf.I., a jobb oldali fedődeszka fej felőli szélére csúsztatva ill. a fedődeszka láb felőli végénél, középtájon.; 451. sír: Inf.I., az állrésznél. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2003. KJM RA 2003.1116.

¹⁰²⁶ Dombóvár 20. sír. A sírban más lelet nem volt. Wicker Erika ásatási dokumentációja 1993. KJM RA 99.857;

¹⁰²⁷ WICKER Erika – KÖHEGYI Mihály 2002 36. XIII.t. 17.

¹⁰²⁸ Madaras 63. sír: F., a sírban gyöngyösfűjű bronztű és négy bronzgomb volt. Köhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1975. TIM RA leltározatlan

¹⁰²⁹ Rosner Gyula leletmentése 1966. RégFüz Ser.I. No.20. 1967 101. és szíves írásbeli közlése.

¹⁰³⁰ Bácsalmás 382. sír: Ad., a sírban bronzgomb is volt. A borostyánt a jobb medencelapátnál találtuk. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2002. KJM RA 2002.1115 Ma is európaszerte szokás fogzó gyermek nyakára borostyánláncot tenni.

¹⁰³¹ Katymár 71. sír. A sírban más lelet nem volt. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 29. 61-62.

¹⁰³² Dombóvár 204. sír. A sírban ismeretlen rendeltetésű vasdarabok is voltak az állkapocs bal oldalán. GAÁL Attila 1982 153., 175. és 27. kép, VIII.t.

¹⁰³³ Dombóvár 138. sír. Az ásató szerint „*talán pénz helyett odatett*” bronzlap a csiholóval és kovakövekkel együtt egy bőrzacsókóban volt. GAÁL Attila 1982 174.; A sír leírásában a kerek bronzlapot nem említi. Kérdés, hogy az itt leírt „*félgömb alakú bronzgomb alsó, kör alakú zárólemez*” azonos-e az értékelő részben már „*kerek bronzlap*”-ként jelölt tárggyal. U.ott 147.

¹⁰³⁴ Győr 256. sír. A sírban ezen kívül csak két koporsószeg volt. MITHAY Sándor 1985 193. A váz megadott 113 cm-es hossza alapján – amennyiben ez nem elírás, – feltehetően a szöveges jelzéssel szemben inkább gyermeksír volt.

¹⁰³⁵ A vas babonás tisztelete széles körben elterjedt. A cseremiszeznél pl. „*a kisgyermek fejéhez vasat kell tenni, különben az ördög rémitgetné. [...] (A) „németeknél a halott mellére vasholmit: vasalót, tűzpiszkálót, sarlót tesznek. [...] A csuvasok izzó vasdarabot dobnak a koporsó után elijesztésül, s hogy elzárják vele a visszatérő útját.*” SOLYMOSSY Sándor 1933 104-106.; Középkori – kora újkori templom körüli temetőkben is előfordulnak olykor bizonyos babonás okokból a sírba tett vaseszközök: pl. Óföldreákon egy gyermeksírban új állapotú ásópapucs, egy felnőtt nő sírjában a mellkason töredékes vas véső, mindkettő a koporsón belül. BÉRES Mária 2003 193.; A kaposvári temetőben talált „*vaspatkót a sarlóhoz hasonlóan ártó szellemek és a visszajáró halottak ellen helyezték a sírba.*” BÁRDOS Edith 1987 15. 13. jegyzet.

¹⁰³⁶ Bácsalmás 31. sír: F., az állkapocs jobb oldalán és a jobb bordák alatt, bronztű; 54. sír: F., a koponya jobb oldalán, bronztű; 75. sír: Ad., a koponya homlokrészén, ugyanitt zöld elszíneződés. 1-91. sírok: Wicker Erika ásatási dokumentációja 1993. KJM RA 99.857. ; 206. sír: F., a bal lapockánál, gyöngyök és bronztű is. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2001 KJM RA 2002. 1114.; 337. sír: F., a koponya jobb oldala alatt, bronztű is. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2002. KJM RA 2002. 1115.; 470. sír: F., vasoxidos szövetdarab a koponyánál, bronztű is. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2003. KJM RA 2003. 1116.

¹⁰³⁷ Bácsalmás 16. sír: Ad., más melléklete nem volt.; 63. sír: Ad., más melléklete nem volt. Wicker Erika ásatási dokumentációja 1993. KJM RA 99.857.; 341. sír: M., csizmapatkó-pár. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2002. KJM RA 2002. 1115.; 456. sír: Ad., sok fémgomb, vas párizsikapocs-pár. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2003. KJM RA 2003. 1116.

¹⁰³⁸ A koponya és a mellkas környéki hegyes vastárgyakra elvileg magyarázatot adhatna egy erdélyi oláh szokás („*Az erdélyi oláhok Hosdátton temetés előtt a halottnak szívébe vagy koponyájába hosszú vasszöveget vernek, nehogy hazajárjon, s mint gonosz lélek emberben, állatban kárt tegyen.*” SOLYMOSSY Sándor 1933 105.), ebből levezethető nyomokat azonban a bácsalmási vázak antropológiai vizsgálata nem igazolt.

¹⁰³⁹ Katymár 55. sír: F. A jelzett vaskapoccsal szemben az alábbi tárgyak szerepeltek e sírnál: vascsat vagy vaslánc kis töredéke, vaslemez-darab kis nyúlvánnyal, bronzlemez darabja. A sírban kiscsömögös bronztű és 2 fűlegomb volt. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 25. és XII.t. 6-8.; 90. sír: F., vashegy-darab a koponya jobb oldalánál. A sírban kiscsömögös tű is volt. U.ott 33-34. és XIII.t. 6.

¹⁰⁴⁰ Katymár 45. sír: F., kiscsömögös tű és „*pártasodrony*” maradványai voltak a sírban. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 21.

¹⁰⁴¹ Dombóvár 193. sír. A fej körüli kauricsigákból, nürnbergi zsetonokból, ezüst- és bronzlemezekből homlokszalagot rekonstruált az ásató. GAÁL Attila 1982 152., 170. és 30. kép.

¹⁰⁴² Dombóvár 67. sír: Inf.I., a koponya mögött ívelt vasdarab, más lelet nem volt a sírban; 132. sír: F. Ad., a kop. bal oldalán vasdarabok, ezen kívül csak egy gyöngyszem; 204. sír: Inf.II. állkapocs alatt vasrögök. GAÁL Attila 1982 140., 146., 175. és 11. kép, III.t.

¹⁰⁴³ Bácsalmás 31. sír: nő, a jobboldali bordák alatt; 54. sír: nő, a jobb felkarnál, a bal könyöknél, a deréktájon, a bal kéznél; 55. sír: nő, a baloldali bordák mellett, a jobb medence külső oldalán; 75. sír: felnőtt, a jobb könyök belső oldalán; 79. sír: nő, a lábfejek között. Wicker Erika ásatási dokumentációja 1993. KJM RA 99.857.; 194. sír: felnőtt, a két vasdarab helyét nem jelzi a dokumentáció; 216. sír: felnőtt, a jobb medencelapáton; 233. sír: felnőtt, a jobb lapockánál; 274. sír: felnőtt, a bal kézujjknál. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2001 KJM RA 2002. 1114.; 459. sír: felnőtt, a sír bal felső sarkánál; 473. sír: felnőtt, a jobb lábfejnél; 483. sír: gyermek, a padmalykoporsó tetején. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2003 KJM RA 2003. 1116.

¹⁰⁴⁴ Bükkszállás 31. sír: felnőtt, a bal bordáknál; 80. sír: feltehetően Iuv. korú, két db a bal bordákon; 111. sír: Inf., vaslemez, helye ismeretlen. KOREK József 1994 185., 187-188.

- ¹⁰⁴⁵ Katymár 14. sír: Ad., a bal vállon, a sírban fülesgomb is volt. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 14. A tárgyakat a dokumentáció jelzi, de nem kerültek a múzeumba.
- ¹⁰⁴⁶ Dombóvár 7. sír: nagyméretű, vas kampósszeg (mivel a leírás nem jelez padkát, ez elvileg lehet akár koporsósszeg is – WE) a bal combcsonton; 66. sír: Inf., iszkába a két combcsont között; 18. sír: Inf., vasdarabok a hátcsigolyák jobb oldalánál, 138. sír: Inf., vasrögök a jobb alkar és a medence között. GAÁL Attila 134., 135., 140., 147., 175. és I.t.
- ¹⁰⁴⁷ Esztergom 34. sír: nő, ruhakapocs-sor, 16. századi pénzek. A jobb combcsont külső oldalán egy kb. 1,3 cm széles, enyhén domború vaslemez vagy -pánt töredéke.; 36. sír: férfi, bronzcsövecske, a jobb medencelapáton egy meghajlított vasrudacska, megsemmisült. LAZÁR Sarolta 1999 313-314. és 5. kép 23.
- ¹⁰⁴⁸ Bácsalmás 352. sír: F., kiscsömbs bronztű is. Wicker Erika ásatási dokumentációja 2002. KJM RA 2002. 1115.
- ¹⁰⁴⁹ A már említett katymári 55. sír dokumentációjában a sírlapon 3 sz. mellékletként az alábbi szerepel: „*Vaskapocs a koponya csecsnnyűlványai között, huzalból, kört képezve, mindkét vége visszacsavarodik.*” Ezzel szemben ugyanezen mellékletszám alatt az alábbiak voltak: vascsat vagy vaslánc kis töredéke, vaslemez-darab kis nyűlvánnyal, bronzlemez darabja. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 25. és XII.t. 6-8.
- ¹⁰⁵⁰ Dombóvár 65. sír. A karikák átm.: 0,7 cm. GAÁL Attila 1982 139. és III.t.
- ¹⁰⁵¹ Dombóvár 193. sír: Inf.II. GAÁL Attila 1982 152., 170.
- ¹⁰⁵² GAÁL Attila 1982 169.
- ¹⁰⁵³ Dombóvár 12. sír: F., a sírban gyöngy és gombok voltak. A bal halánték táján előkerült vaskarikák összekapcsolódásának módja „*a sodronyíngék készítésére emlékeztető. Aljára farostok tapadtak.*”; 196. sír: M., a 0,7 cm átmérőjű vaskarikából összerozsdásodott rög a 65. sírban találtra hasonlított, a sírban üveg- és óngombot is találtak. GAÁL Attila 1982 135., 152. és I., VIII.t.
- ¹⁰⁵⁴ GAÁL Attila 1982 170. és 31.j.
- ¹⁰⁵⁵ SAROSÁ CZ György 1968 162.; Másutt pontosítja, hogy „*a szerbek magukkal bort és pogácsát vittek: a pogácsát darabokra tördelve a szegények között szétosztották, a bort a sírhalmon kiöntötték.*” A temetőbe vitt ételeket „*a megboldogult lelki üdvösségéért készítették*”, de maguk fogyasztották el. A horvátok még a közelmúltban is vittek a „*megboldogultnak kedvenc ételéből néha szeretetből*” a sírhalomra. SAROSÁ CZ György 2003 94-96.
- ¹⁰⁵⁶ Dombóvár 63. sír: Inf.II., gép által erősen bolygatott váz mellkasán három állatcsont-töredék. A sírban ón- és bronz gombok voltak.; 100. sír: Inf.I., gyöngyös-kaoris fejéssel, óncsüngővel. Az állatcsont a bal combcsont mellett feküdt.; 256. sír: M., bal felkar alatt állatcsont, a sírban egy fél török akaszt is találtak. GAÁL Attila 1982 139., 143., 158., 176.
- ¹⁰⁵⁷ Nem soroltam a leletek közé a koporsószegeket, a csontokon levő patinás elszineződéseket viszont akkor is, ha az eredeti tárgy már nem maradt meg.; Az arányok Katymáron bizonytalanok. Sok sírt a homokot hordó munkások tettek részlegesen vagy egészen tönkre, így nem tudni, hogy ezekben eredetileg mennyi lelet volt, és azt sem, hogy a beszolgáltatott leletek valóban az általuk jelzett sírokból származtak-e. WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 11-36.; Problémás a győri temető adata: a bevezetőben Mithay Sándor 211 bolygatott és 93 bolygatlan sírt említett (MITHAY Sándor 1985 185.), ez együtt is csak 304 sír. A leíró részben csak 69 „*jelentősebb sír*”-t részletezett (ezek közül 21-ben nem volt lelet vagy csak koporsósszeg) de a záró sírszám 368 (U.ott 186., 190-191., 193.), a számításnál ezt vettem figyelembe.

WICKER ERIKA
RÁCOK ÉS VLAHOK
A HÓDOLTSÁG KORI ÉSZAK-BÁCSKÁBAN

PhD-disszertáció

FÜGGELÉK

KÖZÉPKORI ÉS KORA ÚJKORI
LELŐHELYEK ÉSZAK-BÁCSKÁBAN

TÉRKÉP

KÖZÉPKORI ÉS KORA ÚJKORI LELŐHELYEK ÉSZAK-BÁCSKÁBAN¹

A középkori és kora újkori települések pontos azonosításához vihet közelebb a települések feltételezett helyének² és az ismert régészeti lelőhelyeknek térképre vitele.³ Ennek alapján több lelőhelyet sikerült írott forrásokból is ismert településekhez kötni.⁴

BAJA – BELVÁROS

(-)

BAJA	Szórvány sírlet	Kora újkor
Hajtú és gyöngyök kerültek a múzeumba. ⁵		
<i>Megjegyzés:</i> Nem azonosítható lelőhely		
BAJA – BARTÓK BÉLA U. 3-6. SZ. – ld. BAJA – VÁRÁSATÁS		
BAJA – BARTSCH U. ld. BAJA – FERENCIEK		
BAJA – BÉKE SZÁLLÓ, ld. BAJA – GALAMB U.		
BAJA – BÉLA KIRÁLY U., ld. BAJA – HUNYADI U.		
BAJA – DANKÓ GÁBOR U., ld. BAJA – HARANGLÁB		
BAJA – DÓZSA GYÖRGY ÚT, ld. BAJA – HARANGLÁB		
BAJA – FERENCES RENDHÁZ UDVARA, ld. BAJA – FERENCIEK		

1.

BAJA –FERENCIEK	Település, temető	Középkor – 18. sz.
-----------------	-------------------	--------------------

MÚZEUMUDVAR:

1956-ban csatornaásáskor sír került elő. A váz „*a bal kulcscsontján zöldes patina van. Lábszárán rendellenes csontkinövés látható. [...] Valószínűnek tartom, hogy a váz az ismert, Szt. Antal templom körüli, XVII-XVIII. századi sírmező tartozéka.*”⁶

FERENCIEK:

Árokásás bolygatott egy sírt: „*Zalotay állítása szerint itt Anjou-kori temető van.[...] Az Anjou-korinak vélt sírmezőből 9 sírt bontottunk fel hitelesen. Megállapítottuk, hogy a temető soros, az egyes sorokon belül családi csoportos temetkezés van. [...] Átvágások azonban soha nincsenek, csupán kisebb elcsuszamlások. A sírokban lelet bronz ruhakapcsok (2 drb) aligha lehet anjoukori. Inkább a XVII-XVIII. századra gondolok.*” Az 1-16. sírok egy része koporsószegecs, a vázak alkarcsontjai többnyire a deréktájon voltak.⁷

Két évvel később úttestbontás során további sírokat találtak: *„a sírok 1730 előtt kerültek a földre. [...] egy sorban fekszenek, egymástól aránylag szabályos távolságban. [...] Feltételezhető, hogy a törökkor vége felé hozzánk szivárgott, később betelepített bunyevácok fekszenek itt. [...] A Műemlékvédelmi Bizottság nem engedte meg a templom déli oldala mellett elhúzódo fal lebontását és a terület rendezését. Így a leletmentést teljesen befejeztük.”* A 17-27. sírokból koporsószegek, gyűrű, gyöngyök (rózsafüzér?) kerültek elő, a vázak alkarcsonjtjai a deréktájon vagy a felső vázcsontokon feküdtek.⁸

SZÉCHENYI U. 2/A (MÉSZÖLY-HÁZ):

„A föld színétől kb. 70 cm-re” emberi vázcsontokat találtak. *„A csontok körül határozottan felismerhetők voltak a koporsó maradványai. [...] A halott északkeleti irányban feküdt, feje délnyugatnak.”*⁹

BARTSCH U. 8/A:

*„A Bartsch u. környékén egy temető terült el [...] Homokkitermeléskor sok emberi csont került elő a múlt század második felében. [...] feltételezhető, hogy a tavaly megásott Ferencrendi templom körüli XVIII. századi sírmező beteltele után ide [...] temetkeztek tovább. Lehetséges az is, hogy a két temető egyidőben volt használatban, és a templom köré a rangosabb halottakat temették, míg ide a szegényebbje került.”*¹⁰

Két évvel később talajjegyengetési munkák során *„emberi csontokat találtak.[...] A temető tehát nagy kiterjedésű, korát nem lehet megállapítani. Leletmentés nem szükséges.”*¹¹

FERENCES RENDHÁZ UDVARA (BARTÓK BÉLA U.):

A templom délkeleti falához közel árokásáskor emberi csontokat találtak. Az árok földjéből koporsószegek, állatcsontok és késő középkori kerámiatöredékek kerültek elő.¹²

FERENCIEK TERE:

Cserép-és fémtöredékek, csontok kerültek ki egy hódoltság kori gödör felső részéből. *„... a folyami homokba beásott gödör oldalfalait a homok beomlásának megakadályozására deszkákkal bélelték ki, a sarkokat pedig levert karókkal támasztották ki. Midőn a gödörnek, előttünk ismeretlen, rendeltetése megszűnt (esetleg raktárverem lehetett), szeméttel töltötték be. [...] a térnek régebbi felszíne a mainál jóval magasabban feküdt, a régi felszínt a tér kövezésének készítésekor erősen lehordták. [...] a törökkori felszín magassága már nem állapítható meg ezen a helyen. [...] feltűnően kiválik a számarányában is jelentőségteljes távolkeleti importanyag. Valószínű, hogy nem a bajai törökkori erőd tagjainak használatában állt, hanem az Eszékről felfelé vezető útvonalon Budára vagy más jelentékenyebb központba szállított készletek útközben megsérült darabjaival van dolgunk.”*

A leletben – egyebek mellett – török kancsófedél, kályhaszemek, fazéktöredékek, török korsó- és pipatöredékek, habán edénydarabok, kínai talpas csésze, perzsi talpas csészék, téglatöredékek voltak.¹³

KIS SZERB TEMPLOM:

Bronz hajtű került a múzeumba.¹⁴

Megjegyzés: A hét lelőhely feltehetően ugyanannak a hosszú időn keresztül használt temetőnek részei. Használata alsó és felső határa bizonytalan. Kérdés, hogy a temetkezések egy része hódoltság kori rácokhoz köthető-e.

BAJA – FERENCIEK KERTJE, ld. BAJA – VÁRÁSATÁS

BAJA – FERENCIEK TERE, ld. BAJA – FERENCIEK

2.

BAJA – GALAMB U.

Török párkány?

Középkor? – 19. sz.

Egy „kiterjedt löszrög [...] tövében régi falmaradványok észlelhetők. [...] Ez lehet a maradványa annak a középkori magyar építménynek, mely a török vár előzményének tekinthető.”¹⁵

BAJA – BÉKE SZÁLLÓ:

„Sok cseréptöredéket sikerült összegyűjtenem a Béke szálló alatt lévő altalajból, 2-3 m mélységből. [...] kivétel nélkül XIV-XV. századi edénytöredékeknek bizonyultak. [...] Ezek a leletek a Galamb utca házainak területén fellelt falmaradványokkal együtt a török vár előzményének tekinthető középkori magyar épületek meglétét igazolhatják.”¹⁶

BAJA – VÁRÁSATÁS:

„Az idejű ásátás eldöntötte, hogy Zalotay Elemér dr. teóriája aligha állja meg a helyét. Megásattuk és megnéztük az összes olyan helyet, ahol szerinte Árpád-kori falnak, Anjou-kori templomnak, török várfalnak kellett állnia. Megállapítottuk, hogy ezeken a helyeken csak XVIII. századi vagy újabb falak vannak.” A megkutatott területek: Széchenyi u. 2/a (18-19. századi épület), Ferenciek kertje (18-19. századi épületnyomok, stb.), Parti u. 16. sz. (20. századi fal) és Bartók B. u. 3-6. sz. (19. századi. fal).¹⁷

Megjegyzés: Mivel az írott források szerint a bajai párkány a Béke (ma: Szentháromság) téren és környékén volt, csak alaposabb régészeti kutatás döntheti el, a fentiek közül mely lelőhelyek és jelenségek őrizhetik nyomait.

BAJA – GANZ UTCÁJA (KÖLCSEY U.), ld. BAJA – NAGYTEMLOM

3.

BAJA – HARANGLÁB

Temető

Középkor – 18. sz.

DANKÓ GÁBOR U. 6.:

„Csontvázak kerültek elő.[...] koporsódeszka nyoma is előfordul. [...] Itt soros temetővel van dolgunk. A sírok Ny-K irányításúak. A környék közismert temetkezési hely. Néhány évtizede még egy harangláb is állott itt. (Innen kapta a köz a nevét). Miután tavalyelőtt megtaláltuk az egykori Istvánmegye nevű falu törökkori temetőjét, itt csak XVIII-XIX. századi temetkezésre számíthatunk. [...] Mentésnek értelmét nem láttam.”¹⁸

DÓZSA GYÖRGY U.:

„A 102-106. számú házak kertjében egy kissé emelkedettebb homokdombon temető terület el.” A soros temető három feltárt sírja koporsós volt, a vázak alkarcsontjai a deréktájon ill. a bordákon feküdtek. A szegek és pitykegombok alapján a temető használata „...a XV-XVII. század közvége felé esik.”¹⁹ „A temető István-megye nevű község temetője volt, melynek első említését 1580-ból ismerjük egy török defterből.”²⁰

HARANGLÁB:

„Földmunka során két XVIII. századi sír került felszínre. A temető István megye egykori temetője volt.”²¹

RÁKÓCZI U. 24-36.:

„Feltártunk 2 sírt, melyekben bronzgomb, vasszegek és iszkábák voltak. A sírok XVIII. századinak látszanak. Nyilván ide is átnyúlott még az a temető, melynek elején néhány évtizeddel ezelőtt még állott a harangláb. Lényegében tehát István-megye nevű falu temetője lehetett és egészen újkori. A további mentést ezért szükségtelennek ítéltém.”²²

Megjegyzés: A négy lelőhely ugyanannak a temetőnek a része lehet. Használatának alsó és felső datálása bizonytalan. Feltehetően hódoltság kori rácok (is) temetkeztek ide. Amennyiben templomra utaló nyomok csak a nagyfokú beépítettség miatt nem kerültek elő, első szakasza a középkori Istvánmegye/Istvánvölgye településhez köthető.²³

4.

BAJA – HUNYADI U.

Temető

Hódoltság kor

VÖRÖSKERESZT TÉRI ISKOLA:

Egy kiemelkedésről – melyet az 1900-as évektől töltésépítésekhez hordtak el – folyamatosan kerültek elő emberi vázcsontok. „Ha temető volt is ezen a helyen, úgy az nyugatra, a

valamikori dombon lehetett. Ezt azonban az 1900-as évek elejétől kezdve, több ízben történt töltésépítkezéshez hordták el.”²⁴

HUNYADY U. 3/B:

Gödörással bolygatott temető rész öt feltárt sírja alapján „a temető nem kezdődhetett a XVI. századnál korábban, de annak is inkább a vége felé, vagy a XVII. században. A Balla Antal-féle 1772-es térkép ezen a helyen nem jelöl temetőt, tehát ekkor már megszűnt. Valószínűnek tartom, hogy a török korszakban felgyülemlett szlávok temetője lehetett. Erre mutat a lakosság körében jelenleg is elterjedt „rác-temető” elnevezés.” A koporsószegek mellett az egyik sírban „...nyakdisz. Felül egy fejes bronztű fogta a szövethet. (Ing nyaka?) Ezen egy kis barna kövekből álló, keresztalakú sor, melynek végén egy nagyobb fehér, csiszolt gyöngyszem van.” Egy másik sírban „két szép hajtű (?). Ilyeneket a múzeum már őriz, de hitelesítésük csak most történhetett meg. A 30-as években bekerült tűk szórványok.” A vázak alkarcsonjtjai a deréktájon voltak.²⁵

BÉLA KIRÁLY U.:

A Béla Király u. – Zrínyi Miklós u. sarkán árokásáskor bukkantak embercsontokra. Az ÉNy-DK-i tájolású sírban koporsószeg volt.²⁶

Megjegyzés: A három lelőhely – melyről templomra utaló nyomok nem kerültek elő, - ugyanannak a temetőnek a része. Azonos lehet az Evlia Cselebi által említett „mohamedán” temetővel,²⁷ és feltehetően hódoltság kori rácok temetkeztek ide.

BAJA – KERTÉSZKÉPZŐ TECHNIKUM, ld. BAJA – LŐKERT SOR

BAJA – KÖLCSEY U., ld. BAJA – MÓRA FERENC U.

BAJA – KIS SZERB TEMPLOM, ld. BAJA – FERENCIEK

5.

BAJA – LŐKERT SOR

Temető

Középkor – 18. sz.

KERTÉSZKÉPZŐ TECHNIKUM:

A technikum udvarán „két csontváz volt. [...] A sírok irányítása Ny-K, úgy, hogy a koponya nyugaton van. A férfi jobb keze, a nőnek pedig mindkét keze a medencébe van hajlítva. [...] ez a két csontváz egy XVI-XVII. század fordulójáról való nagyobb sírmező tartozéka. [...] Várható leletek: gömbös, vékony ruhatűk, fésűk, bronz és ezüst fülbevalók, esetleg érmek és pártagyöngyök.”²⁸

SZAMUELLY (SZENT ANTAL) U.:

Gázcsőfektetéskor „egy soros temető 3 sírját találták meg és tették tönkre. A sírokban – egy kivételével – nem volt melléklet. Az egyiknek nyakán illetve azon a tájékon egy rosszezüst ereklyetartó feküdt. A munkások [...] szétfeszítették, és egy latinbetűs, latin szövegű pápai áldást tartalmazó iratot vettek ki belőle. [...] A sírok XVIII. századiak lehetnek, és ezen a területen a nyomok szerint egy nagyobb temető terül el.”²⁹

LŐKERT SOR:

„Gázcsőfektetés közben nagyobb temetőt találtak.[...] 6-8 váz, ezeket kiszedték, az árkokat betemették. Mellékletük nem volt. Nyújtott vázak voltak.[...] A temető elég nagy kiterjedésű, mert átnyúlik a Szent Antal utca sarkáig. Újkori, XVIII. század utáni temetőnek tűnik. A sírok É-D tájolásúak, sorosak. Leletmentésre szükség nincs.”³⁰

Megjegyzés: A három lelőhely – melyről templomra utaló nyomok nem kerültek elő, - ugyanannak a temetőnek a része. Baja hódoltság kori lakossága (is?) használhatta, és feltehetően hódoltság kori rácok (is) temetkeztek ide.

BAJA – MÉSZÖLY-HÁZ, ld. BAJA – FERENCIEK

6.

BAJA – MÓRA FERENC U.

Temető

Hódoltság kor – 18. sz.

MÓRA F. U. 1-3:

A munkások „mintegy 160-180 cm mélyen 2-3 sírt tettek tönkre. A munkások bemondása szerint a vázak nyújtott helyzetben, hanyatt feküdtek, 1-2 méter távolságban egymástól, viszonylag sorban. Leleteket nem találtak. Mintha koporsó nyomait figyelték volna meg. [...] mentésre szükség nincs. A Móra Ferenc utca környékén több ízben kerültek elő sírok [...] Benyomásom szerint XVII-XVIII. századi temető lehet e helyen. Nagyobb kiterjedésű kellett legyen, és egészen a Felszabadulás térig húzódhat el.”³¹

„A kitermelt földből feltehetően emberi csontok kerültek a felszínre [...] Az úttest felszínétől 110 cm-re helyezkedtek el egymástól 1,5-2 m-re a sírok.” Az egyikben két koporsószeget volt.³²

GANZ UTCÁJA (KÖLCSEY U.):

Koporsószeget, textilmaradványok, két fémgomb kerültek a múzeumba.³³

TELCS EDE U.:

Koporsószegecs sír, mely bizonyára az 50 m-re, Ny-ra fekvő ún. nagy szerb templom temetőjéhez tartozik.³⁴

Megjegyzés: A három lelőhely – melyről templomra utaló nyomok nem kerültek elő, - ugyanannak a temetőnek a része. Baja hódoltság kori lakossága (is?) használhatta, és feltehetően hódoltság kori rácok (is) temetkeztek ide.

BAJA – MÚZEUMUDVAR, ld. BAJA – FERENCIEK

7.

BAJA – NAGYTEMPLOM	Temető	Középkor – 18. sz.
--------------------	--------	--------------------

NAGYTEMPLOM:

Építkezésekkor évek óta kerülnek elő sírok. Leletmentéssel 11 sír vált ismertté. A temető használatát 1745-ben fejezték be.³⁵

PÉTER-PÁL U.:

Csatornafektetési munkák bolygatták a temetőt. „Több csontváz töredéke hever itt. [...] Egy magános sír, majd egy többszöri (3-4) egymásratemetés.” A közelben később feltárt öt sír nagyrészt koporsós volt, az egyik „...női, fején pártá. Ilyen párták a XIV. századtól egészen a XVIII. századig ismeretesek. A temető kora tehát igen tág időhatárok között állapítható csak meg. Ha XIV. századi lenne, úgy sűrűbben kellene jelentkeznie egy adott helyen (az egykori templom körül), itt pedig soros, laza temetéssel van dolgunk, így inkább ez is a kései keltezés mellett (XVII-XVIII. sz.) mellett szól.” A vázak karcsontjai a váz mellett nyújtva feküdtek.³⁶

Megjegyzés: A két lelőhely – melyről bizonyára a beépítettség miatt nem kerültek elő templomra utaló nyomok, - a polgárváros egyik, hosszú ideig használt temetőjének része lehet.

BAJA – PARTI U. 16. SZÁM – ld. BAJA – VÁRÁSATÁS

BAJA – PÉTER PÁL U., ld. BAJA - NAGYTEMPLOM

BAJA – SZAMUELLY U., ld. BAJA – LŐKERT SOR

BAJA – SZENT ANTAL U., ld. BAJA – LŐKERT SOR, SZAMUELLY (SZENT ANTAL) U.

BAJA – SZÉCHÉNYI U. 2/A – ld. BAJA – VÁRÁSATÁS

BAJA – TELCS EDE U., ld. BAJA – MÓRA FERENC U.

BAJA – VÖRÖSKERESZT TÉRI ISKOLA, ld. BAJA – HUNYADY U.

BAJA – VÁRÁSATÁS, ld. BAJA – GALAMB U.

BAJA – BAJASZENTISTVÁN

8.

BAJA – BAJASZENTISTVÁN, SZÁLLÁSOK	Település, templom	Középkor
-----------------------------------	--------------------	----------

Egy 2-3 m magas domb „*tetején 120-150 m szélesen és 40-50 m hosszan középkori cserepeket szedtünk össze. A falu templomát téglatörmelék jelzi.*”³⁷

Megjegyzés: A lelőhely közvetlen közelében okleveles adatokból is ismert középkori település nincs, hozzá legközelebb a hódoltság korban már pusztává vált Szentistván és Cseke egykori falvak találhatóak.

BAJA – HARÁBÓ, ld. BAJA – IZSÉR

9.

BAJA – IZSÉR	Település, temető	13 – 14. sz. és ?
--------------	-------------------	-------------------

IZSÉR:

Az izséri határrész északi szélén, egy Duna-közeli dombon 13-14. századi edénytöredékek kerültek elő.³⁸

HARÁBÓ, NAGYHEGY

„*A Harapó vagy Harábónak nevezett, igen alacsony, 2-3 km hosszú rét K-i oldalának közepén van a Nagyhegynek nevezett domb, ahol XIII-XVI. századi cserepeket gyűjtöttünk. Az erdővel nem borított részen emberi csontok is heverték.*”³⁹

Megjegyzés: Azonos lehet a hódoltság korban pusztává vált Izsér, esetleg a közeli, a 17. század utolsó harmadában még lakott Kákony középkori településekkel. A temető kora ismeretlen.

BAJA – NAGYHEGY, ld. BAJA - IZSÉR

BAJA – RÁKÓCZI U., ld. BAJA - HARANGLÁB

BAJA – EGYÉB HATÁRRÉSZ

10.

BAJA – BÁTMONOSTOR – SZEREMLE HATÁRA	Edénylelet	16. sz.
--------------------------------------	------------	---------

„*Földmunkák során a közös határon négy rézedényt találtak. Mind a korsók, mind a tál a XVI. századi török fémművesség terméke.*”⁴⁰

Megjegyzés: A lelőhelytől délnyugatra feküdt Szurdok, a középkor végére lakatlanná vált település; kapcsolatuk bizonytalan.

11.

BAJA – JANKÓ DŰLŐ	Templom, temető	Középkor
<p>„Szőlőaláfordítás közben [...] több csontvázat találtak.[...] melléket nélküliek, nyújtottak voltak.” A szomszédos szőlőben „nagyobb kövek kerültek elő.[...] ezen a kis homokdombon középkori magyar templom vagy kápolna állhatott, mely körül temetkeztek is. Leletmentés nem szükséges.”⁴¹</p>		

Megjegyzés: Azonos lehet a Arany-Gorni Aranyas középkori, a hódoltság korban rácok lakta, esetleg Cseresz középkori, a hódoltság korban pusztává vált településsel.

12.

BAJA – PETŐ	Templom, temető	11-16. sz.
<p>1959-1962 között egy templom körüli temető 230 sírja vált ismertté. A temetkezések túlnyomó többségét korabeli rátemetés vagy újkori földmunka bolygatta. „A temetkezés a templom közelében négyszeres megújítást mutatott. A sírok itt zömmel késő középkoriak. A temető széle felé a rátemetés megszűnt.[...] Megállapítható volt, hogy a X-XI. század fordulójában a temetkezést nagy területen kezdték el., A templom megépítése után a temetkezés a templom köré zsugorodott.”⁴² Használata „legalább a XV. sz.-ig tartott. Megtaláltuk a templom 104 cm széles falát, melyet 154 cm hosszan tudtunk követni. A domb Ny-i felén még mintegy 100 sír vár feltárássra.”⁴³ Hat sírban téglák voltak, a sírgödrök néhány esetben szűknek bizonyultak. Két sírnál szerves anyagba tekerést, egynél pernyés réteget figyelt meg az ásató. Három női sírban párta, kettőben veretes öv volt. Gyakori lelet az S végű hajkarika és a koporsószeg, és két gyűrű is előkerült. Az alkarok jórészt a váz mellett vagy az ölben, olykor a felső vázcsontokon voltak.⁴⁴</p>		

„A temető Pethő helység temetője, melynek első okleveles említését 1384-ből ismerjük. Az ásás bebizonyította, hogy a település kora Árpád-kortól a XVI. sz.-ig folyamatos volt.”⁴⁵

Megjegyzés: Azonos lehet Pető középkori, a hódoltság korban pusztává vált településsel.

BÁCSALMÁS

13.

BÁCSALMÁS – DOBOKA	Temető	?
--------------------	--------	---

Bácsalmástól északkeletre villanyoszlop telepítése során bolygattak temetőt. „*A villanykaró lábuzatán egy sárga négyzetbe elhelyezett 20-as szám található. A rendőrség emberének beszámolója alapján kb. 1-1,2 m mélységből kerültek felszínre a csontok (homokos talaj). A sírtól É-ra, a dombtetőn szórványban emberi csontok találhatóak.*” Az egyik koponya halántékrészénél zöld elszíneződés. A területen templomra utaló nyom nem volt.⁴⁶

Megjegyzés: Közvetlen közeléből nem ismerünk oklevelekben említett középkori települést.

BÁCSALMÁS – FLECKENSTEIN-FÖLD, ld. BÁCSALMÁS - GRADINA

14.

BÁCSALMÁS – GRADINA	Templom, temető	Középkor
---------------------	-----------------	----------

GRADINA:

„*Almás határában [...] Gradina (a helységtől éjkel. felé a volt Prikovity pusztában még feltalálható árokkal és téglatörmelékkel, egy régebbi erődítés helye)*”⁴⁷

A környezetéből kiemelkedő, nagy dombon, mely jelenleg Szabó Béla tulajdonában, közvetlenül a házától keletre van, a felszínt kő- és téglatöredékek, emberi vázcsontok borítják.⁴⁸

FLECKENSTEIN-FÖLD:

A kelebiai út és kiskunhalasi vasút közt, „*a községtől kb. 3 km-re [...] találtak csontvázas sírokat kinyújtott helyzetben. [...] Nagyobb területen elszórva épülettörmelék fekszik. [...] A sírok korát melléklet nélkül meghatározni nem lehet.*”⁴⁹

PRIKIDÁNOVICS LUKÁCS FÖLDJE:

Községtől északkeletre, vasúthoz közel négyszögletes épületnyom, sírokkal, melyek „*keletkezését a jelek szerint a XVI. sz.nál előbbre vinni nem lehet.*”⁵⁰

Megjegyzés: A három különböző elnevezés ugyanarra a lelőhelyre utalhat. Közvetlen közeléből nem ismerünk oklevelekben említett középkori települést.⁵¹

15.

BÁCSALMÁS – JÓZSEFSZÁLLÁS	Éremlelet	14-15. sz.
---------------------------	-----------	------------

1936-ban lovas ekével történt szántás során 2446 ezüstdenárt találtak „egy 'nyakatörött' cserépedényben. [...] 3 db dénár Mária (1382-1387), 2443 dénár pedig Zsigmond (1387-1437) uralkodására esik.”⁵² A lelet a Magyar Történelmi Múzeum Éremtárába került.⁵³

Megjegyzés: Közvetlen közeléből nem ismerünk oklevelekben említett középkori települést. Halmos középkori, a hódoltság korban rácok lakta falu ettől északnyugatra, kb. 4 km-re fekszik.

BÁCSALMÁS – KÍGYÓSPART, BOKODI ÚT, ld. BÁCSALMÁS – ÓALMÁS, HOMOKBÁNYA

BÁCSALMÁS – MOSZTONGA, ld. BÁCSALMÁS - JÓZSEFSZÁLLÁS

BÁCSALMÁS – ÓALMÁS I., ld. BÁCSALMÁS – ÓALMÁS, HOMOKBÁNYA

BÁCSALMÁS – ÓALMÁS II., ld. BÁCSALMÁS – ÓALMÁS – HALMOS

BÁCSALMÁS – ÓALMÁS III., ld. BÁCSALMÁS – ÓALMÁS, HOMOKBÁNYA

16.

BÁCSALMÁS – HALMOS	Település, templom, temető	Árpád-kor – hódoltság kor
--------------------	----------------------------	---------------------------

ÓALMÁS II.:

„Két halom van egymástól 50-70 m-re. A két halom közül a Ny-in, tehát a Kígyóshoz közelebb esőn gyér középkori cserépanyag, a másikon emberi csontok, téglá- és kötörmelék. Itt állott a templom.[...] A temető kétrétegű. A felső sírok kezei nyújtottak (sic! – WE) [...] a temetkezés megindulása után nem sokkal, talán még a XI. században, de a XII. században megépült a templom is.” A feltárt 49 sír túlnyomó része bolygatott volt. Jellegzetes leletek: 3 db S végű hajkarika, ólomgomb, vastörmelék. 24. sír: „A sírfenéken vastagon faszén, a vázon is végig: a pernyét utána kotorták.”; 31. sír: „A sírgödör teljes hosszában 1-3 cm vastag fahamu. Kismértékben a csontokon is.” 36. sír: „Részben a medence, részben a gerincoszlop felett 14 cm-re téglá.”⁵⁴

A temető használata „...legalább a XIV. századig tartott, de valószínűleg a török időkig. A település a Kígyós-patak keleti felén mintegy 800 méter hosszan tartott.”⁵⁵

WEIDINGER CSATORNA II. (KÍGYÓSPART):

„Feldúlt vázak, összedobált csontok. [...] A temető egyik pontján kisebb téglányalakú építmény alapja.[...] a felszínről összegyűjtött cserépanyag csupán a XIV-XVI. századra korlátozódik.”⁵⁶

Megjegyzés: A két elnevezés ugyanarra a templom körüli temetőre utal. Tekintve a terület „Halmos” elnevezését és közelségét a Bácsalmás – Óalmás, Homokbánya rác temetőhöz, a lelőhely Halmos/Halmas középkori, a hódoltság korban rácok lakta településsel azonos.

17.

BÁCSALMÁS – ÓALMÁS, HOMOKBÁNYA	Temető	Hódoltság kor
--------------------------------	--------	---------------

KÍGYÓSPART, BOKODI ÚT:

„150-200 méterre van a Kígyós patak. A patak ártere után egyenletesen emelkedik a talaj, s legmagasabb pontján az 1-3 métert is eléri [...] négy helyen is belemart a markoló a homokba, melyből az egész, mintegy 160x120 méteres domb áll.[...] A domb tetején is találtunk elszórva emberi csontokat, tehát az egész nagy kiterjedésű temető veszélyben van. [...] Településnek, templomnak nincs nyoma.”⁵⁷

ÓALMÁS I.:

„Óalmás nevű határrész sírmezejének és épületalapjainak természetéről és koráról a név maga mindent elmond. Törökkor utáni első megülés helye.”⁵⁸

ÓALMÁS, HOMOKBÁNYA:

„A temetőben 1993-2003 között 480 rác sírt tártunk fel. Jellemző a K-Ny-i irányítás, kevés koporsós sír. Általános a padkásan, ritkábban padmalyosan kiképzett sírgödör, a halottak két deszkával való csúcsos, olykor egyenes vagy ferde takarása. Jellegzetes leletek: bronztűk, fém- és csontgombok, párizsikapcsok, kaoricsigák, pénzek, ruhaflitterek és paszomány, gyöngyök, csizmapatkó. Templomra utaló nyom nincs.”⁵⁹

Megjegyzés: A három elnevezés ugyanarra a lelőhelyre utal, mely a Halmas/Halimas középkori, a hódoltság korban rácok lakta település rác temetője.

BÁCSALMÁS - PRIKIDÁNOVICS LUKÁCS FÖLDJE, ld. BÁCSALMÁS – GRADINA

18.

BÁCSALMÁS – RÁKÓCZI U.	Temető	18. sz. eleje
------------------------	--------	---------------

„A Kossuth utca sarkától számított harmadik háznak az 1960-as években történt alapozásakor koporsós temetkezés került elő. Tény, hogy az útkereszteződés egy domb teteje, a Kossuth utca beépítése csak 1786-ban történt, így lehetséges, hogy itt nagyobb temető volt.”⁶⁰

Megjegyzés: Feltehetően az 1719-ben új helyén újratelepült Almás első, tapasztott falú, kis temploma körüli temetővel⁶¹ azonos.

19.

BÁCSALMÁS – VÁRTELEK, HARTON TANYA	Temető	?
------------------------------------	--------	---

„Melléklet nélküli csontvázak soros sírmezővel. Kora nem volt megállapítható ez alkalommal.”⁶² Azonos lehet a Bácsalmás – Gradina lelőhely közelében néhány évtizeddel ezelőtt előkerült templom nélküli, soros temetővel.⁶³

Megjegyzés: Közvetlen közeléből nem ismerünk oklevelekben említett középkori települést.

BÁCSALMÁS – VÁRTELEKI RÉTEK, ld. BÁCSALMÁS – VÁRTELEK, HARTON TANYA
BÁCSALMÁS – WEIDINGER CSATORNA II. (KÍGYÓSPART), ld. BÁCSALMÁS–
ÓALMÁS, HALMOS

BÁCSBOKOD

20.

BÁCSBOKOD – VASÚTMENTE	Templom, temető	Középkor
------------------------	-----------------	----------

„1884-5-ben a vasút építésekor s az 1904. évi ásatások alkalmával egy régi templom alapfalára és mintegy 4-500 sírra akadtak, de ezeknek a korát nem tudták megállapítani.”⁶⁴

1958-ban újabb földmunka további sírokat tett tönkre: *„...cca 150 cm mélységből sírok kerülnek elő. A csontvázak mellett pénzeket találnak és valamennyi váz alatt kődarabok vannak.”⁶⁵*

„150 cm mélységben sírok kerültek elő. [...] kb. 50 sír pusztulhatott el – egy elveszett vastútól eltekintve mellékletek nem kerültek elő. A koponyák alatt lapos köveket említettek, s ezt megerősítette, hogy [...] egy ép koponya került elő, amely egy hússzínű, lapos, sérült téglán feküdt. A lelőhely valószínűleg a volt Bokod (Bikity) középkori elődjének temetője lehetett.”⁶⁶ „Egyetlen mellékletként az egyik munkás egy vas(?)tűt említett, mely – szerinte – olyan rossz állapotban volt, hogy amikor kézbevették, teljesen szétment. [...] a déli domboldal érintetlenül marad. Ennek felületén is lehet csontokat találni. [...] Feltehető, hogy a templom is ezen a dombon állt, és alapjai a vasútépítéskor semmisültek meg. [...] nem látom szükségesnek a munkálatok beszüntetését és leletmentés megindítását.”⁶⁷

Két év múlva *„újabb turkálás nyomai, szétszórt csontok stb. látszanak. [...] Döme Ottó (tanár – WE) folytatott itt 1958-ban és most júniusban 'ásatásokat'. [...] Döme kijelentette,*

hogy ő dr. Zalotay Elemértől kapott 1958 augusztusában engedélyt az ásatásokra. [...] Szóban és írásban megtiltottam a további áskálódást.”⁶⁸

Megjegyzés: Büked-Bikity-Biked középkori, a hódoltság korában rácok lakta településsel, esetleg a közeli Töttösszentgyörgy középkori, a hódoltság korban pusztává lett faluval azonosítható.

BÁCSBORSÓD

21a.

BÁCSBORSÓD – JULISKA DOMB	Temető	17-18. sz.?
---------------------------	--------	-------------

„Homokbánya nyitásakor feltehetően „az egykori község” temetőjét találták meg, „a sírok XVII-XVIII. századnak látszanak.”⁶⁹

Megjegyzés: Nem tudni, milyen jelenségek alapján történt a – feltehetően templom nélküli – temető datálása. Elképzelhető, hogy Borsod/Borsot középkori, a hódoltság korában rácok lakta település rác temetőjével azonos.

21b.

BÁCSBORSÓD – SERTÉSHIZLALDA	Temető	?
-----------------------------	--------	---

1951-ben emberi vázcsontok kerültek elő. A helyszínelés során a temető korát megállapítani nem sikerült, további vizsgálatokra, feltárássra nem került sor.⁷⁰

Megjegyzés: Az ismeretlen korú temető oklevelekből is ismert településhez kötése a kevés adat alapján egyelőre lehetetlen.

BÁCSSZENTGYÖRGY

22.

BÁCSSZENTGYÖRGY – HATÁRDOMB	Település, templom, temető	Középkor
-----------------------------	----------------------------	----------

„Az 1762. évi Kovács-féle térképen Gyurity pusztának felső részében Gara felé templomrom van feltüntetve.”⁷¹

A környék legkiemelkedőbb dombján „világosan látszott a templom törmelékrétege és a kettévágott sírok metszete. Többől a csontok még jelenleg is kiállnak, némelyiken patina nyomait találtam. A domb tetején nagyszámú középkori cserép hever. A település tehát közvetlenül a templom körül, attól közvetlenül délre húzódott.”⁷²

Megjegyzés: Kajánd középkori, a 16. század utolsó harmadában is lakott⁷³, vagy Nagy Geöricz, a hódoltság korban rácok lakta településsel lehet azonos.

23.

BÁCSSZENTGYÖRGY – SCHÄFERDOMB	Település, épület?	Középkor?
-------------------------------	--------------------	-----------

Homokbányászaskor egy téglasor és több kerámiatöredék került elő. A fal „korát megállapítani nem lehet. Középkori voltának ellene mond, hogy egyetlen emberi csontot sem találtam a bányában, azaz temető nem volt e helyen. [...] mentést még a kisebbfokú veszélyeztetettség ellenére sem láttam szükségesnek.”⁷⁴

Megjegyzés: Közvetlen közelében csak Nagy Geöricz, a hódoltság korban rácok lakta település található.

BÁTMONOSTOR

(-)

BÁTMONOSTOR	Szórványlelet	Hódoltság kor
-------------	---------------	---------------

1964-ben bronz hajtű került a bajai múzeumba. Lelőhelye, bekerülési körülményei ismeretlenek.⁷⁵

Megjegyzés: A lelőhely ma már nem azonosítható.

24.

BÁTMONOSTOR – KÁLVÁRIA	Temető	15-17. sz.?
------------------------	--------	-------------

A Petőfi utca északi végén álló „domb kb. 80-100 m átmérőjű és 8-12 m magas, kúpos. [...] Nem találtam olyan embert, aki a gödör kiásásánál jelen lett volna. Azt azonban a többi dolgozó is tudta, hogy több csontvázat találtak itt. [...] ÉNy-DK irányú, soros, esetleg többrétegű temetővel van dolgunk. Miután semmilyen leletanyagot nem ismerek a temetőből, csak az irányításából, stb. tudok következtetni. Valószínűleg 15-17. századi temető van e helyen.”⁷⁶

Megjegyzés: Amennyiben a 15-17. századi datálás helytálló, azonos lehet az 1658-ban már pusztaként említett Szurdok településsel.⁷⁷

25.

BÁTMONOSTOR – PUSZTAFALU	Templom, település, temető	12-16. sz.
--------------------------	----------------------------	------------

„A községtől D-re, Pusztafalu nevű határrészben állott a XII. század végén épült apátság egy gazdasági telepe, templommal. A tatárjárás alkalmával történt pusztulását követően a XIV. sz. közepén pápai engedéllyel filiális apátsági rangra emelkedett kolostorát kijavították és az Ágostonrendi szerzetesek az 1500-as évek közepéig lakták.”⁷⁸ Az 1977-től 10 éven át tartó

feltárások során a monostortemplom és a falu gótikus templomának feltárása mellett Árpád- és középkori településrészek és összesen 2443 sír vált ismertté, melyekből párták pártaövek, párizsikapcsok, gombok kerültek elő.⁷⁹

Megjegyzés: A lelőhely egy része azonos lehet Monostor középkori, a hódoltság korban rácok lakta településsel.

26.

BÁTMONOSTOR – SZURDOKPART	Temető	Hódoltság kor
---------------------------	--------	---------------

Műút szélesítésekor „10-15 csontvázat tettek tönkre. Mellékletük állítólag nem volt.” A leletmentés egy soros temető 12 sírját tárta fel. Jellegzetes leletek: fülesgombok, párizsikapocs, gyöngy. Az egyik sírgödörben „égett rőzse, olyan, mintha kiégették volna. Égetés enyhe lehetett, mert a sír oldalfalain nem látszik.” Négy esetben „a váz egész hosszában, szorosan a csontokra tapadva, gyékény.” Az alkar csontjai az ölben, a deréktájon párhuzamosan vagy a felső vázcsontokon voltak. Két vaspánt-darab utalhat egy koporsós sírra. „A 10. sírban cseréptöredék. Ilyet a Sükösd-Nagybesnyő, Baja-ferenciek udvara sírjaiban találtam eddig a környéken, ezeknek kora megfelel a szurdokparti sírok korának.”⁸⁰

Megjegyzés: Feltehetően a Monostor középkori településre vagy annak közvetlen közelébe települő hódoltság kori rácok temetője.

27.

BÁTMONOSTOR – SZURDOKPART, SZABADOS-FÖLD	Település	Középkor
--	-----------	----------

A Bátmonostor-Szurdokpart lelőhellyel „szemben kisebb domb emelkedik. Itt Szabados Márton gyümölcsösében és a tőle D-re húzódó földeken későközépkori cserepeket találtam nagyobb számban.”⁸¹

Megjegyzés: Azonos lehet az 1658-ban már pusztaként említett Szurdok településsel.⁸²

BOROTA

28.

BOROTA – KÁPOLNAI TÁBLA	Település, templom, temető	Középkor
-------------------------	----------------------------	----------

Egy helyi lakos „a volt Weidinger féle birtokon, az u.n. 'Kápolnai táblán' valami pincéről tud. Valószínűnek tartom, hogy egy elpusztult faluhely templomát örökíti meg a kápolnai tábla név és az állítólagos pince esetleg ennek beszakadt kriptája lehet.”⁸³ A lelőhely

azonosítására 2001-ben került sor: „*Jól megfigyelhető, hogy templomra utaló nyomok (lapos, kézzel vetett, pelyvás téglá, középkori habarcs – keveredve az újkori tanya törmelékével) csak a dűlőút K-i oldalán, az egykori Szabó tanyahelyén voltak. Ezzel szemben a szétszántott, kifehéredett, napszitta embercsontok (zöld patinanyomos ujjpercek és koponyacsont ill. mandibula töredékek) mintegy 70 m átmérőjű körben voltak az egykori Szabó tanya D-i oldalán, a másik, az egykor a dűlőút túloldalán álló tanyaépületek alatt is. Az embercsontokkal borított helytől Ny-ra már cserepeket sem találtunk. Innen K-re 50-70 m-re [...] voltak még leletek, zömmel kerámia-, valamivel kevesebb kőtöredék.*”⁸⁴

Megjegyzés: Borot, esetleg Szent Pál-Szenpál középkori, a hódoltság korában rácok lakta települések egyikével lehet azonos.

29.

BOROTA - NYUGATI RÉSZ	Templom	Középkor
-----------------------	---------	----------

*"A puszta nyugati részében egy 1770-es években készült térkép még feltünteti a régi templom helyét."*⁸⁵

Megjegyzés: A lelőhelyet nem lehet pontosan azonosítani. Tekintve, hogy a Borota – Kápolnai tábla lelőhely a falutól dél-délnyugatra esik, feltehetően nem ugyanarról a középkori templomról van szó. Talán Borot, esetleg Rém/Rim középkori, a hódoltság korban rácok lakta települések egyikével azonos.

CSÁTALJA

(-)

CSÁTALJA	Szórványleletek	Hódoltság kor
----------	-----------------	---------------

1952-ben ajándékként sarkantyú, gyöngyök, II. Ferdinánd denárja kerültek pontosan meg nem határozott lelőhelyről a bajai múzeumba.⁸⁶

Megjegyzés: A lelőhelyet nem lehet pontosan azonosítani.

30.

CSÁTALJA–TEMPLOM-DŰLŐ, THURI TANYA	Település, templom, temető	Kkor–16.sz.
------------------------------------	----------------------------	-------------

1937-ben téglatörmelékek és emberi csontok kerültek elő.

1951-ben Szabó György 15-16. századi kerámiát gyűjtött, 1952-ben 15-16. századi gyűrűt találtak.⁸⁷

1952-ben Soós Ágnes végzett leletmentést: A „próbaásatás egy négyszögű épület falait tárt fel. A téglalap alakú alaprajz hossza 7, szélessége 3,60 m, falvastagsága 75-80 cm, nagyjából K-Ny-i irányítású. [...] A feltárással egyidejűleg történt terepbejárás a közelben a felszínen kirajzolódó nagyobb épületet figyelte meg, K-i félkörös lezárással: feltehetően a falu elpusztult középkori templomát. Az ásatás tehát ennek temetőjében épült kisebb kápolnát tárhatott fel.”⁸⁸

„A szelvényben 6 sírt tártunk fel. Melléklete egyiknek sem volt [...] A 2. sír kettős: nő gyermekkel. E sírnak metszete is jól mutatkozott: lekerekített sarkú négyszög, mely a lábak felé keskenyedik. Koporsóra utaló nyom sehol sem volt. A sírok 3 rétegben fordultak elő.” A vizsgálható négy temetkezés közül két váz karcsontjai a test mellett, egy-egyé pedig az ölben ill. párhuzamosan a deréktájon feküdtek.⁸⁹

Megjegyzés: A lelőhely talán Tárnok/Tárnokmonostor–Csatal Kilisze/Szálkilisza (Csátalja?) középkori, a 16. század utolsó harmadában rácok lakta(?) faluval azonosítható. A török defterek Csatal Kilisze elnevezése templomdombnak fordítható.

CSÁVOLY

CSÁVOLY – HADIFÖLDEK, ld. CSÁVOLY – TEMETŐHEGY

31.

CSÁVOLY – HATÁR ÚT

Temető

Hódoaltság kor

„A környezetéből jól kiemelkedő dombon, mely Csávoly és Bácsbokod határán fekszik, tizenegy sír került feltárássra, igen gyér melléklettel (ólomgyöngy, bronztű, gyöngyök). A szabályos sorokban, de lazán fekvő sírok XV-XVI. századiak”⁹⁰

Megjegyzés: A templom nélküli temető talán azoknak a hódoaltság kori rácoknak a temetkezési helye, akik Mátyusháza-Mátiház középkori faluba vagy annak közvetlen közelébe települtek. Arról nincs tudomásunk, hogy a 15. század utolsó harmadában is lakott Csávolyra rácok költöztek volna.

32.

CSÁVOLY – KÍGYÓSÉR

Település

Középkor

Egy 1987. évi terepbejárás Árpád- és középkori település meglétét valószínűsítette.⁹¹

Megjegyzés: Esetleg Csávoly középkori, a hódoltság korban is lakott, vagy Temérdekegyháza-Temérdekház középkori, a hódoltság korban rácok lakta település része lehet.

33.

CSÁVOLY – SZŐKE-DŰLŐ	Település, temető	Árpád-kor –15-16.sz.
<p>„Árpád-kori temető sírját tártuk fel a szokásos leletanyaggal (S végű hajkarika, gyöngyök, gyűrű, pénz). A halastó K-i partján terül el a település is, amely a középkorban még tovább élt, sőt kiterjedt a halastó Ny-i oldalára is. Itt 150-200 m szélesen és 300-400 m hosszan késő középkori (XV-XVI. sz.i) cserepek hevernek a felszínen.”⁹²</p>		

Megjegyzés: Feltehetően Csávoly középkori, a hódoltság korban is lakott település része lehet.

34.

CSÁVOLY – TEMETŐHEGY	Település, templom, temető	Középkor
<p>1959-ben népvándorlás kori kengyel került elő szántás közben. „A községtől délre, a bácsbokodi műúttól balra nagyobb, mintegy 100 m széles, 120 m hosszú és 8-10 m magas domb emelkedik. Neve: Temető hegy. Felszínen emberi csontok. A dombnak csak egyik felét szántották. Fent a tetején beásás nyoma, valószínűleg kincskeresők dolgoztak itt. Megállapítható, hogy ezen a dombon temető van, korát azonban – leletek hiányában – pontosabban megállapítani nem lehetett.”⁹³</p>		

További emberi vázcsontok és templomra utaló nyomok kerültek elő 1960-ban: „A csontváz ott hevert a felszínen. A környéket bejárva azt tapasztaltuk, hogy az innen kb. 1 km-re lévő Kígyós patakka többé-kevésbé párhuzamosan haladó dombvonulat aránylag jól kiemelkedik a környezetből, helyenként 10-14 méter magasságra is. A dombsoron végig középkori település húzódik, itt-ott, különösen a földhát közelében emberi csontokat is találtunk, téglák és kőtörmelékkel együtt. A legmagasabb ponton állott tehát a templom, itt volt a temető is. Mintegy 60-80 méterrel körbe követni a kiszántott csontokat. A falu pedig hosszan, mintegy 300-400 méterre délre és 150-200 méterre északra elhúzódik 100-150 méter szélesen. A régi térképek még a XIX. sz. legvégén is Temető hegy néven jelzik a dombot, ma Hadiföldek néven is szokták emlegetni.”⁹⁴

Megjegyzés: Talán Mátyusháza-Mátiház középkori, a hódoltság korban rácok lakta településsel vagy a középkori Hagymásegyház településsel azonos.

CSIKÉRIA

35.

CSIKÉRIA – SEBESTYIN (SEBESITY?)	Templom, temető	Középkor
----------------------------------	-----------------	----------

„Egy 80 m átmérőjű, 1 m magas homokdombon Ny-K irányítású vázak kerültek elő. Mintegy 150-200 sír feketett itt. Látszik a templom alapfalának téglasora is, de méreteket már nem lehetett felvenni. Az egész dombot dózerolták, és lenyomták a völgybe. [...] Mindössze egy ládazárat sikerült megmentenünk. [...] nyilván a török alatt pusztult el a környéken elterülő falu.”⁹⁵

Megjegyzés: Sebestyénháza/Sebesegyház középkori, a hódoltság korban rácok lakta településsel azonosítható.

DÁVOD

36.

DÁVOD – DÓZSA GYÖRGY U. 73.	Templom, temető	Középkor – 18. sz.
-----------------------------	-----------------	--------------------

Egy helyi lakos 1933-ban „közvetlenül a község szélén ásatás közben várromokra és egyéb, a régi időkből származó maradványokra bukkant. Többek között rábukkant egy sírra is, amelyben nagyobb tömegű csontvázat talált.”⁹⁶

„a föld színe alatt 2 m mélységben kezdődőleg 20 m hosszú három fal húzódik a község egyik utcája alatt. A falak 50-60 cm vastagak, mész és égetett tégladarabokból vannak. Ezen falak között szorosan egymás mellett csontvázak hevernek. A fejek Ny-nak, a lábak K-nek vannak elhelyezve. [...] alatta újabb hullasorok fekszenek.”⁹⁷

Zalotay Elemér 1954-ben két falmaradványt tárt fel: „Dávodon valóban létezik egy Árpádkorban épült nagyobb építmény alapzata, melyen keresztülhalad egy törökkori falmaradvány is.”⁹⁸

1961-ben „téglafalak és csontok kerültek elő nagyobb esőzés után. [...] Ásáskor rengeteg téglá és kőtörmelék, emberi csont szokott előkerülni. Azt is megtudtam, hogy itt dolgozott 1954-ben Dr. Zalotay Elemér. (Jelentéséből a pontos helyet nem lehet megállapítani.) Kétnapi mentéssel egy keresztfalat bontott ki, melyről megállapítja, hogy Árpád-kori. a törökkorban csak kibővítették az épületet. Az okleveles anyagból világos, hogy itt állott a szekcsői Herceg család udvarháza [...] Az Árpád-kori előzmény meglehetősen kétes.”⁹⁹

Megjegyzés: Dávod-Gorna Davidova középkori, a hódoltság korban is lakott település templomát és temetőjét jelezheti a lelőhely.

36a

DÁVOD – FÖLDVÁRI TÓ ¹⁰⁰	Település	17-18. sz
------------------------------------	-----------	-----------

Egy 17-18. századi település „gyér nyomai és sírjai” kerültek elő.¹⁰¹

Megjegyzés: A lelőhelyről egy rövid jelentésen kívül más információm nincs, ennek alapján nem tudom azonosítani.

DUSNOK

DUSNOK – GARÁB, ld. NEMESNÁDUDVAR – GARÁB

ÉRSEKCSANÁD

37.

ÉRSEKCSANÁD – BÉFALU	Temető	?
----------------------	--------	---

„Mintegy 20 m-es körben emberi csontok is heverték (koponyatöredék, lábszár, medence).”¹⁰²

Megjegyzés: Kérdéses, hogy a leletek összefüggésbe hozhatók-e Besenyő középkori, a 15. század utolsó harmadában igen gyéren még lakott településsel.

38.

ÉRSEKCSANÁD – HAJÓÁLLOMÁS	Település, temető	Középkor – 18. sz.?
---------------------------	-------------------	---------------------

Gátépítés közben középkori edénytöredékek és csontvázas sírok kerültek elő. „*Megmentésükre gondolni sem lehetett, mert a munka földgyaluval folyt. Munkások elmondása szerint több sírt tettek tönkre, mellékletüket nem találták. [...] A település e helytől É-ra, kb. 300 méterre van, a hajóállomás felett. Kubikumunka ezt is tönkretette nagy részben néhány évvel ezelőtt.*”¹⁰³

Megjegyzés: Köhegyi Mihály feltételelesen Csanád 17-18. századi temetőjeként határozta meg a lelőhelyet, ellentmondva ezzel Érsekcsanád – Petőfi út datálásának. A kevés adat alapján a kérdés nem dönthető el. A terület közelében feküdtek Izsér/Izsir és Körtvélyes/Körtvilös középkori, a hódoltság korában pusztává vált falvak.

39.

ÉRSEKCSANÁD – PETŐFI U.	Temető	17-18. sz.?
-------------------------	--------	-------------

„*Kábelfektetés közben egy sírt találtak. A leletmentés során kiderült, hogy a falu XVII-XVIII. századi temetője volt ezen a helyen.*”¹⁰⁴

Megjegyzés: Elképzelhető, hogy Csanád középkori, a hódoltság korában lakott település része. A leletmentés eredményeiről azonban nincsenek egyéb információink, így a sír (sírok?) datálása is bizonytalan.

40.

ÉRSEKCSANÁD – SZENT GYÖRGY DÜLŐ	Település, templom, temető	Középkor
---------------------------------	----------------------------	----------

Két szomszédos emelkedésen tégladarabok, Árpád-kori edénytöredékek kerültek elő. „*Olyan, mintha egy település két utcája húzódt volna a két dombon. A Ny-i domb északi felén sűrűbben feküdtek téglák, de nem volt olyan benyomásom, hogy ez lenne a későközépkori templom helye. [...] a műúthoz közelebb levő erdőben lehetett a templom, mert [...] itt néhány évvel ezelőtt csontvázat találtak. [...] A dűlő neve most is Szent György dűlő. Aligha kétséges, hogy az egykori falu nevét őrzi.*”¹⁰⁵

Megjegyzés: Szentgyörgy/Csanádszentgyörgy-Szengyörgy középkori, a hódoltság korában pusztává vált településsel lehet azonos.

FELSŐSZENTIVÁN

41.

FELSŐSZENTIVÁN – 1. FOK	Temető	?
-------------------------	--------	---

A „*tanya mellett sírok látszanak a partoldalban.*”¹⁰⁶

Megjegyzés: A kevés adat alapján a lelőhely egyelőre nem hozható kapcsolatba középvagy koraujkori településsel.

42.

FELSŐSZENTIVÁN – CSORBA DÜLŐ	Település, templom	13-16. sz.
------------------------------	--------------------	------------

„*A falutól É-ra, a Kígyópatak K-i partján egy 600-800 méter hosszú, 100-300 méter széles XIII-XVI. századi település és templom van. (137. magassági pont) Alighanem a Szent Pál néven ismeretes faluval azonos.*”¹⁰⁷

Megjegyzés: Kérdés, hogy összefügg-e Felsőszentiván–Halastó lelőhellyel. Talán Szentiván vagy Szent Pál/Szenpál középkori, a hódoltság korban rácok lakta településsel azonosítható.

43.

FELSŐSZENTIVÁN – FOLTMANN DŰLŐ	Templom, temető	Középkor
--------------------------------	-----------------	----------

„A falutól K-re, az út D-i felén egy kerek, a környezetből jól kiemelkedő dombon középkori templom körüli temetőt bontottak meg a honvédség árkai.”¹⁰⁸ „Kis pitykét találtunk...”¹⁰⁹

Megjegyzés: Azonos lehet Szentiván középkori, a hódoltság korban rácok lakta településsel.

44.

FELSŐSZENTIVÁN – GŐZMALOM	Temető	?
---------------------------	--------	---

„Gőzmalom előtt csontvázak.”¹¹⁰

Megjegyzés: A kevés adat alapján a lelőhely egyelőre nem hozható kapcsolatba közép- vagy koraujkori településsel.

45.

FELSŐSZENTIVÁN – HALASTÓ	Település, temető	16-18. sz.
--------------------------	-------------------	------------

A helyi hagyomány szerint a Halastón túl, a falutól északra volt „a falu törökkori temetője”, ahonnan „csontvázak, edénytöredékek” kerültek elő.¹¹¹

„A Kígyóssal párhuzamosan húzódó dombháton, mintegy 300 méter hosszan, a felszínen is találtam cserepeket.[...] Ezek alapján megállapítható, hogy egy XVI-XVII. századi település van ezen a helyen. [...] a megadott alsó határ bizonytalan. A cserepek között vannak a középkori edényekhez hasonló peremek. Ezek lehetnek XVI. századiak, de későbbiek is. [...] Leletmentést a jelen körülmények között nem látok szükségesnek, mert annál többet, hogy itt a törökör vége felé és utána falu volt, nem tudunk megállapítani.”¹¹²

Megjegyzés: Kérdés, hogy összefügg-e Felsőszentiván–Csorba dülő lelőhellyel. Talán Szentiván vagy Szent Pál-Szenpál középkori, a hódoltság korban rácok lakta településsel azonosítható.

46.

FELSŐSZENTIVÁN – KISSZÖLLŐK	Település, éremlelet	Hódoltság kor?
-----------------------------	----------------------	----------------

„Érmek. Tallérok, Szűzmária veretek [...]. Itt is valami település lehetett, mert a növényzet foltokban tenyészik. Vannak meddő területek, ahol a vetés kiszárad, mintha alatta kőréteg terülne el.”¹¹³

Megjegyzés: Talán Szentiván középkori, a hódoltság korban rácok lakta településsel hozható kapcsolatba.

47.

FELSŐSZENTIVÁN – PESTALITY DŰLŐ	Temető	?
---------------------------------	--------	---

„A falutól K-re, a Parlagi úttól É-ra emberi csontokat szántott ki az eke. Az itt elterülő dombon valószínűleg nagyobb [...] temető rejtőzik a föld alatt.”¹¹⁴

Megjegyzés: A kevés adat alapján a lelőhely egyelőre nem hozható kapcsolatba középvagy koraujkori településsel.

FELSŐSZENTIVÁN – SÓSKAHALOM, ld. FELSŐSZENTIVÁN – VUIITY DŰLŐ
 FELSŐSZENTIVÁN – TEMETŐHEGY, HADIFÖLDEK, ld. CSÁVOLY – TEMETŐHEGY,
 HADIFÖLDEK

48.

FELSŐSZENTIVÁN – VUIITY DŰLŐ	Település, templom, temető	14-16.sz.
------------------------------	----------------------------	-----------

SÓSKAHALOM:

„A falu déli részén, az átjárón túl, építmény alapok, középkori lapos téglák, körülötte csontvázak, mintha régi temető lenne. Nyilván a falu magyar középkori őse lehet itt.”¹¹⁵

VUIITY DŰLŐ:

„A községtől D-re, a Kígyós patak Ny-i partján templom körüli temető nyomát és Árpád-kori valamint XIV-XVI. századi cserepeket találtunk.”¹¹⁶

Megjegyzés: A két megnevezés azonos lelőhelyet jelezhet. Azonos lehet Hagymáségyház középkori, a török korban elpusztult településsel.

GARA

49.

GARA – GRADINA	Település	Középkor
----------------	-----------	----------

„A felszínen gyér Árpád-kori és középkori cserép hever. A település mintegy 200-300 méter széles és 600-800 m hosszan követhető nyomon. A földművelés a falut 30 cm mélyen megbolygatta és tönkre is tette.”¹¹⁷

A „földháton Árpád-kori – középkori település állott.”¹¹⁸

Megjegyzés: Timak középkori, esetleg Gara középkori, a hódoltság korban rácok lakta településsel lehet azonos.

50.

GARA – TEMPLOM	Temető	17-18. sz.?
----------------	--------	-------------

Vízvezeték ásásakor emberi vázcsontok kerültek elő. *„A templomhoz közel találták a csontokat [...]. A temető nem lehet régi, a XVIII. században nyilván a templom köré temetkeztek, és ezek csontjait, illetve sírjait találták meg most.”*¹¹⁹

Megjegyzés: A temető datálása kérdéses. A kevés adat alapján bizonytalan, hogy a lelőhely kapcsolatba hozható-e Gara középkori, a hódoltság korban rácok lakta településsel.

HAJÓS

51.

HAJÓS – FALUSZIGET	Település	Középkor
--------------------	-----------	----------

*„Kisebb számban középkori magyar [...] cserepek is előkerültek. [...] A Halasica partján emelkedő, magas, aránylag hosszan elnyúló földhát kitűnően alkalmas volt a településre.”*¹²⁰

Megjegyzés: Pókaháza középkori, a 15. század utolsó harmadában már csak igen gyéren lakott településsel lehet azonos. Feltehetően összefügg a 101c. Nemesnádudvar-Szentistván lelőhellyel.

52.

HAJÓS – HILD, BUSZMEGÁLLÓ	Temető	? és hódoltság kor
---------------------------	--------	--------------------

Az állami gazdaság központi majorjának déli oldalán egy bekötőút építése során *„csontvázakat találtak az építők, amelyekből azonban jóformán semmi sem maradt meg. [...] semmiféle nyomot nem találtam.”*¹²¹

Néhány évvel később az igazgatói lakás új épületénél vízvezeték-árok ásásakor több sírt bolygattak. *„Állítólag csak egy helyen volt egymás fölött két temetkezés, a temető mindenütt máshol egysoros volt. Kevés sírmelléklet került felszínre: csak két bronz övcsatáról, [...] egy korsó töredékeiről, amelyek időközben elvesztek, és egy koponyáról tettek említést, amelyen köröskörül zöld patinanyomok voltak, ezek minden bizonnyal bronz pártától eredtek. Egy koponyán állítólag hosszú, vágott lyuk volt. [...] A terület közvetlen környékén sem templommaradványra nem találtam, sem pedig településre mutató dombok, vonulatok nem fedezhetők fel. [...] A temetkezés helyén állítólag sehol nem került elő koporsószeg, koporsó, famaradvány.”*¹²²

Pár év múlva krumplivermeléskor találtak sírokat: „a vermek körül 80-100 cm mély és 60-80 cm széles árkot húztak. Ezekben jelenleg is meg lehet látni a sírok helyét. Egymástól átlag 3 m-re, szabályos sorokban fekszenek ÉNy-DK irányban. Melléklete egyetlen sírnak volt csak: kis vastárgy, erősen oxidálódva, esetleg koporsószeg lehetett. A sírok helyzetéből valamint a mellékletnélküliségre tekintettel az eléggé nagy területen elhúzódó temető későközépkori lehet. Felső határa esetleg a török időkhöz is beenyúlhat.”¹²³

Megjegyzés: Két, egymáshoz közel fekvő, különböző korú temető. Az egyik a mellékletek alapján népvándorlás kori lehet. A másik feltehetően Ild/Éld/Hild-Ilde középkori, a hódoltság korban rácok lakta település közelében levő rác temetővel azonosítható.

53.

HAJÓS – HOMOKHEGY	Település	Középkor
-------------------	-----------	----------

„A régi falu az un. Homokhegyen volt, ahol sok pénzt, házalapot, urnákat, III. Béla korabeli pénzeket találtak. [...] A régi Hajós a török világban pusztult el.”¹²⁴

A területről később is kerültek elő későközépkori edénydarabok.¹²⁵

Megjegyzés: Hajós(Hetős)szentgyörgy-Szengyörgy középkori, a hódoltság korban rácok lakta, esetleg Murc/Murcs/Morcs középkori, a 15. század utolsó harmadában még lakott településsel lehet azonos.

HAJÓS – KÉLES PUSZTA, Id. JÁNOSHALMA – KÉLESHALOM, MAJOR

54.

HAJÓS – KLOSTER KASS	Település, templom, temető	Középkor
----------------------	----------------------------	----------

Az 1980-as évek végén a Pincefaluban egy szőlőtulajdonos rigolározás közben „egy 100x100 cm-es falazott oszlopot talált, mely igen erős volt, mert bár lapos téglából építették, de meszet szórtak közé és leöntötték. Ettől az oszloptól két irányban indultak 80 cm széles falak, derékszögben. [...] A környéken rengeteg csontváz volt, a földszínétől 20-30 cm-re [...] kolostornak gondolja, ettől kapta a domb a nevét.” A területen nagy számú emberi vázcsont és téglatöredék van.¹²⁶

A magaspart alatt késő középkori edénydarabok kerültek elő.¹²⁷

Megjegyzés: A környék Csákányi földek elnevezése alapján Csákánfa/Csákányfő középkori, a török korban elpusztult településsel azonos.

HAJÓS – SANDBERG (KERESZTÚR), ld. HAJÓS – HOMOKHEGY

55.

HAJÓS – RÉGI TÉGLAGYÁR	Település	Középkor
A falu szélső házain túl, a Miskére vezető műúttól jobbra, a régi téglagyár mögött terepbejárás során nagy mennyiségű késő-középkori-kora újkori edénytöredék került elő. ¹²⁸		
<i>Megjegyzés:</i> Hajós(Hetős)szentgyörgy-Szengyörgy középkori, a hódoltság korban rácok lakta településsel lehet azonos.		

HERCEGSZÁNTÓ

56.

HERCEGSZÁNTÓ – ÁRPÁD U.	Temető	?
A falu belterületén homokhordáskor sírok kerültek elő. <i>„Mellékletükről semmit sem tudnak mondani. Miután a homokhordás üteme egyenlőtlen, és a sírok kora bizonytalan, nem láttam szükségét mentésnek.”</i> ¹²⁹		
<i>Megjegyzés:</i> A lelőhely közelében csak Hercegszántó/Szántó-Gorna Szántova ill. a tőle északkeletre fekvő Dus-Dusija középkori, a hódoltság korban is lakott települések neve ismert. Összefüggésük a lelőhellyel kérdéses.		

JÁNOSHALMA

57.

JÁNOSHALMA – BÍRÓ BÉLA. U.	Település, temető	Középkor, hódoltság kor
BÍRÓ BÉLA U.:		
Az utcában <i>„a szélső házak lakói pedig házépítéskor előkerült csontvázakról adnak hírt. A Bíró Béla u. felső harmadában (Juhász László háza és a Holács-ház környékén) szintén középkori edénytöredékek, kályhaszem, középkori patkók tucatja [...] kerültek elő, némi törökkori anyaggal keverten.”</i> ¹³⁰		
HOLÁCS-HÁZ:		
<i>„A középkor második feléből való ez a temetkezés, az itt előkerült fémszálas, aprógyöngyös pártamaradványok, koporsónyomok és egy kövekkel díszített 15. századi ezüstgyűrű bizonyítják ezt.”</i> ¹³¹		
VASVÁRI PÁL U.:		
Sírok kerültek elő. ¹³²		

Megjegyzés: Csőszapa középkori¹³³ vagy Jankó/Jankószállás, a hódoltság korban rácok lakta településsel lehet azonos¹³⁴.

58.

JÁNOSHALMA – CSORBA-TELEP	Temető	Hódoltság kor
---------------------------	--------	---------------

„Pár száz méterre” a Bíró Béla utcától, „ott nyújtózik a házak alatt a Csorba telepi középkori temető. A Csorba utca és Vágóhid utca keresztezése közelében van, kb. 80 x 50 m-es kiterjedésű, nagyjából ovális alakú, elég népes. A csontvázak hanyatt fekszenek, nyújtottak, tájolásuk nyugati, kezek a medence felett vannak egymásra téve. Koporsómaradvány még nem került elő, úgyszintén egyéb melléklet sem. Az építkezések közben feltárt sírokból mindössze egy ezüstpénz és egy őrlőkődarab került elő. (A pénz elkallódott.)”¹³⁵

„A belterületen ez a legrégebbi temetőnk, s bizonyos, hogy Csőszapa első temetője volt.”¹³⁶

Megjegyzés: A templomnélküliség és a megfigyelt jelenségek alapján Jankó/Jankószállás, a hódoltság korban rácok lakta település rác temetőjével lehet azonos.

59.

JÁNOSHALMA – DZSIDAI ÚT ÉSZAKI RÉSZÉ	Település, temető	Középkor
--------------------------------------	-------------------	----------

„Szentkatától nyugatra, a Borota felé haladó Dzsidai út északi oldalánál találtuk meg a középkorban oklevelekben is sokat emlegetett Syde településének és temetőjének maradványait.”¹³⁷

Megjegyzés: Zside, esetleg a közeli Szentkata/Kotochat középkori, a hódoltság korban rácok lakta települések egyikével lehet azonos.

JÁNOSHALMA – FELSŐTERÉZHALOM, DRAGONY-LAPOS, Id. JÁNOSHALMA – TERÉZHALOM, MAJORDOMB

60.

JÁNOSHALMA – GYÉKÉNYES	Település, temető	Középkor – hódoltság kor
------------------------	-------------------	--------------------------

GYÉKÉNYES:

A „Gyékényes északi peremén, a mai belterület szélétől 1 km-re egy löszdombon” agyagkitermelés tett tönkre középkori temetőt. „Sűrűre temetett csontvázai kis területet fedtek, melléklet nem volt, vastag, ácsolt koporsók is előkerültek. Az egyikben két,

*karonfűzve fekvő csontvázat találtunk. E terület egyik közeli kis tavának neve: Keserű-tó. [...] A temető azonban túl kicsi ahhoz, hogy az egész középkort átfoghatná, így későbbi, talán 15. századi keltezéssel lehet számolnunk.*¹³⁸

KESERŰ:

*„Keserűnek nevezett határrészünkön is volt a középkorban egy kisebb település.”*¹³⁹

Megjegyzés: Bizonytalan, hogy kapcsolatba hozható-e Árokháza-Árikház középkori, a hódoltság korban rácok lakta településsel vagy a temetkezések a rác temető sírjaival.

JÁNOSHALMA – HALÁSZ U., ld. JÁNOSHALMA - TEMPLOM

61.

JÁNOSHALMA – HERGYEVICA	Település, temető	Középkor – hódoltság kor
-------------------------	-------------------	--------------------------

ÁDÁM (VÁCZI) – TANYA:

A hergyevicai Kovács (Fajsi) Gyula tanya melletti Árpád-kori és az ettől kb. 100 m-re fekvő ismeretlen korú temetőtől „*pár száz méterrel délebbre, az Ádám (Váci)-féle tanya előtti magaslaton*” feltehetően középkori temető van. „*Ez már jellegzetesen középkori temető: sorban fekvő, melléklet nélküli vázak nyugati tájolással, és eddig egyetlen határozottan felismerhető koporsónyom került elő. Ez a temető azonban igen kicsi, az 1930-as években a hergyevicai iskola építései kerültek napvilágra, amikor a dombból homokot és vele együtt egy tucatraló csontvázat termeltek ki. Az okmányok adatai Szentmiklós és Árokgyháza nevére hívják fel a kutatás figyelmét.*”¹⁴⁰ A tudósítás téglákat – azaz templomra utaló nyomokat – nem említ.¹⁴¹

ÁDÁM (CÉRNA) – TANYA:

*„Kisebb mennyiségű középkori cserepekre bukkantunk [...] Hergyevicán: a borotai sánc két oldalán, az Ádám (Cérna) – tanya közelében is.”*¹⁴²

HERGYEVICAI ISKOLA:

*„Silógödör ásásakor mintegy 15 sírt tettek tönkre. A sírokat „S” végű hajkarika és I. Béla pénze keltezi.”*¹⁴³

KOVÁCS (FAJSZI) TANYA:

„Hergyevicán a Kovács (Fajsi) Gyula –féle tanya mellett bukkantak rá silógödörásás közben. A nyugati tájolású csontvázak mellől az Árpád-korban gyakori S-végű hajkarikákon, ezüstgyűrűkön s szájba tett ezüst dénáron kívül olyan hajkarikák, karperecek és

szíjverettöredékek is előkerültek, amelyek az első letelepülőkkel kerültek a sírokba. Valahol a hergyevicai iskola mellett állhatott a falu is. Ezeken a szelíd dombhajlatokon kerültek elő már máskor is régi tárgyak, kardok, amelyeket az arra lakó tanyasiak emlegetnek.”¹⁴⁴

KOVÁCS (FAJSZI) TANYA MELLETT:

„Ugyancsak csontvázakat rejt a temető (t.i. a Kovács tanyai temető – WE) magaslatával párhuzamosan, mintegy 80-100 m-re haladó másik löszdomb is. [...] A temető azonban – bár nincs még feltárva – nem állhatott fenn hosszú ideig, mert a sorok elég hézagosak. Így a falu sem lehetett hosszú életű. Minden bizonnyal a tatárjárás vetett véget neki 1241-ben. A tatárjárás után újratelepülők pedig új temetőt kezdtek: pár száz méterrel délebbre az Ádám (Váczi) -féle tanya előtti magaslaton.”¹⁴⁵

Megjegyzés: A középkori település Sente-Hergyavica középkori, a hódoltság korban rácok lakta faluval, az egyik temető esetleg a rácok temetőjével lehet azonos¹⁴⁶.

JÁNOSHALMA – HERGYEVICA, ÁDÁM (VÁCZI) – TANYA, ld. JÁNOSHALMA – HERGYEVICA

JÁNOSHALMA – HERGYEVICA, ÁDÁM (CÉRNA) – TANYA, ld. JÁNOSHALMA HERGYEVICA

JÁNOSHALMA – HERGYEVICAI ISKOLA, ld. JÁNOSHALMA – HERGYEVICA

JÁNOSHALMA – HERGYEVICA, KOVÁCS (FAJSZI) TANYA, LD. JÁNOSHALMA – HERGYEVICA

JÁNOSHALMA – HERGYEVICA, KOVÁCS (FAJSZI) TANYA MELLETT – ld. JÁNOSHALMA –HERGYEVICA

JÁNOSHALMA – HOLÁCS-HÁZ, ld. JÁNOSHALMA – BÍRÓ BÉLA U.

62.

JÁNOSHALMA – JANKOFDSA PALÁNKA	Török palánkvár	Hódoltság kor
--------------------------------	-----------------	---------------

„Jankofdsa palánka. Szulejman khan építtette. – írta Evlia Cselebi – Szeged vára földjén az egri várkatonaság tulajdona. Hét jük ákcse jövedelmű eminség. Szép és erős építkezésű építmény. Összesen 200 vitéz katonája van.”¹⁴⁷

„E váracska a Bíró Béla utca, Hold utca, Előd utca és az Erzsébet-erdő melletti régi nagy tó által körülhatárolt magaslaton, tehát a mai Epresnek nevezett területen állt. [...] Az első házakat az 1920-as években kezdték építeni. Az építők, mint szemtanúk mondták el, hogyan

találtak fegyvereket, láncos ágyúgolyót, kő és vas ágyúgolyókat, piceüreget lószerszámokkal, fegyverekkel. Mi pedig megtaláltuk egy régi, földbe süllyesztett kemence maradványait, előkerült egy sereg törökkori pipatöredék, egy ágyúgolyó (homokkő, átmérője 8 cm), itt találtunk pénzérméket a 17. századból és a 18. század első éveiből is. [...] A vár körüli területen pedig szántás és építés nyomán mostabában is tűzhelymaradványok, gabonavermek, putrihelyek, edénytöredékek, csontvázak bukkantak napvilágra.”¹⁴⁸

Megjegyzés: A jankováci török palánkvárral, Jankofdsa palankával azonos.

63.

JÁNOSHALMA – KECSKÉS	Szórványleletek	Középkor
----------------------	-----------------	----------

„A Töröktemető-dűlő és Szentkata között van a Kecskés nevű határrészünk, ahonnan középkori gyűrű és láncos ágyúgolyó is került már elő.”¹⁴⁹

Megjegyzés: A szórványleletek közeli falura utalhatnak, feltehetően Kotochat/ Szentkata középkori, a hódoltság korában rácok lakta településre.

64.

JÁNOSHALMA – KÉLESHALOM, MAJOR	Temető	?
--------------------------------	--------	---

„Határunk északi részén van Kélespuszta, s a major belterületén egy fel nem tárt régi temető.”¹⁵⁰

Megjegyzés: A rendelkezésre álló kevés adat alapján középkori településhez nem köthető, a környéken oklevelekből ismert középkori faluról nem tudunk.

JÁNOSHALMA – KESERŰ, Id. JÁNOSHALMA - GYÉKÉNYES

65.

JÁNOSHALMA – ÖREGSEMLÉK	Település, templom, temető	Középkor
-------------------------	----------------------------	----------

ÖREGSEMLÉK:

„Szántáskor minden egyes alkalommal több sír került elő. [...] egy 30 x 50 m-es dombhát húzódik [...] a felszínen elszórtan emberi csontok hevernek. Kétségtelenül középkori vagy árpádkori templomkörüli temetővel van dolgunk. [...] feltételezhető, hogy Árokegyháza elpusztult temetőjét találtuk meg.”¹⁵¹

SÖMLÉK, KÉLESI ÚT:

„A Kélesi út sömléki oldala mellett, a Komáromi-féle tanya egykori vízparti löszdombjában melléklet nélküli, nagyobb kiterjedésű középkori temető rejtőzik. A temető közepén: a dombtetőn horpadás van, benne téglá- és mészkő-darabok, az egykori kápolna elhordott fundamentumának maradványai. Valamelyik közeli tanya épülhetett belőle. A kápolnahely körül igen sok a felszínhez közel fekvő csontváz. A temető körüli magaslatokon félkör alakban középkori edénytöredékeket, malomkődarabokat találtunk. [...] E terület ma a Sömlék szélén van, s az itt igen keskeny sömléki horpadás átellenes nyugati oldalán Szentkata helyezkedik el, amely határrésze Borotának.”¹⁵²

Megjegyzés: Nem Árokháza-Árikház, hanem Zside középkori, a hódoltság korban rácok lakta településsel azonosítható.

JÁNOSHALMA – SÖMLÉK, KÉLESI ÚT, ld. JÁNOSHALMA - ÖREGSEMLÉK

66.

JÁNOSHALMA – TEMPLOM	Település, temető	Középkor – 18. sz.
----------------------	-------------------	--------------------

TEMPLOM:

„A község középpontjában a templom déli oldalánál fekvő park alatt a Holács-házihoz hasonló sírokat találtunk. Itt is fémszálas, gyöngyös pártamaradványok, koporsótöredékek és nyílhegyek kerültek elő, utóbbiak azonban elkallódtak. E temetőben van 18. századi temetkezés is. A környéke már be van építve, sőt, többszörösen átépítésre került, így a középkori településnyomok ezen a helyen eltűntek.”¹⁵³

HALÁSZ U.

„Középkori település gyér nyomaival a Halász utca magaslatain találkozunk.”¹⁵⁴

Megjegyzés: Feltehetően Csöszapa középkori, vagy Jankó/Jankószállás, a hódoltság korban rácok lakta településsel azonosítható.

67.

JÁNOSHALMA – TERÉZHALOM, MAJORDOMB	Település, temető	Középkor, ?
------------------------------------	-------------------	-------------

TERÉZHALOM, MAJORDOMB

Az „(épületek és a délkeletre lejtő kert alatt) szintén jelentős kiterjedésű középkori temető van. Az általunk látott néhány sírban sem koporsónyom, sem melléklet nem volt, az ott régebben foglalkoztatott munkások azonban az egykor előkerült csontvázak mellé temetett

kardokról is tudnak. A temető nagy kiterjedése, sorossága, s e terület állandó lakatlansága (a törökök megjelenése óta) biztossá teszik, hogy középkori temetőről van szó. De középkori faluról beszél e táj egykori neve: Szentdemeter is."¹⁵⁵

FELSŐTERÉZHALOM, DRAGONY-LAPOS:

„Kisebb mennyiségű középkori cserepekre bukkantunk a felsőterézhalmi Dragony-lapason [...] is."¹⁵⁶

Megjegyzés: Szentdemeter középkori, a törökkorban elpusztult faluval azonosítható.

JÁNOSHALMA – VASVÁRI PÁL U., ld. JÁNOSHALMA – BÍRÓ BÉLA U.

KATYMÁR

68.

KATYMÁR – CRKVISTE	Templom, temető	Középkor – hódoltság kor
--------------------	-----------------	--------------------------

CRKVISTE:

„Van viszont a jelenlegi községtől délnyugatra, közvetlenül a falu mellett, a Kígyós patak déli oldalán egy enyhe emelkedés, melyet Katymár régebbi lakói, a bunyevácok „crkviste”-nek neveznek, ami magyarul ’templomocskát’ jelent. Mind a régi település, mind a hajdani templom emléke elődeinktől átvett hagyományként a ma élő öregek tudatában még elevenen él."¹⁵⁷

Feltehetően ugyanerre a lelőhelyre vonatkozik az a feljegyzés, hogy *„a községi orvos közlése szerint a még meglévő templomalap körül S végű hajkarikás sírok fordulnak elő”* Katymár – Téglagyártól kb. másfél km-re.¹⁵⁸

Megjegyzés: A lelőhely feltehetően Lengyel/Lengyan középkori, a hódoltság korban rácok lakta településsel azonos.

KATYMÁR – FEKETE TÓ, ld. KATYMÁR – ÓLEGYEN, FEKETE TÓ

69.

KATYMÁR – GRADINA	Település, templom, temető	Középkor – hódoltság kor
-------------------	----------------------------	--------------------------

TELECSKA, RÓTH SEBESTYÉN TANYÁJA:

1951-ben *„arany- és ezüstpénzeket találtak. Egy alagútban csontvázak is vannak. [...] mintegy 20 évvel ezelőtt Róth Sebestyén tanyájának közelében sok csont került elő, melyekből*

néhányat fel is küldtek a Nemzeti Múzeumba, ahonnan azt a választ kapták, hogy azok 700 évesek.”¹⁵⁹

LENIN TSZ:

*„Egy domb tetején sok csont és faltörmelék került elő [...] pénzt is találtak [...] A dombnak a nevét nem tudta senki megmondani, sem a dűlőét. „Törökvár” elnevezést sosem hallották. [...] látszik, hogy valamikor épület állott ott. a téglák vörös égetésűek, laposak. Sok korongolt középkorinak látszó cseréptörmelék is van, valamint emberi csontok.”*¹⁶⁰

GRADINA:

Kőhegyi Mihály szerint Solymos Ede *„a Gradina (Törökvár) területén járt. Azóta egy XVII. századi bronzgyűrű is előkerült innen.”*¹⁶¹

*„A területen emberi csontok és cserepek hevernek.”*¹⁶²

TÖRÖKVÁR:

*A földrajzilag kiválóan alkalmas területen vélhetően a bajaival egyidőben (1542) a törökök palánkvárat építettek.”*¹⁶³

A „Törökvárat” Zalotay Elemér is említi egy madarasi lelőhellyel kapcsolatban: *„A jelek szerint (Madaras – Telecskai dombokon, WE) nagyobb építmény, esetleg erődítmény esete forog fenn, mely kapcsolatban lehet a Katymár határában levő ún. Törökvárral, ahol ugyancsak ilyen épületalapokat észleltem...”*¹⁶⁴ A „gradina” megjelölés azonban általában középkori templomromra vonatkozik.

Megjegyzés: Kőhegyi Mihály véleménye szerint a Katymár-Téglagyáron eltemetett rácok lakhelye volt a Gradina a falutól délkeletre.”¹⁶⁵ Azonosítják a madarasi törökvárral is,¹⁶⁶ de ezt az elképzelést adatok nem támasztják alá. Nagyobb a valószínűsége, hogy Katymár/Katymar középkori, a hódoltság korban rácok lakta településsel azonos.

70.

KATYMÁR – GRADINA MELLETT

Temető

?

*A gradinai lelőhelytől „nyugatra kb. 100 méterre másik domb emelkedik, melyen szintén sok az emberi csont. Mindkét területet szántják, s ilyenkor újabb nagymennyiségű csont és törmelék kerül elő.”*¹⁶⁷

Megjegyzés: Kérdés, hogy nem a Katymár-Gradina lelőhely része-e.

KATYMÁR- LENIN TSZ, ld. KATYMÁR - GRADINA

KATYMÁR – ÓLEGYEN, KÍGYÓSÉR, ld. KATYMÁR – ÓLEGYEN, FEKETE TÓ

71.

KATYMÁR – ÓLEGYEN, FEKETE TÓ	Temető	Hódoltság kor
------------------------------	--------	---------------

ÓLEGYEN, KÍGYÓSÉR:

„4 csontvázas sírt találtak munka közben, majdnem ülő helyzetben, arccal kelet felé néztek.”

A leletmentés során további sírok nem kerültek elő.¹⁶⁸

ÓLEGYEN, FEKETE TÓ

A lelőhelyen az 1950-es évek végén homokkitermelés során emberi vázcsontok kerültek elő. 1961-ben Kőhegyi Mihály a bejelentőtől megtudta, hogy a síroknak *"mellékletük nem volt, a vázak nem feküdtek túl sűrűn [...] Bővebb felvilágosítást adni nem tudott (fekvés, tájolás, stb.) [...] a Kígyós partján egy kb. 10 x 60 m-es homokdomb emelkedik 4 méterre a térszín fölé [...] A bányában két váz összetört csontjait találtam. Patina nem látszott rajtuk. Talán középkori temető van itt. Leletanyag hiányában ez nem állapítható meg biztosan. A dombot majdnem egészében víz vette körül, és csak a déli oldalon volt megközelíthető."*¹⁶⁹

Megjegyzés: A lelőhelyen templomra utaló nyomok nem voltak, feltehetően Lengyel/Lengyan középkori, a hódoltság korban rácok lakta település rác temetőjével azonos.

KATYMÁR – PONTOSABB HELYMEGJELÖLÉS NÉLKÜL, ld. KATYMÁR – CRKVISTE

KATYMÁR – TELECSKA, RÓTH SEBESTYÉN TANYÁJA, ld. KATYMÁR - GRADINA

72.

KATYMÁR – TEMPLOMDOMB	Temető	17. sz.
-----------------------	--------	---------

Útépítés során került elő a templomdomb nyugati oldalán egy sír, melyben két koporsószeg volt. Kőhegyi Mihály véleménye szerint a templom dombját a 17. században emelték, a sír is e korból való lehet, s a templom körüli temetőből származik. Ez a temető a 17. század végén telt be.¹⁷⁰

Megjegyzés: A középkori Katymár/Katymar település temetője is lehet, bár a datálás igen bizonytalan.

73.

KATYMÁR – TÉGLAGYÁR	Temető	16-17. sz.
---------------------	--------	------------

1952-1960 között több régész összesen 89 rác sírt tárt fel. A feltárások szüneteiben a homokbányászás folyamatosan tette tönkre a temetőt. Jellemző leletek: ezüst halántékdísz-

pár, hajtúk, gombok, párizsikapcsok, csizmapatkók. A sírok jellemzően padkás kiképzésűek voltak, a koporsószegezes temetkezések száma kisebb. A templom nélküli soros temetőben a sírok egymástól viszonylag távol feküdtek, rátemetés nem volt.¹⁷¹

Megjegyzés: Katymár/Katymar középkori, a hódoltság korban rácok lakta település rác temetője.

KATYMÁR – TÖRÖKVÁR, ld. KATYMÁR – GRADINA

KELEBIA

KELEBIA – BÁCSBORISTA, ld. KELEBIA – CSISZÁRJÁRÁS

74.

KELEBIA – CSISZÁRJÁRÁS (BÁCSBORISTA ¹⁷²)	Templom, temető	Középkor
--	-----------------	----------

Vasúti töltésnél két oldalán, Skander nevű 124 m magas trigometriai ponttól délre kerek kiemelkedésen 3 x 5 m-es épület alapjai, középkori tégladarabok. *„Itt Szabadka városa ásatott még 1919-ban. [...] Ami téglá és csörmő visszamaradt, azt ez alá a kis domb alá újra elásták. Sok sírt is felbontottak. Több kocsiderék csontot és sok koponyát vittek be innen.”*¹⁷³

*„De 1758-ban még felismerik a régi kelebiai templom romjait, és e pusztában van még egy Templomhegy nevű határrész.”*¹⁷⁴

Megjegyzés: Feltehetően Kelebia/Keleb középkori, a hódoltság korban rácok lakta településsel azonosítható.

75.

KELEBIA – TÓTH GYULA FÖLDJE ¹⁷⁵	Épület?, temető	Hódoltság kor
--	-----------------	---------------

A terület *„egyik végében épületalapok láthatók, nem messze tőle keletre embercsontokat vetett fel az eke. A helyi hagyomány úgy tudja, hogy ez egy török uradalmi kastély volt, s a csontok, melyek sírokból valók, ennek a török földbirtokosnak jobbágysai és katonái maradványai.”*¹⁷⁶

Megjegyzés: A kevés adat alapján bizonytalan, hogy összefüggésbe hozható-e a Kelebia-Kelebe középkori, a hódoltság korban rácok lakta település rác temetőjével.

76.

KELEBIA – VASÚTFÖLD	Település,temető	Középkor és ?
---------------------	------------------	---------------

Mityók István a tanyáján (Vasútföld 62) „egy középkori házat talált, melyből sok kályhaszemet szedett ki és középkori edényeket. [...] több ízben talált már ilyen helyekre, melyek elszórva fekszenek, egymástól több méterre. Azt is tapasztalta, hogy vízszintes, ledöngölt és átégetett felszínen feküdtek. (Házak!) Tanyájától D-re, mintegy 150 méterre sok csontot talált. Felszínen ennek nincs nyoma. E területen középkori magyar település van.¹⁷⁷

VASÚTFÖLD, PASKA TANYA

1920 körül földmunkák során sírok kerültek elő.¹⁷⁸

Megjegyzés: A lelőhelyek közelében okleveles forrásokból is ismert középkori településről nincs tudomásunk.

KELEBIA – VASÚTFÖLD, PASKA TANYA, ld. KELEBIA – VASÚTFÖLD

KISSZÁLLÁS

77.

KISSZÁLLÁS – ALSÓMAJORTÓL KELETRE	Templom?	Középkor
-----------------------------------	----------	----------

Helyszini szemlén egy Árpád- vagy középkori templom (esetleg más épület) maradványai váltak ismertté.¹⁷⁹ Kérdés, hogy összefügg-e Kisszállás, Tompa felé lelőhellyel.

Megjegyzés: Közelében oklevelekben említett középkori településről nincs tudomásunk.

78.

KISSZÁLLÁS – CSAP U. 6.	Település, temető	14-15. sz. és ?
-------------------------	-------------------	-----------------

Meszegödör ásásakor kályhaszemek, 14-15. századi kerámiatöredékek kerültek elő.

„...régóta találnak itt edénydarabokat, sőt emberi vázcsont is előkerült.¹⁸⁰

Megjegyzés: A település feltehetően azonos Kisszállás középkori, a 16. század utolsó harmadában pusztává vált faluval. A temetőhöz való esetleges viszonya ismeretlen.

79a

KISSZÁLLÁS – HÁRMASHATÁR	Temető	Középkor? Kora-újkor?
--------------------------	--------	-----------------------

A falu délnyugati részének közelében 1955-ben egy helyi lakos „ezüst félholdat ásott ki, mely piros kövekkel volt kirakva.” Ezután két sírt találtak, és a lelőhelyet bejelentették a

bajai múzeumnak.

Zalotay Elemér megállapítása szerint „*a jelenlegi felszín alatt 150 cm-re, a porhanyós löszben sírok vannak, deszkanyomokkal. [...] A keményfa deszkamaradványok is erősen avultak. [...] Nem koporsó-maradványok, hanem sírbélelésből valók. Koponya alatt kávébarna nemez-anyagból készített [...] kun süveg. [...] Váz ujján sárgaréz gyűrű volt, ezt azonban találók szétdarabolták, azt sem lehetett megállapítani, fejes volt-e, közlésük szerint kis kerek feje volt.*”¹⁸¹ „

Kőhegyi Mihály véleménye szerint „*a kun süveg nem lehet középkori, inkább XVIII. századnak látszik.*”¹⁸²

A lelőhely pontos helye ismeretlen, a 79b lelőhely közelében lehetett.

Megjegyzés: Talán Mada középkori, a hódoltság korban rácok lakta település közelében levő rác temetővel azonos.

79b

KISSZÁLLÁS – TEMPLOMDOMB	Templom, temető	12-16. sz.
--------------------------	-----------------	------------

A falu délnyugati szélénél, a Mélykútra vezető út déli részén Kőhegyi Mihály 1965-ben a templomapszis egy részét és a széles árokkal körülvevő temető 54 sírját leletmentette: „*megállapítható, hogy Kisszállás-Templomdombon egy XI. században megkezdett temető és egy nyilván későbbben (XIII-XIV. század?) épült templom van. A templom elpusztulta után a lakosság tovább temetkezett ide (átvágott templomfalak). Közben természetesen lehetett hosszabb temetkezés nélküli időszak is. A temető leletanyaga aránylag gazdag.*” Jellegzetes leletek: veretes bronzöv, csontöv, S-végű hajkarikák, 12. és 16. sz.i ezüstpénz, koporsószegek, textilmaradvány. A feltárt temetkezések egy részében a karcsonatok többnyire a váz mellett, ritkábban a deréktájon vagy a felső vázcsontokon voltak.¹⁸³

Megjegyzés: Talán Mada középkori, a hódoltság korban rácok lakta településsel azonos.

80.

KISSZÁLLÁS, TOMPA FELÉ	Település	Középkor
------------------------	-----------	----------

„*Nagyobb középkori település nyomai láthatók.*”¹⁸⁴ Kérdés, hogy összefügg-e Kisszállás – Alsómajortól keletre lelőhellyel.

Megjegyzés: Közelében oklevelekben említett középkori településről nincs tudomásunk.

KUNBAJA

81.

KUNBAJA – FALUALJA	Templom, temető	Középkor
--------------------	-----------------	----------

„Szántás közben nagymennyiségű csontvázat dobott ki az eke.[...] A felszínt jelenleg is sűrűn borítja emberi csont. A domb közepén téglatörmelék. Itt falakat fordított ki az eke [...] A csontvázaknak mellékletük nem volt. Patinásodást magam sem találtam a csontokon. [...] A földmunka befejeződött, menteni nem kell. A mélyszántás valószínűleg az egész temetőt tönkre tette.”¹⁸⁵

Megjegyzés: Kunbaja középkori, a hódoltság korban rácok lakta településsel lehet azonos.

KUNFEHÉRTÓ

82.

KUNFEHÉRTÓ – BALÁZS TANYA	Éremlelet	Középkor
---------------------------	-----------	----------

1958-ban vétel útján került a kiskunhalasi múzeumba egy középkori éremlelet, 3.292 ezüstdenár (1.786 db I. Mátyásé, 1.503 db II. Ulászlóé és három db idegen veret), melyet a Vörös Hajnal tsz cukorrépa földjén találtak.¹⁸⁶

A közeli Templomhegyen (Szentgáll falu?) levő középkori település lakói rejthették el.¹⁸⁷

Megjegyzés: A lelőhely közelében okleveles forrásokból ismert településről nincs tudomásunk,¹⁸⁸ tőle északnyugatra Rekettyés, keletre Füzes egykori falvak, a középkor végén puszták találhatók, viszonylag nagy távolságra.

83.

KUNFEHÉRTÓ – KOVÁCS TANYA	Település	Középkor
---------------------------	-----------	----------

Rendkívül gazdag középkori leletet gyűjtött össze Trillsam Márton a tanya környékéről, mely főleg edénytöredékekből és vastárgyakból (szögek, szerszámok) áll.¹⁸⁹

Biczó Piroska leletmentése is igazolja, hogy a területen számottevő nagyságú település létezett az államalapítást követő évszázadokban.¹⁹⁰

Megjegyzés: A lelőhelyet egyes helytörténeti kutatók Árokegyháza/Árokháza/Árikház középkori, a hódoltság korban rácok lakta településsel azonosítják.¹⁹¹

84.

KUNFEHÉRTÓ – PÁNDI TANYA	Temető	?
--------------------------	--------	---

„A tanyától É-ra sok, sorban fekvő csontvázat találtak még a háború előtt, amikor a földet forgatták. Mellékletet nem láttak a csontvázak mellett. [...] Közvetlenül a Pándi-tanya mellett (északra) találtam néhány elszórt emberi csontot.”¹⁹²

Megjegyzés: A lelőhely nem köthető írott forrásokból ismert településhez.

85.

KUNFEHÉRTÓ – TEMPLOMDOMB	Település, templom, temető	14-16. sz.
--------------------------	----------------------------	------------

Egy 2-3 m magas, kerek, 25 m átmérőjű dombon szántáskor tégladarabok, embercsontok, edénytöredékek kerültek elő. „A domb környékén az egykori falu házhelyeit is ki lehetett venni.”¹⁹³

A következő évben lefolytatott leletmentés alapján „...megállapítható, hogy a Templomdombon egy XIV. század végén – XV. század elején kezdődő temetőt tártunk fel, mely a XVI. század legvégén szűnt meg. A vetésben rajzolódó két sor ház között, a falu É-i harmada táján állott a templom. A templom dombján előbb temettek, s csak később építettek ide templomot. Lehetséges, hogy a temetkezés már a XIV. század vége előtt megkezdődött, de a későbbi sírok a korábbiakat tönkre tették, a meglévőkről pedig – melléklet híján – nem állapítható meg pontos koruk. A területet kerítés vette körül, melyen kívül nem temettek, sőt, a kerítésfal közelébe sem kerültek sírok. Megfigyelhető volt, hogy a sírok csoportosan helyezkednek el, és feltételezhető, hogy nagycsaládi vagy családi sírhelyek voltak a temetőben.” A feltárt 56 sír túlnyomó része közeli bolygatás során sérült. Melléklet csak néhány sírban volt. Jellegetes leletek: párta, koporsószegek, párizsikapocs, gyűrű, vascsat. Olykor szeg nélküli deszkamaradványok utaltak a halottak védelmére.¹⁹⁴

Megjegyzés: A lelőhelyet Nagy Szeder István Szentgáll faluval azonosítja.¹⁹⁵ Környékén csak Fehértó és Rekettyés, a török korban már pusztává vált települések ismertek.

86.

KUNFEHÉRTÓ – VÁRHELY	Templom, temető	Középkor, hódoltság kor
----------------------	-----------------	-------------------------

A Várhely egy „hármassánczal körülvett halom, kő téglamaradványokkal”¹⁹⁶

Az 1800-as évek közepén „a Várhegynél, melynek hármassánca volt [...] több ember hullát ástak ki, többnyire arccal kelet felé. [...] Hajtű forma réz, sarkantyúk taréj nélkül...”¹⁹⁷ A

leírás alapján csak valószínűsíthető, hogy a rác temetők jellegzetes hajtűiről van szó, a „*taréj nélküli*” sarkantyúk esetleg csizmavasalások lehetnek.

A területet egy 1762-ből származó térkép „*Ivánkai templom alias Várhely*”-ként jelöli.¹⁹⁸ A területen állítólag „*maroknyi török pénzt*” találtak.¹⁹⁹

„*A törökkor után a Várhelyen említett 'klisza' [...], ami templom-, monostor-, várromot egyaránt jelenthet.*”²⁰⁰

A Várhely közvetlen közelében, a Várhely laponson emberi vázcsontokat találtak, de „*a környék régészeti átvizsgálása során sem további csontok, sem régészetiileg értékelhető leletek nem kerültek elő.*”²⁰¹

Megjegyzés: Ivánka középkori, a hódoltság korban rácok lakta településsel és a rácok temetőjével azonosítható.

MADARAS

(-)

MADARAS	„Kincs”	Hódoltság kor
---------	---------	---------------

„*Egy rokonommal megismerkedett a háborúban egy török és emlegette, hogy az ősei sok kincset hagytak itt nálunk háború után eljött 924-ben valami írással és a közlegelőn pincét keresett két domb között és máskor egy dombot is nézett, hogy török vonuláskor ott eltemetve sok kincs fekszik benne, mert mellette vezetett egy régi országút a kújóson, most is meglátszik a helye. Ez az út valamikor Bajától Zomborba vezetett. Az a török ember nem volt tisztában a tereppel és a régi írással, jó helyen járhatott, de nem ismerte ki magát és azzal távozott, hogy kutassuk ki ezeket a helyeket, de az írást nem akarta itt hagyni, csak meghagyta, ha megtaláljuk, írjunk neki, de hát nem kereste senki idáig.*”²⁰²

Megjegyzés: A Madaras–paplaposi középkori templom a Kígyós partján fekszik, elképzelhető, hogy ennek közelében ásták el a feltételezett kincset.

87.

MADARAS – BAJMOKI U.	Templom, temető	Árpád-kor, hódoltság kor
----------------------	-----------------	--------------------------

Zalotay Elemér 1952-ben két templom körüli temető nyomait figyelte meg: „*Az egyik a Göbolyjárás nevű határrészben, az egykori Jezer-tó partján, a másik a Telecskai oromparton. Mindkettő mellett sírmező is van.*”²⁰³

A néhány év múlva induló leletmentés során ismertté vált a templom és a több rétegű temető 106 sírja. Az egyik sírből gallér fémszálas díszítése került elő. Az 5. sírban fejnél-lábnál

tégla, 7. sír: „fej fölött, a sírgödör szélére merőlegesen egy fél tégl. A váz bal felén kő- és téglasor a sírgödör oldalához nyomva.” 21. sír: „a sír jobb felső oldala terméskővel van kirakva.” 29. sír: „A jobb kéz külső felén, a sírgödör oldalfalához szorítva, kisebb terméskő darab.” 39. sír „A váz medencéjének helyén kő. Nem lehet megállapítani, hogy eredeti fekvésű-e. Lehetséges, hogy eke vitte jelenlegi helyére.” A karcsontokat többnyire a váz mellett, nyújtva találták, az ölbe vagy a deréktájon párhuzamosan elhelyezett karok előfordulása csekély.²⁰⁴

A leletmentés 15 évvel később folytatódott, és összesen 106 sírt eredményezett. Bár a leletmentés dokumentációjából a temető térképe hiányzik, annyi megállapítható, hogy a korábbi (S végű hajkarikás) sírok a rátemetésekkel bolygatott részen vannak, s a vázak alkarcsonthajkái nyújtott helyzetűek. A későbbi sírok bolygatlanok, egymástól távolabb fekszenek, az alkarcsontok a deréktájon keresztben ill. a felső vázcsontokon vannak. Jellegzetes leletek: gyöngydíszes fejékek, kiscsőbös és gyöngycsőbös hajtűk és bronzgombok, általában a jobb oldalon. Koporsószegek nem kerültek elő, néhány sírban famaradvány jó állapotban maradt meg. Néhány sír padkás kiképzésű volt. „A temetkezés a XI. században kezdődött (S végű hajkarikák) és valószínűleg a középkor egész folyamán tartott (Nagy Lajos és Zsigmond pénzei). Felső határa nem állapítható meg egyértelműen, de talán még a török korban is temettek ide. Kutatásunk különösen a temetkezési módokra (padkás sírok, nagyszámú koporsó) nézve nyert értékes adatokat. Okleveleink I. László óta egy Zekeres nevű falvat említenek a környéken, Talán ennek a helyiségnek templom körüli temetőjének egy részét tártuk fel.”²⁰⁵

Megjegyzés: A temetkezések egy része Madaras középkori, a hódoltság korban rácok lakta település rác temetőjével azonos.

88.

MADARAS – GÖBÖLYJÁRÁS, JEZER	Templom, temető	Középkor
------------------------------	-----------------	----------

Zalotay Elemér középkori templomalapokat talált. „Az egyik a Göbolyjárás nevű határrészben, az egykori Jezer-tó partján, a másik a Telecskai oromparton. Mindkettő mellett sírmező is van.”²⁰⁶

Megjegyzés: A lelőhely közelében okleveles adatokból csak Madaras középkori, a hódoltság korban rácok lakta települést ismerjük.

89.

MADARAS – HOLLÓ DŰLŐ	Temető	Középkor?
----------------------	--------	-----------

„A területen kb. 4-6 emberi váz csontjai vannak szétdobálva. [...] A sírok igen sekélyen, átlagban 30-60 cm mélyen fekszenek. [...] A csontokon nem találtam patinát. [...] az a véleményem alakult ki, hogy e helyen középkori templomkörüli temető van.”²⁰⁷

Megjegyzés A lelőhely közelében okleveles adatokból csak Madaras középkori, a hódoltság korban rácok lakta települést ismerjük.

MADARAS – JEZER, ld. MADARAS – GÖBÖLYJÁRÁS, JEZER

MADARAS – KÍGYÓS ÉR KELETI FELE, ld. MADARAS – PAPLAPOS

MADARAS – KÍGYÓSÉR, ld. MADARAS – TELECSKAI DOMBOK

90.

MADARAS – PAPLAPOS	Templom, temető	Középkor
--------------------	-----------------	----------

PAPLAPOS:

A területet „paplaposnak hívják [...] és egyszer jöttek a török urak, kivezette őket oda és két vastag fa között kivették a vasládát, hogy mi volt benne, nem tudjuk, de a templom végénél a lapos széliben kell egy kútnak lennie, amely harangok vannak leeresztve kincsekkel együtt.”²⁰⁸

„...rengeteg téglá és kötörmelék van, és szántáskor emberi csontok is kerültek elő.” A leletmentés igazolta, hogy „e helyen templomkörüli temető terül el. A templomnak Ny-i falát kibontottuk. Itt állhatott a torony is, vagy esetleg a feltárt rész maga volt a torony alapozása. Szokatlan az alapozás mérete, valamint az eddig feltárt alaprajz. Igen komoly középkori templom állhatott itt.” A körülötte levő, legalább kétrétegű temető 12 sírjának nagyobb része mellékelt nélküli volt. Jellemző leletek: harangdarabok, bronz és ezüst pecsétgyűrű, pitykegomb, gyöngy, vascsat, csontnyelű vaskés, koporsóvasalás Az alkarcsonthoz többnyire a váz mellett nyújtva, ritkábban az ölben vagy párhuzamosan a deréktájon találták.²⁰⁹

KÍGYÓSÉR KELETI FELE:

Itt „egészen a mocsárig egy kis dombocská húzódik. A domb kiemelkedő helyén rengeteg téglá és kötörmelék, elszórva emberi csontok. A törmelék a domb közepe felé sűrűsödik. Tipikus középkori templom körüli temetkezés. A falu tőle d-re húzódik, a felszínen gyér középkori cserépanyag.”²¹⁰

Megjegyzés: A lelőhely közelében okleveles adatokból csak Madaras középkori, a hódoltság korban rácok lakta települést ismerjük. A templom nagy mérete alapján a középkori Madaras mezőváros templomáról és temetőjéről lehet szó.

91.

MADARAS – PINTÉR TANYA	Temető	?
------------------------	--------	---

Helyi lakosok „3 sírt találtak egymástól 6-8 m-re. Több kisebb mellékletük volt, leírni nem tudta őket. Edénymellékletük nem volt. Ezek egyikéből került elő a bronztű. [...] A temető korát megállapítani egyéb mellékletek hiányában nem lehet. Túl szokatlan, ismeretlen forma, talán népvándorláskori.”²¹¹

Megjegyzés: Pontos kormeghatározásra és azonosításra a gyér adatok alapján nem vállalkozom.

92.

MADARAS – TÉGLAGYÁR	Temető	17-18. sz.?
---------------------	--------	-------------

Földmunka feltehetően a település 17-18. századi temetőjét bolygatta.²¹²

Megjegyzés: A török kor után újraterülepülő Madaras első temetője lehet.

93.

MADARAS – TELECSKAI DOMBOK	Épület, éremlelet	15-16. sz.
----------------------------	-------------------	------------

1952-ben jutott Zalotay Elemér tudomására, hogy „a Telecskai dombok lábánál levő nagy gödörből évtizedek óta téglát termelnek ki éjszakánként idején a falu lakosai, s a legenda szerint már egy vasládát tele pénzzel találtak ezen a helyen. A feltárást a gödör szélén kezdtem meg. [...] A téglák XV-XVI. századi [...] készítmények. Ezeken kívül két XVI. századi lópatkó, vasból, került elő [...] és 3 db. ezüstpénz. Kettő I. Zsigmond lengyel király fél tallérja 1543-ból, a másik magyar címeres ezüst denár 1565-ből. [...] Az épület alapja azonban annyira feldúlt, hogy a második napi munka árán sem sikerült annak alakját kinyomozni. [...] A jelek szerint nagyobb építmény, esetleg erődítmény esete forog fenn, mely kapcsolatban lehet a Katymár határában levő ún. Törökvárral, ahol ugyancsak ilyen épületalapot észleltem.”²¹³

Megjegyzés: Talán a madarasi párkánnyal azonosítható.²¹⁴

MÁTÉTELKE

94.

MÁTÉTELKE – BOKODI U.

Temető?

Középkor?

Helyi lakosok elmondása szerint a falu utolsó háza mellett, a Bokodra vezető út bal oldalán régebben emberi vázcsontok és koporsómaradványok kerültek elő.²¹⁵

Megjegyzés: Közelében oklevelekből is ismert középkori településről nincs tudomásunk.

95.

MÁTÉTELKE – CSEREPESI TANYÁK, REGÉNYI TANYA Templom, temető Középkor

A tanya építésekor „a tanya d-i oldalán sok csontváz került elő. A vázak egymáson feküdtek, irányításuk Ny-K volt. Nagyméretű téglákból rakott falat is találtak [...] egy félkörös apszissal épült templomot. [...] A terület bunyevác neve Crkvenica = Templomocska, és azt tartják róla, hogy török templom állott itt.” „Valószínűleg Matheovics török kori vagy középkori templom körüli temetőjét találták meg.”²¹⁶ Mátételke új település, középkori előzménye nem volt. Mátyusháza, melyet gyakran – és helytelenül – azonosítanak Mátételkével, Csávolytól keletre feküdt.

Megjegyzés: Közelében oklevelekből ismert középkori településről nincs tudomásunk.

MÁTÉTELKE – KULTÚRHÁZ, ld. MÁTÉTELKE – TEMPLOM, KULTÚRHÁZ

96.

MÁTÉTELKE – TEMPLOM, KULTÚRHÁZ

Temető

18. sz. ?

Útépítés során „a jelenlegi templom előtt [...] kb. 3-4 vázat tettek tönkre. Mellékletük nem volt. A templom valószínűleg a XVIII. sz. végén épült. A sírok sem lehetnek régebbiek.” A kulturház udvarán „kb. 6-8 sírt találtak. Mellékletük nem volt. Ezek a sírok folytatását képezik a templom körüli temetőnek.”²¹⁷

Megjegyzés: A sírok keltezése bizonytalan, feltehetően a török kor után alapított Mátételke temetőjének első szakaszából valók.

MÉLYKÚT

97.

MÉLYKÚT – KILÁTÓ, SZABADKAI U	Temető	16-17. sz.
-------------------------------	--------	------------

Egy magas dombon homokhordással veszélyeztetett temető 21 K-Ny-i irányítású sírja került feltárássra. A nyújtott helyzetű vázak némelyikének alkarcsonjtja a medencén volt. Az egyetlen bronzgomb-lelet egy gyermeksírból származik. A leletmentett sírok egy nagyobb kiterjedésű, templom nélküli temető részei.²¹⁸

Megjegyzés: Mélykút/Melkut középkori, a hódoltság korban rácok lakta település rác temetőjével azonos.

98.

MÉLYKÚT - PETŐFI TÉR	Temető	17-18. sz.
----------------------	--------	------------

Munkások „*a jelenleg is álló templom közelében mintegy 20 sírt tettek tönkre, melyek a XVII-XVIII. századból valók.*”²¹⁹

Megjegyzés: Az adatok alapján nem derül ki a datálás oka. Amennyiben a kormeghatározás helyes, a hódoltság után újjátelepült Mélykút temetőjének része.

NAGYBARACSKA

99.

NAGYBARACSKA – KISBARACSKA	Település, templom, temető	Középkor
----------------------------	----------------------------	----------

A Döglött Duna lejtőjén „*középkori templomkörüli temető van. Érdekes, hogy a tőle K-re és északra valamint Délre fekvő településnek nyugati partjára építették a templomot. [...] az 50 cm széles oldalfalban az alsó sor vályog még benne van. [...] A falat 3 sor vályogból kezdték rakni, ezek a fallal hosszában, párhuzamosan kerültek berakásra.*”²²⁰

A lelőhelynek „*Árpád-kori előzménye is volt [...] Négy melléklet nélküli sírt és középkori alapfalakat, kemencét tártunk fel.*”²²¹

Megjegyzés: A lelőhely közelében volt Lak középkori, a hódoltság alatt is lakott település, a bátmonostori uradalom birtoka.²²²

100.

NAGYBARACSKA – PISZKULA	Település, templom, temető	Középkor
-------------------------	----------------------------	----------

A Kis Szabó tanyán „évek óta állandóan kerülnek elő csontvázak 'furcsa hosszú koponyával' [...] a tanya mellett több helyen is fehérlenek a kiszántott csontok. [...] Egy tarkócsont darabkán zöld patina foltot találtam, kb. 5 Ft nagyságban. [...] törött cseréppipát is találtam.”²²³

Néhány év múlva a Piszkula határrészen „csontokat, cserepeket szántott ki az eke és fújt ki a szél. [...] egy helyen sűrűn található kő- és téglatörmelék. [...] Első pillanatra ez látszik a falu templomának, de további terepbejárás során megállapítható volt, hogy a falu temetője és nyilván temploma is a domb közepén vannak. Itt azonban kb. 15 évvel ezelőtt akácok erdőt ültettek. Ezzel a temető jó részét tönkre is tették. A felszínen emberi csontok hevernek. A település ettől még mintegy 120 méterre nyúlik D felé. A falut oklevelekkel azonosítani nem sikerült. [...] E területen tehát egy árpádkori-középkori templom és temető van. A falu ÉK-i szélén komolyabb kőház állott. [...] Leletmentésre szükség nincs.”²²⁴

A Duna-menti magas part peremén „középkori templom körüli temető van, melyet erdőültetéskor jórészt tönkretettek. A homokos domb lejtőjén megtaláltuk a temető árkát. [...] A lelőhely Töttös középkori faluval azonos.”

„Négy sírt tártunk fel. Közülük csak a 4.-nek volt egy fél ezüstpénze. A 2-4. sírok egy sorban fekszenek, és az 1. sír új sort jelent. Elég ritkásan, minden rátemetkezés nélkül jelentkeztek a sírok. A településnek nincs nyoma. [...] Valószínűleg a középkori Töttös faluval azonos a jelenlegi feltárás helye.”²²⁵

A területről 2 sír már ismert volt, az egyikben bronzgyűrűt találtak.²²⁶

Megjegyzés: Azonos lehet Baracska-II/Élbaracska középkori, a hódoltság korban is lakott településsel.

NEMESNÁDUDVAR

NEMESNÁDUDVAR – FALUSZIGET, ld. HAJÓS – FALUSZIGET

101a

NEMESNÁDUDVAR – GARÁB	Település	Középkor
-----------------------	-----------	----------

„A Dusnok-Sükösd közötti műúttól nyugatra emelkedik a 93. számú magassági pont, közvetlenül az út mellett. A dombon középkori cseréptöredékek hevernek. Valószínű, hogy a

dombon [...] állhatott a templom.” „A domb alig 1-2 méterrel emelkedik a környező szint fölé [...] nagyjából kerek, mintegy 40-60 méter átmérőjű [...] Emberi csontot nem találtam. Leletmentésre szükség nincs.”²²⁷

Megjegyzés: Közelében voltak Vajashalom, Tám és Szántó középkori, a hódoltság korban már lakatlan települések.²²⁸

NEMESNÁDUDVAR – KLÖSTERLE, ld. SÜKÖSD - KLÖSTERLE

NEMESNÁDUDVAR – KÜLBOGYISZLÓ, SZENTKIRÁLYSZÁLLÁS, ld. NEMESNÁDUDVAR – SZENTKIRÁLYSZÁLLÁS

101b

NEMESNÁDUDVAR – KISÜLLÉS	Templom	Középkor
--------------------------	---------	----------

Terepbejárás térképe templomot jelez a területen.²²⁹

Megjegyzés: Közelében voltak Bogyiszló középkori, a hódoltság korban is lakott, továbbá Tám középkori, a hódoltság korban lakatlan települések.²³⁰

101c

NEMESNÁDUDVAR – SZENTISTVÁN	Település	Középkor
-----------------------------	-----------	----------

„Szentkirályszállástól mintegy 2,3 km-re, K-re [...] ovális dombon és környékén középkori település helye.”²³¹

Megjegyzés: Közelében Pókaháza középkori, a 15. század utolsó harmadában már csak igen gyéren lakott, továbbá Szentistván/Szentkirály középkori, a hódoltság korban lakatlan települések voltak.²³²

101d

NEMESNÁDUDVAR – SZENTKIRÁLYSZÁLLÁS	Település	Közép- és újkor
------------------------------------	-----------	-----------------

„A Dusnokról Nemesnádudvarra vezető műút mindkét oldalán, a mai Szentkirályszállás helyén a középkorban és újkorban település.”²³³

Megjegyzés: Közelében voltak Bogyiszló középkori, a hódoltság korban is lakott, továbbá Szentistván/Szentkirály középkori, a hódoltság korban lakatlan települések.²³⁴

SÜKÖSD

102.

SÜKÖSD – ARANYKALÁSZ TSZ

Temető

?

Egy kiemelkedésen, épületalapot ásásakor egymástól 2-3 m távolságra „szabályos rendben” fekvő két emberi váz került elő. A területen településre utaló nyom nem volt.²³⁵

Megjegyzés: Az ismeretlen korú temető oklevelekből is ismert középkori településsel nem hozható kapcsolatba.

SÜKÖSD – DUNAI TÖLTÉS, ld. SÜKÖSD - ÓSÜKÖSD

103.

SÜKÖSD – KLÖSTERLE

Település, templom

Középkor

NEMESNÁDUDVARI ÚT:

„Sükösd és Nemesnádudvar közötti országút építésénél középkori sír került elő [...] A leletmentés további sírokat eredményezett.”²³⁶ A lelőhelyről más helyszíni szemle is szól.²³⁷

KLÖSTERLE:

„Több XVIII. század második feléből származó térképen Klösterle néven jelölnek egy helyet Sükösd és Nemesnádudvar között. Nem lehet kétséges, hogy ez csak egy elpusztult középkori falu templom-maradványa lehet, hiszen kolostorról semmilyen adatunk nincs erről a helyről. [...] A terület jelenleg szőlővel van beültetve, és én csak az egyes szabadon hagyott utakon nézelődhettem, de a szomszédos gazdák ezt is gyanakodva figyelték.”²³⁸

Néhány évvel később „terepbejárással a Sükösd-Nemesnádudvar irányába húzódó magas part szélén középkori falu helyét sikerült megtalálnunk.”²³⁹

Megjegyzés: Jobbágy/Jobbágy Szentmiklós – Jobágy középkori, a hódoltság korban rácok is lakta településhez tartozhatott.

SÜKÖSD – NAGYBESNYŐ, ld. SÜKÖSD – ÓSÜKÖSD

SÜKÖSD – NEMESNÁDUDVARI ÚT, ld. SÜKÖSD – KLÖSTERLE

104.

SÜKÖSD – ÓSÜKÖSD

Település, templom, temető

17-18. sz.

ÓSÜKÖSD:

Zalotay Elemér egy sükösdi helyszínelés jelentésében 4. számú lelőhelyként „Sükösd falu 17-

19. századi templomainak helyét és sírmezőit” jelöli meg, „az 1803-ig volt falu helyét, ahonnan ekkor az árvíz miatt jelenlegi partos helyre telepítették a községet. Itt két templom is állott, s körülötte 18. és 19. századi sírmező van a mostani szántók alatt.”²⁴⁰

NAGYBESNYŐ:

Néhány év múlva egy sírt bolygatott a gátépítés. „A mellékletekből (mázás edény, vaskard, vaskés, vaspánt) következtetve a XVII. sz. második feléből vagy a XVIII. sz.-ból való. [...] Magános temetkezésnek látszik. A kubikolás tőle már több métert haladt előre, jobbra is, balra is. Az eddig kitermelt területen sem volt sír. [...] Cserépdarabok is voltak itt. Tégla törmelék is mutatkozott. Valószínűleg ez volt a település.”²⁴¹

DUNAI TÖLTÉS:

A 65,800 és 64,800 töltés km között „újabbkori cserépmaradványok kerültek elő”²⁴²

Megjegyzés: Csepcs középkori, a hódoltság korban pusztává vált, Besenyő-Besnő középkori, a hódoltság korban gyéren lakott²⁴³ vagy Ságod-Ságot középkori, a hódoltság korban rácok lakta településsel²⁴⁴ lehet azonos.

SZEREMLE²⁴⁵

(-)

SZEREMLE – „PUSZTATEMPLOM”	Templom	Középkor
----------------------------	---------	----------

A határpercek tanúsága szerint még a 18. század első harmadában is jól látszottak a „régie Szeremlyei Templom” maradványai. A romokról azonban a környékbeli délszlávok egy része nem tudta, micsoda. Az 1606 körül született Tyiro Kernyio, borsodi, majd dautovai lakos „az pusztá Épületet látta régenten, kinek mégh térgyén fölül való maghosságghu kőfala volt, de mi volt és mindek neveztetett, nem tudgya.” A jól látszó romot „közönségesen Szrimlyánszka Kliszának, azaz Szeremlyei Templomnak” nevezték a bajaiak az 1710-es években.²⁴⁶ A per egyik magyar tanuja „az Templomot az Attyátul is hallotta Szeremlyeinek lenni, s érte vagy egy magosságára az kőfalát fel lenni.” Egy másik tanú a templom „fenn álló falait is circ. fél ölnyi magosságra élte és látta Szemeivel.”²⁴⁷

A templomrom teljes elpusztítására 1728-ban került sor. Ekkor Baja tanácsa ásókkal és kapákkal felszerelt embereket küldött, hogy „a’ réghi Szeremlyei kő Templomot fundamentomából kapállják.” A munka több napon át tartott: „Teghnap Mégh csak környös körül az fundamentumot tisztogatták s belül is sok helyen föl hánták, kivált a santusariumjkát és az oltárnak köveit, a’ mint az pap Misét szokott mondani, asztis megh találták. Máii napon pedigh ismét Truponkint mentek ki kapákkal”²⁴⁸

Megjegyzés: Bizonyossággal nem dönthető el, hogy a Szeremle-Görönd vagy a Szeremle-Templomhegy temploma-e (bár a névhasználat az utóbbit erősíti). Egy 1591-es útibeszámoló szerint *„itt is van keresztyén templom, csakhogy egészen pusztas és elhagyott, mind az által tartanak benne isteni tiszteletet.”*²⁴⁹

105.

SZEREMLE – ÁRTÉR	Település, temető	16. sz.
------------------	-------------------	---------

*„Árvízvédelmi munkák során [...] néhány edénytöredéket és csontokat sikerült összeszedni az itt dolgozó katonáktól [...] a földet más irányban termelték tovább, az előbbi helytől vagy 20 méterre, de ott is csontvázakra akadtak.”*²⁵⁰

Megjegyzés: Kérdés, hogy összefüggésbe hozható-e Szeremle-Szeremlén középkori, a hódoltság korban is igen népes településsel vagy Bab középkori, a hódoltság korban pusztává vált faluval.

SZEREMLE – BARÁT GÖDÖR, ld. SZEREMLE - GÖRÖND

106.

SZEREMLE – BIKAAKÓL	Temető	Középkor?
---------------------	--------	-----------

*„A keleti árokban egymásra rakott újkori megbolygatott csontok. Egy koponyát bronz fonalrészszel hoztunk be.”*²⁵¹

Megjegyzés: Kérdés, hogy összefüggésbe hozható-e Szeremle-Szeremlén középkori, a hódoltság korban is igen népes településsel vagy Bab középkori, a hódoltság korban pusztává vált faluval.

SZEREMLE – FALU DZSINDZÁJA, ld. SZEREMLE – NAGY PANDÚR SZIGET

107.

SZEREMLE – FELSO ILLÉS KERTJE, 307. sz.	Település, temető?	16. sz.?
---	--------------------	----------

A tulajdonos egy kiürült silógödörből *„egy ember csontvázat ásott ki. [...] Összegyűjtötte az itt talált cseréptöredékeket. Ezek XVI. századi edények maradványai [...] A sír irányítása NyK-i. Koporsónyomokat nem észlelt. Valószínűnek látszik, hogy a XVI. századból eredő sírral van dolgunk, mely éppen úgy lehet egyedülálló, mint sírmező része. Mivel azonban a terület nincs veszélyeztetve, további kutatás, feltárás nem szükséges.”*²⁵²

Megjegyzés: Kérdés, hogy összefüggésbe hozható-e Szeremle/Szeremlén középkori, a hódoltság korban is igen népes településsel²⁵³ vagy Bab középkori, a hódoltság korban pusztává vált faluval.

108.

SZEREMLE – GÖRÖND

Település, templom, temető

Középkor

GÖRÖNDÖS:

„A jelenlegi falu és a temető közötti 'Göröndösön' már a felszínen magyar középkori cserepek látszottak. A 2 x 10 m-es árok bebizonyította, hogy ott valóban középkori telep volt. [...] A cserepek még máz nélküliek, tehát a nagy magyar falunak a helyén voltunk, míg a jelenlegi temető ellenkező oldalán, ahol a templom állott, már mázas cserép is mutatkozott. A török korban a templom köré zsugorodott a falu.”²⁵⁴

ÖREGTEMETŐ:

„A falutól Ny-ra [...] XVI-XVII. századi temető van, mely tönkretette a középkori sírokat.”²⁵⁵

GÖRÖND:

„A falutól DNy-ra, az utolsó háztól kb. 150-200 méterre [...] csontvázat és rengeteg cserepet találtak. E terület mellett szántották ki tavasszal a cserepeket. Megállapítható, hogy a bronzkori telepre magyar középkori falu települt.”²⁵⁶

BARÁTGÖDÖR:

A jelenlegi falu és temető között „terepbejárással egy nagykiterjedésű középkori település helyét tisztáztuk. A település a jelenlegi falu és temető között húzódik kb. 600-800 méter hosszan D-re. Zeremlen helység területén itt el, melyről 1323-ból van az első okleveles adatunk.”²⁵⁷

Megjegyzés: Szeremle-Szeremlén középkori, a hódoltság korban is igen népes település egyik helyével lehet azonos. Feltehetően ezt a temetőt használták a szeremleiek „a török engedelmeiből” a hódoltság korban is.²⁵⁸

SZEREMLE – GÖRÖNDÖS, ld. SZEREMLE - GÖRÖND

109.

SZEREMLE – NAGY PANDÚR SZIGET

Település

Hódoltság kor

„Az ún. Falu Dzsindzája nevű helyen, a Dunához közel, a falutól ÉNy-ra, a Pandúr-szigeten állott az öregek szerint a régi Szeremle. A területet ma is Ószeremlének hívják. [...] 1526-

1704 között itt volt a falu. „Az átköltözésről írásos bizonyítékok vannak.”²⁵⁹

Megjegyzés: Szeremle-Szeremlén középkori, a hódoltság korban is igen népes település egyik helyével lehet azonos.

SZEREMLE – ÖREGTEMETŐ, ld. SZEREMLE – GÖRÖND

SZEREMLE – TEMETŐHEGY, ld. SZEREMLE – TEMPLOMHEGY

110.

SZEREMLE – TEMPLOMHEGY	Templom, temető	Középkor
------------------------	-----------------	----------

Falutól keletre, a jelenlegi temető délkeleti részénél, egy kisebb dombháton „a felszínen téglá, habarcs, kő, emberi csontok, cserepek. Tipikus középkori templomkörüli temetkezés. A település kb. 200-400 m-es körzetben, de a faluhoz közelebb, megtalálható.” A leletmentés során ismertté vált a kb. 90 cm széles templomfal egy szakasza és a több rétegű temető 10 sírja. Jellegzetes leletek: párta, gyűrű, gyöngyök, párizsikapocs, koporsószegek.²⁶⁰

Megjegyzés: Szeremle/Szeremlén középkori, a hódoltság korban is igen népes mezőváros egyik helyével, esetleg Kisállal, a hódoltság kori Kis Pál pusztaival lehet azonos.

TATAHÁZA (–)

TOMPA

(–)

TOMPA	Település, temető	Középkor
-------	-------------------	----------

„Egy 1778. évi kézirati térkép itt egy régi falu helyét és régi temetőt is jelez...”²⁶¹

Megjegyzés: A lelőhely pontos helye ismeretlen. Kérdés, hogy azonos-e Tompa – Temetőhegy lelőhellyel. A középkori Tompa temploma és temetője lehet; mai falu környékén írott források nem jeleznek más középkori települést.

TOMPA – FODOR TANYA, ld. TOMPA – TEMETŐHEGY

111.

TOMPA – KOSSUTH U.	Temető	16-17. sz.
--------------------	--------	------------

A 13-15. számmal szomszédos területen 4 sír került elő: „ezek közül három bolygatott, csak a

vázak alsó része volt meg, ezért a kezek helyzetét megállapítani nem állott módomban. Egyiknél sem találtam mellékletet. Irányításuk KNy-i úgy, hogy erősen elhajlanak ÉNy-DK felé. Koponya északnyugaton. Feltűnő az, hogy a megásott sírok [...] igen keskenyek. Mindössze 36 cm szélesek. Ilyen keskeny sírokkal csupán Katymáron találkoztam. [...] a negyedik közelebb vitt a probléma megoldásához. Ebben csonkítatlan váz feküdt. A sír szélessége 39 cm. Egyik oldalán koporsódeszka nyoma, mely derékszögben volt megállapítható. Ott vastagabban, szerves anyag fekete korhadéka sötét lett. Ilyenformán a deszka nem lehetett koporsó alkatrésze. Az első három sír sem volt koporsós temetkezés. Arra kell gondolnom, hogy ezt a deszkát egyéb célból helyezték a halott mellé. A váz felső része bolygatatlan. Sír szélessége csak akkora, hogy egy 13-14 év körüli gyermek hullája beleférhet. Mindkét kéz könyökben meghajlított és a medencébe helyezve úgy, hogy a kézfejek kulcsolódnak. Ugyanaz a jelenség, amivel Katymáron találkoztam. [...] A sírmező jórészt elpusztult, vagy pedig jelenleg hozzáférhetetlen. Elpusztult az itt átvezető, bevágott országút építése alkalmával. A körülötte levő telkek mind szőlő alá vannak fordítva, ezért a sírokból sok áldozatul esett a földmunkának. Nem valószínű azonban, hogy valamennyi elpusztult volna, mert a fordítás 80-100 cm mély, a sírok nagyobbik részének a mélysége az 1 méteren túl van.”²⁶²

Megjegyzés: Tompa egykori kun szállás, 1572-ben már rácok lakta település rác temetőjével azonos.

112.

TOMPA – ORSZÁGHATÁR, TEHERFORGALMI ÚT Település, temető Középkor és ?
Terepbejárással késő középkori telepnymok és ismeretlen korú temető került elő.²⁶³

Megjegyzés: Kérdés, hogy összefüggésbe hozható-e Tompa egykori kun szállással, 1572-ben már rácok lakta településsel.

113.

TOMPA – ORSZÁGHATÁR, TEHERFORGALMI ÚT V. Település, temető Középkor, ?
Terepbejárással késő középkori telepnymok és ismeretlen korú temető került elő.²⁶⁴

Megjegyzés: Kérdés, hogy összefüggésbe hozható-e Tompa egykori kun szállással, 1572-ben már rácok lakta településsel.

114.

TOMPA – ROHODA	Település, temető	Középkor és ?
----------------	-------------------	---------------

Egy magaslaton mezőgazdasági munkák során folyamatosan kerültek elő régészeti leletek. „A lóeke is eléri a sírokat, s azokból csontokat és cserepeket hoz fel. [...] Kardok, sarkantyúk, melyeket a Nemzeti Múzeumba szállítottak. 1942-ben Budapestről két úr járt itt, feltekintették a helyet, de mert akkor is be volt vetve a föld, az ásatást őszre halasztották. A háborús bonyodalmak miatt ez elmaradt.”

1955-ben középkori edénydepot-t²⁶⁵ és 4 db koporsószeget, vaskarikát, vaskést²⁶⁶ találtak itt.

Megjegyzés: Kérdés, hogy összefüggésbe hozható-e Tompa egykori kun szállással, 1572-ben már rácok lakta településsel.

115.

TOMPA – TEMETŐHEGY	Temető	?
--------------------	--------	---

Földhordáskor állítólag emberi vázcsontok kerültek elő. A helyszíni szemléken régészeti jelenséget nem sikerült megfigyelni.²⁶⁷

Megjegyzés: Kérdés, hogy összefüggésbe hozható-e Tompa egykori kun szállással, 1572-ben már rácok lakta településsel.

VASKÚT

116.

VASKÚT – FÖLDVÁR	Település	15-18. sz.
------------------	-----------	------------

A földvár környékének „betelepültsége az újkőkortól a középkor végéig csaknem folyamatos volt.” Egyebek mellett 15-16. sz-i és 17-18. sz-i kerámiatöredékek is kerültek elő innen.²⁶⁸

Feltehetően összefügg a Vaskút-Várhely dülő lelőhellyel.

Megjegyzés: Azonos lehet Bácskuta-Baskut középkori, a hódoltság korban rácok lakta településsel.

117.

VASKÚT – VÁRHELY DÜLŐ	Templom	Középkor
-----------------------	---------	----------

Vaskút-Földvártól északra középkori templom vált ismertté légifotózás során.²⁶⁹ Feltehetően összefügg Vaskút-Földvár lelőhellyel.

Megjegyzés: Azonos lehet Bácskuta-Baskut középkori, a hódoltság korban rácok lakta településsel.

Rövidítések:

ArchÉrt	- Archaeológiai Értesítő	RA	- Régészeti Adattár
KJM	- Katona József Múzeum, Kecskemét	RGy	- Régészeti Gyűjtemény
TIM	- Türr István Múzeum, Baja	GyN	- Gyarapodási Napló
TJM	- Thorma János Múzeum, Kiskunhalas	RégFüz	- Régészeti Füzetek
VKM	- Viski Károly Múzeum, Kalocsa		

¹ A régészeti lelőhelyek katalógusában csak a magyarországi lelőhelyeket áll módomban ismertetni. A lelőhelykatalógus megjelent: WICKER Erika 2004

² A „feltételezett hely” kifejezést azért használtam, mivel a korabeli települések nevét többnyire részben ma is települések, részben határrészek elnevezése őrzi, azaz egy nagyobb kiterjedésű területen elvileg bárhol lehettek. Pontosításukban éppen a régészeti lelőhelyek segítenek.

³ Problémát jelent, hogy Észak-Bácskában elenyésző a legalább részben megkutatott középkori templomok száma (település gyakorlatilag nincs). Ha leletek kétséget kizáróan Árpád-kori lelőhelyre utalnak, azt a lelőhelyen nem vettem fel a listába. A helyszínelések jelentése azonban általában csak téglá- és csontmaradványokról szólt, igen gyakran „Árpád- vagy középkori” datálással. Jelzem azokat az ismeretlen korú lelőhelyeket is, melyek elvileg kapcsolatba hozhatók tárgyalt korszakunkkal.

⁴ Mivel a lelőhelyek döntő többségén régészeti feltárás nem történt, datálásuk csak a helyszínelések jelentései alapján, helyenként tehát bizonytalanul történhet. A keltezésnél követem a jelentésekben foglaltakat, azaz ahol század pontosságú, ott azt közlöm (ez különösen a 17. századtól felfelé jellemző). Amely lelőhelyek biztosan hódoltság koriak, ott ezt a meghatározást választottam akkor, is, ha a jelentésben esetleg középkor szerepel.

⁵ TIM RGy 54.6.1-13.

⁶ Veréb Béla ásatási dokumentációja, 1956; Köhegyi Mihály feljegyzése, TIM RA 51-2001; H. TÓTH Elvira 1990. 189.

⁷ Köhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1959. TIM RA 25-2001

⁸ Köhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1961. TIM RA 27-2001

⁹ Lükő Gábor ásatási dokumentációja, 1961. TIM RA31-2001

¹⁰ Köhegyi Mihály ásatási dokumentációja 1960. TIM RA 22-2001; RégFüz. Ser.I. No. 14. 1960. 80.

¹¹ Köhegyi Mihály helyszínelése 1963. TIM RA 23-2001; RégFüz. Ser.I. No. 15. 1962. 82.

¹² Sultis László jelentése, 2003. TIM RA. Leltározatlan

¹³ Holl Imre ásatási dokumentációja, 1951. TIM RA 28-2001; H. TÓTH Elvira 1990. 188.

¹⁴ TIM GyN

-
- ¹⁵ Zalotay Elemér helyszínelése, 1958. TIM RA 58-2001
- ¹⁶ Zalotay Elemér helyszínelése, 1958. TIM RA 59-2001; H. TÓTH Elvira 1990. 188.
- ¹⁷ Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1959. KJM RA 99.761.
- ¹⁸ Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1962. TIM RA 48-2001
- ¹⁹ Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1960. TIM RA 35-2001
- ²⁰ Kőhegyi Mihály jelentése, 1960. RégFüz. Ser.I. No.14. 1961. 80.
- ²¹ Kőhegyi Mihály jelentése, 1960. RégFüz. Ser.I. No.14. 1961. 80.
- ²² Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1964. TIM RA 44/2001
- ²³ Istvánmegye Engel Pál térképén Istvánvölgye névvel szerepel, előbbi elnevezése az 1578-as defterben tűnik fel, ekkor Istvánmegyében 45 háne volt. Istvánvölgye falut azonban nem az Istvánmegyeként ismert településnél, azaz a mai bajai belterület északnyugati részén, hanem Bajától északkeletre, Csávolytól nyugatra tünteti fel. ENGEL Pál 2002; Iványi István is azonosnak veszi István megyét István völgye településsel. 1678-79-ben István völgye, 1724-ben már István megye elnevezéssel szerepel a falu. IVÁNYI István 1909 I. 79-80.
- ²⁴ Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1962. TIM RA 33.2001
- ²⁵ Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1962. TIM RA 32-2001
- ²⁶ Sultis László helyszínelése, 2002. TIM RA. Leltározatlan
- ²⁷ KARÁCSON Imre 1908 215.; Vass Előd Katona Istvánra hivatkozva jelzi, hogy a másik dzsámit Szulejmánról nevezték el, és mindkét dzsámi mellett állt minaret, a révkapu melletti temető „*mohamedán temető*” volt. VASS Előd 1989 188.
- ²⁸ Zalotay Elemér ásatási dokumentációja, 1958. TIM RA 53-2001
- ²⁹ Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1961. TIM RA 30-2001.
- ³⁰ Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1964. TIM RA 54-2001
- ³¹ Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1974. TIM RA leltározatlan
- ³² SULTIS László ásatási dokumentációja, 2004. KJM RA 2004.1292
- ³³ TIM GyN
- ³⁴ Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1995. RégFüz. Ser.I. No. 49. 1997. 101.
- ³⁵ Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1976. RégFüz. Ser.I. No.30. 1977. 51.
- ³⁶ Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1967. TIM RA 42-2001; Cumania I. 1972. 259.
- ³⁷ Kőhegyi Mihály terepbejárása, 1988. KJM RA 80.681; H. TÓTH Elvira 1990 187.
- ³⁸ Kőhegyi Mihály jelentése, 1992. RégFüz. Ser.I. No.46. 1994. 65.
- ³⁹ Kőhegyi Mihály jelentése, 1994. RégFüz. Ser.I. No.48. 1997. 91.
- ⁴⁰ Fehér Géza jelentése 1954. MNM RA 221.B.3.; H. TÓTH Elvira 1990. 190.
- ⁴¹ Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1958. TIM RA 60-3001.; H. TÓTH Elvira 1990. 189.
- ⁴² Kőhegyi Mihály jelentése, 1960. Rég.Füz. Ser.I. No.14. 1960. 81.
- ⁴³ Kőhegyi Mihály jelentése, 1962. Rég.Füz. Ser.I. No.16. 1963. 80.
- ⁴⁴ Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja 1959-1962. TIM RA 63 – 66-2001; Kőhegyi Mihály jelentése, Rég.Füz. Ser.I. No.13. 1960. 107.; Rég.Füz. Ser.I. No.14. 1960. 81.; Rég.Füz. Ser.I. No.15. 1961. 59.; Rég.Füz. Ser.I. No.16. 1963. 80.
- ⁴⁵ Kőhegyi Mihály jelentése, Rég.Füz. Ser.I. No.14. 1960. 81.
- ⁴⁶ Sultis László helyszínelése, 2002. KJM RA 2004.1172; 2004.1272.
- ⁴⁷ IVÁNYI István 1909 II. 15.; Ugyanez BOROVSZKY Samu é.n. 40.: „*Gradina (a helységtől északkelet felé, a volt Prikovity pusztában még feltalálható árokkal és téglatormelékekkel valami régibb erődítés helye.*”

-
- ⁴⁸ Wicker Erika helyszínelése, 2001. KJM RA 2004.1289.
- ⁴⁹ Radnóti Aladár jelentése 1943. KJM RA 69.244
- ⁵⁰ Zalotay Elemér jelentése 1954. TIM RA 15-2001; ArchÉrt 83. 1956. 102.
- ⁵¹ Engel Pál ugyan erre a területre helyezi Temérdekegyháza középkori, a hódoltság korában rácok lakta települést, az azonban nagy valószínűséggel Csávoly északi részén keresendő.
- ⁵² Kőhegyi Mihály levele, 1989. In: HORVÁTH Zoltán – SÖVÉNY Mihály – SZÉNÁ SINÉ HARTON Edit 1999 27.; Zalotay Elemér helyszínelése, 1954 TIM RA 16-2001
- ⁵³ Másolat elismervényről, 1936 KJM RA 69.243
- ⁵⁴ Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1964. TIM RA 21-2001.; Rég.Füz. Ser.I. No.18. 1965. 56.
- ⁵⁵ Kőhegyi Mihály levele, 1989. In: HORVÁTH Zoltán – SÖVÉNY Mihály – SZÉNÁ SINÉ HARTON Edit 1999 26-27.
- ⁵⁶ Zalotay Elemér terepbejárása, 1954. TIM RA 9-2001
- ⁵⁷ Kőhegyi Mihály helyszínelése 1993. KJM RA 93.711.
- ⁵⁸ Zalotay Elemér helyszínelése 1954. TIM RA 12-2001; A lelőhely a jelentéshez mellékelt térképvázlat szerint közvetlenül a homokbányái rác temető mellett, a vasúti sínek túloldalán lenne, ám azon a területen sem sírmezőre, sem épületre utaló nyomok nincsenek.
- ⁵⁹ 1-91. sírok: Wicker Erika ásatási dokumentációja 1993. KJM RA 99.857; 92-172. sírok: Polgár Zoltán ásatási dokumentációja 1995-1996 KJM RA 2002.1105.; 173-483. sírok: Wicker Erika ásatási dokumentációja 2001-2003. KJM RA 2002.1114.-1115; 2003.1116
- ⁶⁰ HORVÁTH Zoltán – SÖVÉNY Mihály – SZÉNÁ SINÉ HARTON Edit 1999 266.
- ⁶¹ UDVARDY József 2003 20.
- ⁶² Zalotay Elemér helyszínelése, 1954. TIM RA 14-2001
- ⁶³ Sövény Mihály szíves közlése és helymeghatározása
- ⁶⁴ BOROVSZKY Samu é.n. 42.
- ⁶⁵ Zalotay Elemér jelentése, 1958. TIM RA 1-2001.
- ⁶⁶ Dankó Imre jelentése 1958. H., TÓTH Elvira 1990 173.
- ⁶⁷ Dankó Imre ásatási dokumentációja, 1958. TIM RA 1-2001.; Néhány hónap múlva Zalotay Elemér a bokodi általános iskola régészeti szakkörével leletment, de jelentésében nem ennek eredményeiről, hanem a bokodi határ domborzati viszonyairól értekezik: Zalotay Elemér jelentése, 1958. TIM RA 2-2001.
- ⁶⁸ Kőhegyi Mihály jelentése 1960. TIM RA 3-2001.
- ⁶⁹ Kőhegyi Mihály jelentése, 1985. KJM RA 90.681; H. TÓTH Elvira 1990 190.
- ⁷⁰ Solymos Ede helyszínelése, 1951. A jelentés szerepel a TIM RA listáján, de maga a jelentés nem található.
- ⁷¹ IVÁNYI István 1909 II. 109.
- ⁷² Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1961. TIM 5-2001; Rég.Füz. Ser.I. No.15. 1962. 83.
- ⁷³ Kérdéses, hogy Kajánd azonos-e az egyik Pálffy-féle 1598-as oklevél „Bajánk” településével. Kajánd földrajzi elhelyezkedése ezt nem zárja ki.
- ⁷⁴ Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1961. TIM 4-2001
- ⁷⁵ Az Önálló Adatrögzítési Program (KÖH) alapján
- ⁷⁶ Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1961. TIM RA 75-2001; Rég.Füz. Ser.I. No.15. 1962. 83.
- ⁷⁷ IVÁNYI István 1907 III. 112.
- ⁷⁸ Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1966. TIM RA 83-2001; 85-2001; Rég.Füz. Ser.I. No.20. 1967. 71-72.
- ⁷⁹ Biczó Piroska ásatási dokumentációja, 1977-1986. TIM RA 304-309-2001; Rég.Füz. Ser.I. No.31. 1978. 93-94.; Rég.Füz. Ser.I. No.32. 1979. 108.; Rég.Füz. Ser.I. No.33. 1980. 90.; Rég.Füz. Ser.I. No.34. 1981. 86.; Rég.Füz.

- Ser.I. No.35. 1982. 100.; Rég.Füz. Ser.I. No.35. 1983. 90.; Rég.Füz. Ser.I. No.37. 1984. 101.; Rég.Füz. Ser.I. No.35. 1985. 89.; Rég.Füz. Ser.I. No.39. 1986. 79.; Rég.Füz. Ser.I. No.40. 1987. 88.
- ⁸⁰ Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1960. TIM RA 82-2001; Rég.Füz. Ser.I. No.14. 1961. 81.
- ⁸¹ Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1960. TIM RA 82-2001; Rég.Füz. Ser.I. No.14. 1961. 81.
- ⁸² IVÁNYI István 1907 III. 112.
- ⁸³ Pogány Ö. Gábor helyszínelése, 1951, TIM RA 7-2001.
- ⁸⁴ Béres Mária és Lajkó Orsolya helyszínelése, 2001. TIM RA 204-2001.
- ⁸⁵ IVÁNYI István 1909 II. 62.
- ⁸⁶ Önálló Adatrögzítési Program (KÖH) alapján
- ⁸⁷ Szabó György ásatási dokumentációja, 1953. ArchÉrt 82. 1955. 100.
- ⁸⁸ Soós Ágnes és Wenger Sándor ásatási dokumentációja, 1952. ArchÉrt 81.1954.79. A jelentésben az épület irányát DNY-ÉK tájolással adják meg. Soós Ágnes jelentése 1952 TIM RA 89-2001
- ⁸⁹ Soós Ágnes ásatási dokumentációja, 1952. TIM RA 90-2001
- ⁹⁰ Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1987. Rég.Füz. Ser.I. No.41. 1988. 78.; Csávolyinak és Bácsbokodnak nincs közös határa, közük Ny-ról Baja, K-ről Felsőszentiván területe ékelődik be.
- ⁹¹ Kőhegyi Mihály terepbejárása, 1987. A helyszínelés jelentése szerepel a TIM RA listáján, de maga a jelentés nem található.
- ⁹² Kőhegyi Mihály és Vicze Magdolna ásatási dokumentációja, 1986. Rég.Füz. Ser.I. No.40. 1987. 77.
- ⁹³ Kőhegyi Mihály terepbejárása, 1959. Rég.Füz. Ser.I. No.13. 1960. 109.
- ⁹⁴ Kőhegyi Mihály terepbejárása, 1963. KJM RA 2000.896
- ⁹⁵ Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1962. TIM RA 112-2001.; Rég.Füz. Ser.I. No.16. 1963. 81.
- ⁹⁶ Mojzes Sándor levele a Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Osztályának, 1933. KJM RA 69.254;
- ⁹⁷ Aláírás nélküli levélmásolat, szerzője nagy valószínűséggel Mojzes Sándor, 1934. KJM RA 69.254
- ⁹⁸ Zalotay Elemér ásatási dokumentációja, 1954. TIM RA 113-2001.
- ⁹⁹ Kőhegyi Mihály terepbejárása, 1961. KJM RA 99.845
- ¹⁰⁰ A lelőhelykatalógus első közlésében Dávod – Dózsa György u. és Földvári tó lelőhelyeket azonosnak vettem, ez tévedés volt. WICKER Erika 2004 58-59.
- ¹⁰¹ Kőhegyi Mihály jelentése 1989. KJM RA 90.680
- ¹⁰² Kőhegyi Mihály terepbejárása, 2000 TIM RA 130-2001
- ¹⁰³ Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1959. TIM RA 124-2001; 125-2001; 126-2001
- ¹⁰⁴ Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1988. KJM RA 90.680.; H. TÓTH Elvira 1990 197.
- ¹⁰⁵ Kőhegyi Mihály terepbejárása. 2000. TIM RA 129-2001
- ¹⁰⁶ Kőhegyi Mihály terepbejárása, 1972. TIM RA, leltározatlan
- ¹⁰⁷ Kőhegyi Mihály terepbejárása, 1972. KJM RA 90.680.; H. TÓTH Elvira 1990 198.
- ¹⁰⁸ Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1972. KJM RA 90.680.; H. TÓTH Elvira 1990 198.
- ¹⁰⁹ Kőhegyi Mihály terepbejárása, 1972. TIM RA leltározatlan
- ¹¹⁰ Zalotay Elemér levele, 1958. TIM RA 177-2001
- ¹¹¹ Zalotay Elemér levele, 1958. TIM RA 177-2001
- ¹¹² Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1959. TIM RA 146-2001
- ¹¹³ Zalotay Elemér levele, 1958. TIM RA 177-2001
- ¹¹⁴ Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1972. KJM RA 90.680.; H. TÓTH Elvira 1990 176.

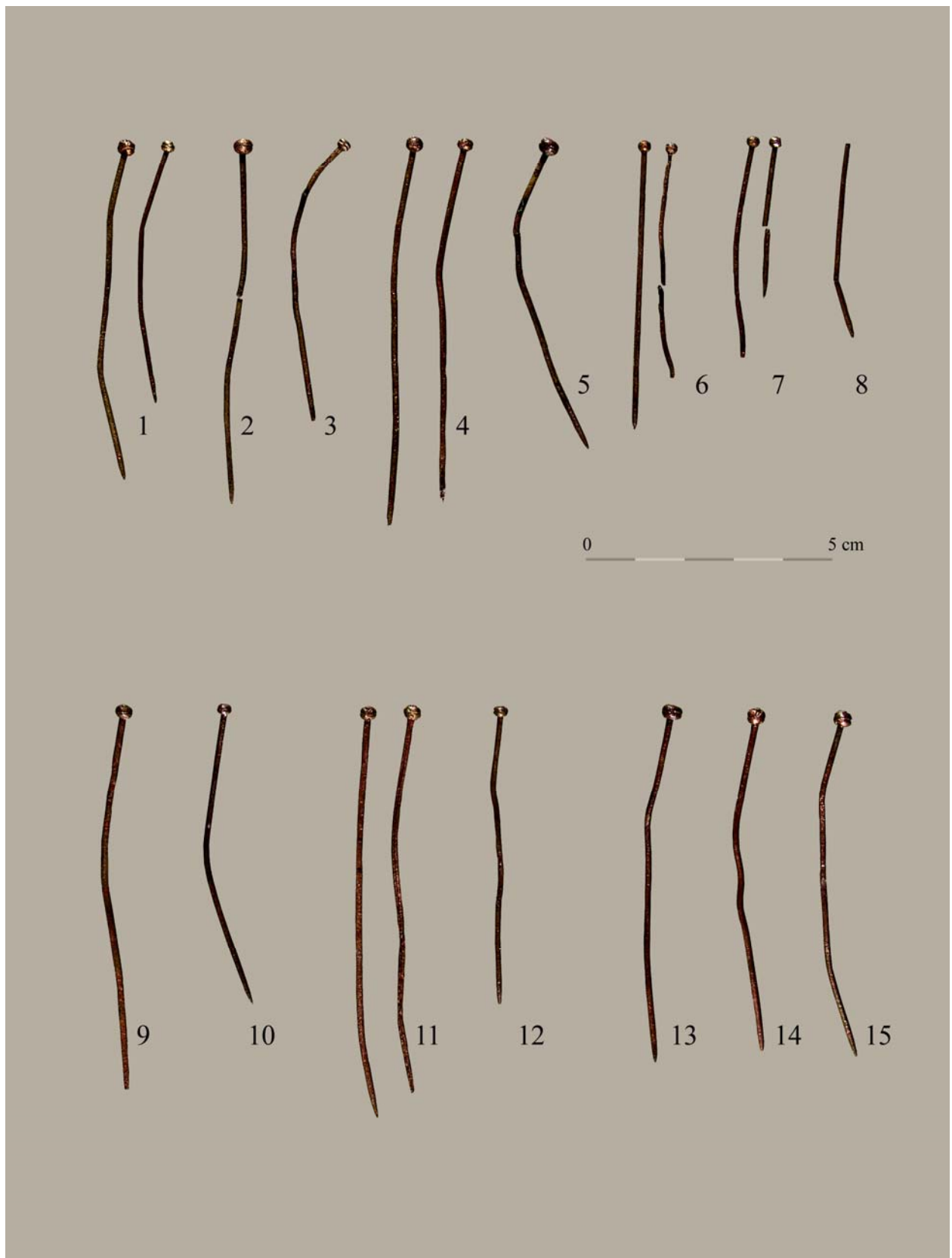
-
- ¹¹⁵ Zalotay Elemér levele, 1958. TIM RA 177-2001
- ¹¹⁶ Kőhegyi Mihály terepbejárása, 1972. KJM RA 90.680.; H. TÓTH Elvira 1990 176.
- ¹¹⁷ Kőhegyi Mihály helyszíni szemléje, 1961. KJM RA 99.850
- ¹¹⁸ Kőhegyi Mihály terepbejárása, 1961. Rég.Füz. Ser.I. No.15. 1961. 85.
- ¹¹⁹ Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1963. KJM RA 2000.893
- ¹²⁰ Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1962. TIM RA 238-2001. A lelőhely eredeti elnevezése: Nemesnádudvar – Falusziget, de közigazgatásilag Hajóshoz tartozik.
- ¹²¹ Kiss György helyszínelése, 1954. KJM RA 69.299
- ¹²² Fehér Géza ásatási dokumentációja, 1957 TIM RA 163-2001Rég.Füz. Ser.I. No.10. 1958. 56.
- ¹²³ Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1961. Rég.Füz. Ser.I. No.15. 1962. 86-87.; TIM RA 165-2001
- ¹²⁴ Solymos Ede helyszínelése 1952. KJM RA
- ¹²⁵ D. Szabó Kálmán terepbejárása, 1994. WICKER Erika – HORVÁTH Attila – KUSTÁR Rozália 2001 49.
- ¹²⁶ Wicker Erika helyszínelése 1995. TJM Irattár 20/1995, TIM Irattár 119/95; Kőhegyi Mihály helyszínelése 1995. TIM RA 237-2001
- ¹²⁷ Knipl István terepbejárása, 2004. Az edénytöredékek feltehetően a magasparton levő hajósi pincék építésekor kerültek a mélyebb részekre.
- ¹²⁸ Alföldi Albert bejelentése, 2004. KJM RA
- ¹²⁹ Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1961. TIM RA 179-2001
- ¹³⁰ KARSAI Ferenc 1974 18.; KARSAI Ferenc – TRILLSAM Márton é.n./a; KARSAI Ferenc – TRILLSAM Márton é.n./b
- ¹³¹ KARSAI Ferenc 1973 18.
- ¹³² KARSAI Ferenc – TRILLSAM Márton é.n./a
- ¹³³ Csőszapa településsel és második temetőjével azonosítja: KARSAI Ferenc – TRILLSAM Márton é.n./b
- ¹³⁴ Kérdés, hogy Csőszapa és Jankó két különböző település-e, vagy ugyanannak a falunak az egymást követő neve. Az 1578. évi defterben Csőszapa=Jankószállás szerepel: ENGEL Pál 2002 (CD); az 1580-as defter szerint Csőszapa „Jankószállásnak is nevezetett.” IVÁNYI István 1909 III. 24.
- ¹³⁵ KARSAI Ferenc 1974 18.
- ¹³⁶ KARSAI Ferenc – TRILLSAM Márton é.n./b
- ¹³⁷ KARSAI Ferenc 1974 18.
- ¹³⁸ KARSAI Ferenc 1974 19.
- ¹³⁹ KARSAI Ferenc 1974 19.
- ¹⁴⁰ KARSAI Ferenc 1974 16.; KARSAI Ferenc – TRILLSAM Márton é.n./a
- ¹⁴¹ Lényegében három, egymás közvetlen közelében fekvő temetőről van szó: A Kovács (Fajszai) Gyula – féle tanya melletti Árpád-kori, azaz az Árpád-korban kezdett, az ettől 100 m-re levő ismeretlen korú, továbbá az Ádám (Vácsi) – tanya melletti temetőkről.
- ¹⁴² KARSAI Ferenc 1974 17.
- ¹⁴³ Kőhegyi Mihály helyszínelése 1961 RégFüz Ser.I. No.15. 1962 60.
- ¹⁴⁴ KARSAI Ferenc 1974 16.
- ¹⁴⁵ KARSAI Ferenc 1974 16.
- ¹⁴⁶ Az egymáshoz közel fekvő lelőhelyek elkülönítése nehézkes: a Hergyevicai iskola, pl. azonos lehet a Kovács (Fajszai) tanyai temetővel, ugyanakkor az idézett szöveg az Ádám (Vácsi) –tanyánál jelzi. A feltárás hiánya miatt a csak Árpád-kori datálás nem fogadható el.

-
- ¹⁴⁷ KARÁCSONY Imre 1908 214.
- ¹⁴⁸ KARSAI Ferenc 1974 34.
- ¹⁴⁹ KARSAI Ferenc 1974 20.
- ¹⁵⁰ KARSAI Ferenc 1974 19. „Hajós közelében levő Kéles-pusztán egyrészt ma is 'kis török temető' és 'nagy török temető' néven ismernek” egy területet. SOLYMOS Ede helyszínelése, 1951. KJM RA 69.269.
- ¹⁵¹ Kőhegyi Mihály terepbejárása, 1959. TIM RA 151-2001; Rég.Füz. Ser.I. No.13. 1960. 111.
- ¹⁵² KARSAI Ferenc 1974 17.
- ¹⁵³ KARSAI Ferenc 1974 18.
- ¹⁵⁴ KARSAI Ferenc 1974 19.
- ¹⁵⁵ KARSAI Ferenc 1974 19.
- ¹⁵⁶ KARSAI Ferenc 1974 17.
- ¹⁵⁷ KAPOCS Nándor – KŐHEGYI Mihály 1983 59.; WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 68.
- ¹⁵⁸ WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 66.
- ¹⁵⁹ Pogány Ö. Gábor levele, 1951. TIM RA 175-2001; KŐHEGYI Mihály 1994 209.; WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 66.
- ¹⁶⁰ Solymos Ede helyszínelése, 1951. TIM RA 175-2001; H. TÓTH Elvira 1990 178.; WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 66.
- ¹⁶¹ KŐHEGYI Mihály 1994 209.; WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 66-67.
- ¹⁶² Kőhegyi Mihály jelentése 1962. RégFüz Ser.I. No. 16. 1963 82.
- ¹⁶³ KŐHEGYI Mihály 1994 209.; WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 66-67.
- ¹⁶⁴ Zalotay Elemér ásatási dokumentációja, 1952. TIM RA 198-2001; Madaras-Kígyósér lelőhelymegjelöléssel: ArchÉrt 81. 1954. 81.; Dombay János jelentése felülvizsgálatról TIM RA 210-2001
- ¹⁶⁵ KŐHEGYI Mihály 1994 207.; WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 67.
- ¹⁶⁶ KŐHEGYI Mihály – SOLYMOSNÉ Göldner Márta 1976 20.
- ¹⁶⁷ SOLYMOS Ede jelentése TIM RA 175-2001; WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 67.
- ¹⁶⁸ Lakatos Pál ásatása, 1953. TIM RA 180-2001.; ArchÉrt 82. 1955. 99.
- ¹⁶⁹ Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1961. TIM RA 177-2001.; Rég.Füz. Ser.I. No.15. 1962. 87.; WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 65.
- ¹⁷⁰ Kőhegyi Mihály helyszínelése, TIM RA 176-2001; KŐHEGYI Mihály 1994 210.; WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002 67.
- ¹⁷¹ WICKER Erika – KŐHEGYI Mihály 2002.
- ¹⁷² A lelőhely azonos lehet a Bálint Marianna és Bató Szilvia által 47. számmal jelölt lelőhellyel. BÁLINT Marianna – BATÓ Szilvia 2002 155.
- ¹⁷³ Zalotay Elemér helyszínelése, 1955. TIM RA 186-2001.
- ¹⁷⁴ IVÁNYI István 1909 I. 81. A két templom egyike a csiszárjárasi (bácsboristai), a másik a Tóth Gyula földje lelőhelyre vonatkozhat. Az egykori templomhegy határrész hollétéről nincs tudomásom.
- ¹⁷⁵ A lelőhely azonos lehet a Bálint Marianna és Bató Szilvia által 46. számmal jelölt lelőhellyel. BÁLINT Marianna – BATÓ Szilvia 2002 154-155.
- ¹⁷⁶ Zalotay Elemér helyszínelése, 1955. TIM RA 187-2001
- ¹⁷⁷ Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1962. TIM RA 190-2001.; RégFüz. Ser.I. No.16. 1963. 83.; További középkori településnyomok kerültek elő a Vasútföld 53., 53-55., 56. és 57. számú tanyáknál is. BÁLINT Marianna – BATÓ Szilvia 2002 128-130., 132-136.; A lelőhelyek feltehetően ugyanannak a középkori településnek a részei.
- ¹⁷⁸ Szakál Aurél gyűjtése, 2000. TJM RA 18.243

-
- ¹⁷⁹ Vorák József helyszínelése, TJM RA 12.298
- ¹⁸⁰ Wicker Erika helyszínelése, 1988. KJM RA 88.655
- ¹⁸¹ Zalotay Elemér helyszínelése, 1955. KJM RA 69.294; ArchÉrt 84. 1957. 89.
- ¹⁸² Kőhegyi Mihály helyszínelése 1964. TIM RA 297-2001
- ¹⁸³ Kőhegyi Mihály leletmentése, 1965. Kőhegyi Mihály leletmentése, 1965. TJM RA 9.260; Kőhegyi Mihály leletmentése, 1965. RégFüz. Ser.I. No. 19. 1966. 63.
- ¹⁸⁴ Zalotay Elemér terepbejárása, 1955. TJM RA 2.983; ArchÉrt 84. 1957. 89.
- ¹⁸⁵ Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1960. TIM RA 159-2001.
- ¹⁸⁶ A lelőhely a korabeli újságcikkekben a Vörös Hajnal Tsz cukorrépa földje megjelöléssel szerepel. Helyi kutatók a Templomhegytől délre kb. 1 km-re fekvő Balázs-tanyát jelölik találási helyként. WICKER Erika – TRILLSAM Márton 1992 32-33.
- ¹⁸⁷ TJM RA 11.676; 12.657
- ¹⁸⁸ Szentgál település Engel Pál térképén nem szerepel.
- ¹⁸⁹ TJM RA 12.612; WICKER Erika – TRILLSAM Márton 1992 37.
- ¹⁹⁰ Biczó Piroska ásatási dokumentációja, 1975. RégFüz. Ser.I. No. 29. 1976.9.
- ¹⁹¹ „...a Fehér-tóból a Várhely lapos felé vezetett régi árok mentén is volt egy Árokegyház nevű falu...” (Nagy Szeder István). „...ebben látom egyik legrégebbi középkori falunknak, Árokegyházának nyomát.” (dr. Nagy Lóránt). WICKER Erika – TRILLSAM Márton 1992 37.; Engel Pál térképén Árokháza Felsőszentiván északkeleti határában szerepel. ENGEL Pál 2002.
- ¹⁹² Trillsam Márton gyűjtése. WICKER Erika – TRILLSAM Márton 1992 38.
- ¹⁹³ Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1962. TIM RA 194-2001
- ¹⁹⁴ Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1963. KJM RA 200.891; RégFüz. Ser.I. No. 17. 1964. 92.
- ¹⁹⁵ „Fehértó pusztán, a tó déli végén romjaiban még ma is feltalálható templomról megállapíthatjuk, hogy az Szent-Gál nevű falu temploma volt.” WICKER Erika – TRILLSAM Márton 1992 33.
- ¹⁹⁶ PESTY Frigyes 1978 43.
- ¹⁹⁷ Révész György feljegyzése. WICKER Erika – TRILLSAM Márton 1992 41.
- ¹⁹⁸ WICKER Erika – TRILLSAM Márton 1992 41.
- ¹⁹⁹ Trillsam Márton feljegyzése. WICKER Erika – TRILLSAM Márton 1992 41.
- ²⁰⁰ KARSAI Ferenc 1974 20.
- ²⁰¹ Wicker Erika ásatási dokumentációja 1992. WICKER Erika – KUSTÁR Rozália – HORVÁTH Attila 2001 83.
- ²⁰² Ifj. Burányi István levele, 1934. KJM RA 69.300
- ²⁰³ Zalotay Elemér terepbejárása, 1952. TIM RA 203-2001
- ²⁰⁴ Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1960, 1975. TIM RA 213-2001; RégFüz. Ser.I. No. 14. 1961. 83.; RégFüz. Ser.I. No.29. 1976.66.
- ²⁰⁵ Kőhegyi Mihály jelentése, 1975. Rég.Füz. Ser.I. No.29. 1976 66.
- ²⁰⁶ Zalotay Elemér terepbejárása, 1952. TIM RA 203-2001
- ²⁰⁷ Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1960. TIM RA 222-2001; RégFüz. Ser.I. No. 14. 1961. 85.
- ²⁰⁸ Ifj. Burányi István levele, 1934. KJM RA 69.300
- ²⁰⁹ Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1960-1961. TIM RA 214-2001, 221-200.; RégFüz. Ser.I. No. 14.; RégFüz. Ser.I. No. 15. 1962. 88.
- ²¹⁰ Kőhegyi Mihály terepbejárása, 1960. KJM RA 99.829
- ²¹¹ Kőhegyi Mihály jelentése, 1959. TIM RA 227-2001

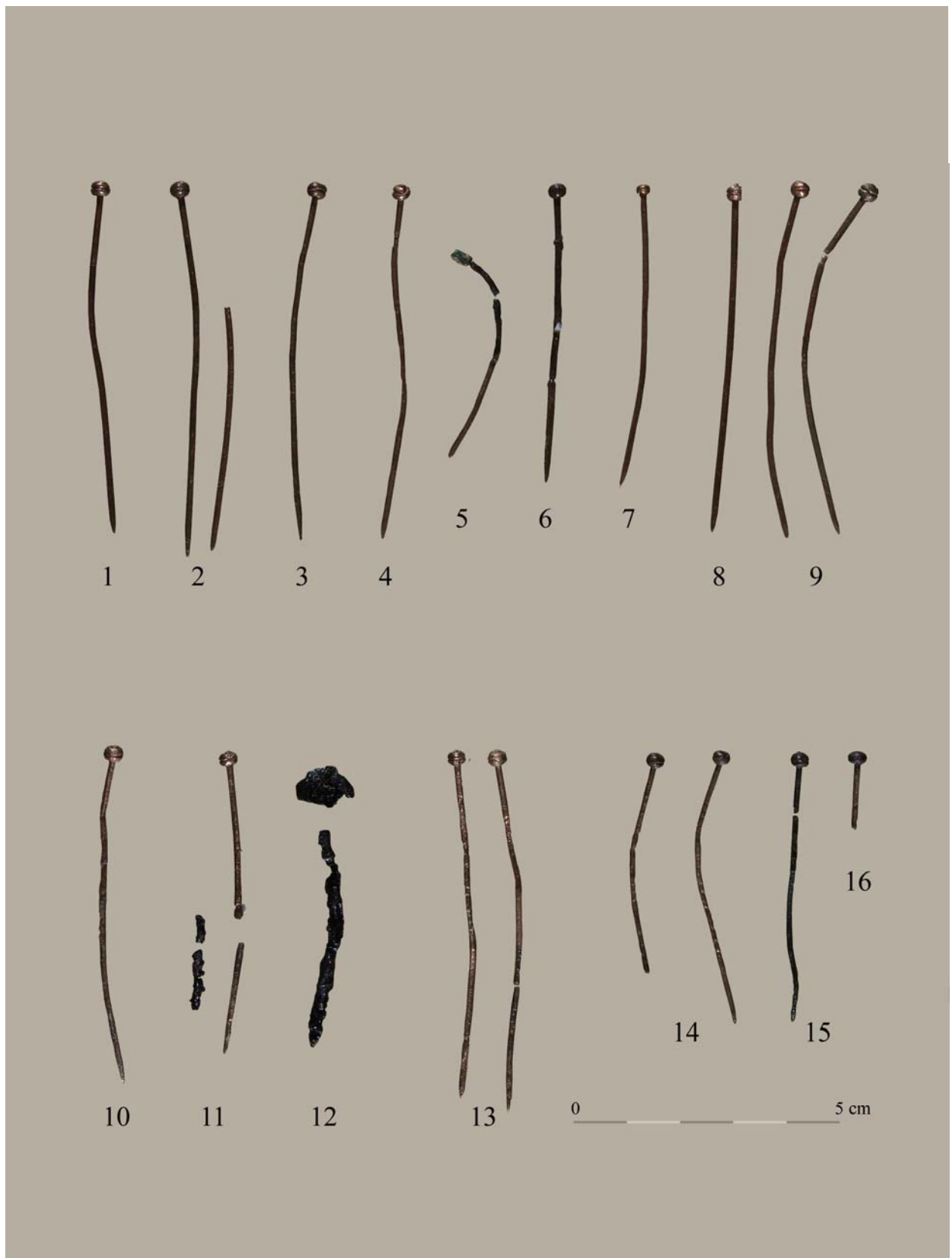
-
- ²¹² Kőhegyi Mihály helyszínelése. A helyszínelés jelentése szerepel a TIM RA listáján, de maga a jelentés nem található.
- ²¹³ Zalotay Elemér ásatási dokumentációja, 1952. TIM RA 198-2001; Madaras-Kigyósér lelőhelymegjelöléssel: ArchÉrt 81. 1954. 81.; DOMBAY János jelentése felülvizsgálatról TIM RA 210-2001
- ²¹⁴ Ld. A madarasi párkány c. részt
- ²¹⁵ Wicker Erika helyszínelése 2001. KJM RA 2004.1318.
- ²¹⁶ Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1960. TIM RA 228-2001; RégFüz. Ser.I. No. 14. 1961. 85.
- ²¹⁷ Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1960. TIM RA 228-2001; RégFüz. Ser.I. No. 13. 1960. 85.
- ²¹⁸ WICKER Erika ásatási dokumentációja, 1991. WICKER Erika – KUSTÁR Rozália – HORVÁTH Attila 2001. 87.
- ²¹⁹ Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1961. RégFüz. Ser.I. No. 15. 1962. 88.
- ²²⁰ Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1970. TIM RA 235-2001
- ²²¹ Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1970. RégFüz. Ser.I. No. 24. 1971. 89.
- ²²² ENGEL Pál 2002.
- ²²³ Solymos Ede helyszínelése, 1952. TIM RA 234-2001
- ²²⁴ Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1961. TIM RA 235-2001.; RégFüz Ser.I. No.15. 1962. 88.
- ²²⁵ Kőhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1970. TIM RA 235-2001; 1970. RégFüz. Ser.I. No. 24. 1971. 89-90.
- ²²⁶ Nemeskéri János ásatási dokumentációja, 1952. TIM RA 234-2001
- ²²⁷ Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1961, 1963. TIM RA 286-2001; Rég.Füz. Ser.I. No.15. 1962 85.
- ²²⁸ ENGEL Pál 2002
- ²²⁹ D. Szabó Kálmán terepbejárása, 1994 KJM RA Leltározatlan.
- ²³⁰ ENGEL Pál 2002
- ²³¹ D. Szabó Kálmán terepbejárása, 1994. VKM RA 1193-2001 (térképvázlat); WICKER Erika – KUSTÁR Rozália – HORVÁTH Attila 2001. 91.
- ²³² ENGEL Pál 2002
- ²³³ D. Szabó Kálmán terepbejárása, 1994. WICKER Erika – KUSTÁR Rozália – HORVÁTH Attila 2001. 91.
- ²³⁴ ENGEL Pál 2002
- ²³⁵ Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1960, TIM RA 252-2001
- ²³⁶ Szabó György ásatási dokumentációja, 1953. ArchÉrt 82.1955.102.
- ²³⁷ Zalotay Elemér helyszínelése, 1955. ArchÉrt 83. 1956. 99.; TIM RA 246-2001
- ²³⁸ Kőhegyi Mihály terepbejárása, 1963. TIM RA 237-2001
- ²³⁹ Kőhegyi Mihály terepbejárása, 1961. RégFüz. Ser.I. No. 15. 1962. 88.; Kőhegyi Mihály terepbejárása, 1967. RégFüz. Ser.I. No. 21. 1968. 36.
- ²⁴⁰ Zalotay Elemér helyszínelése, 1954. TIM RA 243-2001
- ²⁴¹ Kőhegyi Mihály helyszínelése, 1959. TIM RA 250-2001
- ²⁴² G. Sándor Mária helyszínelése, 1959. TIM RA 251-2001; H. TÓTH Elvira 1990 218.
- ²⁴³ ENGEL Pál 2002
- ²⁴⁴ VASS Előd 1980 172.
- ²⁴⁵ Szeremle falu helye a középkortól az újkorig többször változott: HEGYI Klára 1976 192-206; KAPOCS Nándor – KŐHEGYI Mihály 1980 31-34.; BÁRTH János 1989b. Az egyes településhelyek azonosítására itt és most nem vállalkozhatom.

- ²⁴⁶ BÁRTH János 1989b 363-364.; Ugyanezt az elnevezést ismerte az 1641. évi születésű, 1726 táján már baracskai lakos Veszeli Tatity: „...az réghi épületnek helyit hallotta mindenkor kliszának, magyarul Templom helyének hivatni.” U.ott 364.
- ²⁴⁷ BÁRTH János 1989b 364.
- ²⁴⁸ BÁRTH János 1989b 364.; A templomrom teljes elpusztításának oka az lehetett, hogy „Czobor Márk bajai földesúr egy idő után valószínűleg megunta, hogy a középkori Szeremle templomának romjai, fennálló bizonyítékok gyanánt akadályozzák birtokszerező törekvéseinek kiteljesedését.” U.ott
- ²⁴⁹ VRATISLAV báró 1591 202.
- ²⁵⁰ Kiss György feljegyzése, 1956. TIM RA 268-2001. Felső Illés jelentette be, a lelőhely azonos lehet a Felső Illés földje/kertje lelőhellyel
- ²⁵¹ Zalotay Elemér helyszínelése, 1950 TIM RA 260-2001
- ²⁵² Zalotay Elemér helyszínelése, 1955. TIM RA leltározatlan; ArchÉrt 84.1957.84.
- ²⁵³ Szeremle törökkori pontos helye bizonytalan. HEGYI Klára 1976 192-206.
- ²⁵⁴ Török Gyula terepbejárása, 1950. TIM RA 261-2001
- ²⁵⁵ Köhegyi Mihály ásatási dokumentációja, 1985. KJM RA 90.680; H. TÓTH Elvira 1990 220.
- ²⁵⁶ Köhegyi Mihály helyszínelése, 1960. TIM RA 262-2001; RégFüz. Ser.I. No. 14. 1961. 18.; Köhegyi Mihály terepbejárása, 1969. TIM RA 262-2001
- ²⁵⁷ Köhegyi Mihály terepbejárása, 1960. RégFüz. Ser.I. No. 14. 1961. 86.
- ²⁵⁸ 1726-ban „Milasin Muder 60 éves zsablyai tanú vallotta: 'Az puszta templom épületnek helyét látta az Fatens, ógy temetőket is, mellyekben, hogy az Szeremlyeiek temetkeztek, és azon temető helytül az töröknek füzettek, az bátytául hallotta.' BÁRTH János 1989b 365.; „Középkori temető”-t jelöl itt KAPOCS Nándor – KŐHEGYI Mihály 1980 32.; Ez a temető a 17. század végén még használatban volt: Csap István 42 éves bátai tanú egy határperben elmondta, hogy „...az örögh Attya az Régi Temetőben fekszik, a maga Attya pedig az új Temetőben”, amit 1700-1710 között nyitottak. BÁRTH János 1989b 366.
- ²⁵⁹ Köhegyi Mihály terepbejárása, 1960. TIM RA 264-2001.; RégFüz. Ser.I. No. 14. 1960. 86.
- ²⁶⁰ Köhegyi Mihály helyszínelése, 1960. TIM RA 263-2001; és ásatási dokumentációja, 1960. TIM RA 269-2001.; RégFüz. Ser.I. No. 14. 1961. 86-87; „Tóth Kálmán 5 db koporsószoget talált.” Sultis László feljegyzése, 2004. TIM RA leltározatlan
- ²⁶¹ IVÁNYI István 1907 III. 124.
- ²⁶² Zalotay Elemér ásatási dokumentációja, 1954. TIM RA 274-2001.; ArchÉrt 83.1956.103.; Pogány Ö. Gábor jelentése, TIM RA 278-2001
- ²⁶³ Gallina Zsolt terepbejárása 1997, 1998. TJM RA 17.166
- ²⁶⁴ Gallina Zsolt terepbejárása 1998. TJM RA 17.166
- ²⁶⁵ Zalotay Elemér helyszínelése, 1955. TIM RA 281-2001.; TJM RA 2.983.; ArchÉrt 84.1957.90.
- ²⁶⁶ Az edényeken kívüli leleteket Köhegyi Mihály kézírással jegyezte fel Zalotay Elemér jelentésére. TIM RA 281-2001.
- ²⁶⁷ Horváth Attila helyszínelése, 1981. TJM RA 10.727/1-2.; Wicker Erika helyszínelése 1981. KJM RA 87.611
- ²⁶⁸ KŐHEGYI Mihály – VÖRÖS Gabriella 1999 225-226.
- ²⁶⁹ Czajlik Zoltán szives közlése.

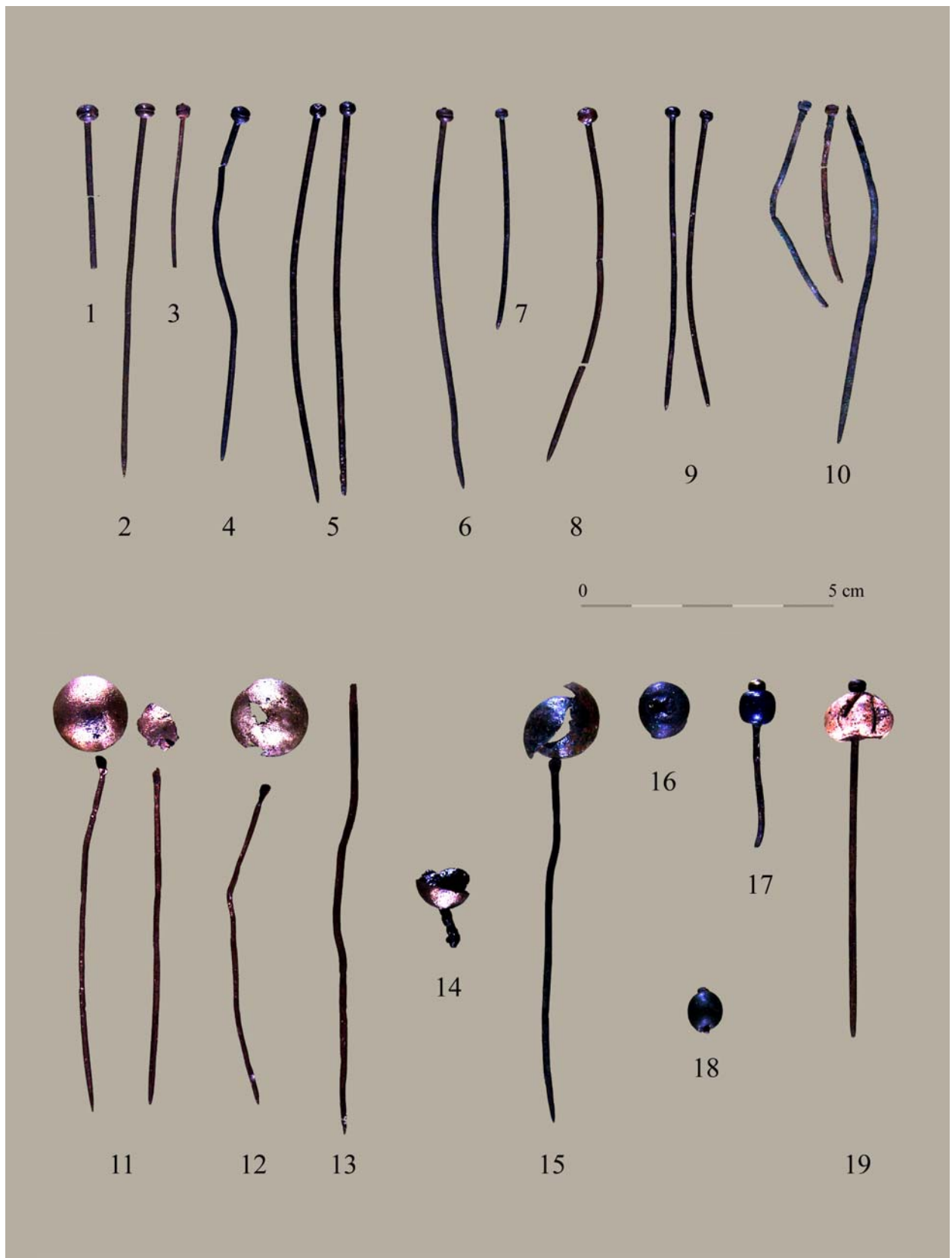
I. tábla

Kisgömbös bronztüik 1–15: Bácsalmás 1., 25., 31., 45., 50.,
52., 54., 79., 132., 153., 157., 167., 188., 200. és 205. sír

II. tábla

Kisgömbös bronztűk 1–11., 13: Bácsalmás 217., 252., 311., 337., 347., 351., 352., 364., 403., 459., 470. és 481. sír; 14–16: Madaras 58., 63. és 106. sír
Vastűk 11–12: Bácsalmás 470. és 472. sír

III. tábla

Kisgömbös bronztűk 1–9: Katymár

19., 24., 29., 45., 54., 55., 90. sír és két szórvány; 10: Csávoly 9. sír

Nagygömbös bronztűk 11–14: Bácsalmás 24., 31., 60. és 86. sír; 15–16: Katymár 67. és 68. sír

Gyönggömbös tűk 17–18: Bácsalmás 60. és 189. sír; 19: Katymár, szórvány

IV. tábla

Gyöngyök és kaoricsigák 1–2: Bácsalmás 171. és 212. sír; 3: Katymár 68. sír
 Kaoricsigák 4–7: Bácsalmás szórvány, 393., 201. és 9. sír
 Gyöngyök 8–12: Bácsalmás 206., 293., 423., 451. és 448. sír; 13–14: Katymár 49. és 79. sír;
 15–16: Madaras 58. és 106. sír; 17: Csávoly 9. sír

V. tábla
Gyöngyök és kaoricsigák
Bácsalmás 398. sír

VI. tábla

*Fülbevaló-halántékdísz 1–2: Katymár, szórvány; Flittercsüngők 3–4: Katymár 64. és 68. sír
Kaoricsigák 5: Katymár 64. sír; Ezüstdísz 6: Bácsalmás 414. sír*

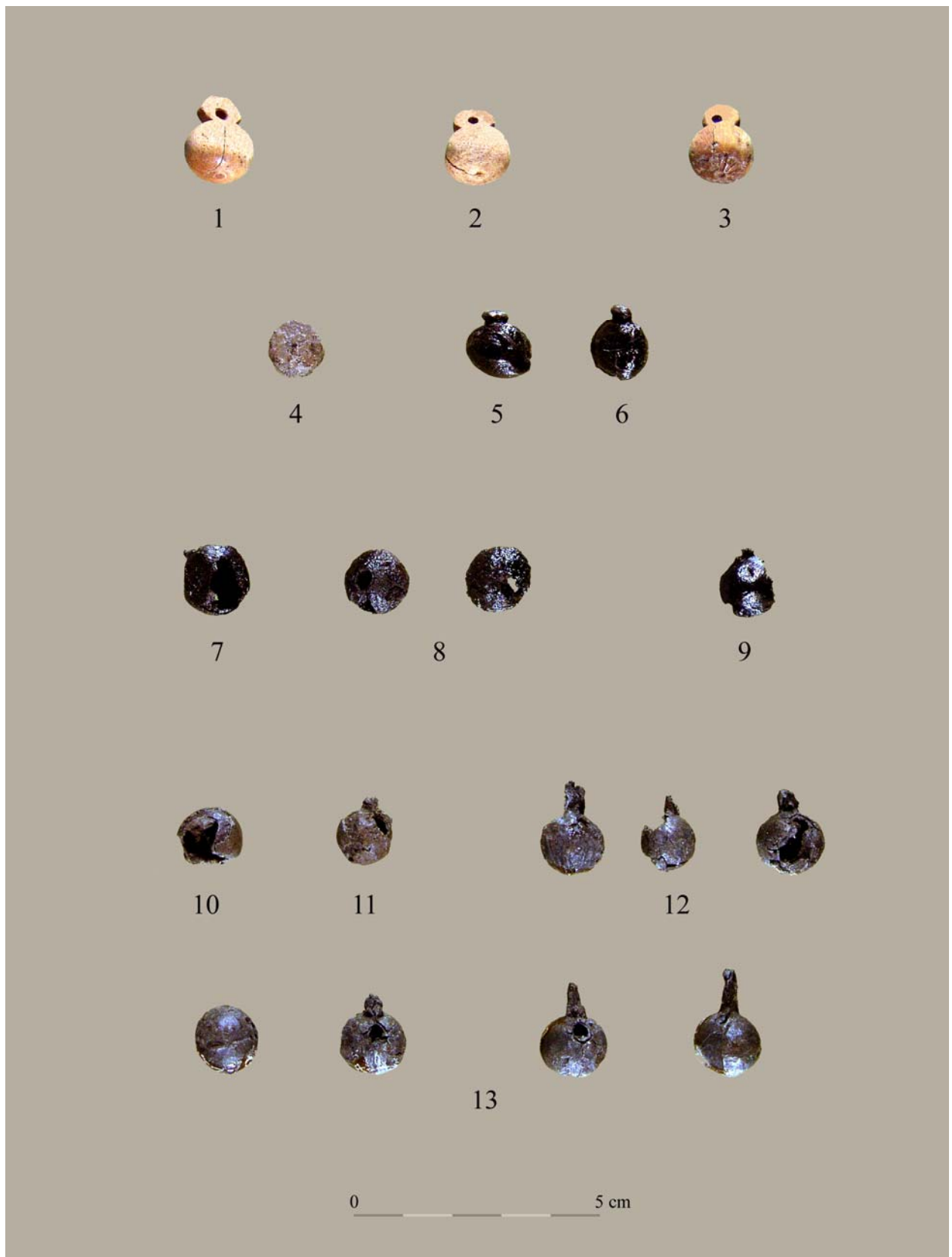

VII. tábla

Ezüstgombok 1–3, 5–10, 17–18: Bácsalmás

135., 137., 198., 39., 204., 206., 213., 253., 388. 405. és 445. sír

Bronzgombok 4, 20: Katymár 96. és 40. sír; 11–14, 16, 19: Bácsalmás 217., 368., 412., 456., 250. és 449. sír; *Óngombok* 15: Katymár 55. sír; 21: Bácsalmás 179. sír

VIII. tábla

Csontgombok 1–3: Bácsalmás 366., 408. és 445. sír

Óngömbök 5–6: Bácsalmás 359. és 451. sír

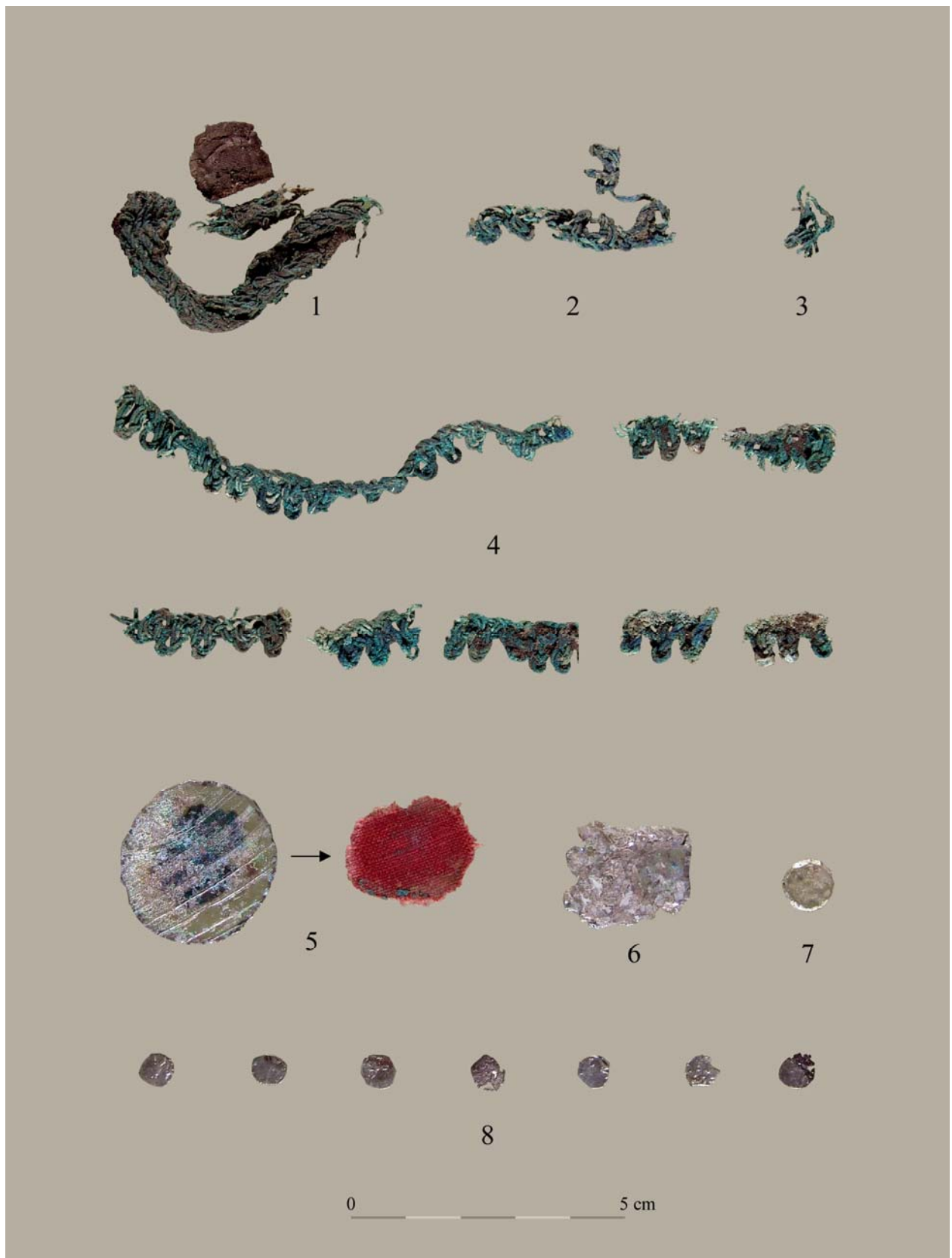
Óngombok 4., 7–8: Bácsalmás 255., 346. és 317. sír;

9–13: Katymár 64., 40., 47., szórványok és 19. sír

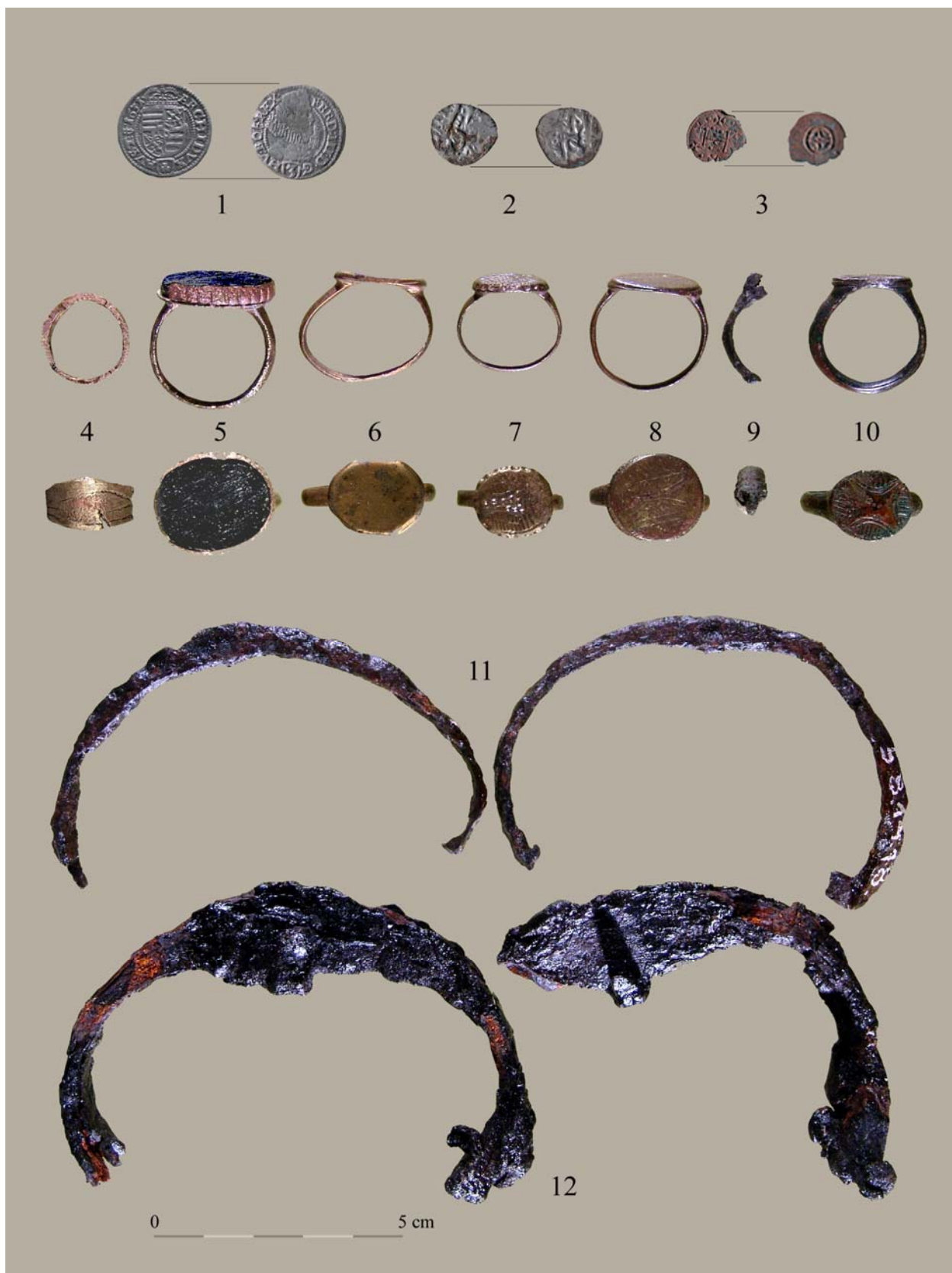

IX. tábla

Bronzgombok 1–6, 9, 11: Bácsalmás 382., 456., 134., 346., 384., 398., 86. és 201. sír;
 14, 16–17: Madaras 58., 87. és 104. sír; *Gyöngygombok* 7–8: Bácsalmás 212. és 358. sírok
Óngombok 10, 12: Bácsalmás 184. és 227. sírok; 13: Katymár 47. sír; 15, 18: Madaras
 68. és 106. sír; *Párizsikapcsok* 19-23: Bácsalmás 60., 54., 337., 444. és 472. sír;
 24: Katymár, szórvány

X. tábla
 Textilszalagok 1–3: Katymár 22., 45. és 53. sír; 4: Bácsalmás 449. sír
 Üvegdíszek 5–6: Bácsalmás 20. sír; 7: Katymár, szórvány
 Akcse-ruhadisz 8: Bácsalmás 184. sír

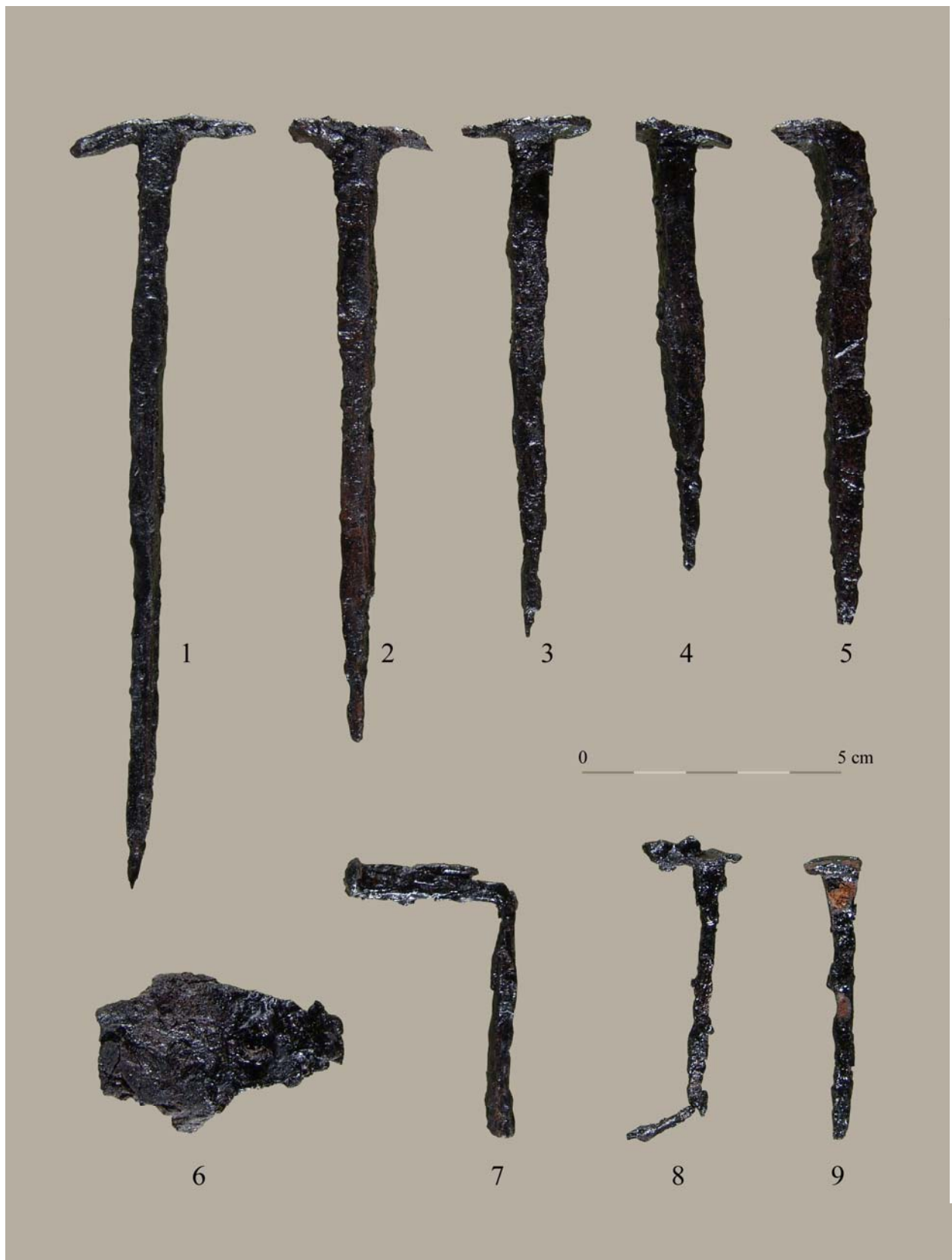

XI. tábla

Pénzek 1–3: Bácsalmás 56. és 184. sír

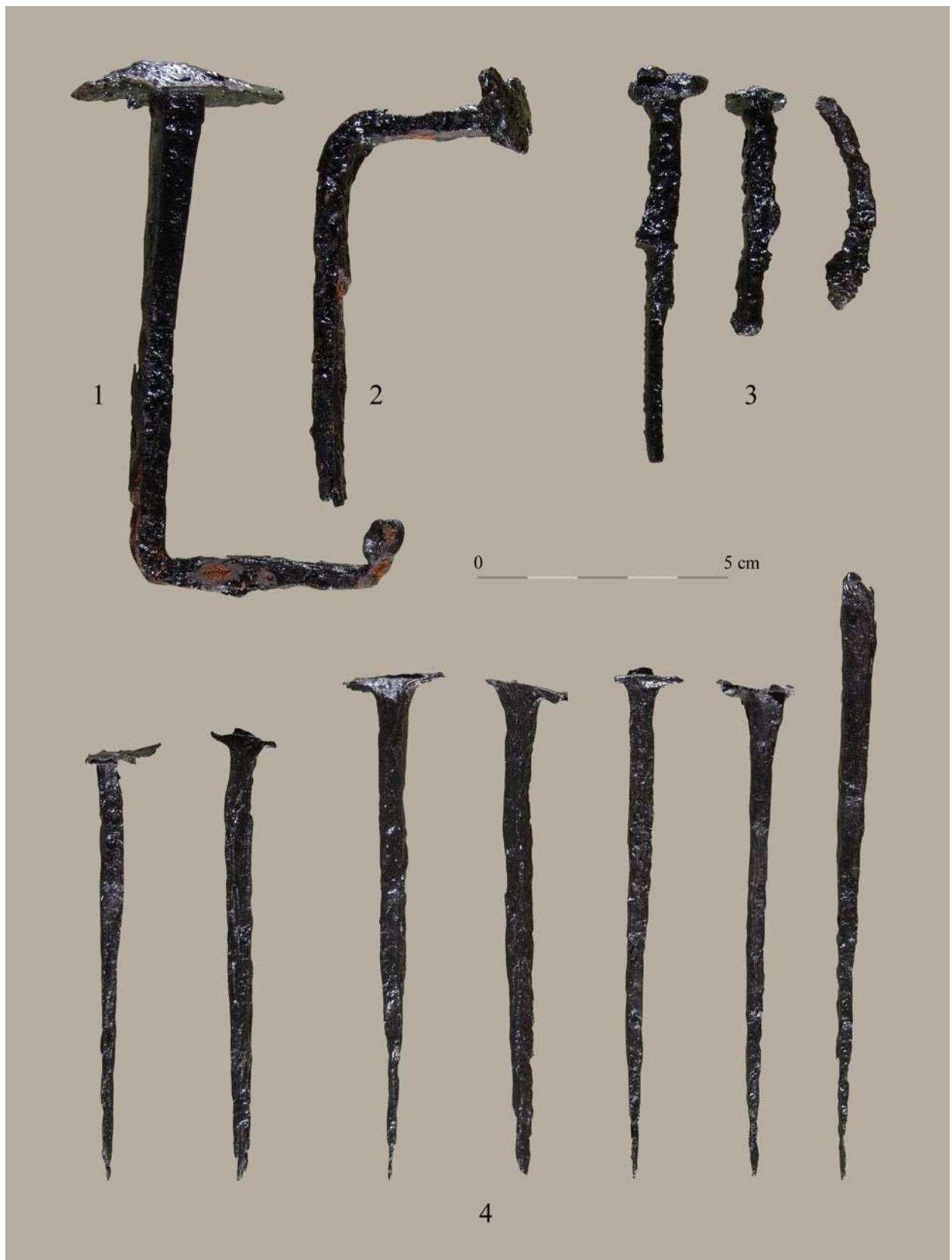
Gyűrűk 4–8: Bácsalmás 64., 274., 328., 368. és 412. sírok; 9–10: Katymár 51. sír és szórvány

Lábbelipatkók 11: Katymár 78. sír; 12: Bácsalmás 341. sír

XII. tábla

*Koporsószegek 1–5, 7–9: Bácsalmás 32., 30., 40., 39., 30., 17. és 383. sír
Koporsóvasalás 6: Bácsalmás 208. sír*

XIII. tábla
Koporsószegek 1–2: Bácsalmás 208. és 287. sír; 3: Baja, Móra F. u.; 4: Katymár 29. sír